

VEDA

VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

SLOVENSKÁ AKADÉMIA VIED

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV
EUDOVÍTA ŠTÚRA

RECENZENT

Prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

S O C I O L I N G U I S T I C A S L O V A C A 5

MESTO A JEHO JAZYK

EDITOR

Slavomír Ondrejovič

VEDA
VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED
BRATISLAVA 2000

© Laurent Bazac-Billaud, Vladimír Benko, Miroslav Dudok, Lubomír Ďurovič, Lubomír Falt'an, Hans Friesen, Juraj Glovňa, Alexandra Jarošová, Milada Hirschová, Braňo Hochel, Ján Horecký, Ivana Kolářová, Monika Koncová, Jan Kořenský, Marie Krčmová, Rudolf Kuchar, Mária Kusá, Sylvia Moosmüller, Květoslava Musilová, Mira Nábělková, Pavol Odaloš, Slavomír Ondrejovič (ed.), Konštantín Palkovič, Vladimír Patráš, Ivor Ripka, Jana Skladaná, Lujza Urbančová, Ralf Vollmann, Kristína Vrlíková, Pavol Žigo 2000.

Vydanie publikácie je sčasti financované nadáciou Most pri UNESCO.

ISBN 80-224-0605-8

OBSAH

Predslov (Slavomír Ondrejovič)	7
Otvorenie konferencie (Ivor Ripka)	9
Program výskumu mestského jazyka	
Slavomír Ondrejovič: Výskum mestského jazyka – tradície, stav, perspektívy	13
Ljubinko Pušić: Jezik grada	28
Hans Friesen: „Dichterisch wohnet der Mensch“: Nur auf dem Lande oder doch auch in der Stadt?	43
Lubomír Falťan: Sociálna komunikatívnosť mestského priestoru	56
Jan Kořenský: Řečová tvář (hlavního) města	60
Marie Krčmová: Nad mluvou města Brna (zdroje mluvy – stav – vývoj)....	67
Petr Sgall: Problémy mluvené češtiny v Praze	75
Braňo Hochel: Mestské nárečie – a prečo	84
Ivor Ripka: Urbanizácia dialektu	87
Miroslav Dudok: Jazykové podoby mesta	94
Mária Kusá: Literatúra a mesto, mesto a literatúra. Niekoľko príbehov	103
Jazyk mesta v minulých storočiach	
Lubomír Ďurovič: Jazyk mesta a spisovné jazyky Slovákov	111
Pavol Žigo: Podiel mesta na formovaní kultúrnych predpisovných útvarov..	118
Jana Skladaná: Jazyk mestských kníh zo 16.–18. storočia	125
Rudolf Kuchar: Jazyk mesta Žiliny v 15.–16. storočí	133
Jazyková situácia v mestách	
Ján Horecký: Výskum jazykovej situácie v malom meste	141
Laurent Bazac-Billaud: Jihozápadní město, Praha 13, Lužiny: několik zamýšlení nad zásadní otázkou nevyhraněného prostoru	143
Sylvia Moosmüller – Ralf Vollmann: Die Ausbreitung des Prozesses der Wiener Monophthongierung im Österreichischen Deutsch	160
Juraj Glovňa: Interferencia jazyka viedenských Slovákov	179
Gabriela Múcsková: Mesto Gelnica a jeho jazyk (Poznámka o bidiglosnej jazykovej situácii starého baníckeho mesta)	184

Dana Maričová – Daniela Slančová: Vulgarizmy v súčasnej (mestskej) komunikácii	194
Kristína Vrlíková: Sonda do slangu stredoškolskej mládeže v meste	203
Konštantín Palkovič: O potrebe skúmania jazyka v mestách	211
Lujza Urbancová: Jazyk mesta – parciálna analýza vo vybratej oblasti.....	213
Pavol Odaloš: Nová lexika v komunikácii sociálnej skupiny robotníkov	217
Jazyk mesta a médiá	
Vladimír Benko – Alexandra Jarošová: Internet a slovenčina	233
Vladimír Patráš: „Jazyk mesta“ na domovských komerčných stránkach v slovenskej sieti internetu?	242
Míra Nábělková: Súkromná poštová schránka ako „otvorený“ komunikačný priestor	251
Monika Koncová: Epištolárna komunikácia ako kultivovaný výraz myslenia, rytmu života a úrovne jazykovej tvorivosti človeka v meste	262
Milada Hirschová: Mluva lokálných radií	267
Ivana Kolářová: Reflexe obyvateľ mesta Blanska v názorech v miestnom tisku.....	274
Květoslava Musilová: Česko-slovenský pasivní bilingvizmus.....	280
Menný register	289
Vecný register	294
Content.....	296

PREDSLOV

Do 5. zväzku edície *Sociolinguistica Slovaca* sa dostali štúdie, ktoré majú svoj základ v prednáškach, prednesených na medzinárodnej interdisciplinárnej konferencii *Mesto a jeho jazyk*, konanej 22. – 22. septembra 1998 v Zrkadlovej sieni Primaciálneho paláca v Bratislave. Môže nás to aj prekvapiť, ale sumarizácia doterajších výsledkov jasne ukázala, že mestskému jazyku doteraz na Slovensku vôbec „nekvitli ruže“, že sa mu venovala len minimálna pozornosť. Súvisí to nepochybne so „zlou povest’ou“ jazyka slovenských miest, ktorý bol obviňovaný z kozmopolitizmu a „poklesnutosti“ v kontraste s „čistým“ a cudzím vplyvom hrdinsky odolávajúcim ľudovým jazykom a nárečiami. V súčasnosti veľmi významne postúpila urbanizácia Slovenska (aj keď to bola skôr len urbanizácia na slovenský spôsob, t. j. skôr len číre koncentrovanie vidieckeho obyvateľstva do miest), jeho industrializácia a slovakizácia, ale v jazykovednom myslení to nijako výraznejšie nezarezovalo. Svetlými výnimkami tu boli azda len akcie Združenia slovenských jazykovedcov, ktoré prebiehali na začiatku 60. rokov pod vedením Eugena Paulinyho, sólo-aktivity Jozefa Muránskeho, aby z tejto témy sňala biľag zlopovestnosti až súčasná mladšia stredná generácia slovenských jazykovedcov, ktorá aj ponúkla rad sviežich sond i náročnejších analýz mestského jazyka na Slovensku.

Nevyhnutným dôsledkom skutočnosti, že sa táto výskumná oblasť v minulosti vysunula na perifériu bádateľského záujmu a že sa systematickejšie nepestovala, bolo, že sa nevypracovala ani metodológia výskumu mestského jazyka. O výskumných metódach a metodológii sa uvažuje preto na väčšom priestore v prvej časti publikácie. V tejto časti sa zišlo aj najviac štúdií zo zahraničia, kde s takýmto výskumom už majú skúsenosti. V druhej časti sa venuje pozornosť minulým obdobiam v jazykovom vývoji našich miest, čo má nevyhnutne svoje presahy aj do všeobecnej histórie Slovenska. V tretej časti autori podávajú na základe svojich sondážnych pokusov obraz o skutočnom stave jazykovej komunikácie vo vybratých slovenských mestách. A napokon vo štvrtej časti sa príslušní autori venujú médiám, internetu, elektronickej pošte a pod. ako zreteľne „mestským“ fenoménom.

Publikácia má svoju nespornú dôležitosť z hľadiska vývinu jazykovedného poznania na Slovensku, z hľadiska poznania skutočného stavu živého jazyka

v našich mestách, predovšetkým však z hľadiska budúcich výskumov mestského jazyka na Slovensku. To nás totiž čaká ako neodkladná úloha. Táto mestská publikácia má, pravdaže, svoje interdisciplinárne dimenzie. Preto nepochybujeme, že bude zaujímavá aj pre etnológov mesta, etnografov, literárnych vedcov, historikov, sociológov i predstaviteľov ďalších príbuzných vedných disciplín. Veď do tejto kolektívnej monografie prispeli svojím pohľadom aj predstavitelia všetkých spomínaných vedných odvetví.

Na tomto mieste úvodu sa, ako už tradične, nezabúdam poďakovať všetkým tým, ktorí mi pomáhali pri tejto unikátnej mestskej akcii. Zorganizovali ju v povestnej Zrkadlovej sále Primaciálneho paláca v Bratislave pod záštitou primátora hlavného mesta SR Bratislavy Petra Kresánka a za podpory Ministerstva kultúry SR vo vzácnej súčinnosti Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV a Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV. Moja vďaka patrí predovšetkým Mgr. Jane Wachtarczykovej, tajomníčke Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV, PhDr. Mire Nábělkovej, CSc. a PhDr. Alexandre Rajčanovej-Hrčbikovej, predchádzajúcim tajomníckam Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV, PhDr. Lubici Balážovej a PhDr. Kataríne Ballekovej, pracovníckam Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, ako aj sekretárke riaditeľa Elene Bujnovej. Za pomoc pri príprave 5. zväzku edície Sociolinguistica Slovaca do tlače ďakujem Vladimírovi Radikovi za počítačové spracovanie tabuliek a tlačových podkladov, Lýdii Griglákovej za písárske práce a napokon – last, but not least – prof. PhDr. Jánovi Horeckému, DrSc. za rýchle a detailné posúdenie publikácie.

Bratislava 17. 4. 2000

Slavomír Ondrejovič

Ctení a vážení hostia, dámy a páni, kolegyně a kolegovia,

nedlhé dejiny slovenskej lingvistiky poskytujú dostatok zreteľných dôkazov o tom, že na profilácii nášho odboru sa výrazným spôsobom podieľajú aj jazykovedné spoločnosti. Tieto záujmové organizácie, združujúce aj pracovníkov z príbuzných spoločenskovedných disciplín, tradične usporadúvajú vedecké diskusie, sympóziá i konferencie o aktuálnych otázkach jazykovedy, poskytujú priestor na prezentáciu najnovších výskumných výsledkov, rozvíjajú vlastnú edičnú činnosť. 8. celoslovenské stretnutie a medzinárodná konferencia *Mesto a jeho jazyk*, ktoré pripravila Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV v istej gestorskej či garančnej spolupráci s Jazykovedným ústavom L. Štúra SAV, má ambície zaradiť sa medzi podujatia, ktoré posunú stupeň poznania v oblasti výskumu ústnych komunikátov. Nebude to, prirodzene, prvé podujatie tohto druhu; dovoľte mi pripomenúť, že výskum hovorenej podoby spisovnej slovenčiny už pred viac ako tromi desaťročiami zorganizovalo – a v spolupráci s vysokoškolskými slovakistickými pracoviskami aj zrealizovalo – Združenie slovenských jazykovedcov pri SAV, priamy právny predchodca dnešnej našej spoločnosti.

Ďakujem všetkým, ktorí prijali pozvanie organizátorov a prišli predstaviť výsledky svojich bádání v podobe referátov a diskutovať o nesporne aktuálnej a mnohoaspektovej tematike či problematike mestskej reči. Niet totiž pochybností o tom, že jedným z najtypickejších javov súčasnej spoločnosti je mimoriadny pohyb obyvateľstva v rámci (národného) spoločenstva i mimo neho. Táto migrácia zintenzívňuje kontakty medzi jednotlivcami, ich skupinami a medzi kultúrami. Jazykové dôsledky takýchto pohybov a kontaktov možno s istým zovšeobecnením vidieť jednak ako vyrovnávanie rozdielov, súvisiace zaiste s globalizáciou spoločnosti, jednak ako pribúdanie istej nestabilnosti či variantnosti, spôsobovanej krížením, miešaním jazykov alebo jednotlivých existenčných foriem (variet) jazyka, existenciou (opačných) diverzifikačných tendencií v súčasnej spoločnosti.

Mestskú reč zaiste možno s istou licenciou charakterizovať či definovať ako hierarchické využitie dvoch alebo viacerých jazykových útvarov (variet) pri komunikačných aktivitách obyvateľov mesta. Pripravený a predložený program konferencie oprávňuje vysloviť presvedčenie, že na tomto fóre zaznejú referáty komplexne – z diachrónneho i synchronného hľadiska – približujúce problematiku mestskej reči a metód jej výskumu, komunikačných „priestorov“, vzťahu jednotlivých variet národného jazyka i jeho manifestácie v konkrétnych prejavoch, sociolingvistického „zmocňovania sa“ heuristiky terénnych výskumoch hovorených prejavov vo väčších či menších lokalitách.

Rád by som vyjadril nádej, že naše spoločné rokovanie bude sprevádzať kolegiálna tvorivá atmosféra, umocňovaná aj v rozhovoroch mimo tejto naozaj reprezentatívnej zrkadlovej siene, v ktorej jazykovedci rokujú prvýkrát. Táto atmosféra by mala byť predpokladom a zárukou úspešného priebehu odborného rokovania i jeho celkového prínosu. V tejto dobrej viere vás všetkých v mene Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV ešte raz úprimne pozdravujem a vítam v Bratislave a 8. slovenské stretnutie jazykovedcov a medzinárodnú konferenciu Mesto a jeho jazyk oficiálne otváraam.

PhDr. Ivor Ripka, CSc.
riaditeľ Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV

**PROGRAM VÝSKUMU
MESTSKÉHO JAZYKA**

VÝSKUM MESTSKÉHO JAZYKA – TRADÍCIE, STAV, PERSPEKTÍVY

Slavomír Ondrejovič

„Že práve mesto upútava pozornosť sociolingvistov, je normálne“ – hovorí hlavný autor vynikajúcej trojdielnej komentovanej bibliografie slovanskej sociolingvistiky a zároveň autor projektu Výskum mestskej reči v slovanskom priestore P. Brang, ktorý pokračuje: „Mesto je ohniskom novôt a zmien“ (Brang, 1990, s. 190). Určite je to tak. Aj súčasná sociológia nás presviedča, že pre mesto je charakteristická zmena, že mesto je sama zmena – na rozdiel od vidieka, ktorý je omnoho konzervatívnejší, čo sa prejavuje aj v jazyku. Pravdaže, i v jazyku vidieka dochádza k zmenám, veľmi často však sekundárnym. Nezriedka sa totiž preberajú nové jazykové javy, ktoré sa zrodili v meste. Iné jazykové procesy idú však občas aj opačným smerom. Známa E. A. Zemskaja v štúdií *Prostorečie i žargon v jazyke ruského goroda 90-ych godov XX. stoletija* (1990, s. 192) takisto zdôrazňuje veľkú dôležitosť jazyka mesta pre lingvistiku. Podľa nej „tak ako kedysi bol pre lingvistiku mohutným impulzom obrat k teritoriálnym nárečiam, dnes je v tejto úlohe mesto“ (Zemskaja, *ibid.*). Mesto, hovorí W. Kallmeyer (1994, s. 39), bolo zakaždým míľnikom pre dialektológiu, ale aj skúšobným kameňom pre sociolingvistiku.

Hovoriť o závažnosti výskumu mestskeho jazyka či mestskej reči by sa mohlo zdať – a v kontexte európskej a svetovej jazykovedy aj je – trochu zbytočné a triviálne, ale v našej domácej situácii to má svoje opodstatnenie. Ako sme to už sformulovali v inej štúdií o jazykovej situácii na Slovensku (Ondrejovič, 1996, s. 12), slovenská jazykoveda zachytila len echo všeobecnej paradigmatickej zmeny, spočívajúcej v obrate od výskumu imanentných vlastností jazykového systému na funkcie jazyka v sociálnej interakcii. A bolo by zvláštne, keby výskum mestskej reči, ktorý patrí medzi základné sociolingvistické témy, bol výnimkou.

V našej jazykovede bolo zvykom skúmať jazyk akoby v homogénnych spoločenstvách, čo je určite jednoduchšie ako sa zaoberať výskumom heterogénnych spoločenstiev, ale triafa sa pritom menej do čierneho, lebo spoločenstvá sú obvykle heterogénne a dnes už vlastne väčšie homogénne spoločenstvá v striktnom zmysle ani neexistujú. S prudkým rozvojom sociolingvistiky na svetovej

scéne v 60. rokoch stúpala, samozrejme, aj záujem o výskum jazyka miest, ale spomínaná pestrosť jazykovej variability a variabilnej realizácie jazykových diferencií v komunikácii sa nestali hneď predmetom sústredenejšieho výskumu. Stáli tu v ceste metodologické komplikácie a istá „netransparentnosť“ mesta. Je však nepochybné, že pokrok vo výskume mestského jazyka súvisel predovšetkým s rozvojom sociolingvistiky a variačnej gramatiky (Schönfeldt, 1989). Svetová sociolingvistika už dávno v plnom rozsahu zobrala na vedomie heterogenitu (jazyka) mesta. Ide teda len o to, aby ju rozpoznala a z tohto poznania vyvodila dôsledky aj slovenská sociolingvistika a dialektológia.

Na aktivitu v oblasti výskumu mestskej reči pôsobia predovšetkým dva druhy motívov: a) motívy imanentné a b) motívy externé, z nich predovšetkým spoločenskopolitické. Výskum jazyka mesta má už vo svete dlhobojšiu lingvistickú tradíciu, no toto bádanie má v rôznych krajinách rôznu intenzitu. Z dejín tohto výskumu možno zistiť, že najprv vznikali podľa očakávania empirické práce o jazykoch mesta a na teoretické formulovanie výskumného programu sa muselo počkať. Istou výnimkou tu boli Larinove štúdie o „jazykovej charakterizácii mesta“ (Larin 1928a, 1928b), v ktorých autor ukázal, že výskum jazyka miest je dôležitý aj pre vývin spisovného jazyka. Ten treba vysvetľovať sociologicky, čo nie je možné, kým sa nepreskúmajú „všetky vrstvy a všetky varianty bežného jazyka mestského kolektívu“ (1928a, s. 142). Skutočne rozhodujúcim popudom pre široký výskum mesta predstavovala však až Labovova variačná analýza v 60-ych rokoch, najmä jeho dve brilantné štúdie o používaní jazyka v meste New York (Labov, 1966, 1972), vzápätí potom aj Fishmannove sociolingvistické a psycholingvistické výskumy viacjazyčnosti v New Yorku (1969). Tretím stimulom tu bola sociolingvisticky orientovaná etnografia reči J. Gumperza, ktorá je dôležitá pre výskum malých spoločenstiev v mestských podmienkach (Gumperz, 1971, 1984). V týchto prácach sa po prvýkrát objavili pojmy, ako sociálna sieť, implikačný model, sociálna ekológia a po prvýkrát sa uplatnili jasné empirické postupy (sondy, testy, zúčastnené pozorovanie) i bázové pojmy, ako sú napr. Labovove variačné pravidlá, Gumperzova koncepcia striedania kódov (code-switching), ktoré mali obrovský vplyv aj na európsku sociolingvistiku. Vcelku je známe, že americká sociolingvistika vznikla pod tlakom naliehavých problémov rozvoja miest, súvisiacich s prisťahovalectvom a tvorením sa get v mnohých amerických mestách, v európskych krajinách zasa hlavným stimulom boli problémy gastarbeiterov týkajúcich sa, pravdaže, znovu najmä miest, či viacjazykovosť (napr. vo Švajčiarsku, Belgicku a i.). Nový stimul k výskumu jazyka mesta vyplynul aj zo stúpajúceho záujmu o mestský spôsob života a z rene-

sancie mestskej kultúry (porov. k tomu Mannová, 1998). Sociolingvistika sa nevyhýba ani otázkam, ako sa vníma mesto, ako sa s ním identifikuje príslušné obyvateľstvo, boom nastal aj vo výskume mestských skupín a ich subkultúr. Pritom sa odlišujú od seba v zásade európsky dialektologický („horizontálny“) prístup, v rámci ktorého sa urbánne dialekty opisovali prevažne, aspoň na začiatku, vo vzťahu k rurálnym dialektom, a americký prístup v rámci tzv. sociálnej dialektológie, ktorá si jazyk mesta všímala skôr „vertikálne“, cez sociolekty (Radovanović, 1997, s. 69)..

Vo všeobecnosti sa určite nedá povedať, že by výskum mestskej reči mal na Slovensku väčšiu tradíciu – na rozdiel od všetkých okolitých krajín, kde bádateľský záujem o túto tému zodpovedá jej významu. Dôrazne to potvrdzuje aj fakt, že heslo mestský jazyk, ale ani nijaké iné príbuzné heslo, sa nenachádza ani v podrobnej Encyklopédii jazykovedy (1993). V Čechách sa takýto výskum zintenzívnil najmä od r. 1962, keď vyšla zásadná štúdia J. Běliča Ke zkoumání městské mluvy (Bělič, 1962), pričom v súčasnosti sa mestská reč spracúva aj atlasovo (Balhar – Jančák, 1992, 1997, 1999), kde vyšli osobitné „mestské“ monografie R. Brabcovej (1973), B. Dejmkova (1981, 1987 a i.), M. Krčmovej (1993), ale aj mnohé ďalšie. V Poľsku treba spomenúť aspoň inšpiratívnu dvojdielnu monografiu Wielke miasto (1994), kde je aj ďalšia bohatá literatúra (porov. k tomu aj Dunaj, 1994 a Komentovanú bibliografiu slovanskej sociolingvistiky P. Branga a M. Zülligovej, 1973), v Maďarsku výskum jazyka Budapešti, ktorý vedie M. Kontra. V Bulharsku si zmienku zaslúži aspoň monografia o jazyku mesta Velké Trnovo (Bajčev – Videnov, 1988, porov. aj Videnov, 1988). Širšie sú známe výskumy mestskej reči ruských jazykovedcov v rámci opisov hovorovej ruštiny („russkaja razgovornaja reč“) pod vedením E. A. Zemskej a M. B. Kitajgorodskej, pričom v Rusku, ako sme spomínali, projekt výskumu mestskej reči vypracoval už v r. 1928 B. A. Larin. Z Rakúska možno spomenúť ilustratívne monografiu S. Moomüllerovej Hochsprache in Ostreich (1994) a výskum viedenčiny (Dressler – Wodak, 1994). V germánskom svete sú dávno rozbehnuté i ukončené viaceré projekty s opismi jazykovej situácie v konkrétnych mestách, porov. napr. projekt N. Dittmara a B. Schliebenovej-Langeovej (1982), v ktorom možno nájsť aj formuláciu, že na konci 20. storočia ťažko nájsť aktuálnejšiu sociolingvistickú tému, než je interurbánne porovnávanie jazykov, opis jazyka či jazykov mesta Berlina (Schlobinski, 1987), Kommunikation in der Stadt (Kallmeyer, 1994) a i. Pre románsky svet sú charakteristické atlasové projekty (najmä talianske), v ktorých sa veľmi podrobne spracúvajú mestské dialekty, resp. mestská reč (Grassi, 1980). Dôležitý pre nás je projekt P. Branga Zum gegenwärtigen

Stand der slavischen Stadtsprachenforschung (1986), lebo sa týka výskumu mestských jazykov v slavistickom priestore. No aj z dejín našej jazykovedy treba pripomenúť významnú výskumnú akciu, na slovenské pomery určite aj unikátnu, ktorú na začiatku 60. rokov organizačne pripravilo Združenie slovenských jazykovedcov pod vedením nezabudnuteľného E. Paulinyho. Šlo o projekt známy pod názvom *Výskum hovorenej podoby spisovnej slovenčiny*, ktorý bol orientovaný na výskum jazyka miest. Bola to skutočne dobre pripravená akcia s jasne vymedzenými cieľmi a metódami. Ambíciou organizátorov bolo preskúmať jazykový obraz 100 slovenských miest so zapojením 1000 respondentov s cieľom zistiť a) v akom rozsahu, v akej funkcii a ako sa používa spisovný jazyk, b) aký je tento spisovný jazyk v celospoločenskom styku v príslušnej oblasti a v príslušnej spoločenskej vrstve, aký je jeho vzťah k nárečiam, c) ktoré sú najprogressívnejšie prvky spisovného jazyka, d) ktoré prvky spisovného jazyka sú najmenej progresívne, e) ktoré sú najpevnejšie prvky miestnych nárečí a napokon f) ako na hovorenú slovenčinu vplýva čeština.

Napriek tomu, že tento nesporne významný sociolingvisticky orientovaný výskum niektorí účastníci pochopili ako klasický dialektologický výskum, skúmajúc neraz jazyk príslušného mesta ako homogénny útvar, zachytil sa do značnej miery skutočný stav jazyka v jednotlivých mestách a regiónoch. Ako sme už aj pri iných príležitostiach ukázali, skutočne nie všetci účastníci výskumu boli naň pripravení aj psychologicky. Záver o nepripravenosti istej časti slovenskej jazykovedy odvodzujeme najmä z faktu, že niektorí bezprostrední účastníci výskumu považovali za potrebné upozorniť na možnosť zneužitia jeho výsledkov, t. j. vlastne na riziká poznávania a poznania skutočného stavu v používaní jazyka. A niet sa ani čo čudovať, že získané výskumné výsledky sa stali tak trochu tabu. Potvrďuje to aj skutočnosť, že v r. 1972 vyšiel síce dvojdielny cyklostylovaný (čím akoby ani nebol určený pre verejnosť) zborník zachytávajúci príspevky z konferencie pod názvom *Hovorená podoba spisovnej slovenčiny*, ale kazety s nahrávkami mestských textov doteraz ležia v archíve Združenia slovenských jazykovedcov (dnes už premenovaného na *Slovenskú jazykovednú spoločnosť pri SAV*). Akoby sa nad nimi zavrela voda. Až na výnimky nikomu nechýbajú. Tieto materiály doteraz čakajú na svoje odkliatie.

Výsledky inej unikátnej akcie slovenskej jazykovedy, orientovanej takisto celoplošne, naproti tomu našli svoje spracovanie v štvordielnom *Atlase slovenského jazyka* (1967–1981). Bol to dialektologický projekt, v rámci ktorého sa od r. 1947 spracovalo 2559 obcí Slovenska. No v súvislosti s týmto atlasom treba pripomenúť problém, na ktorý už poukázal L. Ďurovič vo svojej štúdii *Atlas slo-*

venského jazyka a jazyk mesta (1982, porov. aj Ondrejovič, 1999). Ak máme pred sebou dielo s názvom *Atlas slovenského jazyka*, a nie, povedzme, *Atlas slovenských nárečí*, nie je jasné, prečo sa medzi kartografické body, ktoré demonštrujú jazykovú diferencovanosť slovenského územia, nedostalo ani jedno mesto. Ak sa potom napr. paušálne konštatuje, že mäkké *l* sa vyskytuje na dvoch tretinách územia Slovenska (porov. napr. J. Kačala, 1997, s. 69), a príslušné mapy v Atlase to v plnom rozsahu potvrdia, platí to len v prípade, ak nám jednak postačí globalizujúce konštatovanie, a jednak ak nás nebude zaujímať jazyková situácia v mestách na našom území. V mestách, ako ukazujú predbežné sociolinguvistické sondy, a to pokladáme za veľmi závažné zistenie, sa pomerne zreteľne rozlišuje „správanie“ palatálneho *l* pred prednými vokálmi (pred *e*, *i* a pred *i*-ovými dvojhláskami) na jednej strane a pred konsonantmi a zadnými vokálmi na strane druhej. Kým totiž, trochu zjednodušene povedané, v prvom prípade sa vo väčšine stredoslovenských miest palatálna výslovnosť v slovách so zvukovými skupinami *le*, *li*, *lia*, *lie*, *lio*, *liu* hodnotí ako príznaková, neprestížna, niekedy dokonca „dedinská“, vo všetkých ostatných pozíciách dodržiavanie palatálnej výslovnosti hlásky *l* je podmienkou kultivovaného, „vzorového“ prejavu¹. Atlas slovenského jazyka musí teda čeliť výčitke o istých svojich folklorizujúcich a ruralizujúcich momentoch, o tom, že svojím spôsobom odráža spomínanú tézu o jazyku slovenských miest ako o jazyku kozmopolitnom, a teda ako o jazyku nie dosť „čistom“ a rezistentnom voči vonkajším vplyvom, na rozdiel od nárečí a tzv. ľudového jazyka (porov. Ďurovič, 1982). Takýto postoj však nie je ojedinelý a nie je charakteristický iba pre slovenskú jazykovedu. Aj vo veľkej anglickej Encyklopédii jazyka a jazykovedy (Asher, 1994, s. 4858, heslo Urban dialectology) sa konštatuje: „Mnohí sa domnievajú, že urbánne dialekty nie sú skutočnými dialektami, ale len zanedbanými, málo starostlivými či dokonca poklesnutými formami príslušného jazyka. Urbánne variety sa neodsudzujú vždy otvorene, no nezriedka hodnotia ako nevhodné vo vzťahu k „spisovnému“ jazyku. Často sa totiž považujú za nečistý a pokazený spôsob hovoru v porovnaní s „čistotou“ a historickou oprávnenosťou pôvodných dialektov“.

V minulosti mali naše mestá skutočne pestré národnostné zloženie, no takmer vo všetkých prebehol proces slovakizácie. V niektorých z nich dokonca

¹ Aj J. Muránsky na základe terénneho výskumu v 12 mestách východného (!) Slovenska ukazuje, že kým spoluhláska *l* v pozíciách, kde sa jej mäkkosť v písme aj graficky zaznačuje, sa u obyvateľov týchto miest vyslovuje mäkko v 79,07 % prípadoch, *l* v skupinách *le*, *li* si svoju mäkkosť zachováva len v 57, 65 % (Muránsky, 1971).

veľmi výrazný, najmä v Handlovej, v Kežmarku, v Bratislave, Leviciach, Rožňave, ďalej v Michalovciach, Košiciach, Nových Zámkoch, v Lučenci a v niektorých ďalších mestách². Dobrým príkladom je napr. situácia v Bratislave. V tomto (veľko)meste v r. 1880 žilo podľa údajov o materinskom jazyku 16 % a v r. 1910 dokonca len 15 % Slovákov. Dnes je tu 91 % slovenského obyvateľstva.

Urbanizačný a industrializačný proces je civilizačným procesom, ktorému sa nevyhne ani jedna krajina sveta, aj keď nenesie so sebou, pravdaže, len priaznivé konzekvencie. Výnimkou nie je ani Slovensko, ktoré vo všeobecnosti patrí medzi krajiny, kde sa tieto procesy vyznačujú istou oneskorenosťou. V porovnaní so západoeurópskymi krajinami územie Slovenska bolo tak v rámci Rakúsko-Uhorska ako aj v rámci Československa charakteristické tým, že sa tu nerozvinul tzv. klasický urbanizačný a industrializačný proces (k pojmu porov. Pašiak, 1998, s. 19). Oprávnené sa v tejto súvislosti namiesto univerbizácie hovorí o sústreďovaní obyvateľstva do miest, o ich koncentrovaní.

Uvádza sa, že Slovensko vo vývoji mestského obyvateľstva zaostávalo za Európou o 55 rokov. Krajinou s prevažujúcim mestským obyvateľstvom sa Slovensko stalo až v 80. rokoch nášho storočia. Túto asynchronizáciu v historickom čase ešte znásobovala asynchronizácia v sociálnom čase, v čase, ktorý je potrebný na to, aby sa rurálna spoločnosť zmenila na urbánnu, na to, aby sa obyvateľstvo presťahované z vidieka adaptovalo na mestské prostredie, na mestský spôsob života. Podľa sociológov je na to potrebných 5 až 10 rokov (podrobnejšie Maříková – Petrusek – Vodáková 1996, s. 609–610; Pašiak 1998, s. 19 n.). No aj tak výskum jazyka miest, mestskej reči či mestských dialektov je aj u nás čoraz naliehavejší, hoci aj z hľadiska poznania života spisovného jazyka. Aj J. Štolc, ktorý sa tejto téme vo vzťahu k nárečiam vyslovil na smolenickej konferencii o kultúre spisovnej slovenčiny, potvrdil, že „styk so spisovným jazykom je v mestách intenzívnejší ako na dedinách, a to tým naliehavejší, čím väčšie je mesto“ (Štolc, 1967, s. 108). Konštatovanie o afinite spisovného jazyka a mestského prostredia platí aj všeobecnejšie (porov. k tomu Schildt, 1996, s. 1520). J. Štolc však v spomínanej úvahe zároveň tvrdí, že útvar „mestský jazyk“, ktorý by bolo možné dať do protikladu voči „dedinským (územným) nárečiam“ u nás vôbec nejestvuje. Podľa neho sa na Slovensku nevytvorili ani len „mestské náre-

² Došlo, pravdaže, aj k marginalizácii obcí a miest (napr. Banskej Štiavnice). Dodajme, že podiel neslovenského obyvateľstva (Maďarov) narástol iba v Dunajskej Strede a v Tvrdošovciach (Krivý, 1998).

čia“, dá sa tu hovoriť len o „živom vzťahu medzi tradičným nárečím, spisovným jazykom a všetkými jeho štýlmi“ (Štolc, *ibid.*). Autor osobitne zdôrazňuje, že mestský jazyk či mestský úzus sa v otázkach kodifikácie spisovného jazyka v nijakom prípade nesmie nadradiť nad nárečia. O výskume mestského jazyka sa vyjadruje takto: „Jazykoveda môže túto rozjatrenú (sic!) jazykovú skutočnosť v mestách skúmať. Môže odhaľovať podmienenosť jazykových procesov, zmien, fungovanie jednotlivých zložiek jazykovej stavby, ich vznik a zánik, ich vzájomný vzťah atď. Štúdium jazyka mestského prostredia však nesmie mať charakter kampane, počas ktorej sa má získať napr. zdôvodnenie istých chcených zmien v kodifikácii spisovnej normy. U nás neexistuje zatiaľ v žiadnom meste taká už ustálená (štruktúrovaná) podoba mestského jazyka, z ktorej by bolo možno v akejkoľvek zložke odvodzovať spisovnú normu“ (s. 109). Určite sa dá z tohto výroku akceptovať upozornenie na potrebu opatrného prístupu k jazykovým javom v mestskom prostredí a ich zhodnotenia pre kodifikačné ciele, ale je zrejme, že sa tu jednoducho popiera reálna jazyková skutočnosť. Nárečová komunikácia sa tu kladie nad mestský spôsob komunikácie a zakazuje sa postupovať opačne. Dnes po uplynutí tridsiatich piatich rokoch sa už takýto „hierarchizujúci“ postoj ukazuje ako prekonaný.

Z dnešného pohľadu nepovažujeme za odôvodnené ani ďalšie tvrdenie J. Štolca o „starých domácich obyvateľoch miest rôznych vrstiev“, ktorí „hovorí v zásade nárečím svojho okolia, teda v Trnave po trnavsky, v Skalici po skalicky, v Nitre po nitriansky, v Prešove po šarišsky, v Michalovciach po zemplínsky, v Košiciach po abovsky atď.“ (1967, s. 108). Pripomeňme, že z takéhoto podložia vychádza aj autori „jazykových“ kapitol vo vlastivedných monografiách o mestách. Kapitulu o jazyku mesta v nich neraz (ak vôbec nejaká jazyková kapitola v takejto monografii existuje) zastupuje kapitola o nárečiach príslušného regiónu. Dobrým dokladom na to je napr. monografia o meste Zvolen, kde časť nazvanú Jazyk spracoval G. Horák, ktorý tu namiesto opisu jazykového obrazu mesta Zvolena umiestnil vzorovú dialektologickú štúdiu o zvolenských nárečiach (Horák, 1994)³. Akoby sa tu pokračovalo v tom, čo naznačil F. Šteller-Šteliar v publikácii o „košickom nárečí“ (1928, s. 4): „... nárečový materiál čerpať priamo z Košíc nedá sa. Analogický prípad bol u Czambela, keď zbieral ná-

³ G. Horák je autorom jazykovej kapitoly aj v monografii Detva (1988), ktorú nazval Detvianske nárečia. Je povšimnutiahodné, že v tomto prípade uvedený postup „nenaráža“ v takej miere ako pri meste Zvolen. Zrejme tu svoju rolu hrá počet obyvateľov príslušného mesta, ale aj jeho folklórne a nárečové tradície.

rečia v Šariši. „Zo samého Prešova rečových ukážok nepodávam, lebo sa reč takého mesta nehodí k tomu. Prešov je odbleskom rečových pomerov v Šariši a této sú veľmi pestré. Podávam ukážky z okolia Prešova“ (s. 20). Tak aj my. Na reč samých Košíc odvolávať sa nebudeme, bo ona je odbleskom rečových pomerov na východe Slovenska. A tieto sú ešte rozmanitejšie ako v Prešove. Ale budeme sa opierať o okolice, menovite na nárečový materiál z Myslavy, z V. Tejkeša, z Malej Idy, z Ťahanoviec, z Košickej Novej Vsi, z Rozhanoviec, z Barce, z Nižnej Myšle; ba kedy-tedy zaletíme aj do vzdialenejších krajov, do V. Kamenice, do Trebišova, do Sečoviec, do dedinôk ležiacich za Humennom, podobne do krajov západných po samý Telgart a Vážec“. Žiaľ, nespravil sa ďalší krok napr. z poznania, že jazyk mesta je „odlesk rečových pomerov“ v príslušnom regióne. Ako ukazuje J. Schildt (1996, s. 178), mestá sa v priebehu dejín stávali „zberňou“, „gravitačným centrom“ obyvateľov okolitých dedín. Na mestské dialekty mali a majú teda naozaj vplyv teritoriálne dialekty príslušného regiónu. V dôsledku miešania mestského obyvateľstva sa do mestských dialektov dostávali však aj prvky iných nárečových foriem, následkom čoho vznikali miešané útvary, ktoré sa stali bázou pre neskorší bežný jazyk miest, ktorý vzápätí mohol prenikať aj za hranice mesta.

S J. Štolcom možno iste súhlasiť v tom, že staršie obyvateľstvo Trnavy naozaj hovorí po trnavsky (určite však nie výlučne, no povedzme prevažne – záleží najmä na tom, či komunikácia prebieha v súkromnej alebo verejnej sfére) a v Nitre po nitriansky⁴. V prípade Prešova by sme už dali prednosť formulácii, že táto vrstva obyvateľstva hovorí skôr po prešovsky než po šarišsky, v Michalovciach po michalovsky skôr než po zemplínsky, v Košiciach skôr po košicky než po abov-sky. Máme na mysli teda práve mestský jazyk, resp. mestský dialekt, ktorý sa utvoril kombináciou, „živým stykom“ medzi spisovným jazykom, príslušnými nárečiami, príp. aj vplyvom iného jazyka, ak má na danú oblasť vplyv. Na rozdiel od J. Štolca s útvarami mestská reč, mestský dialekt novší autori už bežne pracujú (porov. Patráš, 1990, Slančová, 1995, s. 133, Ondrejovič, 1994).

Mestská reč na Slovensku neostáva teda napriek všetkému celkom mimo pozornosti lingvistov. Je možno symptomatické, že mestskej reči sa venuje skôr mladšia generácia slovenských lingvistov. Vznikala aj práca *Hovorený jazyk*

⁴ Jazyk najstarších obyvateľov a najmä starousadlíkov možno považovať bezpochyby za najstabilnejšiu zložku mestského jazyka. Pritom sa ukazuje, že mnohí z nich sa v seniorskom veku vracajú k svojmu nárečovému substrátu, aj keď v produktívnom veku používali pri komunikácii varianty, ktoré mali bližšie k spisovnej (kodifikovanej) podobe slovenčiny než k nárečiam.

Bratislavy od S. Šokovej (Bratislava, 1983), ale, azda to možno tak povedať, Bratislava pri tomto pokuse neodkryla autorke svoje tajomstvá, nedhala jej svoju jazykovú tvár. Nesporne aj príspevky, ktoré sú ohlásené na tejto konferencii, prispievajú k poznaniu našej jazykovo mimoriadne zaujímavej metropoly⁵. Najpodrobnejšie z našich miest je opísaná mestská reč Banskej Bystrice zásluhou V. Patrása, a to najmä jeho práce *Hovorená podoba slovenčiny v Banskej Bystrici* (1990) i početných jeho štúdií (Patráš, 1992, 1995, 1997) a mestská reč *Prešova* zásluhou D. Slančovej (1990), ktorá viaceré „prešovské“ štúdie pripravila aj v spoluautorstve s M. Sokolovou (Slančová – Sokolová, 1995). V nedávnom období neúnavne na tomto poli pracoval J. Muránsky (porov. k tomu Ondrejovič, 1999), ktorý opísal jazykovú situáciu vo viacerých východoslovenských mestách, v Košiciach, v Prešove, v Levoči, v Trebišove, v Bardejove, Krompachoch, Lipanoch, v Stropkove a i. Z menších miest sa v kandidátskej dizertácii a vo viacerých štúdiách jazyku Rajca venuje M. Smatana (1995). Z nových sondážnych prác sa oplatí spomenúť analytickú štúdiu o jazykovej situácii v Trnave od Ľ. Dvornickej (1992) a v Gelnici od G. Múcskovej (1997). V tomto súbore mestských prác sa dobre ukazuje, ako sa koncentrácia obyvateľstva, zhusťovanie a interferencia vzájomných sociálnych väzieb presadzuje aj v bezprostrednej komunikácii. Ako sa utvára ešte zložitejší komunikačný konglomerát hierarchicky usporiadaných prostriedkov, používaných obyvateľmi mesta v závislosti od súboru ich sociálnodemografických charakteristík v špecifickom usporiadaní (od veku, regionálneho pôvodu, vzdelania, sociálneho zaradenia). Navonok sa to prejavuje funkčným rozvrstvením viacerých variet národného jazyka – lokálnej podoby spisovnej (kodifikovanej) slovenčiny, interdialektov, dialektov, sociolektov, inojazyčných systémov, idiolektov, medzi ktorými sa dá postrehnúť centrálna, bazová norma, „platforma“ príslušného mestského komunikačného útvaru. Pracuje sa tu invenčne s pojmami interdialektov, polodialektov, integračných a nivelizačných tendencií (Patráš, 1991). Skúmali sa postoje k vlastnej jazykovej i všeobecnej jazykovej praxi. Obyvatelia miest sú, ako sa zistilo, veľmi výrazne za zlepšenie úrovne jazykovej kultúry, ale považujú to za

⁵ Obyvateľstvo Bratislavy rasie aj v súčasnosti o 6000 ročne, a to stále prevažne z migrácie. 57 % obyvateľstva Bratislavy (nad 18 rokov) je autochtónne, 20 % pochádza z iných miest v SR, ďalších 20 % je z vidieka a 3 % odinakial' (porov. podrobne Krivý – Feglová – Balko, 1996). Kým v minulosti sa Bratislava vyznačovala pluralitou a národnostnou toleranciou, ako aj viacjazyčnosťou, dnes akoby sa homogenizovala. V skutočnosti však vzniká nová variabilita, aj keď Bratislava patrí medzi tzv. kontajnerové mestá, ktoré si jazyky prisťahovalcov prispôsobujú na svoj obraz (Ondrejovič, 1991).

vec „tých druhých“ (Slančová – Sokolová, 1995). Uskutočnil sa aj prieskum postojov obyvateľov dvoch stredoslovenských miest (Martina a Lučenca) k jazyku Bratislavy. a opačne (Ondrejovič, 1991). Zistilo sa, že kým obyvatelia Martina sú najviac v konflikte so západnou (západoslovenskou) tvrdosťou, v Lučenci je v tejto pozícii východoslovenská krátkosť, čo sa aj personifikovalo (západoslovenská tvrdosť s „tvrdosťou“ bývalého politika F. Gála a východoslovenská krátkosť s prominentom bývalého rečimu V. Biľaka). E. Pauliny vo svojich prednáškach, pripravených ešte začiatkom 50-ych rokov, sa dotýka tejto témy v súvislosti s otázkou o vzťahu strednej a spisovnej slovenčiny. Už v tom čase sformuloval tézu, že „Bratislava je pre normu spisovného jazyka nateraz a pre budúcnosť ďaleko dôležitejšia ako stredoslovenský nárečový základ“ (Pauliny, 2000, s. 30). Upozorňuje na to, že dnes už kultúrnym a politickým centrom nie je Martin, ale centier je na Slovensku viac (v súčasnosti to platí, samozrejme, ešte vo väčšej miere), hoci Bratislava je centrum „primus inter pares“.

Iné práce sa dotýkajú jazyka niektorých mestských skupín, napr. slangu vysokoškolákov v Nitre (Krištof, 1984), reči vysokoškolskej mládeže v Banskej Bystrici (Odaloš, 1995), spoločenskej komunikácie v pohostinských zariadeniach a zábavných podnikoch Banskej Bystrice (Bitušková, 1996), či rôznych prejavov „mestskosti“ a „dedinskosti“ a odlišností týchto subkultúr (Darulová, 1996). Bilingvizmus, resp. diglosia neboli na Slovensku (okrem bilingvizmu slovensko-českého) nikdy vychytenou témou. Novšie sa však maďarsko-slovenskému biligvizmu venuje vo viacerých v štúdiách inšpirovaných americkou sociolingvistikou I. Lanstyák (1998, najnovšie Langmann – Lanstyák, 2000). Slovenčina v mestách sa skúma aj v zahraničí. Jazykovú situáciu v Petrovci opísala v rozsiahlej štúdií *Slovenčina v kontakte so srbčinou* M. Myjavcová (1996). Na Slovensku má rozvinutú svoju tradíciu výskum urbanoným v rámci onomastického štúdia (porov. *Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti*, 1996).

Mestá mali veľký význam pre písanú reč a tým, pravdaže, aj pre utváranie nadregionálnych foriem a pre kultivovanie slovenčiny vôbec. V 15.–16. storočí rástli funkcie písaného jazyka v obchodnom styku, ale aj v kultúrnej a náboženskej oblasti. Dôležitá bola mestská správa (o používaní slovenského jazyka v mestách v našich dejinách porov. najmä Doruľa, 1977, 1984). Urbanizačné a industrializačné procesy viedli k tomu, že sa stretávali ľudia rôzneho pôvodu, ktorí boli nútení sa dorozumieť počas pracovného procesu, ale aj v súkromnom živote. Aj tí, čo dochádzajú do práce do miest, sa musia prispôbiť. Usilujú sa o vyššiu formu, „spisovnejšiu“, čo je jazyk najbližšieho mesta. Často sa tomuto jazyku prispôbujú s nechuťou, ale ostáva pre nich istým vzorom (Finger, 1999).

V situácii, keď výskum jazyka miest a vôbec živej podoby jazyka nadobúda čoraz väčšiu dôležitosť aj pre realistickú kodifikačnú prácu a realistickú jazykovú politiku Slovenská jazykovedná spoločnosť sa rozhodla postupovať koordinovane a pokúsila sa podľa vzoru výskumného projektu spred 40 rokov organizačne zabezpečiť nový celoplošný výskum živej podoby súčasného jazyka, ktorý by bol znovu orientovaný najmä na výskum jazyka miest. Takýto výskum (ktorý sa zatiaľ nepodarilo realizovať najmä z finančno-technických dôvodov) má predovšetkým ten zmysel, aby sa kodifikačné práce robili čoraz menej od zeleného stola, ale aby vychádzali z čo možno najširšieho zistenia autentických noriem. Aby sa podľa možnosti čo v najväčšom rozsahu predišlo zrážkam autentických noriem s kodifikáciou. Aby už viac počínanie kodifikátorov nepripomínalo skladanie Rubikovej kocky, pri ktorej kedykoľvek sa podarí zložiť jednu stranu (napr. rytmičný zákon), rozháďže sa strana iná (v zásade dobre fungujúce jemné derivačné systémy). To, pravda, predpokladá spojiť sociolingvistický výskum živého jazyka aj v mestskom prostredí s teretickým systémovým výskumom. V každom kodifikačnom diele je určite dôležitá prítomnosť morálky, no morálky nie tej so zdvihnutým prstom. Našou úlohou preto do budúcnosti ostáva nielen výskum jazykového obrazu miest vo vzťahu k ich okoliu, ale predovšetkým aj mesto ako variačný priestor. Pozornosť treba venovať takisto vo zvýšenej miere jazykovým dejinám miest a najmä ich viacjazykovosti. V tomto rámci je veľmi dôležitý výskum striedania kódov v chápaní J. Gumperza i výskum miest ako priestoru interkultúrnej komunikácie. To sú však už úlohy pre budúce storočie.

Literatúra

- ASHER, R. (Ed.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. 10 vol. Oxford, Pergamon Press 1994.
- AUER, P.: *Konversationelle Standard/Dialekt-Kontinua (Code-Switching)*. – *Deutsche Sprache*, 14, 1986, s. 97 – 124.
- BAJČEV, B. – VIDENOV, M.: *Sociolingvističesko proučvane na grad Veliko Tarnovo*. Sofia, Nauka i izkustvo 1988.
- BALHAR, J – JANČÁK, P. a kol.: *Český jazykový atlas 1, 2, 3*. Praha, Academia 1992, 1997, 1999.
- BĚLIČ, J.: *Ke zkoumání městské mluvy*. In: *Slavica Pragensia*, 4, 1962, s. 562 – 575.
- BITUŠÍKOVÁ, A.: *Pohostinské zariadenia a zábavné podniky ako miesta spoločenskej komunikácie*. – In: *Banská Bystrica. Sociokultúrne obrazy a portréty. Zborník príspevkov z konferencie Taká bola Banská Bystrica*. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1996, s. 9 – 25.

- BRABCOVÁ, R.: Městská mluva v Brandýse nad Labem. Praha, Universita Karlova 1973.
- BRANG, P. – ZÜLLIG, M.: Kommentierte Bibliographie zur Slavischen Soziolinguistik. I., II., III. Bern – Frankfurt am Main, Peter Lang 1981.
- BRANG, P.: K razvitiju metodov v slavjanskoj sociolingvistike. In: Problems of Sociolinguistics 1. Sofia 1990, s. 190 – 201.
- BRANG, P.: Zum gegenwärtigen Stand der slavischen Stadtsprachenforschung. – Zeitschrift für Slawische Philologie, 46, 1986, s. 140 – 169.
- DARULOVÁ, J.: Vzťahy medzi mestom a vidiekom na príklade Banskej Bystrice. In: Banská Bystrica. Sociokultúrne obrazy a portréty. Zborník príspevkov z konferencie Taká bola Banská Bystrica. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1996, s. 27 – 47.
- DEJMEK, B.: Běžne mluvený jazyk (městská mluva) města Přelouče. Hradec Králové, Pedagogická fakulta 1976.
- DEJMEK, B.: Běžne mluvený jazyk nejmladší generace Hradce Králové. Hradec Králové, Pedagogická fakulta 1987.
- DEJMEK, B.: Mluva nejstarší generace Hradce Králové. Hradec Králové, Pedagogická fakulta 1981.
- DITTMAR, N. – SCHLIEBEN-LANGE, B.: Stadtsprache, Forschungsrichtungen und Perspektiven einer vernachlässigten soziolinguistischen Disziplin. In: Bausch, K. H. (Hg.): Mehrsprachigkeit in der Stadtregion. Jahrbuch 1981 des Instituts für deutsche Sprache. Düsseldorf 1982, s. 9 – 86.
- DORUĽA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, Veda 1977
- DORUĽA, J.: K používaniu slovenského jazyka v mestách. In: Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. Red. R. Marsina. Martin, Osveta 1984, s. 163 – 174.
- DRAKE, J. A.: The Effect of Urbanisation on Regional Vocabulary. – American Speech, 36, 1961, s. 17 – 33.
- DRESSLER, W. – WODAK, R.: Sociophonological methods in the study of sociolinguistic variation in Viennese German. In: Language in Society, 11, 1982, s. 339 – 370.
- DUNAJ, B. Polscyzna miejska – przedmiot, stan, i perspektywy badań. In: Wielkie miasto. Cynniki integrujące i desintegrujące II. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1995, s. 5–18:
- ĎUROVIČ, L.: Atlas slovenského jazyka a jazyk mesta. – In: Studia z dialektologii polskiej i slowiańskiej. Warszawa 1992, s. 69 – 73.
- DVORNICKÁ, L.: Jazyková situácia v Trnave. In: Varia 1. Red. M. Nábělková – M. Šimková. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1992, s. 75 – 77.
- Encyklopédia jazykovedy. Spracoval J. Mistrík s kol. autorov. Bratislava, Obzor 1993.
- FINGER, Z.: Jazyk vidieckeho obyvateľstva na južnom Slovensku. In: Slovenčina v kontaktoch a konfliktoch s inými jazykmi. Sociolinguistica Slovaca 4. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1999, s. 67 – 74.
- FISHMAN, J. A.: The Bilingualism in the Barrio. In: Modern Language Journal, 53, 1969, s. 151 – 185, 227 – 258.
- Gorodskoje prostorečije. Problemy izučenija. Red. D. N. Šmelev. Moskva, Nauka 1984.
- GRASSI, C.: Von der Sprachgeographie zur Soziolinguistik. Ein Vergleich von Erfahrungen und Ergebnissen in der Bundesrepublik Deutschland und in Italien. – Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, 47, 1980, s. 145 – 159.
- GUMPERZ, J.: Language in the social groups. Stanford (Cal.) 1971.
- GUMPERZ, J.: The ethnography of urban communication. In: Auer, P. – Di Lutio, A.: Interpretative Sociolinguistics. Migrants - Children – Migrant Children. Tübingen 1984, s. 1 – 12.

- HORÁK, G.: Detvianske nárečie. In: Detva. Red. J. Zemko a kol. Bratislava, Osveta 1988, s. 261 – 288.
- HORÁK, G.: Nárečie. In: Zvolen. Monografia k 750. výročiu obnovenia mestských práv. Zost. V. Vaníková. Zvolen, Gradus 1994, s. 295 – 314.
- Hovorená podoba spisovnej slovenčiny 1.–2. Referáty a diskusné príspevky z konferencie konanej dňa 6. – 9. októbra 1965. Red. J. Horecký. Bratislava, Združenie slovenských jazykovedcov pri SAV 1972.
- KAČALA, J.: Slovenská mäkká spoluhláska ľ. Kultúra slova, 31, 1997. s. 65 – 72.
- KALLMEYER, W.: Stadtsprache als ein Schwerpunkt soziolinguistischer Forschung in Europa. In: Sociolinguistica 1. Brennpunkte der Soziolinguistik. Ed. U. Ammon – K. J. Mattheier – P. H. Nelde. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1987, s. 80 – 99.
- KALLMEYER, W. (Hrsg.): Kommunikation in der Stadt. Berlin – New York, de Gruyter 1994.
- KALLMEYER, W.: Das Projekt Kommunikation in der Stadt. In: Kallmeyer, W. (Hrsg.): Kommunikation in der Stadt, Berlin – New York, de Gruyter 1994, s. 6– 17.
- KITAJGORODSKAJA, M. I.: Nositel' gorodskogo prostorečija kak jazykovaja ličnosť. In: Problems of Sociolinguistics I. Sofia, Institut of Bulgarian Language BAS – Bulgarian Sociolinguistical Assotiation 1990, s. 222 – 228.
- KRČMOVÁ, M.: Brněnská městská mluva – odraz kontaktu etnik. In: Sborník PFFBU, A 41, 1993, s. 77 – 86.
- KRČMOVÁ, M.: Proměny běžné mluveného jazyka velkoměsta. In: Języki slowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy środkowej i wschodniej. Ed. S. Gajda. Opole 1993, s- 119 – 125.
- KRIŠTOF, Š.: Hovorená podoba spisovnej slovenčiny v Nitre. In: Zborník jazykovedných štúdií na počesť VII. slavistického kongresu vo Varšave. Red. Š. Krištof et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 27 – 35.
- KRIŠTOF, Š.: Slang vysokoškolákov v Nitre. In: Studia Academica Slovaca, 3, 1974, s. 83 – 110.
- KRIVÝ, V. – FEGLOVÁ, V. – BALKO, D.: Slovensko a jeho regióny. Sociokultúrne súvislosti volebného správania. Bratislava, Open Society Fund 1996.
- KRIVÝ, V.: Štyridsať deväť miest: zmena a kontinuita. In: Meštianstvo a občianska spoločnosť 1900–1989. Zost. E. Mannová. Bratislava, Academic Electronic Press 1998, s. 33 – 52
- LABOV, W.: The social stratification of English in New York City. Washington D. C. 1966.
- LABOV, W.: Language in the inner city. Philadelphia 1972.
- LANGMAN, J. – LANSTYÁK, I.: Language negotiations in Slovakia: Views from Hungarian minority. In: Philipson, R. (ed.). Rights to Language. Equity, Power and Education. Mahwah, New Jersey – London, Erlbaum Associates 2000, s. 57 – 72.
- LARIN, B. A.: K lingvističeskoj charakteristike goroda (neskol'ko predposylok). – Izvestija Leningradskogo universiteta, 1, 1928a, s. 14 – 27.
- LARIN, B. A.: O lingvističeskom izučenii goroda. – Russkaja reč, (Novaja serija) 3, 1928b, s. 61–74.
- MAŘÍKOVÁ, H. – PETRUSEK, M. – VODÁKOVÁ, A. a i.: Velký sociolingvistický slovník. Praha, Carolinum 1996.
- MATTHEIER, K.: Sprachgebrauch und Urbanisierung. Sprachveränderungen in kleinen Gemeinden im Umfeld grösser Städte. In: Bausch, K.-H.: Mehrsprachigkeit in der Stadtregion. Jahrbuch 1981 des Instituts für deutsche Sprache. Düsseldorf 1982, s. 87 – 107.

Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989. Zost. E. Mannová. Bratislava, Academic Electronic Press 1998.

MOOSMÜLLER, S.: Hochsprache in Österreich. Wien, Böhlau, 1994.

MÚCSKOVÁ, G.: „Normálne“ či „po slovenský“? In: *Varia*, 7, 1998, s. 9 – 13.

MURÁNSKY, J.: Výslovnosť Ľ – l v hovorenej podobe spisovnej slovenčiny vo východoslovenských mestách. In: *Jazykovedné štúdie 11. Jónov zborník*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 232 – 240.

MYJAVCOVÁ, M.: Slovenčina v kontakte so srbčinou. In: *Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolinguistica Slovaca 2*. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1996, s. 100 – 140.

ODALOŠ, P.: Sociolekt mladých ľudí v Banskej Bystrici. In: *Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolinguistica Slovaca 2*. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1996, s. 64 – 81.

ONDREJOVIČ, S.: Bratislava versus stredné Slovensko I. Sociolingvistický pohľad. In: *Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie 2*. Red. P. Odaloš – V. Patráš. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s. 226–232..

ONDREJOVIČ, S.: Metamorfozy sociolingvistického výskumu na Slovensku. In: *Sociolingvistika a a areálová lingvistika. Sociolinguistica Slovaca 2*. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1996, s. 11 – 17.

ONDREJOVIČ, S.: Medzi jazykom mesta a jazykom vidieka. In: *Nárečia a národný jazyk*. Ed. A. Ferenčíková. Bratislava, Veda 1999a, s. 113 – 120.

ONDREJOVIČ, S.: Spomienka na sociolingvistu Jozefa Muránskeho. *Slovenská reč*, 64, 1999b, s. 122 – 124.

PAŠIAK, J.: Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku v kontexte sídelného vývoja 1900 – 1989. In: *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989*. Zost. E. Mannová. Bratislava, Academic Electronic Press 1998, s. 17 – 31.

PATRÁŠ, V.: Exponovanie komunikačných noriem v hovorenej podobe v meste. In: *Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie 2*. Red. P. Odaloš – V. Patráš. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s. 198 – 205.

PATRÁŠ, V.: Generačno-sociálne súvislosti a hovorená komunikácia v Banskej Bystrici (fonická zložka). – In: *Banská Bystrica. Sociokultúrne obrazy a portréty. Zborník príspevkov z konferencie Taká bola Banská Bystrica*. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1996, s. 125 – 135.

PATRÁŠ, V.: Germanismens Spuren in der gesprochenen Urbanform des Slowakischen. In: *Satz – Text – Diskurs. Akten des 27. Linguistischen Kolloquiums, Münster 1992*. Band 1. Hrsg. S. Beckmann – S. Frilling. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1994, s. 283 – 289.

PATRÁŠ, V.: Hovorená podoba slovenčiny v Banskej Bystrici. Rukopis kandidátskej dizertácie. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990.

PATRÁŠ, V.: Sociolingvistický vektor inojazyčných fragmentov a hovorená podoba slovenčiny v meste. In: *Zborník vedeckovýskumných prác. Série spoločenskovedná I.* Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1992, s. 81 – 94.

PAULINY, E.: Norma a jej kodifikácia. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2000.

RADOVANOVIČ, M.: Jezički paradox grada. In: *Radovanović, M. In: Spisi iz kontekstualne lingvistike*. Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića 1997, s. 69 – 76.

RADTKE, I.: Soziolinguistik von Stadtsprachen. Tendenzen soziolinguistischer Forschungen in der BDR. In: *Germanistische Linguistik*, 1972, s. 442 – 517.

SCHÖNFELD, H. : Zur Sprache und Sprachvariation in der Stadt. Berlin, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft der Akademie der Wissenschaften der DDR 1989.

SCHILDT, J.: Industrialisierung und Urbanisierung. In: Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society 2. E. U. Ammon – N. D. Dittmar – K. J. Mattheier. Berlin – New York, Walter de Gruyter 1988, s. 1516 – 1524.

SCHLOBINSKI, P.: Stadtsprache Berlin. Eine soziolinguistische Untersuchung. Berlin – New York, de Gruyter 1987.

SLANČOVÁ, D.: K niektorým výsledkom prieskumu postojov obyvateľov Prešova k jazyku. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Zost. J. Bosák. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 175 – 181.

SLANČOVÁ, D. – SOKOLOVÁ, M.: Výskum podoby hovorenej komunikácie na východnom Slovensku. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 1. Red. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava, Veda 1995, s. 132 – 143.

SMATANA, M.: Pohľad na súčasnú jazykovú situáciu v Rajci. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 1. Red. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava, Veda 1995, s. 144–160.

STELLER – ŠTELIAR, F.: O košickom nárečí. Odtlačok z Allmanachu Matice slovenskej v Košiciach na rok 1928. Košice, Slovenská kníhtlačiareň 1928.

ŠOKOVÁ, S.: Hovorený jazyk Bratislavy. Rukopis kand. práce. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1983.

ŠTOLC, J.: Nárečia, interdialekty, mestský jazyk. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 106 – 108.

Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti. Zost. P. Odaloš – M. Majtán. Banská Bystrica – Bratislava, Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela – Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1996.

VALÍKOVÁ, D.: Běžne mluvený jazyk nejmladší generace města Havřova. Praha 1971.

VIDENOV, V.: Sávremennata bálgarska gradska ezikova situacija. Sofia, Univer. „Kliment Ohridski“ 1988.

Wielkie miasto. Czynniki integrujące i dezintegrujące. I., II. Red. D. Bieńkowska. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1995.

ZEMSKAJA, E. A.: Gorodskaja ustnaja reč i zadači jęgo izučęnija. In: Raznovidnosti gorodskoj reči. Red. E. A. Zemskaia. Moskva, Nauka 1988, s. 5 – 44.

ZEMSKAJA, E. A.: Prostorečie i žargon v jazyke ruskogo goroda 90 – ych godov 20. stolecija. In: Problems of Sociolinguistics. Sofia 1990, 92 – 114.

JEZIK GRADA

Ljubinko Pušić

Grad je kao knjiga. Sastavljen je od obrazaca i idioma koji imaju svoja „pravila“ pojavljivanja, razumevanja i korišćenja. Samo u vulgarnom tumačenju grada moguće je razdvojiti njegove materijalne i duhovne vrednosti, njegov gradski ispis i jezik. Nema tih obrazaca i idioma koji se pojavljuju u samo jednom obliku, proste strukture i jednosmernih značenja.

Grad je najstarije pismo kolektivnog življenja. Nema tog fenomena u čijem građenju je učestvovao čovek, a koji je vremenom doveden do takve složenosti. U istoriji gradova ispisana su sva nesavršenstva čoveka da komunicira: sa drugim ljudima, okruženjem, prirodom. Svedočenja neuspostavljenog jezika rasuta su po urbanoj istoriji. Mnoge značajne starovekovne metropole koje se nalaze na prvim stanama istorije civilizacije, nisu propale usled trošnosti materijala od kojih su bile sačinjene, već od nerazumevanja grada onih spolja ali i onih unutar njega. Još tada pokazalo se da je jezik grada istovremno i snažno oružje onih koji njime, uz neophodno posedovanje društvene moći, ovladaju. Grad iskazuje sva materijalna i duhovna postignuća civilizacije. Jezik grada je njegov društveni metabolizam. Ali do razumevanja složenog funkcionisanja grada i njegovog jezika utemeljenog u duhu i materiji ne mogu svi da dopru. Zbog toga je on istovremeno opasnost i iritirajuća pojava za sve one koji bi da ga naprečac osvoje. Neprestana želja za osvajanjem grada upravo predstavlja iskaz ljudske nesavršenosti i nerazumevanja da je svako njegovo „osvajanje“ samo privremeno. Međutim, onaj ko gradom uspe da ovlada, svejedno da li je reč o vladaru, klasi, političkim strankama, dolazi u posed ključnog elemenata koji čini njegov jezik – jezika moći.

Grad je najstroženija partitura društvene stvarnosti i zbog toga nikada ne može biti do kraja „pročitana“. Nikada dovoljno dobro pročitana. Ali se zato, urbanološki posmatrano, može „osvojiti“ jezik grada.

Jezik grada sasvim drugačije razumevaju lingvisti, sociolozi, psiholozi, urbanisti, etnolozi, istoričari, pa, zašto ne, ekonomisti ili politikolozi. Grad „govori“ jezikom u kome svako pojedinačno interesovanje može da nađe svoje uzglavlje. Lingvista traži jezičku autentičnost, gradsko jezičko pismo. Tu, na primer, pronalazi argo, lokalizme, jezičku petrifikaciju ili transparentnost. I eto, samo korak je udaljen od potrebe za interdisciplinarnošću ili bar onim „odgonetačkim

aparatom“ koji nudi sociolingvistika. Književnik će, pak, u gradskom miljeu otkriti niz situacija koje ga vode, na primer, urbanom romanu. Sociolog se u gradu nalazi na izvoru gotovo svih svojih interesovanja; pred njim je najsloženija društvena laboratorija. Urbanista neprestano u materijalnom obličju grada kroz racionalno oko vidi njegovu svrhovitost. Jezik urbanista je često rudimentan jer prostor doživljava poput ukrštenih reči. Potrebno je samo pronaći odgovarajuću znakovnu konstrukciju pa da se, po njegovom sudu, prostor popuni. Tragovi seoskog u gradskom (ali i obrnuto), simboličke i manifestne karakteristike „gradskog“ ili naprosto odgonetanje kulturno-genetskih kodova gradskih zajednica, predstavljaju okosnicu urbano-etnološkog korpusa društava. Oni koji u iščitavanju jezika grada samo na izgled stoje po strani, ekonomisti ili politikolozi, na primer, itekako njegovu funkcionalnu formu prevode na „svoj jezik“. Jezik profita, stratifikacije, klasa i slojeva, vladanja i moći, pripadaju posebnim grupama društvenih obeležja sa svojim preciznim zapisima u svakodnevicu, stilu života i posledicama koje imaju po društvenu strukturu grada. A šta je sa istoričarima, umetnicima, naučnicima i istraživačima inih vrsta? Svi oni jezik grada razumevaju na načine primerene sopstvenom interesovanju, etabliranom metodu i omeđenoj naučnoj predmetnosti. Većini su zadati okviri tesni i teže da iz njih izađu uz pomoć interdisciplinarnosti. Beskrajna slojevitost gradskog fenomena ne samo da omogućava već i insistira na takvom pristupu. Šta tek reći za onaj jezik grada koji pripada razumevanju heterogene množine njegovih istinskih nosilaca, građana, dakle? To bogatstvo raznolikosti izražajnih dosezanja, kreiranje gradskog života i dodavanje svemu specifične gradske arome, poseban je kompleks jezika grada. Reč je o gotovo neuhvatljivom fluidu njegovog društvenog bića.

Razumevanju jezika grada, očevidno je, može se prići sa veoma mnogo strana. Na ovom mestu opredeljujemo se za urbanološki pristup u kome se urbanizam posmatra kao način života. A način života nije moguće posmatrati bez da se celokupna društvena stvarnost grada prelomi kroz sociološku prizmu. Pa, opet, ne govorimo o interdisciplinarnom metodu. Urbanim pojavama često nije jednostavno uočljivo izvorište a ni mesto gde se one završavaju. Jezik grada, jezik kojim govori grad, utemeljen je negde u neotkrivenom urbonukleusu a moć njegovog rasprostiranja ne poznaje granice. Nema tog kutka ekumene gde se neki urbani tragovi, makar i u rudimentima, ne čitaju iz načina života određene zajednice. Pogotovo savremeni grad menja predstave o prostornom širenju pojedinih pojava. One koje idu iz epicentra grada najdalje se prostiru.

Dakle, u načinu gradskog života prepoznajemo zajednički imenitelj za one kvalitativne odrednice mnogoljudnog, gustog i heterogenog življenja koje izviru

iz pojma *urbano* ali nisu njegovi derivati već urbano samo. Na taj način određena je kontekstualna ravan. U ovom slučaju kontekst ne podrazumeva, on je rezultat sadržaja osobene strukture grada.

Jezik grada proizašao je iz složenog simbiotičkog stanja ekologije okruženja, istorijskih, kulturnih i socijalnih činilaca i mreže tragova materijalne i duhovne kulture. Razumevati grad kao mozaik društvenih značenja i u njemu prepoznati spoj duhovnog i materijalnog – znači razumeti gradski jezik. Ili, može se reći i tako, razumeti grad – znači razumeti njegovu kontekstualnu stvarnost. Pročitati – znači imati „ulaznicu“ za razumevanje a čitati – tek biti na nekom tragu koji je prepun zamki vulgarizacija ili prostog svođenja na samo jednu njegovu dimenziju; duhovnu ili materijalnu. Da bi se razumeo jezik grada mora se istovremeno biti u komunikaciji sa njegovim materijalnim i duhovnim. Kako je to jasno uočio Luis Mamford u *Gradu istoriji*, u ritmu života grada neprestano se izmenjuju materijalizacija i oduhovljenje: čvrste tvorevine u ljudskoj svesti poprimaju simbolička značenja i ujedinjuju onoga koji spoznaje s onim što spoznaje.

U gradu, i pored toga što je reč o najdinamičnijem društvenom fenomenu sa vrlo složenim, čak dnevnim preobražajima, ništa se ne dešava slučajno. Kontrapunkt njihovog pulsiranja ne može se pratiti kao prost zbir događanja, već kao spiralni tok uzroka i posledica. I taman kada pomislimo kako smo u duhovnom i materijalnom pronašli oslonce za razumevanje jezika grada, pred nama iskrsava njegova, možda, najkontroverznija kontekstualna ravan – simbolička. To nije neobično. Ni jedan produkt čovekovog stvaranja, čak ni onda kada je opleten najplemenitijom duhovnošću, ne može bez simboleškog. Dok ne započnemo sa iščitavanjem gradske partiture, čini nam se da je sve u njemu i oko njega položeno na racionalno tle. A onda saznajemo da se iza svakog njegovog obrasca – trga, katedrale, načina ophođenja građana, toponima pojedinih gradskih delova, arhitekture, „istorijske važnosti“...– krije određeni simbolizam. Uostalom, nije to ni neobično. Ako je čitavo ljudsko bivstvovanje jedan veliki simbolički krug, kako je moguće pretpostaviti da bilo kakva njegova materijalna ili duhovna tvorevina toga bude lišena. I tu treba biti oprezan. Ukoliko se u otkrivanju jezika grada posegne za prevelikom dozom simbolizma, odnosno ukoliko se oni shvate kao nešto što je samo po sebi razumljivo, od dobrog čitanja nema ništa. Simboleško čitanje grada može da bude veoma zavodljivo i time nas odvede u mrtve rukavce gde je jezik grada preoblikovan čak do romantizma. Poznato je da se u nekritičkom tumačenju istorije (a narodi na slovenskim prostorima često su upravo tako posmatrali istoriju čiji su voljan ili nevoljan deo bili) uz pomoć simbolizma najčešće odlazi u paseizam. Tamo je sve lepo, staro i neponovljivo.

Odatle pa do nacional-romantizma, samo je mali korak. Jezik grada tada nema gde da se smesti. On je mrtav. Urbanološko posmatranje pokazuje nam da jezik grada nikada ne skončava. On se samo menja. Pa čak ni tada, kada se neki određen grad fizički uništi, eho jezika kojim je govorio jasno se raspoznaje u njegovom okruženju. Prema tome, simboli grada, način življenja, jezik grada – nisu nikada sa druge strane racionalnog. Jezik grada ne može da se „potroši“, već može samo da se preoblikuje. U tom pogledu on nalikuje onom predmetu izučavanja koji zaokuplja pažnju lingvиста. Osim fenomena preoblikovanja simboli grada, kao i jezik, uostalom, imaju osobinu da se rasprostiru prostorom i vremenom, te da postaju delovi drugih kultura. Polifonija njihovih značenja može da bude toliko snažna da istovremeno dobija komunikacijska obeležja nedomicilnih kultura. To nam govori da jezik grada (ne samo onaj simbolički), kao i jezik uopšte, poseduje komunikacijska obeležja sa univerzalnim značenjem. U pramatrici ljudske komunikacije Urbs i Logos su jedinstveni kao atom koji se samo imenom sastoji od dva dela. Ako u prostorno i kulturno bliskim sredinama pronalazimo mnoge jezičke veze, sigurno je da tako mora biti i sa duhovnim i materijalnim bićem grada. Odlazak u takvu sredinu je susret prepoznavanja jezika, grada i jezika grada. Međutim, obrasci i idiomi jezika grada prepoznaju se i u onim sredinama koje nikakvih prostornih ni kulturnih bliskosti ne poseduju. To samo znači da je jezik grada univerzalniji. Češki pisac Milan Kundera uočio je, pe nego mnogi profesionalci koji se bave gradom, da svi gradovi poseduju neobično, dobro poznato svojstvo da se ogledaju jedan u drugom. Nema tog grada u koji smo kročili makar prvi put a da u njemu, na primer, vrlo čitljivo ne raspoznajemo one delove grada koji su nastali kao rezultati socijalne diferencijacije i prostorne segregacije; svejedno da li je reč o elitnim delovima grada ili o onim njegovim pribežištimama za društveno marginalizovano stanovništvo. U svim jezicima postoje izrazi za ono što danas standardno nazivamo *slamovima*, a opet, u pojedinim sredinama njihovi oblici se razlikuju. Isto im je samo osnovno značenje – predvorje grada za one koji u njega ne mogu da uđu. Ili, arhitektura moći predstavlja vrlo jasan prostorni i značenjski akcenat jezika svakog grada.

Konstelacija između gradotvornosti duha i materije nadilazi značaj pojedinačnosti. Bilo bi interesantno kada bi se napravila uporedna analiza viđenja uslova i rezultata čitanja *određenog* grada u *određenom* vremenskom isečku koju bi načinili istoričar umetnosti, arhitekta, istoričar urbanizma, sociolog ili lingvиста, na primer. Nema sumnje da bi se dobilo onoliko rezultata koliko je bilo i pojedinačnih viđenja. Pri tome bi svaki rezultat bio tačan i istovremno pod sumnjom onih drugih. Osnovnu pretpostavku za razumevanje jezika grada pred-

stavlja objektivizacija njegovog čitanja. Tu se odmah ispostavlja sledeći problem: kako pronaće medijanu između nesavršenosti parcijalnog i komplikovanosti sinteze. Sama po sebi parcijalnost predstavlja opasnost koja „čitača“ grada odvodi u neplodne misaone rukavce. Sa druge strane stoji sinteza koja uvek nad istraživačku misao nadvija oblak večitih sumnji da je baš sve što je za grad bitno i obuhvaćeno.

Istinska opstrukcija mogućnosti univerzalizacije čitanja grada proizilazi iz onog što se naziva primarno urbano iskustvo i što pre zadire u oblast socijalne psihologije nego urbanologije. Teritorijalizacija iskustva za razumevanje jednog grada veoma je bitna. Pogotovo ako smo u stanju da grad shvatimo i kao umetničko delo ili zbirku umetničkih dela, što on svakako jeste. Pa ako se kaže da svaki tumač renesansnih postignuća u umetnosti prepoznaje i poznaje samo jednog Mikelandela, tako je i sa gradom i sa svim detaljima njegove društvene i fizičke strukture. Svako zna *samo jedan grad* na jedan način.

Grad je kao palimpsest u kome je ispisano njegovo trajanje tokom gotovo pet milenijuma. To važi za sve gradove; one čiji su materijalnost i duhovnost ispisani istorijskim trajanjem, kao i za one gradove koje smatramo mladim. U svakom gradu ti slojevi su mnogobrojni. Uklonimo li, na primer, slojeve modernosti, pred nama će se ukazati neka druga istorija, obrasci i idiomi svakodnevnog življenja, kulture, građenja i svih društvenih obeležja gradskog jezika. Većina evropskih gradova sazdana je od nagomilanih slojeva istorije i zbog toga je i za razumevanje jezika grada neophodno njihovo pažljivo otkrivanje. Setićemo se da se i lingvisti često služe metodom palimpsesta. Ispred svake reči, njihovog skupa i li jezičke konstrukcije, stoji istorija i nema razumevanja tog jezika dokle god se ne razgrnu sve naslage društvenog iskustva koje je oblikovalo jezik i koje je taj jezik oblikovao. Jedni će to, možda, nazvati istorijom, drugi oplemenjenom tradicijom, neko arhaikom ali u svakom slučaju reč je o neizbežnom istraživačkom putu. Možda je to ponajpre deo neophodnog istraživačkog aparata. U svakom slučaju, otkrivanje tih slojeva ima jedan cilj – da se razume sadašnjost. Do razumevanja jezika grada bez korišćenja metoda palimpsesta nije moguće dospeti.

Grad je mozaik socijalnih značenja. Odnose u gradu ispisuju klase, slojevi, društvene kategorije, društvene grupe, društveni agregati i pojedinci. Svako od njih ubeležava se u prostor i trajanje grada na neki *svoj* način koji ima *svoj* materijalni i duhovni iskaz. To, na primer, mogu biti njegovi mladi građani. U svakom društvu, svakom vremenu i svakom gradu postoje specifični načini na koje mladi ispisuju njegovu savremenu istoriju. Izbor mogućnosti neizbrojiv je. Ali

sve to predstavlja ono što se naziva jezik grada kojim govore mladi. Dakle, to nije samo njegova lingvistička podloga. On je znatno, znatno više od toga. Svaki grad, pa i njegovi pojedini delovi, imaju svoju internu mapu na kojoj se čitaju mesta okupljanja mladih. To je jedna veoma dinamična mapa na kojoj se mesta neprestano menjaju, u zavisnosti od niza uslova koje je u svakom pojedinačnom slučaju potrebno istražiti. Na tim mestima ispisuje se jezik „konzumiranja“ grada, određuju obrasci ponašanja i komunikacije određene društvene kategorije ili društvene grupe. Taj jezik je za druge društvene kategorije ili grupe često zatvoren i mi ga u tom slučaju prepoznavamo kao *specificitas* određenog grada u određenom vremenu. Osim što je reč o jeziku grada koji gradi jedna posebna socijalna kategorija ili grupa, on govori i o mnogim drugim elementima društvene klime i prostornim obeležjima grada, te otvara mnoga istraživačka polja: o društvenim uslovima u kojima raste i razvija se mlada populacija, o zaposlenosti, školovanju, mogućnostima za participaciju u javnom životu grada itd. Prostorni okviri za manifestacije ove vrste jezika grada takođe mogu biti veoma složeni. To mogu biti nedostaci odgovarajućih prostora ili upravo prostorni determinizam kojim se usmerava određena vrsta ponašanja. Ili je, možda, reč o čitavom nizu socijalno-psiholoških faktora koje je potrebno istraživati.

Svaki grad predstavlja skup određenih obeležja modernosti. Istovremeno, svaki grad ima otiske tradicijskog. To se čita u svakom njegovom segmentu: kulturi, arhitekturi, urbanoj matrici, toponimiji, jeziku pa čak i u načinu života. Između tradicionalnog i modernog u gradu traje neprekidna borba i to u svim rečenim segmentima. Stari urbani ambijenti traže nove funkcije, vekovne institucije dobijaju nove oblike i uloge, tradicionalni obrasci ponašanja prilagođavaju se dinamičnom karakteru grada, jezik se obogaćuje i preoblikuje. U toj „borbi“ urbanološki možemo da iščitavamo formiranje jednog posebnog jezika grada. Reč je o jeziku borbe za opstanak. Moderno bi da prevlada tradicijsko. Poneki trg više nije dovoljno funkcionalan zahtevima saobraćaja, na primer. Ili, struktura porodice, radnog i slobodnog vremena traže i odgovarajuću materijalnu infrastrukturu. A opstati se može samo istovremenim čuvanjem tradicije i uvažavanjem zahteva modernog vremena.

* * *

Koje su to objektivne okolnosti sred kojih se gradi jezik grada? *Dinamičnost* je možda prva među njima. Reč je o osobini koja pripada svim društvenim fenomenima ali najviše gradu. Zapravo, on je generator dinamičnosti najvećeg

broja društvenih promena. U njemu se sve događa snažno. Prvi faktor koji doprinosi manifestovanju dinamičnosti grada vezuje se za urbanizaciju. Ali ona se ne ograničava samo na kvantitativno značenje, odnosno na povećanje gradskog u ukupnom stanovništvu. Sa urbanizacijom dolaze i sve pojave koje kvalitativno menjaju društvo: menja se socijalna struktura stanovništva, obavljaju se snažni segregacionistički procesi, gustina stanovanja postaje velika, gustina slučajnih kontakata u prostorima grada postaje učestala, stil življenja dobija nove performanse, jezik komunikacije postaje osoben – gradski, tolerancija ili netrpeljivost koju izaziva međusobna blizina postaju obeležja svakodnevice i izvor složenih odnosa među ljudima, povlačenje u lični svet pojedinaca sve do otuđenosti, ekspaniranje pojedinaca ne bi li se u množini prepoznao i odbranio od anonimnosti, život u ritmu časovnika i nemogućnost da se na njegovu neumitnu dinamičnost odgovori, grupisanje ljudi po raznim osnovama ne bi li se u bliskosti međusobnih interesovanja ostvarili ciljevi, grupisanja istih po „principu krda“ ne bi li se „odbranili“ od ostalih, itd. Svaka od ovih i još mnogih drugih manifestacija u savremenom gradu odvija se sve brže. Dok je nekada pojedinačna pojava izazvana urbanizacijom mogla da se blagovremeno uoči i potom izuči, učestalost i brzina njihovog pojavljivanja u gradu ne ostavljaju vremena za lagodno analitičko promišljanje. Pojave u gradu prestižu mogućnosti pravovremene percepcije i temeljne recepcije. Zar sve to ne govori da se jezik grada mora razumevati i kao jezik veoma dinamičnih društvenih promena? Mora se razumeti da se svaka od ovih pojedinačnih manifestacija nikada ne pojavljuje izolovano, već obavezno u interakciji sa mnogim drugim. Sve to znatno usložnjava razumevanje dinamičkog karaktera jezika grada.

Zatim, grad opisuje i ispisuje *zakon velikih brojeva*. U njemu je sve uočljivije: kriminal, beda, politika, moć, stambena kriza, uznemirenost masa, bogatstvo, kulturno uzdizanje ili propadanje, ekološki problemi, patloške pojave, itd. Drugim rečima, sve pojave u gradu su masovne. Otud se može reći da je grad reprezent društvene masifikacije savremenog sveta. U takvim okolnostima i jezik grada poprima karakter „grupne kodifikacije“. Društvene grupe, kategorije i agregati u gradu mere se velikim brojevima i otud je njihova „moć“ da utiču na oblikovanje društvenog života, dakle, i jezika grada, velika. Obično se kaže da grad govori jezikom velikih brojeva. Ta tvrdnja sem što je tačna, istovremeno skriva i izvesne opasnosti. U pojednostavljivanjima koja iza nje obično slede, može se naići i na ona u kojoj se u zakonu velikih brojeva traže odgonetke za mnoge društvene poremećaje. Tako se gradi slika o gradu kao središtu svih poštasti društva. U njemu se nalaze „opravdanja“ za pojave mnogih socijalnih ali

i ostalih bolesti: kriminala, prostitucije, upotrebe droga, siromaštva, mentalnih oboljenja i slično. To, uglavnom, nije dokazivo jer pravilnost nije matematička. Međutim, nije moguće niti potrebno bežati od množine svih društvenih pojava koje, činjenicom da na relativno malom prostoru živi veliki broj ljudi, postaju jasnije izražene. Gomila, masa i publika, na primer, nigde se jasnije ne vide nego u gradu. Za radoznalog istraživača, pa i onog koji se bavi naukom o jeziku, upravo ova činjenica može biti dragoceno saznanje. Prekompozicija jezika svakodnevice u ovim socijalnim agregatima dobija interesantne oblike. Samo u masi i gomili grada, ili pak u publici i na raznim manifestacijama, gradski čovek u jezik svakodnevice unosi neke posebnosti. Jezik publike na sportskim stadionima, jezik mladih u diskotekama i školama ili jezik radnika u štrajku, ne poseduju samo dimenzije određenih lingvističkih prepoznatljivosti, već je reč o čitavom skupu radnji, kretanja i, što je najvažnije – obeležjima određenih društvenih uslova. Ambijent grada u svemu tome je važna društvena činjenica.

Posebnost društvenih grupa sledeći je akcenat jezika grada. Gradski specifikum ispoljava se kroz međusobne odnose članova unutar pojedinih društvenih grupa i kroz međusobne odnose. Kako su društvene grupe, sem biološki, uslovljene i društvenom strukturom, prirodno je da se unutar njih stvara a iz njih emituje i ono što se naziva socijalna segregacija ili socijalna integracija, na primer. U okvirima ova dva složena procesa sasvim jasno se može videti i utemeljenost jezika grada i gradskog jezika. Deca, omladina, žene, neoženjene i neudate osobe ili stari ljudi, nemaju ravnomernu podelu društvenih uloga a samim tim ni istu poziciju sa koje bi posmatrali grad ili u njemu učestvovali. Sa druge strane, i među pojedinim istorodnim društvenim grupama u gradu, može se desiti da je sporazumevanje otežano. Omladina na periferiji grada, dodatno još u kakavom radničkom naselju, omladina iz bezličnih gradskih spavaonica ili pak ona iz centra grada, ne mora na identičan način da razumevaju grad i njegova značenja, da ga koriste i da se međusobno sporazumevaju. Ovaj primer može da govori i o tome do koje mere je sporazumevanje u gradu uslovljeno društvenim položajem unutar istorodnih društvenih grupa, kao i položajem i mestom pojedinih grupa u urbanom prostoru. Iz ovog proizilazi da jezik grada podrazumeva uočavanje njegovih socijalnih prostora. Stvar može još više da se iskomplikuje ako se tome pridoda etnička, rasna, ili verska obojenost gradske populacije. U takvoj heterogenosti komunikacija i sporazumevanje mogu da budu veoma otežani. Poznato je da su se oduvek u gradu ljudi grupisali prema nekom od ovih obeležja, tražeći ponekad zaštitu u enklavičnosti. To bi moglo da se nazove nekom vrstom dobrovoljnog segregiranja. Grad poznaje i onu drugu stranu, prisilno grupisanje lju-

di. U istoriji gradova ostalo je zapisano da su, na žalost, pojedine grupe građana često bile prisiljene da u gradskim enklavama dožive getoizaciju, kao krajnji stepen segregacionističkih odnosa u društvu. Danas, iz uzavrelog „lonca za topljenje“ čije oličenje predstavlja zapadni grad, izlaze razni multikulturalni emanati nedefinisanog sadržaja koji, u pojednostavljenim interpretacijama, pretenduju da preuzmu plemenita obeležja kosmopolitskog. Dve sintagme, *pluralistička kultura* i *kulturni pluralizam* (što je, razume se, veoma različito) premrežavaju urbani globus i predstavljaju se u svetlu novonastalih progresivnih tekovina savremene civilizacije. U pojmovnom i sadržinskom pogledu razumevanje značenja obe sintagme danas obavlja velika konfuzija. (Koja ima tendenciju da još više uvije u maglu neuniverzalnost ovih značenja, imenujući to obeležjem postmodernog društva.) Urbanološki, gradsku multikulturalnost možemo da razumemo kao neizmerno bogatstvo njegovog društvenog ispisa sa nevidljivim ali uspostavljenim granicama. Ta granica u jeziku grada naziva se *tolerancija*. Po tome se on bitno razlikuje od malih, zatvorenih zajednica ili sela. Tek u tom slučaju možemo da kažemo kako je reč o istinskoj gradskoj tekovini. Za razliku od malih, zatvorenih sredina koje su u principu netolerantne, grad je oduvek pokazivao da u multikulturalnosti mogu da rastu i razvijaju se duhovne i materijalne vrednosti pojedinačnih kultura. Jezik gradske multikulturalnosti rasprostire se do one granice na kojoj je ispisana poruka nesmetanja ili, još preciznije, neugrožavanja. Dakle, i to je jezik koji ima svoja ograničenja. Istorija grada takođe poznaje i slučajeve nestvarivosti multikulturalnih koncepata i jezika tolerancije. U svim onim sredinama u kojima se život „jednih sa drugima“ ili „jednih pored drugih“ ostvaruje kao neka vrsta prisile, multikulturalnost je stanje privremenosti. Takve sredine istovremeno govore i o preranom pokušaju da se ostvari gradski način života. Prebrza urbanizacija, dominacija pojedinih etničkih, verskih ili pak politički netolerantnih grupa i njihova koncentracija u naseljima koja pokušavaju da obuku gradsko odelo, pokazuje da multikulturalnost po sve stanovnike grada može da bude tegobna. Jezik nerazumevanja lako tada prerasta u jezik mržnje. (Na drugoj strani i drugom nestu mogli bi smo da govorimo i o jeziku društvene integracije kojom, takođe, grad govori.)

Jezik grada koji je u posedu povlašćenih je *jezik moći*. Sociološki posmatrano, reč je o prostom rasporedu snaga u društvu. Ne baš u sasvim direktnom smislu možemo to nazvati i jezikom društvene stratifikacije. Posmatrano striktno naučno, stratifikaciju možemo da vidimo kao rezultate procesa vrednovanja društvenih uloga, na osnovu kog ljudi stiču društveni položaj. Zauzimanje određenog društvenog položaja odnosno ugleda, predstavlja rezultat važnosti ili re-

zultat moći što, razume se, mogu biti sasvim različite stvari. Društvenu stratifikaciju najlakše definišemo kao hijerarhijski poredak ljudi i grupa u kome jedni, zbog toga što (nečega) imaju više, smatraju da jesu bolji od ostalih. Otud se može reći da je jezik društvenih različitosti najfrekventniji upravo unutar grada. Ovaj jezik prepoznamo u svakom segmentu društvene stvarnosti. Kada je reč o rezidencijalnoj slici grada, tada ovaj jezik moći poprima obeležja prostorne segregacije. Poznato je da u svakom gradu, pogotovo velikom, postoje oni delovi grada koje naseljava kulturna, ekonomska ili politička elita. Ni u društvima koja su koliko do juče verovala da ih socijalističko-komunistički put vodi u besklasno društvo, nisu nepoznate pojave da politička nomenklatura naseljava posebne delove grada, kao i da uživa mnoge, za „obične“ građane neslućene privilegije. Kada je u pitanju poslovna prestižnost, u gradu se ona sasvim jasno čita kroz lokacijske karakteristike pojedinih firmi. Još i danas, u vreme snažne prostorne disperzije svih gradskih funkcija, gradski centar ima sva obeležja elitne koncentracije poslovnog prostora. Biti u centru grada, znači obeležiti se atributima moći. Onima koji „spolja“ posmatraju funkcionisanje grada taj jezik sasvim je dobro poznat. Poslovna lokacija u kakvoj periferijskoj ulici već sasvim dovoljno govori o maloj moći određene firme. Rašireni proces „suburbanizacije“ koji je obeležje američkog grada već skoro jedno stoleće, sve je rašireniji i na području evropskog grada. Danas on podrazumeva ne samo stanovanje, već i iseljavanje elitnih poslova iz centralnih gradskih delova. Očevidno, samo se menjaju prostorni akcenti jezika prostorno-lokacijske moći. Nadalje, možemo da razumemo i onaj jezik moći koji ispisuje arhitektura. Reč je o jednom od najstarijih obeležja grada. Arhitektura moći zabeležila se u prostoru i vremenu svih gradova. Nema onoga ko je dospao u posed političke ili ekonomske moći a ko istovremeno nije pozeleo da se obeleži i kakvim okamenjenim tragom. Ispostavilo se da je arhitektura za to najpogodnija. Piramida, palata, dvorac, poslovni objekat, svejedno. Arhitektura moći dnevno se ispisuje na stranicama grada. (Poseban predmet urbanološkog ali i nešto usmerenijeg sociološkog interesovanja može biti onaj jezik arhitekture moći koji je dnevna pojava u takozvanim društvima u tranziciji. Novostečeno bogatstvo mnogima je omogućilo da se preko noći ubeleže u mapu arhitektonskih belega grada. Srazmerno samo onoj sirovoj moći koja počiva na novcu, mnogi gradovi u tim sredinama premreženi su arhitektonskim kičem.) Sa druge strane arhitektonskog jezika grada (može da) stoji arhitektura siromaštva. Znatne delove oboda većine velikih gradova zaposeda arhitektura „bosonogih graditelja“. Siromaštvo i u građenju staništa ispisuje svoj jezik: načinima gradnje, materijalima, skromnošću, dovtljivošću. Jedna od glavnih karakteristika

gradova u zemaljama u razvoju su naselja bede. Njihovi različiti oblici, načini izgradnje ili lokacijske karakteristike u odnosu na centralni grad i okruženje imaju zajednički imenitelj u činjenici da su sva ona rezultat svih prethodnih činilaca: nesklada između urbanizacije i industrijalizacije, populacione eksplozije i populacione invazije na gradove, niske ekonomske osnove društva i ukupne nemogućnosti upravljanja društvenim razvojem. Sva ova naselja odaju jedno – siromaštvo i želju da budu deo grada. Naselja se samo drugačije nazivaju: u Brazilu su to favelas, u Venecueli ranchos ili barij, u Čileu callampas, Meksiku colonias proletarias, Argentini villas miserias u Peruu barriadas ili pueblos juvenas. U mnogim slučajevima naselja ovog tipa zauzimaju i do polovine gradske teritorije. Njihovi stanovnici su oni koji su za centar grada nepodobni i koji su upravo pobešli iz centralnogradskih slamova. U pitanju je, dakle, „standardna“ gradska sirotinja ili pak migranti iz ruralnih ili drugih malih naselja. Istovremeno, to su svojevrsne laboratorije urbane socijalne patologije i jezik grada koji je sve rasprostranjeniji.

Poseban jezik grada nastaje iz spleta *urbanog i kulturnog*. Drugim rečima, iz urbane kulture. Veza fizičkog i duhovnog prostora na kontekstualnoj ravni kulture nesumnjivo postoji i ona je sama gradotvorna suština prostora. Ona je istorijska i istovremeno vrlo dinamična. Kultura urbanog prostora javlja se kao pretpostavka urbane kulture. Nema te urbane kulture koja može da postoji mimo onog prostora koji ne nudi makar minimalne pretpostavke čovekove emancipacije. Gradski prostor ne nastaje sam od sebe. U njegovo artikulisanje čovek ulazi sva svoja umeća. Ali građanin u principu nije u mogućnosti da bude kreator prostora koji proživljava. To umesto njega rade drugi. Ti drugi oličavaju neku ideju, instituciju, politiku i vreme a građanin prostor dobija kao „gotov proizvod“. Njegova upotreba, međutim, do izvesne mere ostavlja mu mogućnost kreacije i biva refleksivna ravan kulture. Postavlja se pitanje: da li je urbanizam u stanju da „proizvede“ prostor sa premisama „kulturnog nagovora“? Ovde je potrebno razdvojiti dva osnovna vida urbanistički oblikovanog prostora: spontani i planski. Prvi se najčešće pripisuje istorijskom, drugi savremenom gradu, što predstavlja pojednostavljivanje; oba vida nalazimo u svim gradovima, nezavisno od perioda nastanka i urbanističkog oblikovanja. Paradigma prvog obično je srednjovekovni grad zapadnog iskustva. Doći do zida srednjovekovnog grada ali onog koji je sasvim blizu renesanse i na pragu modernosti, naći se ispred njegovih kapija, ući u njega i prošetati stvarnim, nacrtanim ili izmaštanim ulicama, predstavlja samo početak takvog razumevanja. Upravo iza samih zidina vešto su postavljene zamke nostalgicnih historicizama u koje istoričari urbanizma podjednako kao i ur-

banisti koji se bave historijom, olako upadaju. U njih se uvek upada kada je pogled upravljen ka idealizovanoj prošlosti za koju se veruje da je bila lepša zbog toga što je bila lišena strogih pravila u urbanističkom oblikovanju grada i što je bila odgovarajuća scenografija na nastajanje rane urbane kulture. Kao kontrateža današnjoj stvarnosti u kojoj dominira planiranje kao vodeći instrument urbanističkog usmeravanja grada, u tom pogledu unazad vidi se isključivo izazov spontanog nastajanja grada i verovanje da je u tome sreća. Urbana kultura nastaje kao čitav splet okolnosti u kome je centralna ličnost na gradskoj sceni – građanin. Otud se može reći da bez istinskog postojanja *građanskog društva* ne može biti ni urbane kulture. Ali, opet, kako tako finu pretpostavku duhovnog tkanja grada povezati sa progresističkom stvarnošću modernih vremena? Grad betona, prave linije, masifikacije i racionalizma zbilja ostavlja malo prostora za plemeniti gradski duh. Urbanizam 20. veka nije bio plodotvoran da se na njemu odneguje urbana kultura savremenog čoveka. Ovo posebno važi za one sredine (poput dojučerašnje Istočne Evrope) gde su se obrasci progresističkog urbanizma najduže zadržali u Evropi. Urbanizam kakav je bio na toj sceni bezmalo pola veka, pripremao je tle da se (ne)desi kultura prostora. (Tome se mogu pridodati i novi delovi velikih gradova u manje razvijenim regionima sveta, kao i preostale enklave u velikim zapadnim gradovima u kojima danas obično žive marginalizovani slojevi društva.) Opravdanje za rečena pojednostavljena posmatranja svakako se nalaze u grubim crtama na crtačoj tabli nastalog grada naše ovovremenosti. Izbrisana značenja urbanističke strukture koja u sebi nosi današnji grad, nasuprot njenom organskom razvoju unutar premodernog evropskog grada, u grubom poređenju svakako čine jedan od najlakše uočavanih kontrasta. Dihotomni princip na kome se dešavao grad bio je naizgled veoma jednostavan: staro spram novog. Tradicija spram budućnosti. U ime budućnosti progresizam ne priznaje prošlost. Obrascu prošlosti razumeva kao retrogradne, a svako pogledanje unazad tumači kao paseizam. *Plan* iz iz njega proizilazeće planiranje okvir su u koji se uklapa progresistička svest. Red, urednost, kontrola, sistem, vizija. U instituciji proizveden plan grada uspeo je da stvori rigidno zoniranje gradske teritorije u kojoj je čovek sveden na tri ciklusa stvaranja urbane kulture: stambenog, radnog, komunikativnog. U zbiru to je trebalo da dâ urbanu kulturu. Kao što se može pretpostaviti, kultura se nije dogodila ni u jednom tom segmentu. Nijedan planiran, projektovan ili izgrađen prostor koji je imao „zadatak“ da učestvuje u tom procesu, nije mogao da ga ispuni. Ukoliko bi se, pak, makar delom moglo verovati u arhitektonski i urbanistički determinizam, i tada je jasno da on u prostorima takvih gradova nije imao efekta. Nadalje, kultura prostora postoji

koliko i ukoliko postoji kultura politike koja ga posredstvom urbanizma oblikuje. Kultura prostora u savremenom gradu počinje od kulture donošenja odluka o pitanjima prostora. Nema sumnje da se kultura urbanog prostora kreira i u sferi urbane politike. Nije to ništa novo. Svaki sistem želi sebi da uredi odnose (pa i one u prostoru) kako bi bio u stanju da ga uspešno kontroliše. Kako biti kulturni u prostoru koji nije plemeniti, čovekomerno, podsticajno i estetski oblikovan? Kako govoriti jezikom urbane kulture ukoliko eho tog jezika nailazi na prepreke u prostoru? U rečenim okolnostima stvara se jedan poseban jezik, gradski jezik. Od tog trenutka urbanološko prelazi u socio-lingvističko.

Poseban akcenat jezika grada nastaje u sudaru sa *ruralnim*. Da li se danas još uvek može tvrditi, kao na samim počecima društvenih interesovanja za ljudska naselja, da u strukturi globalnog društva dominira suprotnost između sela i grada? Ovako iskazna misao pre postaje sintagma sa naslagama iz nekih ideološki opterećujućih vremena, nego što predstavlja analitički poduprto naučno promišljanje. Međutim, jednim bitnim delom ona je opredelila načine razmišljanja i odredila „startnu poziciju“ sociološkog razumevanja sela i grada. Ma koliko se činilo da selo i grad danas sve više udaljavaju jedan od drugog, prebrzo bi bilo zaključivanje da je reč o obeležju isključivo savremene epohe. Istorijski posmatrano, dva pola ljudskih mogućnosti da pronađu sebi odgovarajuće društveno i prostorno uporište, oduvek su predstavljali selo i grad. Rasprava o tome da li društvena istorija počinje selom ili gradom, gotovo da nema smisla, jer nema ni pravog odgovora. Spoznaja da su ova dva oblika ljudskih staništa oduvek predstavljali dve *jedine* mogućnosti kolektivnog življenja, čini manje neobičnim trajuću i nikad završenu raspravu o tome u kome se od njih nalazi središte društvenih vrlina.

Može se reći da prirodne različitosti ova dva oblika kolektivnog življenja sami po sebi grade serije antinomija koje, dok se nalaze u razumevajućem odnosu, i sami predstavljaju prirodno stanje fenomena sela i grada. Antinomije su deo života. Po svojoj prirodi suprotnosti između sela i grada su neantagonističke jer njihovo kretanje kroz prostor i vreme idu neumitnom ishodu – dominaciji grada. Ali, ima mesta i pitanju: ako je sudbina ljudske zajednice u njenom urbanom obliku, nije li, ipak, reč o nekoj vrsti antagonizma odnosno, nasilja jednog oblika ljudskih naselja nad drugim? Ukoliko se, međutim, preobražaj ljudskih naselja posmatra kao proces (što je, ustvari, jedino isopravno), tada se jasno vidi da je on u kontinuitetu usmeren ka urbanim zajednicama. Razume se da taj put ima svoja snažna regionalna obeležja (pogotovo ako ih razumevamo kao kontinentalne ili kulturne pojaseve), nejednako ubrzanje ali i zajednički imenitelj

u vidljivom ishodištu. Urbanom, dakle. Uprkos svim činjenicama o nastajanju globalnog urbanog društva, gradska sudbina (život u gradu) i dalje se doživljava kao „stanje neprirodnosti“. Tom životu koji se u anti-urbanim viđenjima sudbine kolektivnog življenja interpretira kao rezultat nemogućnosti izbora, suprotstavlja se romantizam života u selu. Interesantno je da romantizam o načinima i oblicima naseljskog života nije arhivirana ideja. Uglavnom kruti ali delotvorni mitovi o razumevanju sela i grada i specifičnim društvenim jezicima kojima oni govore, javljaju u dva oblika: kao pro-gradski i anti-gradski, odnosno anti-seoski i pro-seoski. Osnovni elementi anti-urbanih apologija su sledeći: grad kao neprirodna sredina uvek je na gubitku u poređenju sa neurbanim ili prirodnim područjima u njegovom okruženju; anonimnost koju grad nudi svojim stanovnicima predstavlja suprotnost prisnim zajednicama u selu ili malom gradu; grad je mesto greha, bolesti i moralnog propadanja; grad je pretnja društvenom redu (poretku). Očevidno je da svi ovi elementi predstavljaju oslonac za građenje apologijskih stavova o ukupnoj društvenoj nepodobnosti za gradoživljenje. Sa druge strane stoji nekoliko grupa pro-gradskih predstava: grad kao istorijsko središte civilizacije; grad kao civilizacijska tekovina uvažavanja različitosti; grad kao carstvo slobode; grad kao središte radikalne energije. Zbilja, neporecivo je da je *grad u samom središtu civilizacijskog uspona kroz vreme*. O tome rečito govori uloga urbanih civilizacija u svim istorijskim periodima. Postoji mnogo pristupa gradu čije polazište čini ideja da je upravo on sam centar kultura i civilizacija. Drugim rečima, da su sve velike kulture gradske kulture i da je svetska istorija, istorija gradova. Te ideje otvaraju horizonte gde se gradovi vide kao zaokružen proces rađanja, uspona i opadanja civilizacije. Grad je tu u svakom pogledu dominantan; jer, „grad i selo se ne razlikuju obimom nego postojanjem duše“ a „ono što je seljaku kuća, to je čoveku kulture grad“, reći će Oswald Špengler. Prva ideja je da se grad kao društveno središte uvažavanja različitosti može smatrati jednom od njegovih izuzetno važnih tekovina. Ukoliko grad nudi onu slobodu u kojoj se pojedinac snalazi, tada se i anonimnost koju mu grad nudi može razumevati kao prednost. Apologija gradskog načina života u ovom slučaju izgrađuje se oko tema kao što su: grad kao mesto slobodnog izbora identiteta pojedinca, povoljni uslovi za ostvarenje individualnosti, grad kao mesto oslobođenja od socijalnih pritisaka za razliku od socijalnih pritisaka (ograničenja) koja nameće mala ili neurbana zajednica itd. Druga ideja počiva na temeljima izreke (i uverenja) koje je nastalo u doba nemačkih feudalnih gradova da „gradski vazduh oslobađa“, odnosno da je *grad carstvo slobode*. U ovakvom mogućem apologetskom okviru grad se ne doživljava samo kao središte svih društvenih uticaja, već i kao

graditelj novih društvenih vrednosti. Najčešće se kao osnovna vrednost smatra kosmopolitizam a zatim i njegova predstava kao kompendijuma sveta a u poslednje vreme, na čemu se sve više insistira, njegova uloga u izgradnji multikulturalnog društva. Treća pro-gradska apologija *grad kao središte radikalne energije*, interpretira se u odnosu na one pokretačke snage koje vode učvršćivanju i noveliranju demokratskih načela društva. Smatra se da dinamička priroda grada, neprekidnost tenzija između suprotstavljenih interesa raznih društvenih grupa, njegovo mesto kao politički centar društva i spremnost na urbani nemir (koji se kao talas lako širi i ka neurbanim područjima), predstavljaju neprekidne podsticaje za stvaranje boljeg društva.

U ovakvim okolnostima gradi se i najveći broj osobina svakodnevice gradova, a to znači i onog jezika koji govori „gradski“ nasuprot „seoskom“. U svakodnevnom životu grada taj jezik se ispoljava na mnogo mesta: kao neprilagođavanje onih koji su iz seoskih područja ušli kroz njegova vrata, počevši od govornog jezika, načina ponašanja, stila življenja i razumevanja temeljnih tekovina suživota u mnogoljudnoj heterogenosti. U širokom lingvističkom ključu ožiljci seoskog u gradskom prepoznatljivi su na svakom koraku. Pa, opet, snažan društveni metabolizam grada u stanju je da apsorbuje ili vremenom preoblikuje sve one violentne uticaje koji kroz ruralno žele da se nametnu.

„DICHTERISCH WOHNET DER MENSCH“: NUR AUF DEM LANDE ODER DOCH AUCH IN DER STADT?

Hans Friesen

Heideggers Sichtweise, die ein Schreckbild Stadt und ein Wunschbild Land zeichnet, läßt sich bedauerlicherweise nicht mit dem zusammenbringen und damit auch korrigieren, was er in der Wahrheit des Kunstwerks als zweiseitiges Wechsel-Geschehen aufeinander bezogen sieht: nämlich Erde und Welt, also das Sich-Verbergende und das Sich-Entbergende oder – um es mit anderen Worten zu sagen – Sinnlichkeit und Bedeutung. In diesem Aufsatz soll mit der Unterstützung einiger Protagonisten der Moderne der Versuch gemacht werden, Erde und Welt mit Land und Stadt in einen Zusammenhang zu bringen. Diese Sichtweise könnte Heideggers radikalen Provinzialismus ein wenig mildern und damit ermöglichen, seine Ausführungen über das dichterische Wohnen auch auf urbane Landschaften zu übertragen.

„Dichterisch wohnt der Mensch“

Hölderlins Wort, der Mensch wohne dichterisch, versteht Heidegger in dem Sinne, daß das Dichten das Wohnen des Menschen allererst ein Wohnen sein läßt. Dichten sei das eigentliche Wohnenlassen. Mit dieser Auffassung stehen wir, so Heidegger, vor einer „doppelten Zumutung“: Wir müssen nämlich zum einen die Existenz des Menschen aus dem Wesen des Wohnens und zum anderen das Wesen des Dichtens als Wohnenlassen denken. Heidegger betont, daß wir, wenn wir in dieser Hinsicht das Wesen der Dichtung suchen, in das Wesen des Wohnens gelangen.¹ Woher aber haben wir, fragt Heidegger, „die Auskunft über das Wesen des Wohnens und des Dichtens?“² Seine Antwort lautet: Den Anspruch, in das Wesen einer Sache zu gelangen, empfangen wir aus dem Zu-

¹ Vgl. M. Heidegger, „... dichterisch wohnt der Mensch ...“, In: ders., Vorträge und Aufsätze, Stuttgart 1994, S. 183.

² Ebd.

spruch der Sprache. Voraussetzung dafür, diesen Zuspruch zu empfangen, ist, daß wir das eigene Wesen der Sprache schon achten.

Das heißt allerdings, von einer alten Vorstellung über die Sprache Abschied zu nehmen, nämlich, wir seien Bildner und Meister der Sprache. Für Heidegger verhält es sich eher umgekehrt, indem er sagt: „Der Mensch spricht erst und nur, insofern er der Sprache entspricht, indem er auf ihren Zuspruch hört.“³ In jenem „Sagen, das im Element des Dichtens spricht“, könne der Mensch den Zuspruch der Sprache hören. Heidegger läßt uns zunächst nur zwei Verszeilen aus dem Hölderlinschen Gedicht „In lieblicher Bläue“ hören:

„Voll Verdienst, doch dichterisch, wohnt Der Mensch auf dieser Erde.“

Heidegger weist darauf hin, daß der Grundton der Verse im Wort „dichterisch“ schwingt.⁴ Doch diesem Wort gehen die Worte: „Voll Verdienst, doch ...“ voraus. Damit das folgende Wort nicht als „Einschränkung in das verdienstvolle Wohnen des Menschen“ gehört wird, betont Heidegger, daß die Einschränkung durch die Wendung „Voll Verdienst“ genannt wird. Er schlägt vor, dieser Wendung ein „zwar“ hinzuzufügen. Damit will Heidegger zeigen, daß die Verdienste, die sich auf ein Hegen und Pflegen der Dinge beziehen und als eine Art des Bauens verstanden werden müssen, niemals das Wesen des Wohnens ausfüllen. Denn das Bauen sei eine Wesensfolge des Wohnens, nicht sein Grund oder gar seine Gründung. So lautet der von Heidegger korrigierte Vers nun:

Voll Verdienst (zwar),
doch dichterisch, wohnt der Mensch ...

Unsere Verdienste beziehen sich auf die Erde, die wir gehegt und gepflegt haben, und auf die Werke, die wir gebaut haben. Aber diese Verdienste können das Wesen des Wohnens niemals ausfüllen, denn das Bauen sei lediglich eine Wesensfolge, nicht der Grund des Wohnens. Bauen eignet sich nicht zur Gründung des Wohnens. Denn Bauen, wie Heidegger es versteht, erfolgt aus dem Wohnen, nicht umgekehrt. Denn ursprünglich ist das Bauen nämlich in sich selber bereits ein Wohnen. Heidegger blickt in diesem Zusammenhang auf die Herkunft des Wortes.⁵ Das althochdeutsche Wort für „bauen“, „buan“, heißt „wohnen“. Daneben gibt es für „buan“ noch zwei weitere Bedeutungen: Zum ei-

³ Ebd., S. 184.

⁴ Vgl. S. 185f.

⁵ Vgl. M. Heidegger, Bauen Wohnen Denken, in: ders., Vorträge und Aufsätze, a. a. O. Vgl. dazu B. Biella, Eine Spur ins Wohnen legen. Entwurf einer Philosophie des Wohnens mit Heidegger und über Heidegger hinaus, Düsseldorf/Bonn 1998.

nen die als „hegen, pflegen“ im Sinne von das Wachstum hegen und pflegen, d. h. „den Acker bauen“, d. h. Ackerbau betreiben. Zum anderen die als „errichten, erstellen“, d. h., mit der Bedeutung, Bauten zu errichten. Bauen ist Heidegger zufolge also vom Wohnen her zu verstehen, und der Grundzug eines so verstandenen Wohnens ist das Schonen. Schonen bedeutet hier nicht nur, dem Geschonten nichts anzutun, sondern in erster Linie, etwas „in seinem Wesen“ zu „belassen“. Auf die Frage, wie sich nun das Wohnen als Schonen äußert, würde Heidegger antworten: in der Rettung der Erde.

Heidegger kommt daher auch mit besonderem Interesse auf die Worte zu sprechen, die im Text Hölderlins den genannten folgen: „auf dieser Erde“. Zur Erinnerung zitiere ich nochmals Hölderlins Verse mit entsprechender Betonung:

„Voll Verdienst, doch dichterisch, wohnt Der Mensch auf dieser Erde.“

Den Zusatz „auf dieser Erde“ dürfe man, so Heidegger, auf gar keinen Fall für überflüssig halten, denn das Dichterische gehöre nicht in das Reich der Phantasie.⁶ Heidegger zufolge habe Hölderlin eigens sagen wollen, daß das dichterische Wohnen das Wohnen „auf dieser Erde“ sei. Eine Weltverdoppelung, wie sie in der Philosophie von Sokrates und Platon entwickelt und von Descartes und Kant noch vertreten wird, gibt es demzufolge weder bei Hölderlin noch bei Heidegger.

Heideggers Absicht ist es, deutlicher zu hören, was Hölderlin vom dichterischen Wohnen des Menschen sagt. Er konzentriert sich dazu auf die Verse 24 bis 38 des Hölderlinschen Gedichts. Einen ersten Wink, wie Heidegger sagt, erhielten wir von den Versen 32 bis 33. Einen weiteren Wink erhofft er sich von den Versen 24 bis 26.

„Darf, wenn lauter Mühe das Leben, ein Mensch Aufschauen und sagen: so Will ich auch seyn? Ja.“

In diesen Versen ist die Rede davon, daß es dem Menschen verstattet ist, durch seine Verdienste hindurch „zu den Himmlischen“, wie Heidegger mit Hölderlin sagt, aufzuschauen. Allerdings geht es nicht darum, von der Erde abzuheben, denn das Aufschauen, auf das Heidegger mit Hölderlin blickt, „durchmißt das Zwischen von Himmel und Erde.“⁷ Dieses Zwischen, betont Heidegger, sei dem Wohnen des Menschen zugemessen. Der Aufenthalt auf der Erde bedeutet für Hölderlin ebenso wie für Heidegger auch: „unter dem Himmel“. Doch mit diesen beiden Dimensionen ist noch weiteres mitgemeint, denn sie schließen das „Bleiben vor den Göttlichen“ ebenso ein wie das „Miteinander der Menschen“. Diese vier

⁶ Vgl. M. Heidegger, „... dichterisch wohnt der Mensch ...“, a. a. O., S. 186.

⁷ Ebd., S. 189.

Elemente bilden eine ursprüngliche Einheit, die Heidegger das „Geviert“ nennt. In diesem Geviert „sind“ die Menschen nur, so Heidegger, indem sie „wohnen“.

Doch nach dem Wort Hölderlins kann es Heidegger zufolge ein ursprüngliches Wohnen nur geben, wenn zuvor der Dichter die „Dimension“, das Zwischen von Himmel und Erde, durchmessen und gemessen hat. Sinn und Bedeutung des Gevierts von Erde und Himmel, den Göttlichen und den Sterblichen kann sich den Menschen erst erschließen, nachdem die Dichter es gedichtet haben.

Doch zum „dichterischen“ Wohnen gehört auch noch, daß der Mensch bei den „Dingen“ wohnt. Die Dinge „sind“, sagt Heidegger, insofern sie „dingend“ das Geviert, die Weltgegenden, „anwesen“ lassen. Der Mensch wohnt dichterisch bei den Dingen und mit ihnen, wenn er die „wachtümlichen Dinge“ hegt und pflegt und das Geviert in ihnen „verwahrt“.

Doch wohnen die Menschen heute „dichterisch“? Schonen sie das Geviert? Nach Heideggers Auffassung wird das Geviert heute gerade nicht geschont, sondern, im Gegenteil, die Erde wird ausgenützt und abgemüht. Sie wird auf Energie und Rohstoffe hin „gestellt“ und damit schließlich „verwüestet“. Dichterisch wohnen aber heißt, „den Segen der Erde empfangen, im Gesetz dieser Empfängnis heimisch werden, um das Geheimnis des Seins zu hüten und über die Unverletzlichkeit des Möglichen zu wachen“.

Der heutige Mensch jedoch, der innerhalb der Herrschaft des technischen Wesens in „Betrieben“ angestellt ist und wie ein „Bestand-Stück“ in den schmucklosen, aber funktionalen Hochhäusern der Großstädte haust, wohnt Heidegger zufolge gewiß nicht mehr dichterisch auf der Erde und unter dem Himmel. Die Stadt, darin ist sich Heidegger ganz sicher, ist eine Gestalt der „décadence“, die Zerfallserscheinung schlechthin. Dagegen ist die Landschaft des Schwarzwaldes geeignet, die gesuchten positiven Dimensionen für die Möglichkeit des dichterischen Wohnens bereitzustellen.

„Warum wir in der Provinz bleiben müssen“

Heideggers enge Bindung an seine Heimat hatte sich schon früh gezeigt. In seinem Text „Warum bleiben wir in der Provinz?“ beschäftigt er sich mit dem Gegensatz von Stadt und Land und, damit verbunden, mit dem Gegensatz von Sprechen und Schweigen.⁸ Während das Sprechen eher mit dem Städter verbun-

⁸ Vgl. M. Heidegger, Schöpferische Landschaft: Warum bleiben wir in der Provinz? In: ders., Gesamtausgabe, Bd. 13, Frankfurt am Main 1983, S. 9f.

den wird, wird das Schweigen als charakteristische Wesensart des Menschen auf dem Lande gesehen. Heideggers Text beginnt mit der detaillierten Beschreibung einer kleinen Skihütte an einem Steilhang:

„Am Steilhang eines weiten Hochtales des südlichen Schwarzwaldes steht in der Höhe von 1150 Meter eine kleine Skihütte. Im Grundriß mißt sie 6 zu 7 Meter. Das niedere Dach überdeckt drei Räume: die Wohnküche, den Schlafraum und eine Studierzelle.“⁹

Auffallend an diesem Beginn ist, daß Heidegger neben gänzlich sachlichen Angaben sein Studierzimmer als „Zelle“ bezeichnet, es also mit einem mönchischen Gehäuse aus vergangenen Zeiten und nicht mit einem zeitgemäßen modernen Büro vergleicht. Dieser Vergleich unterstreicht noch einmal mehr die Trennung, die Heidegger im folgenden zwischen der Welt des Schwarzwaldes und seiner Bewohner einerseits und den Touristen aus den Großstädten andererseits herstellt. Während sich die Einstellung des Touristen durch eine unüberwindliche Distanz zur einheimischen Welt des Schwarzwaldes auszeichnet, verknüpft Heidegger seine philosophische Arbeit mit der des Bauern:

„In der engen Talsohle verstreut und am gleich steilen Gegenhang liegen breit hingelagert die Bauernhöfe mit dem großen überhängenden Dach. Den Hang hinauf ziehen die Matten und Weidflächen bis zum Wald mit seinen alten, hochragenden, dunklen Tannen. Über allem steht ein klarer Sommerhimmel, in dessen strahlenden Raum sich zwei Habichte in weiten Kreisen hinaufschrauben. Das ist meine Arbeitswelt – gesehen mit den betrachtenden Augen des Gastes und des Sommerfrischlers. Ich selbst betrachte eigentlich die Landschaft gar nie. Ich erfahre ihren stündlichen, täglich-nächtlichen Wandel im großen Auf und Ab der Jahreszeiten. Die Schwere der Berge und die Härte ihres Urgesteins, das bedächtige Wachsen der Tannen, die leuchtende, schlichte Pracht der blühenden Matten, das Rauschen des Bergbaches in der weiten Herbstnacht, die strenge Einfachheit der tiefverschneiten Flächen, all das schiebt sich und drängt sich und schwingt durch das tägliche Dasein dort oben. Und das wiederum nicht in gewollten Augenblicken einer genießerischen Versenkung und künstlichen Einfühlung, sondern nur, wenn das eigene Dasein in seiner Arbeit steht. Die Arbeit öffnet erst den Raum für diese Bergwirklichkeit. Der Gang der Arbeit bleibt in das Geschehen der Landschaft eingesenkt.“¹⁰

⁹ Ebd., S. 9.

¹⁰ Ebd., S. 9f.

Der Text enthält zwei zwar aufeinander verweisende, aber miteinander nicht vereinbare Dimensionen: zum einen die Landschaft (wie sie sich einem Touristen oder Besucher darbietet: nämlich als ästhetisches Phänomen) und zum anderen die einheimische Welt der Arbeit. Die Landschaft in ihrem ästhetischen Erscheinungsbild wird zwar als Teil in einem Ganzen integriert, das Heidegger als „meine Arbeitswelt“ bezeichnet, doch die Distanzierung von jeder genießerischen Versenkung und künstlichen Einfühlung ist unüberhörbar. Denn der Zugang zur Bergwirklichkeit ist allein durch „die Arbeit“ legitimiert. Die Hütte Heideggers ist ebenso ein „Ort der Arbeit“ wie der Bauernhof. Heidegger, der sich mit dieser Auffassung deutlich vom modernen urban geprägten Menschen abgrenzt, der ja nicht auf dem Lande sondern in den Städten arbeitet und den Schwarzwald daher nicht als Arbeitswelt sondern als ästhetische Landschaft wahrnimmt, wollte seine Arbeit in enger Nachbarschaft zu der der Bauern gesehen wissen:

„Die philosophische Arbeit verläuft nicht als abseitige Beschäftigung eines Sonderlings. Sie gehört mitten hinein in die Arbeit der Bauern. Wenn der Jungbauer den schweren Hörnerschlitten den Hang hinaufschleppt und ihn alsbald mit Buchenscheiten hoch beladen in gefährlicher Abfahrt seinem Hof zulenkt, wenn der Hirt langsam-ersonnenen Schrittes sein Vieh den Hang hinauftreibt, wenn der Bauer in seiner Stube die unzähligen Schindeln für sein Dach werkgerecht herrichtet, dann ist meine Arbeit von derselben Art. Darin wurzelt die unmittelbare Zugehörigkeit zu den Bauern.“¹¹

Heidegger ist der festen Überzeugung, daß der Ort der geistigen Arbeit nicht in den Städten, sondern nur auf dem Lande liegen könne. In den Städten diagnostiziert er einen fundamentalen Angriff auf die „Bodenständigkeit“ der Menschen. Der modernen Stadt, den Medien und der Industrialisierung von Landwirtschaft und Wissenschaft stellte er die „bäuerliche Heimat“ entgegen. Hinter seiner Kritik der städtischen Welt und seiner Aufwertung des Bauerntums steht ein klares und eindeutiges Bekenntnis. Die Zugehörigkeit zu dieser Welt gewinnt man jedoch nicht über das Gespräch. Die Welt der Bauern ist nicht wie die der Städter eine Kommunikationsöffentlichkeit. Zur Welt des Bauern gehört man oder gehört man eben nicht. Und gehört man dazu, dann bringt man diese Zugehörigkeit nicht noch in einem Gespräch zum Ausdruck, sondern schweigt darüber.

¹¹ Ebd., S. 10.

„Der Städter meint, er ginge ‚unter das Volk‘, sobald er sich mit einem Bauern zu einem langen Gespräch herabläßt. Wenn ich zur Zeit der Arbeitspause abends mit den Bauern auf der Ofenbank sitze oder am Tisch im Herrgottswinkel, dann reden wir meist gar nicht. Wir rauchen schweigend unsere Pfeifen. Zwischendurch vielleicht fällt ein Wort, daß die Holzarbeit im Wald jetzt zu Ende geht, daß in der vorigen Nacht der Marder in den Hühnerstall einbrach, daß morgen vermutlich die eine Kuh kalben wird, daß den Oehmbauern der Schlag getroffen, daß das Wetter bald ‚umkehrt‘. Die innere Zugehörigkeit der eigenen Arbeit zum Schwarzwald und seinen Menschen kommt aus einer jahrhundertelangen, durch nichts ersetzbaren alemannisch-schwäbischen Bodenständigkeit.“¹²

Daß Heidegger mit seinem Aufsatz ein klares Bekenntnis zur bäuerlichen Heimat verfolgte, belegt nicht zuletzt die Tatsache, daß er in ihm seine Berufung nach Berlin erwähnt, die er bekanntermaßen ablehnte. Der Aufsatz endet mit folgenden Worten:

„Neulich bekam ich den zweiten Ruf an die Universität Berlin. Bei einer solchen Gelegenheit ziehe ich mich aus der Stadt auf die Hütte zurück. Ich höre, was die Berge und die Wälder und die Bauernhöfe sagen. Ich komme dabei zu meinem alten Freund, einem 75jährigen Bauern. Er hat von dem Berliner Ruf in der Zeitung gelesen. Was wird er sagen? Er schiebt langsam den sicheren Blick seiner klaren Augen in den meinen, hält den Mund straff geschlossen, legt mir seine treu-bedächtige Hand auf die Schulter und – schüttelt kaum merklich den Kopf. Das will sagen: unerbittlich Nein!“¹³

Die Ablehnung seines Rufs an die Berliner Universität ist auch als Ablehnung der Stadt und der urbanen Architektur und zugleich als klares Bekenntnis für die Welt des bäuerlichen Lebens im Schwarzwald mit seinen charakteristischen Bauernhöfen zu verstehen.

Warum wir nicht in der Provinz bleiben dürfen

Auf sonderbare Weise erscheinen die Menschen des Schwarzwaldes, das Schwarzwaldhaus und der Schwarzwald für Heidegger eine Exterritorialität im Zeitalter der urbanisierten modernen Welt zu sein. Der Schwarzwaldhof ist nicht das Produkt einer in der Großstadt entwickelten fortschrittlichen Bautechnik, denn Heidegger zufolge baute den Schwarzwaldhof bäuerliches Wohnen. Mit

¹² Ebd., S. 10f.

¹³ Ebd., S. 12f.

anderen, Heideggerschen Worten: Der Schwarzwaldhof ist aus dem Vermögen, Himmel und Erde, die Göttlichen und die Sterblichen einfältig in die Dinge einzulassen, errichtet worden. Auf diese Weise bekam er seine charakteristische Ausprägung. Er wurde an einer windgeschützten Berglehne nahe einer Quelle errichtet. Er bekam ein weit ausladendes Schindeldach, das in geeigneter Schräge die Schneelasten trägt. Nicht zu vergessen ist Heidegger zufolge der Herrgottswinkel hinter dem gemeinsamen Tisch, desweiteren die geheiligten Plätze für Kindbett und Totenbaum. Nur wer so baut, vermag bereits das Wohnen. Alle anderen sind heimatlos. Ein das Geviert repräsentierendes Gebäude ist für Heidegger nicht das Hochhaus in der Großstadt, sondern der Bauernhof im Schwarzwald. Die Gebäude, die Heidegger meint, gibt es in der Großstadt nicht. Es gibt sie ausschließlich in der Provinz. Wir müssen also, wie Heidegger ausdrücklich betont, in der Provinz bleiben. Die Entscheidung für die provinzielle Lebensweise bedeutet zugleich die Ablehnung der Großstadt und ihrer Sprache. Heidegger verwendet vorwiegend die Sprache der heimatlichen Gegend, Fremdwörter vermeidet er gänzlich. Daher rührt auch die Ablehnung der pluralistischen Massengesellschaft und der Technik. Diese reaktionäre Auffassung Heideggers läßt sich mit dem Selbstverständnis der Moderne, die sich den Rückgriff auf die Tradition versagt und ihre Maßstäbe aus sich selber schöpft, nicht vereinbaren. Heidegger und Le Corbusier beispielsweise stehen an entgegengesetzten Ufern, die durch keine Brücke verbunden sind, die aber, so meine ich, von einer kommenden Brücke verbunden werden könnten. Zu diesem Zweck möchte ich im folgenden dem Schwarzwaldhof die Wohnmaschine, wie sie von der modernen Architektur für die Großstadt entworfen wurde, gegenüberstellen und beide miteinander vergleichen.

Die Wohnmaschine á la Le Corbusier, die „so sachlich-praktisch wie eine Schreibmaschine“ gebaut werden müsse¹⁴, eröffnet dastehend eine moderne und urbane Welt; aber sie stellt diese nicht, wie Heidegger es sowohl vom griechischen Tempel als auch vom Schwarzwaldhof sagen würde¹⁵, auf die Erde zurück. Und darin ist sie ganz und gar modern-urban. Während die sich Licht, Luft und Sonnenschein öffnende Wohnmaschine durch einen Verlust der Erde kennzeichnet, charakterisiert sich der Schwarzwaldhof, der sich mitten in der Provinz verschließt, durch einen Verlust von urbaner Welt. Im folgenden möchte ich an diesen beiden Bauwerken zeigen, daß das, was sich in einer phänomeno-

¹⁴ Vgl. Le Corbusier, *Ausblick auf eine Architektur*, Braunschweig/Wiesbaden 1982.

¹⁵ Vgl. M. Heidegger, *Der Ursprung des Kunstwerkes*, Stuttgart 1986.

logischen Betrachtung als das „Sich-Selbst-Bekunden der Phänomene“ vollzieht, als „aletheia“ gedacht werden kann. Während der traditionelle bäuerliche Mensch sein Wohnen in der Welt auf der Erde und in sie gründet, konzipiert der moderne urbane Mensch sein Wohnen in der Welt über der Erde. Das moderne Bauwerk rückt die Erde nicht mehr in das Offene einer Welt und läßt daher die Erde auch nicht mehr eine Erde sein. Andererseits kann das traditionelle Bauwerk heute nicht mehr eine Welt aufstellen. Die historische Konstellation hat sich Anfang des 20. Jahrhunderts grundlegend verändert. Deswegen konnte die Moderne das Bauen auch nicht mehr vom Wohnen her verstehen; sie mußte eine andere Richtung einschlagen und das Wohnen von einem grundsätzlich neu verstandenen Bauen her denken. Architektur wurde ihr damit, wie beispielsweise bei Le Corbusier und Gropius, zum vorausgreifenden Gesellschaftsentwurf, der sich auf keine Tradition zurückbirgt. In diesem Aufgehen ist die traditionelle Erde nicht mehr als das Bergende da. Das Bergende dieses Aufgehens ist vielmehr ein Licht, das von der Zukunft her auf diese Welt zu leuchten scheint. Eine solche Zukunft ist für Le Corbusier nur als Moderne denkbar.

Wir können heute weder den Schwarzwaldhof noch die Wohnmaschine bauen. Deshalb möchte ich fragen, ob es möglich ist, diese beiden Gebäude als die beiden sowohl gegenwendigen als auch zusammengehörenden Pole eines grundsätzlich neu verstandenen Baugeschehens zu denken. Es könnte das Baugeschehen einer zweiten Moderne sein, das heißt einer durch den Kontrast-Bezug zu Heideggers Architekturtheorie von ihrer Erdenbundenheit, d. h. von ihrer Leichtigkeit und Abgehobenheit geläuterten Moderne. Eine solche Moderne wäre eine, in der nicht mehr über der Erde, sondern auf der Erde gebaut würde.

Warum wir die Landschaft in die Stadt holen müssen

Heute gilt es mehr denn je, sich gegen Extreme zu wenden. Das gilt für die Dichtung ebenso wie für die Philosophie und die Architektur. Eine Architektur, die die Erde in das Offene einer Welt rücken kann, könnte auch die Landschaft in das Offene einer Stadt holen und das Heideggersche Schweigen zum Sprechen bringen.

In seinem Buch *Berliner Kindheit um Neunzehnhundert*, in dem Benjamin seine Kindheitserlebnisse ins Gedächtnis ruft, dominiert die „Idee der Verschränkung von Stadt und Land“. Schon der erste Satz des Textes beschreibt,

wie Willem van Reijen in seiner viele weitere Stellen zitierende Lektüre gezeigt hat¹⁶, solche Verschränkungen. Der erste Satz lautet:

„Sich in einer Stadt nicht zurechtfinden heißt nicht viel. In einer Stadt sich aber zu verirren, wie man in einem Walde sich verirrt, braucht Schulung. Da müssen Straßennamen zu dem Irrenden so sprechen wie das Knacken trockner Reiser und kleine Straßen im Stadttinnern ihm die Tageszeiten so deutlich wie eine Bergmulde widerspiegeln.“

Und wenn Benjamin sich an eine Rückfahrt aus den Sommerferien erinnert, auf der er sich das „öde Beisammensitzen“ einfach wegdenkt, schreibt er:

„Seither münden für mich die Dünen Koserows oder Wenningstedts hier in der Invalidenstraße, wo den andern die Sandsteinmassen des Stettiner Bahnhofs entgegentreten.“

Benjamin verschränkt seine Bilder der Stadt immer wieder mit solchen der Landschaft und der Natur. Willem van Reijen zitiert in seiner ausführlichen Beschäftigung mit den Benjaminschen Städtebildern auch eine Stelle aus einem Text über Moskau, die ich hier wiedergeben möchte: „Die Häuserwildnis“, sagt Benjamin hierin über Moskau, „ist so undurchdringlich, daß nur das Blendende im Blick erfaßt wird. ... Ehe ich Moskaus wirkliche Landschaft entdeckt, seinen wirklichen Fluß gesehen, seine wirklichen Höhen gefunden habe, ist jeder Straßendamm schon ein umstrittener Fluß, ... jeder seiner Riesenplätze mir ein See geworden.“ Willem van Reijen will zeigen, daß wir aus dem Umschlagen der Metaphern in den Benjaminschen Städtebildern etwas durchaus Kreatives ziehen können. Das setze jedoch voraus, daß wir die mit der Kontrast-Beziehung von Stadt und Land verbundene Absicht erkennen, die darin besteht, die Landschaft in die Stadt zu holen und auf diese Weise als Landschaft zu retten. Willem van Reijen belegt seine Sichtweise mit einer Textstelle, die er in: „Paris, die Hauptstadt des XIX. Jahrhunderts“ gefunden hat. Dort heißt es: „Der Städter, dessen politische Überlegenheit über das Land im Laufe des Jahrhunderts vielfach zum Ausdruck kommt, macht den Versuch, das Land in die Stadt einzubringen.“

Auch die 1933 vom Congrès Internationaux d'Architecture Moderne formulierte „Charta von Athen“ versteht die moderne Stadt als eine, die selbst eine landschaftliche Gliederung erhalten soll.“

¹⁶ W. v. Reijen, *Der Schwarzwald und Paris*. Heidegger und Benjamin, München 1998. Vgl. M. Steinmann (Hg.), *CIAM: Dokumente 1928-1938*, Basel/Boston/Stuttgart 1979. T. Hilpert, *Le Corbusiers Charta von Athen – Texte und Dokumente*, Braunschweig/Wiesbaden 1988. E. Führ, *Die CIAM-Debatte um den öffentlichen Raum*, In: *Arch+*, 105/106, S. 95 – 97.

Besonders deutlich wird das anhand der schematischen Pläne Le Corbusiers zu seiner Stadtvision: La ville radieuse. In diesen Plänen verwendet Le Corbusier genau die vom CIAM propagierte Trennung der Funktionen auf unterschiedliche Bereiche, die über Grünzonen verbunden werden. Diese bilden in ihrer Gesamtheit einen zusammenhängenden Raum, die alle Teile der Stadt umfließt. Die Stadt wird hier als ein einziger großer Park konzipiert, der allen Anforderungen und Funktionen des städtischen Lebens gerecht werden soll. Das herkömmliche Verkehrswesen wird ersetzt durch ein System getrennt verlaufender Verkehrswege, die den Raum der Park-Stadt in frei gezogenen Linien durchziehen.

Mit diesem Konzept sollte der alte Gegensatz zwischen Stadt und Land aufgehoben werden. Man erhoffte sich davon nicht zuletzt, der aus diesem Gegensatz resultierenden Möglichkeit der Bodenspekulation ein Ende zu bereiten. Auch Le Corbusier wollte verhindern, daß weiterhin Privatpersonen städtischen Grund und Boden erwerben, um damit einen finanziellen Gewinn zu erzielen. Die Gestaltung der neuen Stadtlandschaft sollte sich an der Sonnenbahn orientieren. Die einzelnen Gebäudetypen waren mit großen Abständen innerhalb der Grünbereiche anzuordnen. Die Höhe als dritte Dimension sollte den neuen Städtebau entscheidend mit ermöglichen. Dadurch konnte von jeder Wohnung aus ein unmittelbarer Blick sowohl auf die Grünanlagen als auch in den Himmel geworfen werden. Bei dieser Stadtvision war neben der rationellen und industriellen Bauweise die Hygiene von besonderem Interesse für Le Corbusier. Sicherlich hat diese Vision, die erst in der Nachkriegszeit generell den Zugriff auf die Stadt bestimmte und in einen Bauwirtschaftsfunktionalismus mündete, eine schwere Niederlage einstecken müssen. Doch das bedeutet noch lange nicht, daß wir sie zu den Akten legen könnten. Wir müssen heute zugunsten der Zukunft noch einmal zurück und hinter dem Bauwirtschaftsfunktionalismus die Idee des CIAM, die alte Grenze zwischen Stadt und Land aufzuheben, mit neuem Leben erfüllen, um dadurch eine zweite, geläuterte Moderne entstehen zu lassen.

Bývaj ako v básni, človeče: Len na vidieku alebo aj v meste?

Resumé

Heideggerov pohľad, ktorý sa dotýka hrôzostrašnej predstavy mesta a vysnívanej predstavy vidieka, sa žiaľ nedá uviesť do súvislosti alebo zároveň poopraviť tým, čo on v zmysle podstaty umeleckého diela vidí ako vzájomný obojstranný striedavý proces: totiž zem a svet, teda tajuplné a dô-

veryplné – alebo inými slovami – zmyslovosť a významovosť. Cieľom tejto štúdie je pokúsiť sa s podporou niektorých protagonistov moderny o vzájomné spojenie kategórií zem – svet na jednej a vidiek – mesto na druhej strane. Takýto pohľad by mohol trochu zmierniť Heideggerov radikálny provincionalizmus a tým umožniť prenesenie jeho výkladu o básnickom bývaní na urbánne priestory. Zastavme sa pri poetických slovách nemeckého básnika F. Hölderlina, jeho prieniku k záhadám ľudskej existencie:

V nežnom blankyte sa zračí kovová strecha kostolnej veže...

„Či smie človek v živote plnom strastí povzhladnúť k výšinám vydajúc zo seba povzdych plný túžby napodobnenia – vysloviť takýmto túžim byť tiež? Áno. Lebo pokým zotrúva tá čistá láskavosť v srdci, nezmeriava sa človek iba nešťastne s božstvom. Zostáva nám Boh neznámym? Alebo je azda zjavný ako nebo? – V to druhé uverím skôr. V rozsahu miery človeka. S plnosťou zásluh, ale s dychom básnika obývaj človeče túto zem. Odvážne tvrdiac, ani tóna hviezdnej noci nie je čistejšia ako človek, nazývajúci sa obrazom božím.

Existuje vôbec nejaká miera na tejto zemi? Niet jej.

Hölderlinove slová, že človek by mal žiť poeticky, poníma Heidegger v tom zmysle, že básnenie ponecháva bývanie človeka predovšetkým bývaním. Básnenie sa tu javí vlastne ako ochota bývať. Týmto ponímaním stojíme podľa Heideggera pred dvojnásobnou požiadavkou: Musíme totiž po prvé, existenciu človeka vyvodiť z podstaty bývania, a po druhé, podstatu básnictva chápať ako pripustenie bývať. Heidegger zdôrazňuje, že keď v tomto zmysle hľadáme podstatu básnictva, prenikáme do podstaty bývania. Odkiaľ však máme, pýta sa Heidegger, informáciu o podstate bývania a básnenia? Jeho odpoveď znie: Nárok, preniknúť do podstaty vecí, preberáme zo žičlivosti jazyka. Predpokladom na prijatie tejto žičlivosti je, že si vážime už samotnú podstatu jazyka.

Ale dnešný človek, ktorého pracovná existencia v podnikoch je v područí techniky a býva ako nájomník vo výškových budovách veľkomiest, podľa Heideggera určite už nebýva na zemi básnicko a pod nebom. Mesto, a v tom si je Heidegger celkom istý, je javom dekadencie, naskrze javom rozpadu. Naproti tomu je krajina Schwarzwaldu vhodná poskytnúť dispozície k hľadaným pozitívnym dimenziám pre možnosti básnického bývania.

Heideggerov úzky vzťah k domovu sa ukázal už zavčas. Vo svojom texte Prečo zostávame v provincii? sa sústreďuje na protiklad mesta a vidieka a v tejto súvislosti na protiklad hovorenia a mlčania. Zatiaľ čo hovorenie je spojené skôr s mestami, mlčanie sa pokladá za charakteristickú bytostnú črtu človeka na vidieku.

Heidegger obhajuje tézu, že pre miesto duševnej práce sa nehodí mesto, ale iba vidiek. V mestách diagnostikuje fundamentálny útok na domorodstvo človeka. Proti modernému mestu, médiám a industrializácii poľnohospodárstva a vedy predložil dedinský domov. Za jeho kritikou mestského sveta a jeho zhodnotenia roľníctva stojí jasné a jednoznačné priznanie. Príslušnosť k tomuto svetu sa však nezíska prostredníctvom rozhovoru. Svet roľníkov nie je ako svet mešťanov komunikačnou verejnosťou. K svetu roľníkov človek jednoducho patrí alebo nepatrí. A keď k nemu patrí, potom túto spolupatričnosť nevyjadruje ešte navyše rozhovorom, ale mlčí o nej.

Že Heidegger vydal jasné a neodvolateľné svedectvo priznania sa k roľníckemu domovu, nedokazuje napokon iba tá skutočnosť, že spomína svoje povolanie do Berlína, ktoré, ako je známe, odmietol. Odmietnutie ponuky na Berlínsku univerzitu treba chápať aj ako odmietnutie mesta a ur-

banizačnej architektúry a zároveň ako jasné priznanie sa k svetu roľníckeho života vo Schwarzwalde s jeho charakteristickými sedliackymi dvormi.

Zvláštnym spôsobom sa javia ľudia Schwarzwald, dom vo Schwarzwalde a samotný Schwarzwald pre Heideggera exteritoriálnosťou v ére urbanizačného moderného sveta. Dvor Schwarzwald nie je produktom rozvinutej pokrokovej stavebnej techniky vo veľkomeste, lebo podľa Heideggera bol dvor Schwarzwald stavaný sedliackym bývaním. Inými slovami: Dvor Schwarzwald bol vybudovaný schopnosťou umožnenia prístupu neba a zeme, božských stvorení a smrteľníkov do chodu vecí.

Rozhodnutie pre provinciálny spôsob života znamená zároveň odmietnutie veľkomesta a jeho jazyka. Heidegger používa predovšetkým jazyk domáceho prostredia, cudzím slovám sa úplne vyhýba. Z toho vyplýva aj odmietnutie pluralistickej masovej spoločnosti a techniky. Toto Heideggerovo reakčné poňatie je nezlučiteľné so samozrejmosťou moderny, ktorá sa zriekava návratu k tradícii a čerpá svoje meradlá sama zo seba.

Dnes platí viac ako inokedy, obrátiť sa proti extrémom. To platí pre poéziu práve tak ako pre filozofiu a architektúru. Architektúra, ktorá je schopná posunúť zem do otvorenosti sveta, by mohla pritiahnúť aj krajinu do voľnosti mesta a priviesť Heideggerovo mlčanie k prehovoreniu. Napríklad v knihe Berlínske detstvo okolo r. 1900, v ktorej autor Benjamin pripomína svoje najrannejšie skúsenosti, dominuje myšlienka spojenia mesta a dediny. Už prvá veta textu opisuje takéto prekríženia. Aj Aténska charta, formulovaná r. 1933 na Medzinárodnom kongrese modernej architektúry, chápe moderné mesto ako prvok zasluhujúci si krajinné členenie.

preložila Mária Fritscheová

SOCIÁLNA KOMUNIKATÍVNOSŤ MESTSKÉHO PRIESTORU

Lubomír Faltán

Bezpochyby každému z nás sa v živote stalo, že sa ocitol v cudzom meste, kde sa snažil hrať istú hru, ako sa bez cudzej pomoci dostane na miesto určenia orientáciou v priestore, reagujúc na znaky, ktorými sa mestský priestor vyznačuje a ktoré sa niekedy ľahko, ale niekedy i ťažšie dešifrujú. V takejto situácii dochádza ku komunikácii medzi jednotlivcom a mestským priestorom, keď sa jednotlivec snaží dešifrovať, čo mu tento priestor naznačuje, to, aké signály k nemu vysiela, čo mu hovorí. Pritom to nemusí byť len určitý priestorový celok – mesto, jeho časti, ale i jednotlivé objekty, ich architektúra, fasády, „informačný šat“, umelecké artefakty, malá architektúra, priestory zelene a parkov atď., ale aj spoločenstvo ľudí, ktorí sa v danom priestore pohybujú. To všetko istým neverbálnym spôsobom komunikuje s užívateľom mestského priestoru.

Prečo vlastne tomu priestoru niekedy viac a niekedy menej rozumieme?

Začnime od triviálneho konštatovania – mesto je výtvor človeka, resp. community, ktorá ho tvorí či tvorila v priebehu jeho histórie. Každá naň niečo viac či menej kontinuálne nakladala, navrstvovala jeho podobu. Vytvárala sa určitá fyzická (v zmysle materiálno-priestorových štruktúr, rovnako ako aj v určitom zmysle ľudských potenciálov) a duchovná previazanosť v čase, a to napriek dynamike civilizačných zmien, zasahujúcich do života a podoby mesta. Pritom mesto je vždy osadené v určitom širšom sociálno-kultúrnom priestore, tvorenom príslušnosťou k spoločenstvu či spoločenstvám s jeho štátnymi útvarmi, vyznávanými ideológiami, dominujúcimi hodnotovými i estetickými orientáciami. Rovnako tvorca mesta, ako aj jeho podstatná časť užívateľov sa v tomto sociálno-kultúrnom priestore pohybuje, „nasáva“ jeho hodnoty od narodenia až do smrti. Oplyvňuje to jeho sociálne aktivity, formy a podoby jeho správania, včítane vzťahu k priestoru, k jeho formovaniu i užívaniu. Vďaka tomu je jednotlivec schopný „dešifrovať“ informáciu, ktorá je „zakódovaná“ tak v jednotlivých objektoch, ako aj v hmotno-priestorových celkoch vytvorených človekom – či už je to mesto, alebo jeho štvrte, námestia a ulice. Jednotlivé architektonické slohy z minulosti, charakterizujúce napr. európsku kultúru, ktoré mali svoje regionálne modifikácie, vyznačovali hranice dosahu a pôsobnosti jednotlivých subkultúr

a spoločenstiev, ktoré boli ich nositeľmi. V premietnutí do jednotlivých objektov hovorili či hovoria o ich pôvodných či následných majiteľoch a užívateľoch, napr. o ich mocenskom postavení, zámožnosti, ale i o spoločenských funkciách, ktoré vyplývali z ich postavenia v spoločenskej hierarchii. A tak aj v neznámom meste, o ktorého histórii návštevník nemusí veľa vedieť, staré paláce signalizujú skutočnosť, že v minulosti tu pôsobili významné feudálne rody, meštianske rezidencie signalizujú silu, zámožnosť a postavenie mestského patriciátu, objekty remeselníkov hovoria o hospodárskych orientáciách, zatiaľ čo napríklad cirkevné svätyne vypovedajú nielen o postavení cirkvi, ale aj o vierovyznaniach rozšírených a uctievaných jednotlivými sociálnymi skupinami mestského spoločenstva atď. Takéto objekty, ich architektonické riešenie a urbanistické usporiadanie súčasne sú schopné identifikovať i spoločensko-priestorovú, či geospoločenskú príslušnosť v určitom období. Príkladom môžu byť niektoré mestá severného, resp. severovýchodného Talianska, nad ktorými sa „vznáša“ atmosféra príslušnosti k Rakúsko-Uhorsku, a týmto spôsobom sa akoby prihovárali kultúrnou blízkosťou návštevníkom prichádzajúcim z regiónov, ktoré k tomuto útvaru za mnohé roky v minulosti prislúchali.

História mestskosti jednotlivých miest – prinajmenšom v tomto kultúrnom priestore – postupne hierarchizovala mestský priestor, od periférií do centra. Práve centrá symbolizovali inštitúcie moci (duchovnej i svetskej) radnicami i príslušnými mestskými úradmi a cirkevnými chrámami príslušnými priestormi námestí – miestami zhromaždení (odvođenými od starogréckej agory). Charakter týchto objektov – architektonický výraz – signalizujú ich význam a vážnosť, ich koncentrácia v priestore zasa dáva vedieť, kde je či v minulosti bolo centrum. Zjednodušene môžeme povedať, že historické centrá miest už z diaľky (či z výšky, z vtáčej perspektívy) sú avizované zvýšenou koncentráciou veží kostolov – chrámov viery ako centier duchovnej moci, ktoré dlhý čas výlučným spôsobom symbolizovali centrá miest.

Historický a civilizačný vývoj prináša zmeny do symboliky mesta, do jazyka, ktorým sa prihovára človeku. Rast významu trhu a s ním spojeného obchodu, investícií a finančného kapitálu sa odráža v postupnom dominantnom postavení, či dominantnom presadzovaní sa materiálnych (hmotno-priestorových, či objektových) symbolov reprezentujúcich takto prebiehajúci vývoj spoločnosti. Výrobné haly priemyselných podnikov, ich charakter, rozsah či lokalizácia „hovoria“ o charaktere mesta, jeho hospodárskej orientácii, hovoria o ich vzťahu k mestu, okolitej krajine. Priestorový poriadok či anarchia, evidentné znečisťovanie a devastácia alebo snahy o rešpektovanie ekologických požiadaviek – aj to je jazyk,

ktorým sa mestské prostredie prihovára, dáva vizitku o sebe, o komunite či širšom spoločenstve. V Japonsku sa priemyselné podniky snažia takýto signál vyslať nielen starostlivo upravenými zelenými parkovými priestormi v samotných areáloch podnikov, ale aj vyvesením symbolu – vlajky so zeleným krížom uprostred bieleho poľa. Faktom však zostáva, že symbolickým jazykom novej postindustriálnej doby sa v mestách stali obchodno-finančné centrá, reprezentované „chrámami finančnej prosperity“ – mrakodrapmi zo skla a betónu skoncentrovanými na relatívne malom priestore nových mestských centier veľkých svetových metropol – newyorský Manhattan, tokijské administratívne Shinjuku, parížske Defence atď. sú toho príkladom.

Bežnému človeku sa však najintenzívnejšie prihovára tzv. mestský parter – priestor na úrovni ulice a bežného či prirodzeného vizuálneho kontaktu človeka. Ten v sebe skrýva množstvo signálov a informácií. Jeho „jazyk“ je plný variabilnosti a bohatstva, alebo ... je prázdny, nudný či fádny až odpudzujúci.

Mestský parter možno chápať ako v rámci divadelnej scény, bez diváka, lebo účastníci sú tu vlastne viac či menej aktívnymi „hercami“ realizujúcimi časť svojich rol na pozadí meniacich sa kulís. Ulice, námestia, parky tvoria základ tohto parteru. Funkčná mnohorakosť na predmestí je limitovaná domináciou výrobných, skladových či iných hospodársko-prevádzkových funkcií, resp. funkcií rezidenčných. Mestská scéna je menej bohatá a rozmanitá, prihovára sa skromnejším, ale možno aj jednoznačnejším jazykom – napr. monofunkčné obytné objekty (viacbytové či rodinné) v závislosti od architektonického riešenia sú viac či menej zaujímavé, viac či menej dynamizujúce priestor. Práve táto monofunkčnosť robí túto scénu možno pokojnou, ale možno aj nudnou a v závislosti od starostlivosti o objekty a priestor z hľadiska rezidenčnej funkcie, možno prítiažlivou alebo naopak odpudzujúcou. Mestská „scéna“ sa obvykle centrifugálne dynamizuje (pričom mesto môže mať celý rad lokálnych subcentier), naberá na rozmanitosti. Týmto dynamizujúcim činiteľom je tzv. občianska vybavenosť, predovšetkým v rozmanitosti obchodnej či obslužnej vybavenosti, vybavenosti kultúrnymi inštitúciami atď. Prítom to nie je len otázka narastajúcej kvantity, ale predovšetkým kvality. Luxusná viedenská Kärtnerstrasse či tokijská Ginza rozprávajú inou rečou svojich obchodných výkladov ako bazárové obchodíky vo viedenskom Prátri – iná klientela, iný tovar prezentovaný vo výkladoch, iná estetika a aj atmosféra je odlišná. Inak sa návštevníkovi prihovárajú „špecializované ulice“ len na elektroniku alebo len na športové potreby v Tokiu než ako uličky lásky v Amsterdame alebo Hamburgu.

Jazyk moderného mesta – tejto scény s kulisami a hercami – je dotváraný informačným šatom obchodných štítov, pútačov, elektronických informačných tabúl či svetelných reklám, ku ktorým môžeme zaradiť i živých reklamných „nadháňáčov“ do veľkých obchodných domov či zábavných podnikov. Spleť statických či mobilných informačných artefaktov (napr. na prostriedkoch mestskej hromadnej dopravy) s množstvom informácií môže v súčasnosti vyvolávať až informačný chaos či pocit informačnej agresie. Na druhej strane umelecké artefakty ako súčasť mestského priestoru sú obvykle nositeľmi posolstva umocňujúceho historickú pamäť – sú symbolom minulých, pre mesto významných udalostí, významných osôb spätých s nimi. Pritom sa neraz stáva, že takéto „kamené či bronzové“ posolstvo v určitých obdobiach môžu „ožiť“ a integrujúco oslovovať celé sociálne skupiny v mene niečoho, a to od nevinných spontánnych stretnutí cez oslavné manifestácie až po masové protesty či revolučné pnutia.

Zaujímavý je odraz transformačného procesu reči či jazyku mesta. To, čím sa mesto, jeho ulice či námestia prihovárali jeho užívateľom, sa – hlavne v prvom období – začalo veľmi rýchle meniť. Neboli to len ich názvy. Menil sa celý parter s jeho vybavenosťou, čo odrážalo nové prerozdelenie priestorov mesta s ich novými vlastníčkmi či nájomcami – zanikali obchody, služby či ďalšie inštitúcie, ktoré už boli zafixované vo vedomí občana. Vznikali nové, ale aj tie sa v tomto prvom období veľmi rýchle opätovne menili v súvislosti s hľadaním zodpovedajúceho miesta ich majiteľov v rozbiehajúcej sa trhovej ekonomike. Centrálné mestské priestory v mnohých prípadoch sa začali obsadzovať všehochuťou prímestského bazárového charakteru a len postupne sa opätovne vytlačujú vyššou kvalitou parterového vybavenia, zodpovedajúceho mestskej priestorovej hierarchii. Práve toto počiatočné obdobie zmeny premietajúce sa i do mestských priestorov bolo obdobím, v ktorom nemalá časť obyvateľov mesta prestávala mestu rozumieť, strácali v ňom dovtedajšiu orientáciu. Až postupná stabilizácia priestorov začína obnovovať vzájomne sa chápaní komunikačný vzťah priestoru a užívateľa.

Aký záver dať tejto stručnej reflexii sociálnej komunikácie mestského priestoru? Hádám len v podobe konštatovania, že si zaslúži väčšiu pozornosť, lebo spôsobmi, akými sa nám každodenne prihovára, nám nastavuje určité zrkadlo, akí sme voľakedy boli a akí sme teraz.

ŘEČOVÁ TVÁŘ (HLAVNÍHO) MĚSTA

Jan Kořenský

Město je vlastně pojem obtížně identifikovatelný – ekonomicky, sociologicky, etnologicky, antropologicky a pochopitelně i lingvisticky. Město je identifikovatelné jednoznačně pouze právně, město je obec, která má statut města. Stejně tak neuchopitelný je pojem velkého města. Město je ovšem identifikovatelné jako centrum, opět právně jako správní centrum (okres, kraj, region, stát).¹

Město jako centrum pochopitelně zakládá svůj statut na ekonomických, etnických, politických předpokladech a zároveň implikuje další faktory – sociální, antropologické, politické kulturní atd. Město jako centrum má jisté předpoklady, aby bylo centrem a nabývá jistých vlastností, protože je centrem. Město jako centrum iradiuje, působí, ovlivňuje (ekonomicky, politicky, mocensky, kulturně), ale i přitahuje, absorbuje (sociálně, etnologicky, antropologicky). Dialektická jednota iradiace a absorpce je univerzálií města jako centra. Oba tyto dynamické interakční faktory mají dimenze časové, historickou a aktuálně funkční. Historická dimenze je svými stopami trvale přítomna v dimenzi aktuálně funkční. Míra, zřetelnost, zřejmost, identifikovatelnost, posilování nebo naopak oslabování atd. těchto stop je jednou z nejvýznamnějších složek dynamických faktorů města jako centra.

Dále budu uvažovat o vlastnostech centra jako hlavního města státu s ilustračním zřetelem k Praze v této funkci. Výhodou volby hlavního města je nejen význam tohoto typu centra, roli tu hraje i dostatečná zřejmost příslušných faktorů a jejich snadná prezentovatelnost.

Jasně ovšem musí být i to, co se bude rozumět pod pojmem řeči. Nepůjde mi v těchto souvislostech jen o řeč chápanou ve smyslu tradiční teorie národních jazyků a ve smyslu tradiční dialektologie včetně výzkumů městské mluvy. Půjde o dynamické interaktivní faktory iradiace, působení, vlivu a centrace, absorpce v úplnosti všech účastných diskurzů.² Řečeno informačně, půjde o procesy komunikace

¹ Pokud jde o složitost teoretického vymezení intuitivně tak „zřejmého“ fenoménu města, plně odkazují k sociologické literatuře. Z ní je jasné, že základní parametry (patří mezi ně počet obyvatel, velikost sídla, hustota osídlení, profesní charakteristika lidí, sociální struktura, charakter výrobních činností aj.) samy o sobě a ve vzájemných vztazích mnohdy vykazují značnou míru vágnosti.

² Pojem diskurz, jenž je chápán a interpretován velmi různě a jehož teoretické interpretace se s vzrůstající mírou jeho užívání komplikují, chápu především v kontextu francouzské filozofické literatury (Foucault, Deleuze, Lyotard, Derrida aj.).

uvnitř centra v interaktivních podmínkách komunikace s okolím. (Je jasné, že rozměr okolí je u státního centra dán charakterem ekonomické, politicko-mocenské relevance daného státu.) Řečeno sémioticky, půjde o všechny tři sémiotické dimenze v podobě všech zúčastněných kódů. Řečeno textologicky, půjde o strukturovaný komplex textů (přirozeně při širokém chápání pojmu text) s dominantním zřetelem k jejich transtextualitě. Řečeno tradičně lingvisticky, jde o individuální i interaktivní obsahy vědomí uživatelů jazyka a jejich odraz ve významových a výrazových strukturách příslušných jazyků.

Nejprve budu charakterizovat základní dynamické trajektorie vytvářející pluralitu diskurzů státního centra.

– Centrum iradiuje, působí, ovlivňuje, vytváří a „vysílá“ diskurz moci³ (není tedy v této chvíli řeč o moci diskurzu ve filozofickém smyslu slova) ekonomicko-politické a v závislosti na tom pochopitelně i diskurzy kulturní v nejširším smyslu.

– Centrum zároveň absorbuje, přijímá tytéž diskurzy v rámci nadřazeného mocenského pole, pochopitelně z příslušných ohnisek moci.

– Centrum však zároveň iradiuje po této stránce sediment nashromážděných diskurzů, čím je jeho historie po této stránce hlubší, tím jsou procesy sedimentace a vrstvení sedimentů a jejich infiltrace, „prosakování“ do aktuálního mocenského diskurzu komplikovanější.

– Po stránce diferování je univerzální diskurz moci vztah mezi východiskovými konceptualitami („axiomy“) a derivovanými výroky, odvozenými konceptualitami. V našich kulturách, v různých variantách „euroamerické“ civilizace již dlouho platí, že vše co je bazální, podstatné, naléhavé, ale obtížně dovoditelné, odvoditelné, prokazatelné, evidovatelné nebo z mocensko-ideologických příčin hodné utajení, zamlčení, se tabuizuje, nebo axiomatizuje. Naopak vše co je sekundární, nebazální, nepodstatné se více méně formálně korektně derivuje. Axiomy ovšem ve skutečnosti vznikají zpětnou derivací ze svých zdánlivých derivátů, třebaže fenomenálně, z hlediska vyjádření tomu je naopak.⁴ Se sekundárním, jevově odvoze-

³ Termín moc v této souvislosti je třeba chápat v širokém slova smyslu v ekvivalenci se slovy působení, zasahování, ovlivňování, modifikování...Společným jmenovatelem tu budiž fakt, že jde o výrazně asymetrické interakce, kde „zdroj moci“ působí, zasahuje, ovlivňuje, mění... „předmět moci“ bez ohledu na jeho vsřícnost, připravenost, naladěnost tyto zásahy akceptovat. Třebaže kladným či záporným postojem k aktivitám „zdroje moci“ se kvalita této interakce podstatně mění či modifikuje.

⁴ Toto zdánlivě extrémní tvrzení lze poměrně snadno empiricky dovést a ilustrovat např. popisem a rozбором určitého objemu mediálních aktivit za určitou časovou jednotku. Analýzy lze op-

ným se pak provádějí komplikované, formálně vysoce dynamické, v čase velmi proměnné operace vytvářející intelektuální řád, či intelektuální chaos (to podle zvolených prezentačních triků). Řeč je tedy o věcech nedůležitých, nebazálních, věci podstatné, bazální, klíčové se axiomatizují či tabuizují. Co do této základní strukturální charakteristiky je systém velmi konstantní, je proto ideologicky, fenomenálně úspěšně vyměnitelný doslova během několika hodin.⁵ Tím spíše, že tato změna bývá připravena v ohniscích moci příslušnému centru nadřazených.

– Nadřazená ohniska moci „dodávají“ spolu s diskurzem i kódy, tady je zdroj proměn vlivu jiného národního jazyka, opět jde o mechanismy velmi operativní. Tento proces je jak „ryze“ sémiotický, tak sémioticko-sociální. Přichází nejen diskurz, ale i jeho nositelé. Tito nositelé jsou jednak zjevní – přinášejí nejen diskurz, ale i personickou sebe prezentaci, životní styl, „vnucují a vynucují“ jej –, jednak skrytí, jejich ekonomická moc je dovedně oblékána do diskurzů původních. To je dobře patrné při porovnávání přítomnosti, jednání, působení nositelů a reprezentantů vlivů západoevropských a zámořských kultur na jedné straně a východoslovanských, dálnévýchodních, popř. muslimských kultur na straně druhé. Centrum se diskurzem vůbec a kódově zvláště vstřícně přizpůsobuje, pochopitelně pouze nositelům zjevným, deklarujícím se, pocházejícím z první skupiny. Studium vlivů druhé skupiny, je významné právě proto, že jejich působení je evolučnější, nesrovnatelně méně zjevné, ale také proto, že za určitých okolností světového vývoje může být jeho poznání velmi relevantní, naléhavé.

řít o postupy a výsledky těch autorit (viz pozn. 2), které „dekonstruují“ diskurzy založené na evropském metafyzickém myšlení. Po metodologické stránce se však nelze vždy ztotožnit s těmi jejich zjištěními, která ústí do redukce všeho ekonomického, historického, sociálního,... na představu transtextuálně chápané „moci“ diskurzů. Totéž platí i pokud jde o problém „zrušení“, „smrti“, „rozptýlení“ atd. subjektu v sociálním, ekonomickém,... smyslu. Srov. Kořenský, 1996, Kořenský, 1996a.

⁵ Tento jev je třeba studovat zvláště v podmínkách politicko-historických zlomů. Základní popsané schéma výstavby a produkce diskurzů politiky, ideologie a propagandy je univerzálie. V tomto rámci pak působí rozpor mezi jevovou, vnějškově vyjadřovací stránkou diskurzu a jeho dimenzí obsahovou, pragmaticko-sémantickou. Uplatňuje se nejprve efekt setrvačnosti vnější stránky při nastupujícím „novém obsahu“, pak dochází mnohdy k náhlému přelomu oné vnější stránky, čímž vzniká dojem radikální novosti diskurzu. Teprve po čase lze zase komunikačně vnímat konstantnost oněch základních schémat výstavby, produkce a působení diskurzů. V českém kontextu je „dobrým studijním materiálem“ situace druhé poloviny čtyřicátých a první poloviny padesátých let, konec let šedesátých a počátek sedmdesátých let a především pochopitelně zlom osmdesátých a devadesátých let.

V těchto souvislostech je třeba vidět zdroje proměn diskurzu propagandisticko-reklamních aktivit zasahujících překotně nejen obsah, ale mnohdy i naprosto závazná gramatická a lexikálně sémantická pravidla kódu. Velmi nápadné a zcela zjevné je to především v oblasti reklamy na zboží a služby. Pro skutečné pochopení dynamiky diskurzů zejména v transtextuálním kontextu je však třeba vzít na vědomí, že není podstatného rozdílu mezi tím, zda nabízené „zboží“ je prací prášek nebo ekonomické, finanční, politické, správní, životně stylové apod. přizpůsobení se evropským strukturám. Vše je třeba vnímat jako transtextuální celek mimořádné složitosti třebaže různé podoby artikulace.

– Centrum ovšem přitahuje i lidský faktor z vlastního aktivního mocenského prostoru – tady jsou zajímavým tématem např. proměny moravské a slovenské přítomnosti v Praze. Bude užitečné studovat a sledovat, nakolik se v minulém společenském pořádku Moravané a Slováci kódem, kulturou, životním stylem spíše deklarovali, a nakolik se tato situace v dnešním společenském uspořádání změnila.

– Pozornost zasluhují také institucionální faktory absorpce a iradiace. Jsou to především tzv. média. Samostatné výzkumné téma představuje evoluční zachování „starých firem“, což má pochopitelně i stránku právní, ale tato stránka ani zdaleka nevyčerpává výhodnost takového postupu, při proměnách diskurzu.⁶ Právě mediální iradiace je primární formou iradiací z centra. Právě přes média se uskutečňuje „imperialismus“ nejen diskurzů, ale i žádoucích kódů. Teprve na dalších místech se uplatňují „skutečné“ a zjevné subjekty moci jako je státní správa, ale i ústavní a právní instituce, jejichž diskurz je filtrován diskurzem médií.

Jak tedy vypadá verbálně kódová podoba řeči centra?

Pochopitelně, že zvláště nyní půjde o konkrétní představu Prahy.

Není pochyb o tom, že dominantním verbálním kódem Prahy je stále čeština. Je třeba začít od iradiujících diskurzů všech druhů mediálních aktivit: je to stále ten kód, který se tradičně označuje za češtinu spisovnou. Ta je však zasažena lexikálně terminologickou transformací na vlně nových nadřazených iradiačních center, pře-

⁶ Sám o sobě – tím spíše pak v globálních semiotických a komunikačních kontextech – je to jev zajímavý. Stojí za to prostudovat konotativní vlastnosti takových řetězců proměn jako Rudé právo – Právo, České slovo – Svobodné slovo – Slovo, Mladá fronta – Mladá fronta dnes – Dnes a pod. Nejde pochopitelně jen o onomasiologickou a onomastickou stránku věci, jde právě o vztah těchto proměn pojmenování s proměnami diskurzu. Opačně funguje obnovení a zachování názvu Lidové noviny v kontextu proměn jejich diskurzu. Že jde o brilantní příklady iradiačních aktivit nadřazeného centra „filtrované“ setrvačností, popř. evolucí názvů, které diskurzy hierarchicky vyššího centra jevově integruje do složité struktury duchovních a kulturních sedimentů „předmětu moci“ hierarchicky vyššího působení, není ani třeba dodávat.

devším v oblasti ekonomické, finanční, politologické atd., jen méně výrazně se tu projevují dynamické tendence textových vzorců a schémat. Jemnější analýza ukazuje pochopitelně jisté posuny ve struktuře jednotlivých typů periodik, jisté posuny programových, zejména zpravodajských struktur televize (zvláště u tzv. privátních televizí), je to ovšem i důsledek přebírání vysílacích technologií. Velmi výrazný je posun u komerčních, ale i masově orientovaných nekomerčních rozhlasových stanic. Proti tomu stojí ovšem velmi klasické schéma nemasové stanice Vltava, i když obsahová proměna diskurzu je při zachování původní vnější formy zřejmá – např. jistý posun ke katolicky orientované religiozitě. U komerčních rozhlasových stanic, které jsou postaveny na propagaci zboží, služeb, zdánlivě předstírajíce, že prodávají hlavně komerční hudbu, je viditelná tendence k interdialektovým, tedy nejen obecně českým kódovým prostředkům. Nelze ovšem přehlédnout, že právě tyto komerční rozhlasové stanice, jsou dislokačně do jisté míry decetralizovány. Výrazný je i příspěvek k dynamice syntaktických struktur a k dynamice artikulační báze, včetně proměn celkové fonologie mluvené češtiny, výrazná je tu i příznačná dialogizace diskurzu, mající ovšem svou motivaci v potřebě dokumentovat vysoký koeficient sledovanosti, jenž je zárukou zájmu inzerentů. Odtud pak nejen dialogičnost „vnitrostudiová“, ale i snaha o vtažení posluchače do „reálného“ dialogu s moderátorem.

Hlavním nositelem kódových proměn (s obrovským objemem mediálního času, zvláště sečteme-li všechny druhy psané i mluvené komunikace) je propagace zboží a služeb. I ta je celkově postižena typovým, vzorcovým, lexikálním, syntaktickým (ojediněle i morfologickým – srov. s *Planta je to snadné*) vlivem hierarchicky nadřazených iradiačních center. Nepochybně nejvýraznější pozornost si zaslouží „zásahy“ do mikrosyntaxe a morfologie, neboť dobře víme, že dimenze lexikální a makrosyntaktická (tedy včetně typů a vzorců textových) je mnohdy postihována jen efemerně. Pokud jde o mluvenou reklamu na zboží a služby, je dosti významná již zmíněná dynamika fonologie české promluvy a nečetné, ale zajímavé dynamické jevy morfologicko-syntaktické. V této souvislosti lze uvést tendence k destrukci pravidel o užívání přivlastňovacích zájmen *svůj* a *jeho*, což má vedle jinojazyčných vlivů, i „imanentní“ příčiny v řečové kompetenci rodilých mluvčích, zdá se jako by docházelo k oslabování vědomí těchto pravidel podobně jako se to projevuje dlouhodobě u přechodníků⁷. V těchto souvislostech dochází i k nárůstu

⁷ Funkčně komunikační ústup přechodníků je pozadím, na kterém lze podobné jevy studovat. Lze soudit, že „ústup“ přechodníků byl „způsoben“ jejich kodifikací, která předpokládala diferenciaci rodových tvarů a sémantickou diferenciaci předčasnosti a současnosti. Pro to již však nebyly

strukturní frekvence přivlastňovacích zájmen, srov. taková spojení jako *můj nový Jar, můj Secret, tvůj Secret*. Motivací tu je vedle potřeby vyjádřit intimní, emotivní vztah mezi konzumentem a „doporučovaným“ výrobkem i vliv jazyků, které v určitých syntaktických pozicích závazně využívají přivlastňovací zájmena ve funkci operátoru určenosti.

„Reklama“ na ekonomickou a politickou ideologii je již po kódové stránce dynamizována méně, přes mluvenou komunikaci se prosazují z hlediska strukturní frekvence konstrukce typu *je/není to o tom..., vláda byla včera o tom, že...* apod. Pokud se přes clonu medií dostane občan k autentickým veřejným projevům politiků, je u mnohých zřejmá tendence až k ortoepické hyperkorektnosti, tendence k obecně české mluvnosti spíše slabne.

Centrum je ovšem podstatně zasaženo proměnou přítomnosti cizích jazyků. Jde o tyto diskurzní oblasti s různou mírou iradiační intenzity:

1. Především názvy firem a podniků, s rovnoměrným rozložením po celém národním území,

2. propagace kulturních pořadů, zejména pokud jde o letáky a různé poutače – tedy nikoli v případě klasických plakátů – prosazuje se němčina, angličtina. Zdá se však, že čistě cizojazyčné propagační materiály v poslední době spíše ustupují. Srov. Daneš a kol. 1997.

3. Přítomnost cizinců v národním společenství – viz výše a viz Daneš a kol. 1997. Celkově ovšem nelze v tomto směru mluvit o nějakém odklonu pražského centra od češtiny, tedy o procesu, který již v minulosti v 17. a 18. stol. nastal.

Diskurzy pražského centra nesou stopy toho, že Praha především působí ve funkci „negativního národního filtru“, jenž v rámci totalizace a integrace světa nazývané dnes globalizací iradiuje do příslušného prostoru velmi univerzální diskurzy propagace interesů příslušných nadřazených center. V rámci jednotného systému jsou propagovány věci nazývané ideje s další tradiční diferenciací (na politiku, ekonomiku, finančnictví, vědu, filozofii a různé mody kultury) a věci nazývané výrobky a služby. To vše je třeba vnímat jako celek, neboť to představuje stylotvornou (v široce kulturním, civilizačním smyslu) jednotu. „Filtrovní princip“, který obvykle spočívá v tom, že dějinný sediment diskurzů působí interaktivně, dialek-

v dané době zřejmě odpovídající rysy v komunikační kompetenci rodilých mluvčích. Šlo tedy o konflikt kodifikace a reálné kompetence, mající za následek aktuálně funkční „likvidaci“ řečového prostředku. V případě porušování syntaktických pravidel pro užívání přivlastňovacích zájmen *svůj* a *jeho* jde pravděpodobně o to, že v kompetenci již „oslabený“ kodifikát je ještě navíc „znejistěn“ vlivem odlišných kvalitativních a kvantitativních vlastností ekvivalentních prostředků v jiných jazycích. (srov. i Kořenský, 1998, s. 267)

ticky „proti“ aktuálním diskurzům z nadřazených center, působí v pražském centru opačně, a to ve smyslu oslabování dějinné kontinuity v myšlení, cítění, vnímání, ve smyslu posilování časově nevnímané globality na úkor duchovního historického kontextu. Právě touto cestou, tj. selektivním ahistorickým vztahem k minulosti, je dosahováno stylotvorných efektů, které lze formulovat „pouze teď a tady, podle vzoru tamodtud“. Strach z esenciálních dějinných konotací představuje tlak především v oblasti slovní zásoby a makrosyntaktických fenoménů. Zejména zde je i zdroj vstřícnosti vůči jinojazyčným vlivům, „každé“ české slovo, pokud je používáno ve smyslu dějinného kontinua jeho potenciálních referencí, je „podezřelé“. Významy jsou „vyvazovány“ z dějinných kontextů, čímž je dosahováno spíše než odlišné, dějinně nekontinuální, „světové“ interpretace (konvenující dějinným interpretacím nadřazených center) interpretací neurčitých, nestrukturovaných, chaotických.

Smyslem tohoto zamyšlení o řeči města jako centra bylo připomenout potřebu vidět, vnímat a teoreticky interpretovat jazykové jevy podmíněné výraznými historicko-spoločenskými proměnami nikoli lingvisticky izolovaně, ale při plném zapojení metodologických nástrojů, které dovolují složitou komplexnost řečových jevů analyzovat. Současné antropologické vědy takovými nástroji disponují, zejména pokud jde o filozofii, semiotiku, teorie komunikace a textologii.

Literatura

- DANEŠ, F. a kol. Čeština na přelomu tisíciletí. Praha, Academia 1987.
KOŘENSKÝ, J.: Hra jako konstrukční princip teorie řeči a textu. In: Styl a text, Opole 1996, s. 43 – 49.
KOŘENSKÝ, J.: Člověk, subjekt řeči, nebo výsledek řečové komunikace? In: Jazyk a jeho užívání, Praha, 1996, s. 158 – 165.
KOŘENSKÝ, J.: Proměny myšlení o řeči. Praha 1998. 310 s.
KOŘENSKÝ, J. a kol.: Český jazyk. Opole 1989.

NAD MLUVOU MĚSTA BRNA. ZDROJE – STAV – VÝVOJ

Marie Krčmová

Mluvu města je, jak je obecně známo, možno sledovat z různých aspektů. V této stati se soustředíme na výsek problematiky, na běžný jazyk města, tj. na tu formu jazyka, která slouží neformální komunikaci obyvatel v situacích, kdy je předávané sdělení (včetně jeho pragmatických složek) významnější než zřetel ke kódu samému. Východiskem našeho pohledu je materiál mluvy města Brna, druhého největšího města ČR, jehož jazyk je předmětem výzkumu již více než třicet let. Zajímá nás v této souvislosti běžná mluva „městského jádra“, nikoli obcí venkovského charakteru, které sice měly s městem ekonomické vazby, ale součástí města, „Velkého Brna“ se staly až r. 1919 (celkem 23 obcí), některé i později (Líšeň 1944, Bystrc, Holásky, Kníničky, Mokrá Hora a Nové Moravany 1960). K staršímu zemskému hlavnímu městu Brnu měla z připojených obcí svou strukturou nejbližší města Královo Pole a Husovice a obce se silnou vrstvou dělnictva v okolí továren (zejména Židenice). Pro pohled na městskou mluvu bereme proto v úvahu i tyto části města. Ostatní české předměstské obce, původně vesnice, si totiž dlouho uchovávaly ve funkci nástroje běžné denní komunikace dialekt (dnes již jen dožívá u nejstarší generace); jeho rychlý ústup byl posílen urbanizací 60. let.

Část obcí připojených r. 1919 patřila do brněnského německého ostrova, obyvatelstvo v nich bylo národnostně smíšené a proto tu v důsledku odsunu došlo po r. 1945 k většímu pohybu obyvatelstva. Sledovat můžeme proto jen mluvu Čechů. Zájem o život brněnských Němců vyústil v meziválečné době do dvou vlastivědných publikací, „heimatbuchů“, které byly nověji přetištěny a doplněny (1973). Některé vlivy češtiny na mluvu brněnských Němců ukazuje Englisch, 1992. Skutečný rozbor však provést nemůžeme, odsunutí brněnští Němci už netvoří – pokud je známo – kompaktní societu. V samém Brně je dnes jen 0,1 % obyvatel německé národnosti (sčítání lidu 1991).

Mluva města Brna se formovala nejméně 750 let, neboť město bylo založeno 1243, nikoli ovšem „na zelené louce“. Jejími přirozenými zdroji byla čeština okolí města, a od počátku také němčina, protože město bylo bilingvní. Z možných variet češtiny to ovšem musela být čeština dialektová, postupně

krystalizující do hanáckých nářečí jižní podskupiny, protože běžná mluva se osvojuje přirozenou cestou spojenou s vlastní aktivní komunikací a vliv jiných, kulturních variet národního jazyka se uplatňuje až sekundárně, spolu se vzděláním a vstupem do profesí, které aktivní užívání kulturní podoby národního jazyka podporují nebo dokonce vyžadují. Jde potom o osvojování řízené, spojené se školní výukou, a k ní měl nositel běžné mluvy města přístup velmi různý: můžeme oprávněně soudit, že jen omezená skupina lidí v minulosti studovala, a ti zase ovlivňovali běžnou mluvu celku města jen nepřímo, komunikovali totiž ve své, početně méně významné skupině. Ostatně vědomé osvojování kulturního jazyka bylo v minulosti jiné než dnes, vzdělaní lidé získávali ještě v minulém století znalosti především v němčině a latině a němčinu také v intelektuální komunikaci aktivně užívali. Německá byla v našem městě vrstva vyššího úřednictva, což určovalo vnější, německou podobu celého Brna.

Čeština se do postavení jazyka vyšší kultury dostávala po pobělohorské regresi sice už v minulém století, ale ne vždy a se stejnou silou. Příležitosti k osvojení spisovné češtiny byly v Brně minulého století minimální. Ve vnitřním městě, jádru dnešního Brna, např. neexistovaly mnoho let české obecné školy. První je založena v 1871 jako cvičná škola učitelského ústavu, v r. 1877 vzniká obecná škola soukromá, nejprve pro 33 dětí, teprve 1881 veřejná. Pro rok 1900 se tu uvádí jen 6 českých obecných škol, zatímco německých je 27. České střední školství vzniká dříve (Slovanské gymnázium 1867, mužský a ženský učitelský ústav 1870), pracovalo však vedle státem a vedením města preferovaných škol německých a sloužilo i širokému okolí podobně jako školy odborné. Z tohoto prostředí se – ve srovnání s Prahou relativně pozdě – konstituuje vrstva uvědomělých brněnských Čechů, kteří dbají i na kultivovanou českou komunikaci. Význam má také spolkové hnutí (střediskem českého života se stává Besední dům postavený 1873), i když ve městě dlouho existovaly i spolky národnostně nespécifikované.

Na formování mluvy města mělo vliv také nejbližší kulturní, správní a ekonomické středisko, jímž byla (multikulturní) Vídeň. Němčina však nepůsobila na mluvu města jen svou kultivovanou „školskou“ podobou. Především to, že se někdo učil ve škole německy, nemuselo jeho běžnou denní komunikaci příliš ovlivnit: ve škole se memorovalo, a to zcela jistě o jiných věcech, než byl denní život prostých lidí. Významnější však je, že česko-německá byla i sama každodenní komunikace nižších společenských vrstev, protože vedle Čechů v Brně žilo nejen německé obyvatelstvo města ve všech sociálních skupinách, ale byla tu také vazba na německé venkovské obyvatelstvo brněnského jazykového

ostrova. Obyvatel města byl nutně pasivně bilingvní a podněty obou jazyků získávalo dítě stejně přirozeně, jako se učilo jazyku samému: nešlo tedy o řízený proces vedoucí k vědomému odlišení jazyků, tj. nemohla existovat ani přesná hranice mezi „domácím“ a „cizím“ vyjádřením, kterou pocítujeme dnes. Jen jeden z jazyků – jazyk osvojený ve škole – zvládal uživatel i v psané podobě. Z toho zřejmě – vedle důsledků germanizačního tlaku, který na přelomu století ve městě sílí – vyplývají častěji citované údaje o národnostním složení obyvatelstva Brna: r. 1900 zde žije 64 % Němců, ale jen 36 % Čechů; další Češi zde bydleli přechodně nebo do práce docházeli. Město zřejmě rychle integrovalo přistěhovalce, v témž roce mělo domovskou příslušnost v typicky českých mimobrněnských okresech Moravy 25,7 % jeho obyvatel. Poměr národností se mění v jádru města až po roce 1918, a to – aniž by došlo k výraznější vlně stěhování do Rakouska – na přesně opačný. Svědčí to přinejmenším o národnostní nevyhraněnosti většiny obyvatel města. Jeho český charakter později posiluje připojení okolních vesnic, většinou českých (viz výše), další přistěhovalectví, a také menší natalita německého obyvatelstva. Sama bilingvní komunikační sféra se rozpadá již na přelomu století, proces se prohlubuje ve 30. letech a 2. světová válka uzavřela svými důsledky samu existenci vícenárodnostního Brna. V poválečné situaci obyvatelé německý původ ze známých důvodů raději tajili a to také kontinuitě jazyka města nepřispělo.

Tvář mluvy města, která z tohoto prostředí vzešla, nese stopy všech zdrojů. Její původní podoba je samozřejmě ztracena, souvislé texty běžné mluvy minulých století nebyly zaznamenávány a soukromé dopisy – pokud jsou k dispozici – byly psány v podstatě jazykem osvojeným ve škole. Oporou tu není ani jinak spolehlivý Bartoš (1896); sama lingvistika sice obrací pozornost k reálně existující mluvě už od romantismu, v multikulturním prostoru střední Evropy však – opět ve shodě s romantickou představou národa – k jazyku „čistému“, lidovému a tím mluva Brna nemohla být ze dvou zásadních důvodů: byla mluvou města, jehož běžní obyvatelé nebyli chápáni jako „lid“ v etnografickém smyslu slova, a byla mluvou města česko-německého, dokonce vnějškově německého, kde bylo těžké „čistou“ českou řeč hledat. Na počátku tohoto století, kdy ještě trval kontinuální vývoj města, nezachytilo jeho mluvu ani žádné literární dílo: k dispozici je jen pozdní literární stylizace a několik dialogů v humoristické literatuře, protože běžná mluva města byla, podobně jako mluvy mnoha jiných měst, díky své jazykové nevyhraněnosti pro pozorovatele spíše komická. V době, kdy se zájem o mluvu měst utvářel (v české situaci se sluší připomenout Běličovu stať z r. 1962 a jím podněcený soustavnější výzkum), zůstaly z původních zdrojů jen dozvuky. Můžeme je najít jak v gramatické stavbě řeči, tak v jejím lexiku.

V gramatické stavbě brněnské mluvy je patrná vazba na dialekty okolí. Nejde přitom o totožnost s nimi, z mluvy města nejsou např. doklady na hanácké změny vokálů typu *rebe* (= ryby), *bodo* (= budu) nebo protetické *h-* (*hodělat* = udělat), které známe z nářečí některých brněnských předměstí. Rozdílům přispívalo i to, že nářeční pozadí mluvy města nebylo zcela jednotné (v okolí města probíhá např. izoglosa tvaru feminin adjektivní flexe *té dobré x tý dobrý*). Přesto měla ještě v době našich prvních výzkumů mluva Brna výrazný hanácký kolorit. Rysy, které tu připomeneme, nebyly ovšem v komunikátech přítomny pravidelně, kolísání bylo již před 30 lety, kdy výzkum začal, typickým rysem brněnštiny. Šlo o kolísání mezi prostředky tradičními a spisovnými, v menší míře se jako inovace objevují rysy charakteristické pro obecnou češtinu a tendence interdialektické. Tradiční hláskové a tvarové podoby tvořily v té době ještě součást jazykového povědomí dětí ve věku kolem 14 let, tj. byly rysem dosud uvědomovaným: tak např. je v dotazníkovém výzkumu (Krčmová, 1981) ve 1/4 odpovědí doloženo tradiční *-ó-* (typ *dlóhá*), 21 % respondentů se hlásí i k tradičnímu *-é-* uvnitř slova (typ *hébat*), skoro 20 % i na konci slova (typ *malé nos*). Ještě zřetelněji je návaznost patrna v morfologizovaných hláskoslovných jevech (82 % *-u* na konci v ak. sg. měkkých feminin, typ *rukavicu*, 71 % *-a* v gen. sg. měkkých deklinací maskulin, typ *do hrnca*, 67,2 % *-ó/-ou* v instr. sg. měkkých feminin, typ *hadicó/hadicou*); zřetelně jsou zastoupeny i další morfologické jevy (39,7 % instr. sg. maskulin na *-a* typu *s Laděm*, 46 % měkké flexe jmen na *-la*, typ *do jehle*, 66,7 % instr. pl. měkkých feminin, typ *rukavicama*, a dokonce i kolem 30% slovesných tvarů typu *oni umijóljou*). V hláskosloví však je již součástí povědomí i *-ej-* na místě tradičního *-é*, a to v 59,6 % na konci slova (typ *veselej kluk*), ale jen v 31,1 % ve slovních základech (typ *hejbat*); mluva se tak výrazněji sblíží s obecnou češtinou, s níž mělo původní nářečí společné velmi frekventované protetické *v-* (typ *vokno*) a zúžené *-é-* (typ *mlíko*). Dialektové podloží se projevuje také v tom, že součástí spontánních projevů jsou některé rysy shodné se spisovným jazykem, např. odlišování životnosti atributu při shodě (typ *chytří žáci*, 80 %) nebo zachovávání *-l* v příčestí po souhlásce (typ *on nesl*, 95,9 %). Charakteristický je pro dobu před 30 lety dosud doznívající rozdíl mezi vlastním městským jádrem a (dříve) zemědělskými předměstími, kde byla návaznost na tradiční dialekty mnohem nápadnější (Krčmová, 1995).

Bilingvnost města v nižších jazykových rovinách prokazatelné stopy nezanedala; uvádí se sice vliv německé artikulace na brněnskou výslovnost vokálů (Chloupek, 1962), podobné „zúžené“ přední samohlásky najdeme však v širším regionu, kde již přímý kontakt s němčinou neexistoval (ryze české Blanensko).

Jinak tomu bylo v lexiku: společná česko-německá komunikační sféra vedla na české straně ke vzniku stovek výrazů adaptujících německé (dolnorakouské) slovní základy k českému mluvnickému systému. Důležité je, že šlo o adaptace vlastní jen mluvené řeči a probíhající mezi nářečím, a to pravděpodobně s minimálním stabilizujícím vlivem kultivované němčiny: nářeční mluvčí německý a český komunikovali o věcech běžné potřeby ve svých nářečích a společné prvky slovní zásoby komunikaci ulehčovaly. Na to, že šlo o přejímání mezi nářečím, ukazují uzpůsobení původně německých hlásek: tak německé *au* je adaptováno jako „hanácké“ *ó* (*Vorhaus*, předsíň – *forhózz/fórhaus*), zadní *a* dolnorakouského dialektu jako *o* (*Krautmarkt*, zelný trh – *krautmork*), dlouhé *á* jako *ó* (*Haarnadel*, vlásnička – *hornódlá*), nenapjaté explozivy *b*, *g* nahrazuje česká neznělá (*Bügelbrett*, žehlicí deska – *piglbret/piglpret/piglprét*). Jako jedno slovo s přízvukem na první slabice se reflektují i německá spojení slov (to máš *cumbajšpíl* – *zum Beispiel*). Samozřejmostí je u výrazů adaptace pomocí české derivace (*Salzstange*, slaná tyčka – *solcštangla*; *Tratchweib*, žena která nepřiměřeně a mnoho mluví, klepna – *tročna*, *tročovat*) a v textu i českého skloňování. Znění výrazů mohlo kolísat, což se odráží v nestejném způsobu psaní *v* – nečetných – zdrojích literárních, variabilní je realizace tam, kde výraz ještě dnes zazní (Krčmová, 1993). Malá zvuková stabilita výrazů plně odpovídá obecnějším zákonitostem běžné mluvy, v níž není přesnost vyjádření zdaleka tak významná jako v intelektuální komunikaci. Touto „starobrněštinou“ (termín O. Sirovátky, 1992) se mluvilo, ale nemáme ji doloženu ze souvislých textů; starý humoristický román nebo kabaretní popěvek, kde se objevuje, je jen stylizací, která pravděpodobně podíl slov přejatých z němčiny pro větší komický efekt zvýrazňuje. V našem výzkumu se autentický souvislý projev nasycený z němčiny přejatými brněnskými výrazy neobjevil, jednotlivá slova probleskují náhodně. Ze vzpomínek je přitom známo, že adaptované výrazy nebyly vázány na okraje společnosti, šlo o řeč řemeslníků, nižších zaměstnanců, dělníků, tedy vrstev pro charakter města určujících (v r. 1900 uvádí sčítání lidu v Brně ze 1009.346 obyvatel 24.213 dělníků, 1217 nádeníků, 20 825 samostatných pracovníků, zřejmě řemeslníků, ale jen 7 580 úředníků).

Němčinou inspirované výrazy patřily samozřejmě i do mluvy tzv. plotny, sociální vrstvy lidí pracujících jen příležitostně a patřících způsobem života k městske spodině; s nimi ovšem byly dělnické vrstvy velmi pravděpodobně v kontaktu, neboť žily ve stejných čtvrtích. V mluvě plotny jsou zaznamenány i výrazy inspirované mluvou vídeňské a pražské spodiny, takže je často chápána i jako argot (Nováček, 1929, Chloupek, 1986).

Je třeba – z lingvistické hlediska bohužel – říci, že jde o lexikum v podstatě zapomenuté.

V našem sběru, zatím v úplnosti nepublikovaném, je si 1200 adaptací německých slov do brněnštiny. Jako jednu adaptaci přitom chápeme slovní základ se všemi hláskovými obměnami, ale i s doloženými odvozeninami. Je tedy skutečných slov mnohem více. Asi polovina z nich je zachycena ve Slovníku spisovného jazyka českého, a to s kvalifikací zastaralá, obecná, slangová, expresivní, někdy i nářeční. Zbytek našeho materiálu tvoří výrazy, které lze pokládat za skutečně „brněnské“ (srov. uvedené příklady). Je pravděpodobné, že mnohé z nich byly součástí úzu i v jiných bilingvních českých městech, domněnku však už nelze soustavným výzkumem ověřit. Domníváme se, že přitom hraje roli kontinuita osídlení: v městech, kde došlo po r. 1945 k odsunu, přibylo příliš mnoho nových obyvatel, kteří původní stav mluvy překryli, v Praze pak došlo k vymezení obou etnik mnohem dříve a Češi a Němci byli odděleni také přehradou sociální (chyběly nižší vrstvy německé národnosti).

Tematicky patří dochované výrazy městu a městskému životu (uvádíme příklady, jež nejsou v běžných slovnících): realie života města a rodiny (*aftér* – *Aftermieter*, podnájemník; *dínr* – *Diener*, sluha; *hausfrau* – *Hausfrau*, paní domácí; *áncuk/ancuk/óncuk* – *Anzug*, oblek; *ajskastla/ajskastl* – *Eiskasten*, lednička; *vyblajchovat* – *bleichen*, bílit), zdvořilostní obraty (*kistihand/kistihant* – *kuß die Hand*, rukulíbám; *knéfrau* – *gnädige Frau*, milostivá paní; *pitešén* – *bitteschön*, prosím pěkně), částice (*also gút* – tak dobře; *entlich* – konečně), hodnotící výrazy a expresiva (*eklhaf* – hnusný, hnusně; *gšvind/kšvint* – *geschwind*, rychlý, rychle; *niksmochr* – *Nichtsmacher*, lenoch). V materiálu nejsou (náhodou?) doloženy nadávky, pokud však rozšíříme pohled i na poznatky z mluvy plotny, tj. společenské spodiny, najdeme jich dostatek.

Adaptované německé výrazy brněnštiny plnily vedle pojmenovávací funkce i funkci fatickou. Pro fungování bilingvního společenství byla tato spojující funkce velmi důležitá, protože jejich užití navozovalo společnou komunikační úroveň partnerů a překonávalo difference, jež nutně vytvářela rozdílná gramatika obou jazyků.

Generace, která se od počátků našeho výzkumu narodila, žila již v jiných podmínkách: větší migrace v státě i uvnitř města (výstavba sídlišť), rostoucí vliv jazyka médií, ale také menší působení rodinné komunikace (většina dětí absolvovala jesle a mateřskou školu, kde byla i komunikace řízena výchovnými cíli) – vede k postupujícímu stírání lokálních rysů. V textech není tento posun tak patrný jako v povědomí. Sonda, kterou jsme pro ověření tohoto posunu učinili

v části města, kde nebyl pohyb obyvatelstva příliš velký, tj. v postatě u dětí bývalých respondentů, ukázal zřetelný ústup typických rysů regionu. Na pomezí existence ustoupily za jedinou generaci typické tvary maskulin na *-a* (již jen 7,0 % dokladů na tvar *s Laděm*), jen kolem 10 % dokladů zaznamenává hanácké monoftongy (typ *dlóhé nos*). U ostatních tvarů mizí specifika regionu méně nápadně, morfologizované hláskoslovné jevy jsou stále v nadpolovičním počtu dokladů a trvá i tvarové sblížení tvrdé a měkké flexe v ostatních tvarech. Dále postoupila diftongizace *é > ej* na konci slova (typ *černej pes*), ubývá však – ve shodě s vývojem ve stylizované obecné češtině rozhlasu a televize, protetické *v-* (typ *vokno* – jen 18,6 % dokladů). Přes ústup lokálních prvků je dosud patrná kontinuita s výchozím stavem. Domníváme se, že tomu přispívá skutečnost, že gramatická stavba řeči se osvojuje přirozenou cestou a i když jsou si možná rodiče a prarodiče vědomi specifik své mluvy, nedokáží je v spontánním projevu korigovat: užití lokálně příznakové koncovky nebo hláskové obměny slova totiž není vnímáno jako negativní signál komunikace, v některých vrstvách je naopak projevem jisté identifikace s prostředím.

Jinak je tomu u lexika. Připomněli jsme již, že vývoj vedl k zániku přirozené bilingvnosti běžné komunikace a že se samo němectví stalo negativním atributem. Nositelé tohoto lexika byli zřejmě schopni se takto společensky nevhodným slovům vyhýbat, nahrazovat je vhodnějšími, českými synonymy a nové generaci je již nepředávali. Dnes existují „starobrněnská“ slova jen v některých rodinách jako signál pospolitosti a vazby na minulé generace (např. *šnicl, kugluf* nebo *šmorn* jako domácí názvy jídel oficiálně zvaných *řízky, bábovka* a *trhanec*) nebo při expresi (*nésu žádná štumédla* = nejsem žádná služka; co to máš za *micnu* = ošklivou čepici). Druhým místem, kde alespoň některé přežívají, je brněnská bohéma, pro niž se specifická mluva, v tomto případě navazující na mluvu zmíněné plotny a doplněná bohatým novotvořením, stala prostředkem skupinové identifikace. Tato mluva vešla i do současné literatury a stává se díky tomu novým obrazem brněnské mluvy.

V jazyku není nikdy možno skutečně odhadovat budoucnost, je však možno se o to pokusit: Pokud jde o Brno, musíme samozřejmě počítat s další nivelizací místních rozdílů a sblížením s „obecnou“ českou mluvou. Dosavadní zkušenost ukazuje, že bude rychlejší v hláskosloví, a to i díky velké frekvenci jevů, jichž se to týká; morfologické jevy, jejichž frekvence v textech je daleko menší, budou pravděpodobně vzdorovat déle. Na základě pozorování textů, které zvýrazňují svou brněnskou provenienci (texty folkových zpěváků, vzpomínková vyprávění, nejnovější krásná literatura), však shledáváme, že i tyto mizející rysy

jsou prostředkem vyjádření vazby s městem. Vedle hláskových specifík (někteří autoři se dokonce snaží dodržovat lokální kolorit mluvy důsledněji než běžný mluvčí) se v této funkci uplatňují prostředky lexikální, které z minulosti přežily. V tomto případě však už nejde o autentickou mluvu města, ale zase jen o její stylizaci. A ta zůstává právě jen obrazem.

Literatura

- BARTOŠ, F.: Dialektologie moravská. II. díl. Brno 1895.
- BĚLIČ, J.: Ke zkoumání městské mluvy. *Slavica Pragensia*, 4, 1962, s. 569 – 575.
- Brno – město uprostřed Evropy. Referáty a diskusní příspěvky z konference. Red. M. Jelínek. Brno 1994.
- DŘÍMAL, J. a kol.: Dějiny města Brna 2. Brno 1973..
- Eine Stadt als Vermächtnis. Das Buch von deutschen Brünner. Stuttgart 1958.
- ENGLISCH, N.: Zur Stadtsprache der Brünner Deutschen bis zum Jahre 1945 (mit einem kleinem Brünner Sprach- und Kulturschatz im Anhang). In: *Leute in der Großstadt*. Red. O. Sirovátka. Brno, Ústav pro etnografii a folkloristiku 1992, s. 85 – 104.
- FELKEL, H. – TOMSCHIK, E.: Heimatbuch der Brünner deutschen Sprachinsel. Durch einen Bildteil erweiterte Faksimile-Ausgabe der beiden heimatsbüchlein der Brünner Sprachinsel aus den Jahren 1924 und 1925. Erbach 1973.
- Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848 – 1960. Sv. X. Ostrava 1986.
- CHLOUPEK, J.: Dnešní jazyková situace v Brně. In: *Brno v minulosti a dnes IV*, 1962, s. 223 – 230.
- CHLOUPEK, J.: Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti. Brno 1986.
- KRČMOVÁ, M.: Běžně mluvený jazyk v Brně. Brno 1981.
- KRČMOVÁ, M.: Brněnská městská mluva – odraz kontaktů etnik. *SPFFBU*, A 41, 1993, s. 77 – 86.
- KRČMOVÁ, M.: Hantec a co k tomu patří. In: *Čeština doma a ve světě*, 1995, s. 229 – 235.
- KRČMOVÁ, M.: K teritoriálně podmíněné diferenciaci městské mluvy. *SPFFBU*, A 22 – 23, 1974 – 75, s. 59 – 69.
- KRČMOVÁ, M.: Nářečí na Brněnsku. In: *Město pod Špilberkem*. Red. O. Sirovátka. Brno 1993, s. 55 – 65.
- KRČMOVÁ, M.: Proměny běžně mluveného jazyka velkoměsta. In: *Jezyki slowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy środkowej i wschodniej*. Red. S. Gajda. Opole 1993, s. 119 – 125.
- NOVÁČEK, O.: Brněnská plotna. Brno 1929.
- SIROVÁTKA, O.: Nationalbeziehungen in Brünner aus tschechischer Perspektive. In: *Leute in der Großstadt*. Red. O. Sirovátka. Ústav pro etnografii a folkloristiku, Brno 1992, s.13 – 21.

PROBLÉMY MLUVENÉ ČEŠTINY V PRAZE

Petr Sgall

Mezi hlavními městy je dnes Praha poměrně jednojazyčná, ale konkurují si v ní, jako v celých Čechách, dva útvary češtiny, totiž její norma spisovná (SČ) a běžně mluvená obecná čeština (OČ). Rozdíly mezi nimi dnes už nejsou tak velké, jako byly v době šíření obnovené SČ před 150 až 130 lety, a nejde tedy o klasickou Fergusonovu diglosii, při které i pasívní znalost „vyšší“ normy vyžaduje vzdělání. Čeština je ve specifické situaci především v tom, že tu chybí paralela k Horeckého (1979; 1981) standardní formě slovenštiny.

Rozdíly mezi SČ a OČ se dnes týkají hlavně tvarosloví, včetně důsledků hláskoslovných změn (srov. OČ tvary jako *velkej, velkýho, bysme, lidma, dobrý sportovci, přived*), i jevů čistě fonologických jako *von, vo, vokno, mlejn, strejc, ouzko* aj. (zčásti tu už musíme počítat s postupující lexikalizací, srov. téměř neexistující tvary *votec, vejraz* aj., popř. s omezením na emocionální kontexty ap.).

OČ tedy není „pražština“, je rozšířená na celém území Čech i na západním okraji Moravy a pomalu proniká (aspoň v pasívním úzu, popř. v některých jevech) i do některých dalších moravských měst. Centrální postavení Prahy v různých doménách národního jazyka má svou váhu a pozici OČ podporuje. Je pravidlem, že Moravané přesídlení do Prahy se poměrně rychle přizpůsobují jejímu mluvenému úzu a v druhé generaci už se od Čechů z Čech řečovými návyky sotva odlišují (srov. Jančák 1978). Řeč Prahy ovšem není ani v běžné mluvě omezená na OČ, respektive na její základní variantu. Na jedné straně mnohdy užívají rodilí Pražané některé lokálně omezené (středočeské) jevy jako *bysem, nest*, které jsou na většině území Čech vzácné (obecně rozšířené je ovšem plurálové *bysme*). Na druhé straně se v konkurenci OČ a SČ liší postoje mluvčích a jejich motivace výběru těch či oněch tvarů v neoficiálních řečových situacích (viz Hronek 1968, Daneš 1987, Sgall et al. 1992); působí tu několik skupin faktorů, které je třeba dále podrobněji zkoumat:

(a) individuální činitele zdaleka nepůsobí jednoznačně:

pokud jde o věk, užívají starší mluvčí někdy víc lexikálních germanismů (*líbesbríf, štrozok, štamgast* atd.), zatímco mladí jsou (od dětství pod vlivem televize ap.) víc zvyklí na spisovné vyjadřování, ale přesto v neoficiálních situacích často právě mladí dávají přednost OČ;

ženy jsou mnohdy přizpůsobivější, pochopitelně věnují víc pozornosti vzhledu a dojmů, jakým působí, a chtějí tedy být pečlivější i ve své mluvě, mluvit, jak k tomu byly vedeny ve škole; ale jindy se zase v jejich řeči projevuje vysoký stupeň spontánnosti, podporující jevy OČ;

ve věci povahových rozdílů uvedme, že impulzivnost, ale i plachost, introvertnost podporují užívání jevů OČ; pro uplatňování SČ je příznivá uvážlivost, snaha chovat se vybraně;

pro místní původ je podstatné, že Čechy jsou daleko jednotnější než Morava; nepůsobí tu tolik vědomí lokální omezenosti (které je na Moravě důležité pro motivaci ve směru SČ tvarů), protože rozdílnost běžné mluvy na Moravě není pro mluvčí z Čech většinou bezprostředně relevantní;

různost sociálního původu dnes asi nepůsobí na řečové návyky nijak intenzívně;

k vlivu vzdělání a povolání jistě patří to, že zvyk spisovně mluvit v oficiálním styku (včetně školy, ačkoli ani tam důsledné užívání SČ není nijak samozřejmé) posiluje uplatnění jevů SČ i v neoficiálním hovoru (to se týká i mluvčích pracujících v politice, v kulturním životě, v úřadech i obchodech „s úrovní“), ale ani tento faktor není absolutní;

(b) v situaci hovoru je možné rozlišovat:

hovor soukromý a veřejný, s různými mezistupni, ve kterých je dost prostoru pro uplatnění individuálních faktorů;

hovor oficiální a neoficiální; dodejme, že např. v televizních rozhovorech je v jiné situaci redaktor nebo moderátor než interviewovaná osobnost (která je v pozici neoficiální a má na vůli, zda zdůrazní spíš spontánnost nebo spíš „kultivovanost“ svého veřejného vystupování; často v tom ovšem kolísá);

pro vztah mezi účastníky je důležité (ale zase ne úplně jednoznačné), jestli jde o první setkání nebo o hovor, jehož účastníci se více nebo méně důvěrně znají, popř. jsou ve vztahu nadřízeného a podřízeného ap.;

(c) obsah projevu sám o sobě není zvlášť směrodatný: mluvčí zvyklí hovořit spolu v OČ se zpravidla jejich hláskoslovných a tvaroslovných prvků nevzdají, ani když hovor přejde na odborné pole.

Složitá situace češtiny, tedy rozdíl mezi oběma centrálními variantami, vznikla v období národního obrození, kdy bylo do obnovované SČ převzato tvarosloví humanistické češtiny, Kralické bible. Působil tu vliv mluvnice Dobrovského, ale ten na obnovení češtiny nevěřil a psal tedy (jako osvícenec) mluvnici klasického humanistického jazyka; o novějších jevech (jako *velkej, města byly*) se zmiňuje jen na okraji. Když se pak preromantická Jungmannova generace

k obrození SČ odhodlala, musela být novátorská hlavně v obohacování slovní zásoby, ale v tvarosloví se raději vrátila k úzu klasickému. Ten se v běžné mluvě nevířil, ale OČ se od té doby v různých ohledech k SČ velmi přiblížila (už po řadu generací ustupují stovky lexikálních germanismů – *štruzoky, hausmajstři, líbesbrífy, štamgasti* – a dnes se už pomalu ztrácejí i *ouvozy, ouly, vejslužky* a *rejpalové...*). Z druhé strany se i SČ zbavuje mnoha čistě knižních tvarů (dávno zmizely tvary jako *oři, mištička*, dnes už se jen omezeně vyskytuje např. *psáti, mohu, kupuji*). Šíří se zdravé povědomí o tom, že vedle opozice mezi jevy spisovnými („správnými“) a ostatními jsou důležité i funkční rozdíly mezi jevy hodičnými se do toho či onoho stylu, prostředí atd. Tento vývoj, ve kterém umělecký dialog hraje význačnou roli, směřuje k dalšímu oboustrannému sblížení SČ a OČ. Snad tak čeština po dalších dvou nebo třech generacích dospěje ke stavu, ve kterém rozdílné postoje mluvčích k otázkám spisovnosti v běžném hovoru nebudou takovou překážkou jako dnes, protože rozdíly mezi hlavními variantami češtiny bude dál ubývat.

Základní směr vývoje rozvrstvení češtiny tedy postupuje od starého stavu blízkého diglosii přes existenci lokálně úzce omezených i obecnějších útvarů k situaci, pro kterou je charakteristická stylová stupnice. Tento proces ovšem zdaleka nemůžeme považovat za dokončený, ale jeho základnímu směru odpovídá i vývoj diskusí mezi lingvisty:

M. Vey, který sbíral v Praze ve dvacátých letech materiál pro soustavné zpracování tvarosloví běžné mluvené češtiny (vydané až v r. 1946), byl ještě osamocen. V r. 1932 došlo ke známému vystoupení Pražského lingvistického kroužku proti purismu a brusičství, které sehrálo podstatnou roli v přístupech ke kultuře jazyka. Pak psal Havránek (1934) o neplně spisovné hovorové vrstvě (ve které se jako stylově příznakové uplatňují prostředky OČ); později upozornil Havránek (1955) na existenci „vyšší“ vrstvy OČ, ze které OČ čerpá a obrozuje se. V zahraničí podobné aspekty zdůrazňovala jeho žačka A. Širokova a velký význam mělo Kučerovo (1955) vystoupení s materiálově doloženou tezí o oscilaci prostředků SČ a OČ v běžné mluvě. V letech 1961 – 63 už došlo k širší diskusi ve Slově a slovesnosti, ve které se některé otázky vyjasnily. J. Bělič usiloval o zvýšení „mluvnosti“ SČ i o výzkum běžné městské řeči (v tom vykonali mnoho M. Krčmová, B. Dejmek a další). Pak už u nás i v zahraničí přibývaly práce, ve kterých se psalo a píše o střídání a snad i „míšení“ útvarů. Řada tvarů, které jsme se my starší ve škole odnaučovali, byla už v nových mluvnících češtiny uznána za spisovné, vhodné aspoň pro běžný hovor. Dnes už je tak odstraněno mnoho dřívějších mezer, ve kterých SČ neměla (aspoň ne ve své kodifikované

podobě) tvary stylisticky bezpříznakové, takže se za spisovné označovaly jen tvary více méně knižní; viz jevy jako: *nemoce, nemocích, mastě, mastích* apod., *říct, moct, můžu, můžou, děkuju, děkujou, kupuju, kupujou* atd., *objetí, tisknutí* atd., *souvisejí, musejí, tadys byl, tu knížkus mi dal, dej mně to, mě dnes viděl* (tj. nepřízvučné *mně* stejně jako *mi* a přízvučné *mě* stejně jako *mne*), *bez třech, bez čtyřech, ho* (i pro neživotný a střední rod).

Na pořadu jsou nebo snad v dohledné době budou další jevy; tak bude možné vyřešit aspoň některé z dnešních výš uvedených rozdílů, bolestných z hlediska „mluvnosti“ (neexistence stylově neutrálních tvarů v SČ) i z hlediska neshody v postojích mluvčích, „neřešitelnosti“ (jak uvádí Čermák, 1997, každá změna kodifikace přiznává status spisovnosti něčemu z toho, co minulá zavrhla).

Důkladné zpracování vztahů mezi různými vrstvami češtiny, navazující na přístup PLKu i na Stichovo nové hodnocení barokního a osvěcenského období vývoje češtiny,¹ bylo podáno v knize P. Sgall et al. (1992). V přehledné podobě shrnují její obsah P. Sgall a J. Hronek (1992); srov. i Z. Starý (1994, zejm. s. 30n. a 115), kde jsou ale upřílišněné formulace o „selhání funkcionalismu“ – vždyť zásady funkční lingvistiky jsou podstatně širší a úspěšné, i když často nebyly formulovány s plnou explicitností a jednotou, ani důsledně dodržovány.

I v anketě obnoveného PLKu (viz Dokulil a Sgall, 1992) se znovu potvrdilo, že si mnozí mluvčí jsou vědomi přirozené tendence k dalšímu sblížení obou hlavních útvarů češtiny. Tuto tendenci je třeba podporovat ne s pomocí předpisů, ale úplnějším informováním o jazykové situaci, výkladem o tom, jak je možné dnešní mezery ve spisovné normě postupně odstranit a přispět k posílení hovorové češtiny, k vytvoření plnohodnotné hovorové vrstvy, jakou národní jazyk potřebuje.

Někteří badatelé už se dnes vyslovují v tom smyslu, že v nynější situaci češtiny už o členění na útvary nejde. To by znamenalo, že přeměna od staršího

¹ A. Stich přispěl k lingvistickému uplatnění pohledu na české dějiny, který vidí pojetí Palackého a Masarykovo jako jeden z možných výkladů, zejména nejen „pracemi posledních let“ (jak píše Kořenský 1997, s. 36), ale už od let šedesátých, kdy nebylo snadné jeho práce uveřejňovat; snad poprvé se to, ovšem jen v malém měřítku, podařilo v interním sborníku MFF věnovaném P. Trostovi, viz Stich (1987); není divu, že se o nich i dnes ještě poměrně málo ví. I toto spojení však ukazuje, že mezi Kořenského „druhým“ a „třetím“, stichovským, „způsobem chápání teorie národního jazyka“ od počátku nebyla žádná přehrada; Stichova stať (malý úsek daleko většího rukopisu) tehdy byla do sborníku zařazena z iniciativy autora tohoto článku, a v jeho překladu do angličtiny. Jak uvedli P. Sgall a J. Hronek (1992, s. 97), úvahy o těchto aspektech vztahu mezi historií národa a jazyka (vztahujících se k tomu, co Z. Starý nazývá „syndromem národního údělu“) mají blízko k starším postojům Patočkovým.

členění národního jazyka na útvar spisovný a na lokální nářečí (které dosud převládá ve slovenštině a ve většině ostatních slovanských jazyků) přes obrozen-
ské období blízké k diglosii dospělo postupným sblíživáním obou centrálních
útvárů k plné převaze členění funkčního. Pro takový stav je typická přítomnost
různých stylových stupnic, ve kterých mají jednotlivé jevy neutrální nebo příz-
nakové slohové hodnoty. Nejvýrazněji se v tomto smyslu vyslovil N. Bermel
(1998), který ovšem vychází z toho, že se výzkum mluvené češtiny do značné
míry soustřeďuje na popis kolísání mezi SČ a OČ a na diskuse o odpovídajících
stupnicích jevů. Ale podobné zaměření má i Danešova (1995, s. 8) formulace,
podle níž je OČ jen „jistý soubor některých alternativních paradigmat hlásko-
vých a tvarových“; míněna je tu zřejmě ne OČ jako celek (tu Daneš, 1997, s. 16
výstižněji charakterizuje jako „vlastní mateřštinu“ jejích mluvčích), ale právě
relativně (už) malý rozdíl mezi OČ a SČ.² Také souhrn Nebeské (1996) vyznívá
tak, že by snad bylo možné dnešní stav rozvrstvení češtiny popsat na základě
členění stylistického, bez dělení na jednotlivé útvary.

Domnívám se, že vývoj, který k takovému stadiu směřuje, zatím ještě tak
daleko nedospěl a že s členěním na jednotlivé moravské dialekty a/nebo inter-
dialekty i na SČ a OČ zatím počítat musíme (pokud se cudně nevyhýbáme ter-
mínu OČ, pokračující tak v zavírání očí před „nepatřičnou“ realitou). K pojmu
,útvár‘ bych rád poznamenal, že ho Havránek vytvořil jako zobecňující pojem
pro nářečí, spisovný jazyk a další obdobné systémy, které dnes v rozvrstvení
jazyka existují jako potenciálně samostatné, úplné jazykové celky („vlastní ma-
teřštiny“). Takový pojem je nezbytný pro popis stratifikace národního jazyka
tam, kde se v ní už projevuje posun od staré situace dané jen existencí lokálních
nářečí a spisovné normy. Tento přístup tedy nepředpokládá (jak se snad domní-
val Daneš, 1995, s. 9) „že daná skupina je jazykově více méně homogenní (a to
jak v tom smyslu, že neexistují podstatnější jazykové rozdíly mezi jednotlivci,
i tak, že jazyk téhož mluvčího jakožto reprezentanta dané skupiny zůstává ve
všech situacích zhruba týž.“ Kdo by chápal ,útvár‘ takto krajně úzce, nemohl by
psát s Kučerou o oscilaci, s Hammerovou aj. o střídání kódů (,switching‘ není
jen ,přepínání‘, např. bychom těžko česky mluvili o přepínání partnerů). Že by

² K základním vztahům (škoda, že pořád ještě ne docela zřejmým, v. např. nejasnou pozn. 3
u Müllerové a Hoffmannové, 1997, s. 45) patří to, že velké množství slov společné oběma útvárům
svědčí právě proti názoru, že OČ je jen souborem paradigmat. Z příslušnosti určitého slova nebo
tvaru k normě OČ nelze usuzovat, že v SČ tento prvek doma není (srov. velké množství slov a tvarů
jako stůl, židle, mít, dělat, jamí, i takových, které v SČ mají status hovorovosti, jako pitomost, ná-
fuka, moct).

skupina mluvčích útvaru měla svůj jediný idiolekt, že by jevy jednoho útvaru nepronikaly do sféry jiného ap. – to jsme právě vždy vyvraceli; vždyť jedním z výsledků diskuse o mluvené češtině v SaS začátkem šedesátých let bylo právě široké přijetí dnes už nesporného faktu, že se OČ liší od tradičních místních nářečí mj. v tom, že se její koncovky běžně uplatňují i v tvarech odborných termínů.

Ostatně, mluví-li se někdy o diglosii v dnešní češtině a zároveň o neexistenci OČ jako útvaru, je namísto otázka, mezi čím je ta diglosie; odpovídá-li SČ Fergusonově normě H, co je protějškem jeho L?

Nejednotnost, variantnost OČ není silný argument proti uznání OČ jako útvaru, už proto, že ani spisovná norma není jednotná, i v ní jsou oblastní rozdíly, a v zásadě nijak citelně nevdí: nejde jen o známé územní rozdíly jako moravské *nazhledanou, k Máni*, ale máme ve spisovné češtině i další „východní“ varianty (s různým územním rozhraničením) jak v tvarosloví, jako *dej mně to, byls, tátus potkal*, tak ve slovníku, např. *truhlář/stolař, prkno/deska, úkol/úloha* atd. atd. Tyto rozdíly podrobněji probírá (a až nadměru zdůrazňuje) B. Frei (1997), který soudí, že u lexikálních jevů probíhá zřetelná hranice po linii jdoucí západně od Opavy, Olomouce, Brna a Znojma; jeho podněty by stály za podrobnější rozbor a diskusi. Píše-li O. Uličný (1998), že „spisovná čeština ... má obě části území sjednocovat, nikoli rozdělovat,“ chce snad působit proti spisovnému užívání tvarů jako *byls, stolař*? Vždyť sám (1995, s. 24) připomíná rozdíly týkající se spisovného moravského jako *dítě spadne, umývá si ruce, utíká*.

Jak už řečeno, proces postupného splývání SČ a OČ do jediného útvaru (s bohatstvím stylisticky odstíněných hodnot) ještě není u konce, ale pokročil už daleko. Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti (která je ostatně v určitém ohledu obdobou předstrukturální ‚správnosti‘) už není pro rozvrstvení češtiny tak základní, jako bývala (tak snad můžeme chápat i některé formulace Kořenského 1997), v mnoha ohledech už jde o hlavně o rozdíly funkčních stylů (jak v oblasti lexika a větné stavby, kde jsou systémové rozdíly mezi útvary spíš jen na okraji, tak u výše uvedených tvaroslovných jevů přijatých do spisovné normy). Jinak řečeno, šedá zóna jevů na pokraji spisovnosti je čím dál zřejmější a důležitější, a proto nabývá na aktuálnosti její studium.

Další sblížení je třeba podporovat ne s pomocí předpisů, ale úplnějším informováním o jazykové situaci, výkladem o tom, jak je možné dnešní mezery ve spisovné normě postupně odstranit a přispět k posílení hovorové češtiny, k vytvoření plnohodnotné hovorové vrstvy, jakou národní jazyk potřebuje. Tzv. jazykové veřejné mínění (viz Daneš, 1988) se vyvíjí a lingvisté ho mohou prostřednictvím školy i poradenské a redakční činnosti více méně účinně a široce ov-

livňovat; podstatné ovšem je, abychom ho nevhodnými kodifikačními zásahy nebrzdili. Vždyť mezery v SČ stylových stupnicích se zmenšují i bez našeho přímého působení.

V dialogu, který není oficiální, ale může mít i povahu veřejnou, velmi často dochází k oscilaci, ke střídání jevů SČ a OČ (podle některých i k jejich míšení, ale nezdá se, že by tu vznikal nějaký třetí, smíšený útvar v havránkovském smyslu tohoto termínu). Právě takové texty byly vždycky zajímavé pro výzkum; důležitý je ovšem jak jejich těsnější nebo méně těsný vztah k uměleckému působení, tak i vyšší nebo menší stupeň oficiálnosti. Např. v televizních rozhovorech je obvyklé (srov. odd. (b) výš), že redaktor nebo reportér (jako profesionál, reprezentant TV) se zpravidla cítí povinen mluvit (téměř důsledně) spisovně, jeho interviewovaný protějšek často takový závazek necítí, může využít neoficiálnosti své situace a mluvit přirozeněji, spontánněji, tedy s vyšším procentem tvarů OČ. To se netýká jen výtvarných umělců nebo hudebníků, ale třeba i spisovatelů, a zvlášť zajímavé jsou pak rozhovory, ve kterých ani interviewující není zaměstnancem televize; velmi pěkným příkladem tu bylo loňské Posezení Jana Buriana s Jiřím Stránským, charakterizované téměř čistou OČ, ale přitom ovšem obsahově i volbou výrazů a prvků větné stavby vůbec ne pokleslé, srov. tuto krátkou ukázkou:

S(tránský): *To je jediný, co máme z toho rytířství schovaný.*

B(urian): *Viš, že si jedinej rytíř, kterýho znám a s kterým si tykám?*

...

S: *...já to musím zase říct, aby to... bylo jednou provždy vyřizený. Že žádněj hrad nemám, zámek nemám...*

Závěrem bych chtěl připomenout, že promluva (diskurz) je v mnoha ohledech něčím víc než věta, ale to neznamená, že výzkum promluvy (nebo sdělovacího procesu) by sám o sobě měl úroveň vyšší než mívá výzkum věty a její stavby. Naopak, i po letech „obratu ke komunikaci“ a k interaktivní povaze jazyka v naší i mezinárodní lingvistice dnes dosud platí, že co víme o českém sdělování, co o něm dovedeme říct na úrovni abstraktnější, než je zachycení jednotlivých komunikačních událostí, to se týká hlavně gramatiky věty (a popř. návodů pro děti, jako „když mu něco říkáš, tak se na něj dívej“). Aktuální jistě je, zda se v oblasti sdělování dá dojít k nějakým obecným závěrům. K prvním úkolům tu jistě patří, jak o to u nás z různých stran usilují E. Hajičová, J. Kořenský a jiní, vytvořit pojmovou soustavu pro popis těch či oněch aspektů sdělování; má svůj význam navazovat přitom na zahraniční směry zaměřené na explicitní zachycení obecných aspektů reprezentace diskurzu (např. v teorii H. Kampa, srov. i „context change potential“ I. Heimové).

Literatura

- BARTOŠEK, J.: Diskutujme, ale ne pořád. *Jazykovědné aktuality* 34, 1997.
- BERMEL, N.: Can a language have two *langues*? Claims about Literary and Common Czech. Předneseno na výroční konferenci Societas linguistica Europaea, St. Andrews, září 1998.
- ČERMÁK, F.: Obecná čeština: je součástí české diglosie? *Jazykovědné aktuality* 34, 1997, 34 – 43.
- DANEŠ, F.: Values and attitudes in language standardization. In: J. Chloupek – J. Nekvapil (eds.): *Reader in Czech sociolinguistics*. Praha, Academia – Amsterdam, Benjamins 1987, s. 206 – 245.
- DANEŠ, F.: Pojem „spisovného jazyka“ v dnešních společenských podmínkách. In: *Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe*. Praha 1988, s. 21 – 28.
- DANEŠ, F.: Perspektivy češtiny. In: Davidová, D. *K diferenciaci současného mluveného jazyka*. Ostrava, Universitas Ostraviensis, Facultas philosophica 1995, s. 5 – 11.
- DANEŠ, F.: Situace a celkový stav dnešní češtiny. In: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha, Academia 1997, s. 12 – 24.
- DAVIDOVÁ, D. (red.): *K diferenciaci současného mluveného jazyka*. Ostrava, Universitas Ostraviensis, Facultas philosophica 1995.
- DAVIDOVÁ, D.: Jmenná deklinace v mluvě střední generace města Havířova. Ostrava, Scripta Facultatis philosophicae Universitatis Ostraviensis č. 96, 1996.
- DAVIDOVÁ, D. – BOGOCZOVÁ, I. – FIC, K. – HUBÁČEK, J. – CHLOUPEK, J. – JANDOVÁ, E.: *Mluvená čeština na Moravě*. Spisy Filozofické fakulty Ostravské univerzity č. 106. 1997.
- DOKULIL, M. – SGALL, P.: Anketa Pražského lingvistického kroužku o jazykové kultuře. *Naše řeč* 75, 169 – 175.
- FREI, B. J.: *Tschechisch gründlich und systematisch* 1. München, Sagner 1997.
- HAVRÁNEK, B.: *Nářečí česká*. In: *Československá vlastivěda* 3. Praha 1934.
- HAVRÁNEK, B.: K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka českého. *Časopis pro moderní filologii*, 28, 1942, s. 409 – 420.
- HAVRÁNEK, B.: K historické dialektologii. *Slovo a slovesnost*, 16, 1955 s. 153 – 159.
- HORECKÝ, J.: Východiska k teorii spisovného jazyka. In: *Z teorie spisovného jazyka*. Red. J. Ružička, Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1979, s. 13 – 22.
- HORECKÝ, J.: K teorii spisovného jazyka. *Jazykovedný časopis*, 32, 1981, s. 117 – 122.
- HRONEK, J.: O motivaci výběru jazykových prostředků v běžně mluveném projevu. In: *AUC – Slavica Pragensia*, 10, 1968, s. 321 – 328.
- JANČÁK, P.: Moravan Pražanem. *Slavica Pragensia*, 21, 1978, 197 – 205.
- KOŘENSKÝ, J.: O hodnotách pražského funkcionalismu, jazykové kultury a o češtině včera i dnes nekonvenčně. *Slovo a slovesnost*, 58, 1997, s. 35 – 42.
- KRAUS J. – KUCHAR, J. – STICH, A. – ŠTÍCHA, F.: Současný stav a vývojové perspektivy kodifikace spisovné češtiny. *Slovo a slovesnost*, 42, 1981, s. 228 – 238.
- KUČERA, H.: Phonemic variations of spoken Czech. *Slavic Word. Supplement to Word* 11, 1955, s. 575 – 602.
- MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ, J.: Čeština spisovná, hovorová, obecná... a hlavně mluvená (v současné komunikaci a v současném výzkumu).. *Slovo a slovesnost*, 58, 1997, s. 42 – 54.

- NEBESKÁ, I.: Jazyk, norma, spisovnost. Praha, Univerzita Karlova 1996.
- SGALL P. – HRONEK, J.: Čeština bez příkras. Praha, H&H 1992.
- SGALL P. – HRONEK, J. – STICH, A. – HORECKÝ, J.: Variation in language: Code switching in Czech as a challenge for sociolinguistics. Amsterdam, Benjamins, 1992.
- STARÝ, Z.: Ve jménu funkce a intervence. Praha 1994.
- STICH, A.: On the beginnings of Modern Standard Czech. In: Probleme und Perspektiven der Satz- und Textforschung. Explizite Beschreibung der Sprache und automatische Textbearbeitung, XIV. Praha, Matematicko-fyzikální fakulta UK, 1987, s. 121 – 128.
- ULIČNÝ, O.: K teorii mluveného jazyka. In: Davidová, D. K diferenciaci současného mluveného jazyka. Ostrava, Universitas Ostraviensis, Facultas philosophica 1995. s. 19 – 25.
- ULIČNÝ, O.: K článku prof. Sgalla: „Neochuzujme spisovnou češtinu“. Český jazyk a literatura 49, 1998, s. 35 – 38.
- VEY, M.: Morphologie du tcheque parlé. Paříž 1946.

MESTSKÉ NÁREČIE – A PREČO

Braňo Hochel

V iných prácach¹ sme ponúkli možnosť chápať „jazyk mesta“, „mestský jazyk“ ako jeden (špecifický) typ teritoriálneho nárečia. Dá sa namietnuť, že takáto možnosť bola motivovaná jednak potrebou vysporiadať sa s ponímaním slangu ako „jazyka (veľko)mesta“ či „javu mesta“, čo sa u mnohých autoroch manifestuje stotožňovaním slangu s (veľko)mestským jazykom, a motivovaná tiež „nadhodnotením“ lexikálnej roviny v našej koncepcii stratifikácie útvarov národného jazyka. Na druhej strane treba zopakovať dva argumenty: 1) nárečie má dva determinujúce aspekty: teritoriálny a sociálny; 2) v našom návrhu bol v popredí synchronný prístup, pri ktorom protiklad starobylosti nárečí a novosti jazyka mesta a protiklad priority a sekundarity nárečí (geografických i mestských) vzhľadom na spisovný jazyk sú irelevantné, minimálne otáznе.

Naša „tvrdohlavosť“ pokladať jazyk mesta za typ nárečia (mestské nárečie) má však najmä metodický a metodologický ráz. Na podopretie tohto stanoviska, tohto tvrdenia vhodne posluží niekoľko elementárnych konštatovaní a pozorovaní.

Na vymedzenie nárečia (v tradičnom ponímaní termínu), čiže aké či ktoré nárečie máme na mysli, kde sme ho skúmali, o čom vypovedáme, sa používa zhodný alebo nezgodný prívlastok. Či ide o jav týkajúci sa konkrétnej viesky, doliny, bývalej župy, regiónu, to nám povie spresňujúci prívlastok, ktorý má vždy geografický charakter². Lacná analógia nám teda dá za pravdu: ak môžeme hovoriť o jazyku lokality Veľká Ves, Stupava, Novohrad ako o veľkoveskom, stupavskom či novohradskom nárečí, niet príčiny nenazvať jazyk lokality Košice, Levoča, Bratislava rovnako, teda hovoriť o košickom, levočskom, bratislavskom nárečí. Sme si vedomí, že to strašne kulhá.

Pozrime sa na vec z inej strany. Položme si otázku, či ide o súmerateľné jazykové javy. Pri skúmaní a opise nemestského rovnako ako mestského nárečia sú významné najmä tie a také javy a príznaky jazyka, ktoré sú pre danú lokalitu špecifické, typické, príznakové, ktoré jazyk lokality odlišujú od jazykov iných lokalít. *Bráthisláva jé jédnoducho* iná ako *ňeskuor el'ektrifikovaná Palúdzka na Liptove*. Opýtajme sa, či „liptovské nárečie“ (ako invariant liptovských nárečí

¹ Naposledy v Slovníku slovenského slangu, Bratislava, Hevi 1993.

² Pravda, len kým uvažujeme o teritoriálnych nárečiach, nie o sociálnych.

alebo ako interdialekt) zahŕňa aj „jazyk používaný v Liptovskom Mikuláši“. Alebo sa pýtajme, či je „stupavské nárečie“ synonymom „jazyka používaného v Stupave“. Odpoveď je v oboch prípadoch záporná. Ak prihliadneme k názoru o dialektológii ako o „jazykovednej archeológii“ (Slavo Utěšený)³ a ak zmeníme slovesný čas v našich otázkach na minulé, mohli by sme byť náchylní na druhú otázku (Stupava) odpovedať kladne. Pri zohľadnení banálneho faktu, že v takej či onakej lokalite žili aj používatelia odlišného jazyka, „nenárečia“ (napr. cirkevná a svetská inteligencia, remeselníci, obchodníci a pod. – čo ako sporo boli zastúpení), však určite neplatí ani „liptovské nárečie“ = „jazyk používaný v Liptove“, ani „stupavské nárečie“ = „jazyk používaný v Stupave“. Reálnymi používateľmi miestneho/regionálneho („vieskového“/„nadvieskového“) nárečia boli vlastne len nižšie sociálne vrstvy – povedzme, že pospolitý ľud.

Komunikačné situácie v mestskom prostredí nesporne boli, sú a zaiste aj budú pestrejšie ako na vidieku. Mestá na Slovensku sú takpovediac len „strediskovými vesničkami“, do ktorých prichádza a v ktorých sa mieša (a miesi) všeličo (aj jazykové) rozličnej proveniencie⁴. Tým sa dostávame k dôležitej otázke, čo vlastne chápať v „mestskom babylone“ pod javom, o ktorom uvažujeme (jazyk mesta). Inak: Kde tento jav „prichytiť pri čine“? Kto sú nositelia tohto javu, používatelia „jazyka mesta“, mestského nárečia? Ak odmietneme možnosť chápať pod jazykom mesta všetko, čo sa v meste používa⁵, tak používateľmi sú zas a opäť (rovnako ako pri teritoriálnych nárečiach) nižšie sociálne vrstvy – povedzme, že pospolitý ľud.

Pohybujeme sa takmer len v slovenskej situácii, ktorá má svoje zvláštnosti. Všímnime si mimojazykový jav: pod pojmom „mesto“ takmer bezvýhradne ešte aj dnes rozumieme to, čo dostalo od panovníka mestské privilégia alebo čo bolo neskôr inou mocou (štátom) inštitucionálne, administratívne za mesto vyhlásené, uznané. Tento moment síce nie je neznámy ani v iných kultúrach, jeho dôležitosť však natoľko nepretrváva; mesto sa chápe ako sociologický fenomén. Napríklad v anglofónnom svete mesto žije v tradičnej, prirodzenej (Británia), resp. netradičnej, ale rýchlo sa vyvíjajúcej (Amerika, Austrália) izolácii, a to aj/najmä z jazykového hľadiska. Veľká väčšina vyšších a značná časť stredných sociál-

³ Pokiaľ nám je známe, ide len o ústny („kaviarenský“) výrok S. Utěšeného.

⁴ Platí to, pochopiteľne, aj inde, ale s tým rozdielom, že mestá ako špecifické sídla, ako socio-kultúrno-správny fenomén sa etablovali v dávnejšej minulosti.

⁵ Takáto možnosť by nás totiž dostala do situácie zahrnúť pod jazyk mesta nielen najrozmanitejšie útvary národného jazyka, ale aj cudzie jazyky, používané v enklávach národnostných menšín a/alebo v rozličných iných komunikačných situáciách.

nych vrstiev býva mimo mesta – v príjemnejších lokalitách. V centre aglomerácií (miest) sa formuje a pretrváva mestské nárečie, doložitelná podoba jazyka danej lokality, ktorej nositeľmi sú nižšie sociálne vrstvy, ktoré ňou komunikujú – povedzme, že pospolitý ľud⁶.

Ak zoberieme do úvahy, že pre vidiecke rovnako ako pre mestské lokality platí, že jazyk lokality je sociálno-geograficky vymedzený, že ide o jav staršej podoby jazyka lokality, že jeho nositelia sú porovnateľní („pospolitý ľud“), môžeme využiť existujúci pojem nárečie a tiež jeho podtyp mestské nárečie. Dôležitejšie ako samotné pomenovanie je samozrejme skutočnosť, že v meste aj na vidieku ide o jazykový jav, ktorý je z hľadiska svojej podoby a používania a aj z hľadiska jeho jazykovedného výskumu porovnateľný – ak nie totožný.

⁶ In margine: aj medzi Dunajom a Tatrami sú spomenuté satelitno-aglomeračné tendencie už zreteľné.

URBANIZÁCIA DIALEKTU

Ivor Ripka

1. Hovorenosť je spôsob realizácie jazykového vyjadrovania; potenciálne je to vlastnosť všetkých existenčných foriem (variet) národného jazyka (porov. Chloupek, 1986, s. 76). Ak platí téza, že hlavným zdrojom dynamiky súčasných jazykov sú ústne (hovorené) komunikáty, ktoré vznikajú najmä (v stredovom i stretovom) priestore medzi krajnými pólmi variet národného jazyka (t. j. v našej jazykovej situácii medzi spisovnou slovenčinou a miestnymi nárečiami), je prirodzený a pochopiteľný záujem jazykovedcov o výskum týchto variet. Sociolingvistika upriamila pozornosť aj na výskum tzv. mestskej reči.

1.1. V tejto súvislosti treba pripomenúť skutočnosť, že v doterajšej literatúre venovanej výskumu tejto variety sa nepoužíva jednoznačná a jednotná terminológia. V českej jazykovede sa hovorí o výskume mestskej mluvy (v 60-tych rokoch ho inicioval dialektológ J. Bělič), ale používa sa aj termín mluva mesta. Monografia B. Dejmkova vyšla pod názvom Běžně mluvený jazyk (městská mluva) města Přebuz (Praha 1976). Pod „patronátom“ Združenia slovenských jazykovedcov pri SAV a vedením E. Paulinyho (takisto v 60-tych rokoch) realizovaný projekt výskumu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny sa v zásade zameriaval na výskum v mestách; išlo teda o skúmanie mestskej reči (alebo jazyka mesta či miest). S. Ondrejovič (1996, s. 11) konštatoval, „že to bol projekt na svoj čas pripravený vynikajúco a že jeho výsledky boli také významné – žiada sa nám však povedať šokujúce –, že ... zaznela viackrát obava, aby sa výsledky tohto výskumu nezneužili.“ Vo včerajšom referáte sme počuli aj iné hodnotenie projektu, podľa ktorého výskum „skĺzol“ na úroveň dialektologických výskumov. Nazdávame sa, že je to nepotrebná a vlastne kontraproduktívna degradácia dialektológie, ktorá má – a už aj v 60-tych rokoch mala – značné skúsenosti s výskumom hovorených prejavov, prepracovanú heuristiku terénnych výskumov. Vznik mestskej reči, ktorá sa stáva predmetom súčasných sociolingvistikých bádání, sa niekedy označuje aj ako urbanizácia dialektu a globálne sa dá charakterizovať – a to najmä v špecifickej slovenskej demografickej i spoločenskej situácii, reflektujúcej jazykový vývin – ako pospisovňovanie jazyka či (pôvodného) nárečia príslušného mesta. Dialektológia (a to diachrónna i synchronna) priniesla dostatok preukazných materiálových dokladov i výkladov jednotlivých javov, charakterizujúcich aj súčasnú bežnú hovorenú komunikáciu (Ripka,

1996, s. 21). Je to komplexná jazykovedná disciplína, ktorú nemožno vyčleňovať či vyradovať z výskumov (bežného) hovoreného jazyka jednostranným a jednostrunným favorizovaním „kalendárne mladšej“ sociolingvistiky.

2. V posledných rokoch sa naša veľká slovenská jazykovedná komunita člení na dve skupiny či tábory, a to tábor sociolingvistov a tábor „normativistov“. Táto opozícia už sama osebe akoby naznačovala aj klasifikáciu a hodnotenie týchto skupín: sociolingvisti reprezentujú novú a perspektívnu skupinu moderných globálnych jazykovedcov, ktorá – hoci trocha oneskorene – zachytila echo paradigmatickej zmeny, charakteristickej pre súčasnú svetovú lingvistiku (tá zmena spočíva v obrate od „izolujúceho“ skúmania jazykového systému ku skúmaniu tohto systému v reálnej situácii), „normativisti“ tradične lipnú na ilúzii, že jazykový systém (langue) je niečím primárnym a jeho použitie (parole) niečím sekundárnym, odvodeným. Známe – a vari nadbytočne opakované (porov. štúdie S. Ondrejoviča v doterajších troch zborníkoch Sociolinguistica Slovaca) – je aj jeho členenie slovenských jazykovedcov na tri názorové skupiny, a to

1) skupinu obhajcov uplatňovania sociolingvistických metód v lingvistike (v modifikovanej verzii sa táto formulácia spresňuje a vyčleňuje sa skupina sociolingvistov a obhajcov potreby aplikovať sociolingvistické metódy aj v normatívno-kodifikačnej praxi);

2) skupina jazykovedcov hlásiacich sa k myšlienkam sociolingvistiky len deklaratívne (konštatuje sa síce potreba ustavičného styku so spoločenskou praxou i neprestajného a cieľavedomého dialógu s používateľmi jazyka, ale v konkrétnej kodifikačnej praxi sa na to rýchlo zabúda);

3) skupina autorov pochybujúcich o zmysluplnosti a prospešnosti tohto výskumu prinajmenšom pre kodifikačné ciele a držiacich sa zásady, že normu netreba zisťovať na ulici, lebo veď ju predsa zachytávajú príručky (Ondrejovič, 1996, s. 12).

Tieto klasifikácie či kvalifikácie podľa nášho názoru provokujúce preceňujú možnosti všetkospasiteľnej sociolingvistiky. A navyše, núkajú možnosť vidieť situáciu v „opačnom garde“ a mutatis mutandis vyčleniť napr. (ako paralelu 2. skupiny) tím sociolingvistov, hlásiacich sa síce deklaratívne k „dedičstvu“ dialektológie, no prakticky nevyužívajúcich pri príprave štúdií o jazykovej situácii v istých regiónoch či v mestách ani tú najzákladnejšiu literatúru (necituje sa ani Atlas slovenského jazyka).

2.1. Ak platia tézy, podľa ktorých základnou úlohou jazykovedy má byť výskum prirodzeného (kontinuitného a spontánneho, vonkajšími kodifikačnými zásahmi neusmerňovaného) vývinu jazyka a systémov, ktoré vznikli ako výsle-

dok takéhoto vývinu, ak je správna aj ďalšia – v podstate sociolingvistická – téza o tom, že naša jazykoveda sa postupne stále viac posúva do oblasti „socioterénneho výskumu“, nemali by sa vedome zanedbávať poznatky a údaje, ktoré dlhé roky sprostredkúva etablovaná „staršia sestra“ sociolingvistiky, t. j. dialektológia. Nazdávame sa totiž (a treba priznať, že toto zdanie nie je „zhmotnené“ do formulácií pri tejto príležitosti prvýkrát), že v našom slovenskom kontexte ešte stále nie je postavenie dialektológie v rámci ostatných jazykovedných disciplín jednoznačné a „čisté“; prežívajú rezíduá akéhosi „periférneho videnia“ v hodnotení i využívaní jej (teoretických i materiálových) prínosov, vegetujú názory o jej prežití alebo pasívnom prežívaní. Tieto konštatácie nechcú byť iba apologetikou: na tomto fóre by zaiste mal nájsť uplatnenie princíp korešpondencie, vyjadrujúci vo vývoji vedy relatívny súhlas vedeckých teórií na kvantitatívne odlišných stupňoch vývoja a dokazujúci, že vzťah novej teórie k starej nie je iba jej holým popretím, ale súčasne i jej uchovaním na vyššej úrovni poznania. V slovenskej situácii nejestvuje reálny dôvod vnímať „klasickú“ dialektológiu ako neinvenčnú a metodologicky plytkú disciplínu.

3. Možno súhlasiť s názorom, že sociolingvistika ako široko profilovaná disciplína rozširuje empirické možnosti jazykovedy. Tá slovenská má podľa niektorých bádateľov blízke osudy so sociológiou. Obidve disciplíny boli od začiatku povolané odhaľovať mýty a korigovať tie predstavy o spoločnosti a/alebo jazyku, ktoré už stratili svoje opodstatnenie. Takéto fatálne usúvzťažňovanie však umožňuje pripomenúť nielen pozitívne paralely, ale aj trocha „tvrďšie“ videnie súvislostí sociológie a sociolingvistiky, týchto dvoch (v príslušnom období vzniku a „nehateného rozvoja“) módnych, moderných i populárnych disciplín. V tejto súvislosti možno zacitovať francúzskeho sociológa - pozitivistu Émila Durkheima (1858 – 1917), spoluzakladateľa sociológie ako samostatnej vedy. Ten okrem iného napísal: „Od istého času sa sociológia stala módou. Toto pred niekoľkými rokmi ešte málo známe a takmer vykričané slovo dnes používa každý. Ľudia sa stále viac odvolávajú na túto novú vedu a očividne si ju vážia. Veľa sa od nej očakáva. Je však treba priznať, že výsledky, ku ktorým zatiaľ dospela, nezodpovedajú ani počtu publikácií, ani záujmu, s ktorými sa stretli. Sociológia zatiaľ nevyriešila nijaké konkrétne problémy, nemá ešte za sebou štádium filozofických konštrukcií a syntéz. Namiesto toho, aby si kládla za úlohu presnejšie určiť časť sociálneho poľa, venuje sa s obľubou brilantným všeobecnostiam. Táto metóda síce umožňuje oklamať zvedavosť obecnstva, ktoré je zdanlivo informované o všetkom možnom, ale nedosahuje nič skutočne hmatateľného. Zá-

konitosti takej komplexnej skutočnosti, akou je spoločnosť, nemôžu prirodzene odhaliť žiadne sumarizujúce výskumy a okamžité nápady.“

3.1. Nemožno prirodzene tvrdiť, že citované formulácie sú transparentné a transformovateľné do slovenskej situácie a jazykovedy, no vari trocha stlmia priodvážne predstavy súčasných sociolingvistov (sociolingvistika – základ národnej vedy o jazyku, veda predurčená stať sa všeobecným vysvetľujúcim rámcom všetkých národných lingvistík), neakceptujúcich doterajšie diachrónne výskumy. Jazyk prirodzene nikdy nezastane v pohybe, bude sa vyvíjať a meniť, aby mohol plnohodnotne spĺňať všetky funkcie v rozličných komunikačných situáciách, ale – a to najmä v našom slovenskom národnom kontexte, ktorý sa zásadne odlišuje napr. od kontextu či situácie americkej angličtiny – má svoju opísanú a zistenú minulosť, ktorá nepochybne a nezastupiteľne determinuje aj súčasnosť, jeho výskum – a to aj výskum jeho fungovania a používania v hovorených prejavoch obyvateľov slovenských miest – sa nezačal iba v dobe sociolingvistickej. Ak je extrémny názor, že sociolingvistika sa (a to aj vo výskume mestskej reči) uspokojuje iba s registrovaním a konštatovaním jazykových javov a procesov, so štatistikou, tak rovnako iluzórna je predstava, že všetky tradičné národné vedy o jazyku postupne celkom prepadnú v konfrontácii s dominátorskou sociolingvistikou. Socioterénne zamerané výskumy majú perspektívu v symbióze dialektológie a sociolingvistiky, nie v oslabujúcej delimitácii. Bežný hovorený jazyk (hlavný to zdroj dynamiky súčasnej slovenčiny) totiž nepopierateľne odráža (a reflektuje) aj javy dominujúce v jej areálovo ukotvenej nárečovej časti bázy. A urbanizovali sa aj tradičné teritoriálne nárečia.

4. J. Štolc pred vyše 30-timi rokmi konštatoval, že „jazykový charakter slovenských miest je daný nárečovým okolím“ (Štolc, 1967, s. 107). Nazdávame sa, že toto zistenie nemožno totálne odmietnuť ani dnes; treba ho mať na zreteli pri výskume mestskej reči vo väčšine lokalít Slovenska. Poznanie tradičného teritoriálneho dialektu, ktorý sa dnes skúma jednak ako žive sa rozvíjajúca štruktúra, jednak ako regionálny obraz dejín spoločnosti i vývinu jednotlivých existenčných foriem národného jazyka, by malo byť predpokladom a východiskom skúmania mestskej reči. Štúdium vývinu a súčasného stavu nárečí, ktoré nikdy nebolo iba prežitkom či anachronickým prejavom obdivu k jazykovej minulosti, nesúvisiacim s bádáním v iných oblastiach lingvistiky, totiž zreteľne podporuje tézu, že dynamické javy treba odlišovať od vývinových javov. Vývin je komplexnejší jav, v ktorom sa manifestuje aj časový faktor; je to imanentný proces. Procesuálnosť ako vlastnosť jazykového systému však nemožno chápať iba ako faktor času; jej obsahom je špecifický, vnútorne napätý pohyb smerujúci

k vyššej kvalite. Exponentom súčasného konvergentného vývinu v nárečiach, ktorý nachádza svoj odraz aj v mestskej reči, je nepochybne vplyv ostatných variet národného jazyka. Komunikačná kompetencia nárečí, ktoré v súčasnosti sčasti strácajú sociálnu bázu (reštruktúracia sociolingvistického archisystému jazyka stavia do pozície dominujúcej variety spisovný jazyk; porov. Ripka, 1994, s. 200), vo všeobecnosti závisí najmä od úrovne rozvoja jeho vnútornej štruktúry, od sociálnych faktorov, historickej epochy komunikačnej sféry, počtu používateľov nárečia a od iných okolností spolupôsobiacich pri konkrétnom komunikačnom akte. V mestách nárečie nestačí plniť všetky potrebné funkcie; niektoré komunikačné priestory „ovládli“ iné (funkčne kompetentnejšie) existenčné formy (variety) národného jazyka.

4.1. Pri dlhoročných terénnych výskumoch na západnom Slovensku sme mali možnosť študovať jazykovú situáciu aj vo viacerých západoslovenských (do makroareálu západoslovenských nárečí prislúchajúcich) mestách, a to najmä v Trenčíne. Charakterizuje ju stála interferencia jazykových prostriedkov. Pri priemerných komunikačných aktoch sa najčastejšie používa bežný hovorený jazyk, ktorý je útvarovo nevyhraný, zmiešaný. Niektoré používané výrazové prostriedky nemajú nijaký formálny znak, ktorý by vymedzoval ich príslušnosť k niektorej z variet národného jazyka. V zásade môže hovoriaci vyberať vždy z prostriedkov nespisovných (najmä z teritoriálnych nárečí) alebo zo spisovných.

4.2. Na ilustráciu chceme uviesť len niekoľko syntaktických javov, typických pre mestskú reč Trenčína i okolité dolnotrenčianske nárečia. Aj tieto výskumy totiž dokazujú, že v nárečovej syntaxi všeobecne sa málokedy prejavujú prísne územne lokalizované a podmienené javy, a preto má mnohé črty spoločné s akoukoľvek hovorenou podobou jazyka. (Aj túto skutočnosť by mali mať na zreteli bádatelia pri sociolingvisticky orientovaných výskumoch mestskej reči.) Tak možno charakterizovať improvizovanosť prejavujúcu sa v nepevnjej organizácii vety, využívanie intonácie a vetného prízvuku na aktuálne vetné členenie, odlišné princípy slovosledu, zvýšenú mieru expresivity a citovej angažovanosti a pod. Všetky tieto javy sa neobmedzujú iba na nárečie (hoci v ňom je ich postać), a preto nie je možné exaktne stanoviť mieru ich „nárečovosti“. Sú typické aj pre mestskú reč Trenčína a celú súčasnú jazykovú situáciu v západoslovenskej oblasti. Ide o isté interdialektové javy takého typu, ako je napr. fonologické využívanie kvantity.

4.3. V nahrávkach prejavov obyvateľov Trenčína sa vyskytovalo aj porušovanie myšlienkových vzťahov, kríženie vetných väzieb, vybočenie z vetnej väzby či tautologické opakovanie tých istých skutočností. Zaznamenali sme aj

používanie dvoch v (dolno)trenčianskej nárečovej oblasti frekventovaných a dosť „agresívnych“ syntaktických prvkov, a to:

a) použitie nárečovej vytyčovacej hodnotiacej častice *ale* vo význame spisovných častíc približnej miery (asi, približne), napr. vo vete *to bude ale desať strán*;

b) širšie využívanie spojky *až* vo funkcii základnej podmienkovej podradovacej spojky (*to bi sme dali prepísať ešte dnes, až bude čas*), účelovej podradovacej spojky (*zeberte si ešte cukor, aš to nemáte horké*) a v časových vetách, v ktorých určuje čas deja hlavnej vety (*aš prídete o rok, bude to už zariaďené*).

5. Pri verejných (oficiálnych) prejavoch pisateľ alebo hovoriaci vedome využíva prostriedky niektorej zo stabilizovaných variet národného jazyka (zvyčajne spisovný jazyk), v bežných dialogických prejavoch (t. j. aj v mestskej reči) sa miešajú (nie prepínajú) jednotlivé kódy koexistujúce vo vnútri národného jazyka, t. j. striedajú sa hláskové (zvukové) podoby, tvary a slová prislúchajúce (hovorovému) spisovnému jazyku, bežnému hovorenému jazyku, interdialektom alebo tradičnému miestnemu nárečiu (porov. Krčmová, 1997, s. 169). Tu treba pripomenúť ešte jednu relevantnú skutočnosť. Ak totiž vychádzame z názoru, že bežné hovorené prejavy (česky *běžná mluva*) majú svoju normu, môžeme používať – a tak sa to manifestuje aj v stratifikáciách slovenského národného jazyka – i termín bežný hovorený jazyk, ktorý implikuje (a potvrdzuje) zistenie, že ide o varietu národného jazyka.

5.1. Mestskú reč (alebo v zmysle naznačených chápaní aj jazyk mesta) formujúcu sa na základe tradičného nárečia charakterizuje nepretržitý pohyb prvkov – výber, preskupovanie, modifikácia, potláčanie jedných a zdôrazňovanie iných, a to všetko so zreteľom na pomenúvaciu funkciu jazyka, ktorá je nevyhnutným predpokladom nadradenej a hlavnej komunikačnej funkcie. Opísať ju znamená zachytiť dialekticky protirečivé tendencie k demokratizácii aj k intelektualizácii, k internacionalizácii i k tvoreniu z domácich zdrojov, k univerbizácii i k multiverbizácii. Ide tu o rozsiahlu a nejednotnú, nehomogénnu oblasť charakterizovanú vysokým stupňom variantnosti, determinovanej radom rozličných (lokálnych, regionálnych, generačných, sociálnych a pod.) parametrov (porov. Daneš, 1997, s. 185).

6. Vznik mestskej reči (vo väčšine slovenských aglomerácií) sa dá s istou licenciou označiť ako urbanizácia tradičného teritoriálneho dialektu (jeho „prispôsobenie“ sa potrebám komunikantov). Globálne sa dá charakterizovať ako pospisovňovanie (štandardizovanie) pôvodného nárečia príslušného mesta. Jeho

podnety možno vidieť v tom, že do komunikátov obyvateľstva mesta sa dostáva množstvo nových výrazov (slov) z administratívnej, ekonomickej, kultúrnej či politickej oblasti, teda zo sfér, ktoré nezodpovedajú pôvodnému rustikálnemu charakteru nárečia. Súčasná jazykoveda môže a má „rozjatrenú“ jazykovú skutočnosť v mestách skúmať. Mala by si však uvedomovať historickú prioritu miestnych nárečí, ktoré sú počiatkom každého (ktoréhokoľvek) národného jazyka. Existenciu nárečí nepodmieňuje existencia spisovného jazyka ani iných variet národného jazyka, ale naopak, ich existenciu podmieňuje nárečové východiško.

Na záver chceme pripomenúť ešte jednu diskusnú (mierne modifikovanú) myšlienku J. Štolca (1967, s. 108): Štúdium jazyka mestského prostredia by nemalo mať – a to ani na konci 20. storočia – charakter cielenej kampane, počas ktorej sa má získať materiál na odôvodňovanie istých chcených zmien v kodifikácii spisovnej normy.

Literatúra

- DANEŠ, F.: Situace a celkový stav dnešní češtiny. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Red. F. Daneš et al. Praha, Academia 1997, s. 12 – 24.
- CHLOUPEK, J.: Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1986. 132 s.
- KRČMOVÁ, M.: Současná běžná mluva v českých zemích. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Red. F. Daneš et al. Praha, Academia 1997, s. 160 – 172.
- ONDREJOVIČ, S.: Metamorfózy sociolingvistického výskumu na Slovensku. In: Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolinguistica Slovaca 2. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1996, s. 11 – 17.
- RIPKA, I.: Metodické aspekty terénnych výskumov (O vzťahu dialektológie a sociolingvistiky). Slovenská reč, 59, 1994, s. 193 – 201.
- RIPKA, I.: Ďalšie smerovanie teritoriálne zameraných výskumov. In: Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolinguistica Slovaca 2. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1996, s. 18 – 24.
- ŠTOLC, J.: Nárečia, interdialekty, mestský jazyk. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 106 – 109.

JAZYKOVÉ PODOBY MESTA

Miroslav Dudok

Vari len zhodou okolností na našom stretnutí máme možnosť zaznamenať sedemdesiate výročie od organizovanejšieho vedeckého záujmu o výskum jazyka mesta v celosvetových reláciách. B. A. Larin roku 1928 uverejnil dva texty – K jazykovednej charakteristike mesta (Larin 1928a) a O jazykovednom výskume mesta (Larin 1928b). Ide zrejme o prvé texty svojho druhu v dejinách modernej jazykovedy, kde sa teoreticky opodstatnene uvažuje o dôležitosti mestského prostredia pre vývoj jazyka a jazykovedu.

V minulosti mestá boli strediskami jazykového štandardu. B. A. Larin konštatuje, že po zániku feudalizmu funkciu nositeľa štandardného jazyka preberá štát, treba však dodať, že i občianska spoločnosť so svojim aparátom: školy, tlač, verejnoprávne inštitúcie a pod. Vo vtedajších mestách boli nositeľmi jazykového štandardu iba najvyššie sociálne vrstvy a rodiaca sa národná reprezentácia. Brány miest sa však otvárajú. Intenzívny príliv nového, rurálneho obyvateľstva a jeho integrovanie sa do mestskej populácie v značnej miere spestrujú sociálnu, národnostnú, duchovnú, kultúrnu a pod. mestskú mapu. Prejavilo / prejavuje sa to vo viacjazykovosti i viacjazyčnosti, v bohatej varietnosti a rozvetvených podobách mesta, písomných, ale hlavne hovorených. Heterogénnosť ako základná urbánna charakteristika sa zachovala aj v súčasnom meste.

Mestský jazyk stojí na rozhraní nárečia a spisovného jazyka. Obsahuje charakteristiky nárečia, spisovného jazyka a sociolektov. To však nie je zemepisné nárečie v čistej podobe, nie je to ani spisovný jazyk v kodifikovanej a regulovanej podobe. Preto už B. A. Larin odporúčal skúmať mestský idióm ako sociálno-jazykový idióm *par excellence*. Mesto je miestom jazykovej interferencie, koexistovania dvoch a viacerých jazykových systémov na veľmi ohraničenom priestore s veľmi členitými a bezprostrednými formami vzájomného komunikovania. Výsledkom takejto jazykovej situácie je špecifický urbánno-jazykový útvar, veľmi ťažko zvládnuteľný v synchrónii práve pre jeho nehomogénnu, amorfnú a dynamickú povahu.

Napriek tomu, že sa v leningradskej jazykovednej škole dvadsiatich a tridsiatich rokov systematickejšie pracovalo v oblasti urbánnej jazykovedy – napr. v rámci urbánnej dialektológie pracoval i V. M. Žirmunskij (1934), L. Jakubinski (1932) –, jazykoveda sa dostala do mestských ulíc až v šesťdesiatych rokoch.

Wiliam Labov stanovil metodologické a empirické súradnice výskumu jazykového správania sa občanov New Yorku (Labov, 1966). V mestských podmienkach vývinu jazyka model klasického jazykového spoločenstva sa rozkladá, triešti a vymyká „reprezentatívne“ zovšeobecňovaniu. Pre mestských obyvateľov výraznejšiu integratívnu funkciu hrajú jazykové postoje a predsudky ako sám jazyk, ktorý je výrazne členitý a variabilný. Variabilita jazykových podôb mestskej reči nie je spôsobená iba sociálnou a ekonomickou členitosťou hovoriacich, patriacich do konkrétneho spoločenstva. „Človek asfaltu“ podstupuje zložité procesy jazykovokomunikačnej prispôsobivosti. Pritom (podľa W. Labova) má predstavu o istých normách, o ktorých si myslí, že ich porušuje a preto existuje rozdiel v tom, čo hovorí, v tom, čo si myslí, že povedal a v tom, čo si myslí, že by mal povedať. Hovoriaci v rurálnych podmienkach s takýmito otázkami asi nezápasí, a aspoň ich naša jazykoveda a klasická dialektológia doteraz nevyčlenila. V ideálnej podobe – v mestskej spoločenskej a jazykovej sieti je úzus povýšený na komunikatívnu normu. Takto si mestský človek zjednodušuje jazykovú komunikáciu. Ale to neznamená, že sa jeho jazykový prejav nemení. Ibaže je takýto idiolekt menej dynamický, podobne ako je aj samotné nárečie, do ktorého patrí a ktoré dotvára menej dynamicky ako iné formy národného jazyka.

Na našom kontinente sociologickú urbánnu dialektológiu (sociological urban dialectology) začal rozpracúvať Peter Trudgill (Trudgill, 1974), ktorý upozorňuje, že nie každá urbánnu dialektológia je aj sociologická. Viacerí jazykovedci zaznamenávali mestskú reč. Často však zabúdali na fakt, že sú heterogénne jazykové spoločenstvá aj spoločensky odlišné. Zamerali sa na všeobecné charakteristiky mestského jazyka a unikali im pritom fakt, že mestské jazyky sú „iné“ aj v rámci mesta: iný je mestský jazyk v strede mesta a iný je slumový jazyk toho istého mesta; ba prítomné sú rôzne existenčné podoby jazyka aj vo vnútri jednotlivých urbánnych štruktúr. Vďaka tomuto „ineniu“ mestskú dialektológiu evidujú v prvom rade sociológovia jazyka a sociolingvisti. V slovenských podmienkach, napriek uvedomovaniu si potreby sústavnejšieho výskumu mestského jazyka zo strany jazykovedcov (Pauliny, 1965), vznikali solitérové a reprezentatívne diela, akým je *Atlas slovenského jazyka* (1968), kde sa registruje iba rurálna slovenčina a mestská reč sa práve kvôli nehomogénnej povahe nedostala do bodovej siete. Podobne sa vytrácajú slovenské izoglosy, pretínajúce slovenské mestá v enkláve.

Zdá sa nám však, že i v slovakistických podmienkach v súčasnosti dozrela situácia, aby sa vážnejšie uvažovalo o urbánnej dialektológii. Svedčí o tom i skutočnosť, že klasická dialektológia nabieha na koncept sociálnej dialektológie

(v prácach I. Ripku, M. Smanu a i.), ktorú od osemdesiatych rokov v známejších zahraničných reláciách reprezentuje napr. L. Milroy (1980) (pričom u L. Milroya ide i o zmenu sociálnej paradigmy, napr. kritiku spoločenských tried v prospech spoločenskej siete vo fungovaní mesta a jeho jazyka). Kooperácia dialektológie a sociolingvistiky v slovenskej urbanológii môže byť prospešná i z toho dôvodu, že na Slovensku máme prevahu tzv. malých miest nad veľkými, kde sa vypuklejšie prejavuje mestský idióm ako klasický prípad miešania nárečí a štandardného jazyka s výraznejšou nárečovou arómou, resp. miešania štandardu a neštandardu.

V tomto kontexte sa vynára niekoľko otázok. Aký status má mestský jazyk? Je táto varieta národného jazyka prechodnou podobou spisovného jazyka a príslušných interdialektov? Ktorá z nich je dominantnou, „je to skutočne nehomogénny, amorfný a neorganický idióm“? (Jutronic – Tihomirovič, 1987, s. 118). Ak je mestský jazyk prestížnou podobou, resp. ak má svoju hodnotu, tak zaiste bude možné v jeho heterogénnej podstate objaviť a vyčleniť takú dynamickú štruktúru, ktorá nie je taká amorfná, akou sa zdala byť na začiatku urbánnej lingvistiky.

Hádám aj preto sa mapuje jazyk vo vybraných slovenských mestských aglomeráciách ako komunikačných mikrospoločenstvách, napr. v Banskej Bystrici (Patráš, 1990; 1997 a i.) a v Prešove (Muránsky, 1978; Slančová – Sokolová a i.), zatiaľ prevažne v časopiseckých prácach. Do tohto radu zaraďujeme aj podobné ojedinelé výskumy v slovenských malých mestách v enkláve (Myjavcová, 1995).

V mestskom jazykovom spoločenstve (najmä keď ide o „veľké mesto“, ale platí to aj pre „malé mesto“, hoci len v menšej miere) sa prejavujú rozdiely nielen medzi jednotlivcami, ale aj v prehovore jednotlivca. Jazyk mesta je premenlivá veličina, javí sa v rozmanitých podobách. „Mestský jazyk nemožno opísať na základe jednej invariantnej normy a jej porušovania. Variácia je inherentná v samotnom systéme“ (Halliday, 1983, s. 172). Inými slovami, normy mestskej reči sú priestorovej povahy, nie bodovej, ako sa nazdávajú filozofi: „Urbánne je *punktuálne*“ (Lefebvre, 1970).

Na tom istom priestore v mestskej reči fungujú rôzne idiolekty, dialekty, sociolekty, rôzne stupne vnútrojazykového štandardu a „spisovnosti“ prejavu atď., teda jazyky v jazyku, ale aj jazyky popri sebe. V jazyku mesta je v plnej miere zastúpená diglosia i bilingvizmus. Napríklad v Novom Sade donedávna bola regulovaná päťrečovosť: oficiálnym jazykom jazykového prostredia mesta Nový Sad bola srbochorvátčina, maďarčina, slovenčina, rusínčina a rumunčina. V súčasnosti je oslabená regulatívna jazyková právomoc, ale funkčná jazyková

mestská mapa, aj napriek zmenenej demografickej štruktúre, si ešte vždy zachováva svoju zložitost': po novosadských uliciach zaznievajú prejavy v srbčine, maďarčine, slovenčine, rusínčine, rumunčine, chorvátčine, albánčine, rómčine, turečtine, v študentskom meste aj iné, prechodné jazyky. Dominantným jazykom je však srbčina. Tento jazykový substrát je dynamickej povahy, ba možno povedať, že každý jednotlivec ho nesie ako takú vnútornú batožinu všade so sebou, aj do prechodných miest, kde sa tieto jazyky navzájom presakujú. Možno to dokumentovať prejavom vojvodinských študentov slovenskej národnosti študujúcich v „slovenskej“ Bratislave, ktorá má svoje vlastné jazykové podoby a tie zaisie zanechávajú stopy aj v idiolekte. (O tom hovoria i doklady typu *Vidím, vrátil si sa z Bratislavy; Bol si v Bratislave* ako reakcia na inakosť prejavu nositeľa lokálneho jazykového koloritu, ktorý sa po čase vracia do materského jazykového prostredia). Na základe dokladového materiálu možno dokonca spresniť – u študentiek a absolventiek farmácie, lebo mesto má, okrem uvedených, aj svoju ženskú jazykovú podobu. Nasledujúci doklad je úryvkom z integrálneho rozhovoru v autobuse, pripravenom na odchod z Bratislavy do Nového Sadu, resp. Belehradu.

A: *Keď zme minule išli, v Maďarsku široko-d'aleko nič, a ona musela von... cha-cha... Ja som jej záštitu robila.*

B: *Nužda, cha-cha...*

[...]

A: *Viem ešte jednu lekárku.*

B: *Na Dlhých dieloch sú dve.*

A: *Autobus štartuje. Vyprevádzajúci kývajú. - Takí isprat'aj. Budem musieť povedať Rasťovi, aby ma prišiel vyprevadiť.*

B: *A čo je tvoja náplň práce?*

A: *S filtrami...*

(1998)

Zo stanoviska preskriptívnej lingvistiky, ktorá sa riadi viac-menej idealizáciou jazyka kvôli reprezentačným cieľom, citovaný prejav by sa mohol označiť ako subštandardný. Zo stanoviska kontextovej lingvistiky, do rámca ktorej zaradíme aj urbánnu lingvistiku, ide o typický prejav, v ktorom sa miešajú vnútrojazykové gramatiky, umožňujúce diglosnú situáciu (porov. striedavé nárečové a spisovné sekvencie a repliky), a gramatiky paralelných jazykov (citátové výra-

zy a konštrukcie druhého jazyka v jazykovom prejave bilingvála). Urbánne totiž „nevyrába“, neprodukuje v priemyselnom či technokratickom zmysle, ale tvorí. Preto takýto a podobný register prostriedkov vytvára osobitný komunikačný štandard, ktorý je spoločensky (zvonka) a individuálne (zvnútra) motivovaný. Výsledne sa tak vytvára osobitná jazyková podoba. Každé mesto obsahuje svoju komunikačnú normu, ktorá je špecifická pre to-ktoré mesto. Extenzita mestskej aglomerácie nevyplýva na podstatu jazyka mesta, ale ho štruktúruje. Keďže ďalšou vlastnosťou mesta je pohyb, je to dynamická, nie statická entita, mestský jazyk a jazykové podoby mesta v úplnosti nemožno opísať. Možno ho však prežívať. Tento aspekt „zážitkovosti“ mesta jazykoveda by sa nemal strácať zo zorného uhla.

Ani vyčleňovaním jazykových „zón“ v mestskej reči a ich opisom nemožno v úplnosti opísať mestský jazyk, či mestské dialekty. Skúsenosti iných disciplín, ktoré sa sústreďujú na problematiku mesta, napr. urbanistiky, sociológie, najmä však sociológie mesta, sú v tomto smere ilustratívne. Podrobným opisom štruktúry mesta ako jednoty ekologického, prírodného a morálneho usporiadania nevyčerpáva sa problematika mesta v úplnosti, ani typ mesta.

Napríklad R. E. Park (1952) sa domnieva, že základnou charakteristikou amerického mesta je tendencia podrobiť sa istým modelom a že tie sa javia ako konštelácia typických mestských zón, ktoré môžu byť zemepisne lokalizované a priestorovo určené. Mestské zóny sa navzájom nelíšia iba podľa obyvateľstva rozličného veku, zamestnania, etnickej príslušnosti a pod., ale aj podľa funkcií, ktoré sa v nich v prevažnej miere vykonávajú. V týchto jednotlivostiach je zachytený obraz mesta, ale nie bez zvyšku. Ekologickú štruktúru mesta chicagskej sociologickej školy hádam najlepšie reprezentuje E. W. Burgess v podobe piatich koncentricky rozložených zón: 1. „Loop“ (ústredná úradná časť mesta nazvaná slučkou pre železničnú sieť, ktorá ho obkolesuje), 2. prechodná zóna (miesto pobytu osadníkov prvej generácie v etnicky homogénnych enklávach, zóna zanedbaných štvrtí – slumov, get a kriminálu), 3. zóna prisťahovalcov druhej generácie, 4. rezidenčná zóna s obytnými priestormi rozličného druhu (s kolektívnymi bytmi, rodinnými, luxusnými i chudobnými) a 5. zóna predmestia či prímestia alebo tých, čo každodenne cestujú do centra kvôli zamestnaniu menej ako šesťdesiat minút (Burgess, 1967). Mechanická lingvistická nadstavba tejto koncepcie mesta by skresľovala jazykovú podobu mesta aj z takého triviálneho dôvodu, že nezahŕňa komplexnejšiu typologickú predstavu mesta – porovnaj napr. európsky typ mesta (Pušić, 1997), podobne ako nebolo možné v úplnosti aplikovať ani ostatné sociologické, ekonomické, urbanistické, demografické,

semiologické, filozofické a iné koncepcie a definície mesta pre potreby opisu a výkladu jazyka mesta. Sociolingvistická predstava mesta okrem uvedených sociologických prvkov ráta aj s kultúrno-civilizačným aspektom a pod. Súhrn týchto a iných izolovaných fragmentov a obsahov nezabezpečuje ešte urbánnu či mestskú celosť. Preto aj užšia disciplinárna, teda aj jazykovedná reflexia mesta môže byť veľmi rozmanitá. A rozmanitá je i predstava mestského jazyka v rámci rôznych národných jazykov. Jazykové podoby mesta, varianty a variety mestskej reči sú teda ovplyvňované heterogenosťou mestskej populácie. Mestský jazyk má však aj svoju ústrednú štruktúru, mestský idióm, ktorý ho vyčleňuje ako osobitnú mestskú reč. Keďže je mesto miestom rozhovorov, rozhodujúcou mierou na delimitáciu mestského jazykového štandardu vplývajú zvukové jazykové prvky odpozorované a obsiahnuté vo výrokoch typu *V Bratislave sa rozpráva tvrdo* a pod. Súčasná slovenská (a nielen slovenská) sociolingvistika v začiatkovej disciplinárnej vývinovej fáze zvukovú realizáciu mestského jazyka vyčleňuje ako základnú typickú charakteristiku, hneď potom morfológicko-gramatickú zložku (porov. napr. Muránsky, 1978; Jović, 1976 atď.). Situácia je však omnoho komplexnejšia, čo naznačili i B. Bajčev a M. Videnov (1988).

Mesto nie je jazykovým spoločenstvom v klasickom zmysle slova. Na jazykové podoby mesta nevplyva iba heterogenosť prostredia, ktorá umožňuje koexistenciu rozličných a rozdielnych prejavov jazykového spoločenstva a jednotlivcov, ale aj každý jednotlivec pozná a vlastní aspoň niekoľko registrov, ktorým pripisuje spoločenskú hodnotu podľa aktuálnych potrieb (porov. Halliday, 1978). Rečový predstaviteľ mesta patrí k rôznym spoločenským skupinám, vo svojej rečovej praxi uplatňuje rôzne jazykové variety (Jutronic –Tihomirović, 1983, s. 199).

M. Radovanović hovorí, že „úspešný“ mestský človek by mal byť vlastne „polyglotickým“ občanom. Mal by poznať štandardný jazyk (jeho všeobecne prijatý variant, presnejšie miestnu urbánno-regionálnu realizáciu tohto variantu), ďalej rad sociolektov (menší počet) a funkčných štýlov (väčší počet), prestížny mestský subštandard a „materinský“ nárečový idióm (podč. M. D.) (Radovanović, 1997). V skutočnosti teda o mestskom jazyku by bolo možné hovoriť v množnom čísle (Dudok, 1998).

V aktuálnej i budúcej jazykovednej reflexii mestskej reči preto treba rátať s krížením nárečového základu so štandardným substrátom, z čoho vzniká nový urbánny substrát a idióm. Už táto konferencia asi naznačí, a budúce výskumy hádam doložia, ako sa mení nárečový a štandardný substrát v mestskom prostredí. Petržalské nárečie dnes neexistuje, lebo neexistuje ani bývalá Petržalka.

V novej Petržalke nevznikla *prešpuráčtina*, napriek tomu, že je to suburbium inklinujúce k centru, ani zemplínčina, liptovčina a pod. Ani v Bratislave sa v plnej šírke neudržala prešporáčtina. Vznikla a vzniká *bratislavčina*. Jazyk mesta zohral (a zohráva) dezintegračnú úlohu v pôvodných nárečiach aj v štandardnom jazyku. Na druhej strane zohral a zohráva aj integračnú úlohu (všimni si povojnovú jazykovú situáciu napr. Košíc). Západný typ mesta je i akýmsi spontánnym korigentom regulovaného jazyka. Slovenské mesto hlavne v poslednom desaťročí tiež preberá takúto funkciu; silnejú vnútorné, samoregulujúce jazykové procesy a slabnú vonkajšie zásahy do jazyka.

Jazyková inakosť mesta sa po čase nivelizuje a globalizuje. Jeho vnútorné zóny sa zároveň inovujú a dotvárajú. Mestská reč je budúcnosťou jazyka. A je generolektickým artefaktom, tvorivým činom. Prečo sa potom tomuto jazyku venovala a venuje neadekvátna pozornosť? Medzi iným aj preto, že sa ešte vždy nestanovili *jednotné* teoretické, metodologické a technické prístupy a postupy na komplexné uchopenie jazykového mestského idiómu. Dnes v našej spoločnosti, a je to tak aj vo väčšine iných európskych a vo vyvinutých zámorských krajinách, v meste žije, pracuje, komunikuje, a teda jazykovo existuje, okolo 70 % celkovej populácie. A my ešte vždy málo vieme, ako sa v mestách rozpráva. Príliš dlho panoval predsudok, že mestský jazyk je *chorý, nesprávny, pokazený*. V skutočnosti je to, podobne ako jazyk vôbec, veľmi ohybný, pružný, prispôsobivý, tvorivý, tolerantný, inteligentný, citlivý, živý organizmus. A bez intelektuálneho a citového angažovania tieto hodnoty v ňom nemožno objaviť vo vedomí súčasníka – *nezviditeľňujú sa*.

Na základe vyloženého by sme mohli uzavrieť takto: V meste funguje viacero jazykových podôb. Na výzor sociolingvistickej mapy mesta pôsobí viacero činiteľov, ktoré sa menia v čase. Sem patrí okrem premenlivého sociálneho substrátu (pohyby v pracovnej sfére, politické pohyby atď.), podmienok, ktoré pôsobia na zmenu komunikačných prostriedkov (napr. nové informačné prostriedky a pod.) predovšetkým jazyk (jazyky) a jazykové zázemie, nárečové pozadie, infraštruktúrna ústrojnosť mesta a socializácia jazykovej kompetencie (porov. Pupovac, 1991). Keďže ide o jazyk, dôležité je to, či ide o variantnú alebo jednotnú konfiguráciu, či spoločnosť voči tomu prejavuje kladný postoj, keďže ide o viacjazyčnosť, treba určiť typ a charakter viacjazyčnosti (napr. Montreal na jednej strane a New York na druhej strane). Keď ide o nárečové pozadie, treba vidieť, či má mesto jednotný nárečový základ alebo ide o kombinovanie a miešanie nárečí. Ktoré komunikačné roviny a jazykové podoby sa v meste realizujú, závisí od pracovnej, sociálnej, urbánnej usporiadanosti mesta a z toho potom

vyplýva i socializácia jazykovej kompetencie, pričom je tu dôležitý vzťah medzi formálnym a neformálnym typom socializácie, nehovoriac už o tom, že zásadná je i úloha jazyka v sociálnom zviditeľňovaní a v spoločenskej promócií.

Literatúra

- BAJČEV, B. – VIDENOV, M.: Sociolingvističesko proučavanje na grad Veliko Tърново. Sofia 1988. 384 s.
- BURGESS, E. W. a kol.: The City. Chicago and London, The University of Chicago Press, 1967.
- DUDOK, M.: RADOVANOVIĆ, M.: Spisi iz kontekstualne lingvistike. Jazykovedný časopis, 49, 1998, č. 1 – 2, s. 122 – 127 (rec.).
- HALLIDAY, M. A. K.: Jezik u urbanoj sredini. Argumenti (Rijeka), 1983, č. 1 – 2, s. 171 – 178. [preklad VIII kapitoly *Language in urban society* v knihe HALLIDAY, M. A. K.: *Language as social semantic. The social interpretation of language and meaning*. Edward Arnold, London 1978].
- JAKUBINSKI, L. – IVANOV, A.: Očerky po jazyku. Leningrad 1932.
- JOVIC, D.: Jezik urbanih sredina. Gledišta (Beograd) 17, 1976, č. 7 – 8, s. 732 – 744.
- JUTRONIĆ-TIHOMIROVIĆ, D.: Jezik grada. Argumenti (Rijeka) 1983, č. 1 – 2, s. 196 – 204.
- JUTRONIĆ-TIHOMIROVIĆ, D.: Potrebe za socijalnom dijalektologijom. Akademija Nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja, Knj. LXXXII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18. Sarajevo 1987, s. 117 – 119.
- LABOV, W.: The Social Stratification of English in New York City. Washington, Center for Applied Linguistics 1966.
- LARIN, B. A.: K lingvističeskoj karakteristike goroda. Izvestija Leningradskogo gosudarstvenogo instituta, 1, Leningrad 1928a, s. 175 – 184.
- LARIN, B. A.: O lingvističeskom izučenii goroda. Russkaja reč, 3, 1928b, s. 61 – 74.
- LEFEVEBRE, H.: La révolution urbaine. Paris, Gallimard 1970. [Urbana revolucija. Prev. M. Vukmirović – Mihajlović. Beograd, Nolit 1974]
- MILROY, L.: Language and Social Networks. Oxford, Blackwell 1980.
- MURÁNSKY, J.: Osobitosti hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v Prešove. In: Zborník Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P.J. Šafárika v Košiciach. Roč. 13. Zv. 3. Slavistika. Red. M. Novák et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978, s. 37 – 56.
- MYJAVCOVÁ, M.: Petrovské jazykové mikroprostredie. In: Petrovec 1745 – 1995. Red. S. Boldocký. Petrovec 1995, s. 418 – 421.
- PARK, R. E.: Human communities. Illinois, The Free Press Glencoe 1952.
- PATRÁŠ, V.: Hovorená podoba slovenčiny v Banskej Bystrici. (Rkp. kandidátskej dizertácie.) Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990.
- PATRÁŠ, V.: Prepínanie kódu v komunikácii obyvateľov súčasných miest. In: Jazyk, komunikácia, spoločnosť. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Belu v Banskej Bystrici 1997. s. 43 – 49.
- PAULINY, E. a kol.: Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Referáty a diskusné príspevky z konferencie dňa 6. – 9. októbra 1965. Bratislava, Zduženie slovenských jazykovedcov 1965. 372 s.

- PUPOVAC, M.: Sociolingvistička karta Zagreba. SOL, Zagreb, 12 – 13, 1991, s. 131 – 136.
- PUŠIĆ, Lj.: Grad, društvo, prostor. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva 1997.
- RIPKA, I.: Urbanizácia dialektu. In: Mesto a jeho jazyk. Red. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1998, s. 87 – 93.
- ŠTOLC, J. a kol.: Atlas slovenského jazyka. I. časť. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968. 314 s.
- TRUDGILL, P.: The Social Diferentiation of English in Norwich. Cambridge 1974.
- ŽIRMUNSKI, V.M.: Nacionalnyj jazyk i social'nyje dialekty. Leningrad 1936.

LITERATÚRA A MESTO, MESTO A LITERATÚRA. NIEKOĽKO PRÍBEHOV

Mária Kusá

Hoci som istý čas po oznámení pre mňa veľmi „dráždivého“ a provokujúceho okruhu jazykovedných uvažovaní váhala, nakoľko môže byť skúsenosť, ktorú by som chcela sprostredkovať, zaujímavá, nakoniec som sa rozhodla podeliť o úvahy, ktoré vlastne vždy pri uvažovaní o literatúre – v mojom prípade o literatúre litovskej – ostávali za textom, či lepšie povedané, niekde pred textom literárnovedných úvah. Nakoniec, myslím, že aj význam (povedzme) osobných histórií v sociologickom výskume dáva právo hovoriť o veciach mimo-literárnych, okolo literárnych, socio(?)literárnych. V tomto zmysle sociolingvistika je, zdá sa, dnes legitímnou súčasťou lingvistických úvah na Slovensku – v literárnovednej, v literárnohistorickej reflexii je však ono „socio“ pre bádateľa v podstate cestou k možným „obvineniam“ zo sociologizovania a ideologizácie literatúry a literárnej vedy.¹ Vzhľadom na predchádzajúcu skúsenosť je to pochopiteľné. Bez zvláštneho odvolávania sa na ďalšie „veľké“ mená: okrem dedičstva tartuskej školy a významu, ktorý sa v ňom oprávnené prisudzuje kultúrnej každodennosti (onomu z ruštiny ťažko preložiteľnému „bytu“), predovšetkým z hľadiska literárnohistorického bádania považujem po svojich bádateľských skúsenostiach zo sféry ruskej (sovietskej?), litovskej i slovenskej literatúry takýto prístup za potrebný a zmysluplný.

Ako však tieto úvahy súvisia s mestom a jeho jazykom, teda s témou, ktorá bola určená za objekt 8. jazykovedného kolokvovania na úrovni najvyššieho orgánu tejto časti slovenskej vedeckej society?

Tých niekoľko príbehov, o ktoré by som sa chcela podeliť, bude súvisieť s litovskou literatúrou.

„Príbeh“ ruskej literatúry je totiž z hľadiska zvolenej témy neuveriteľne široký v čase i priestore, horizontálne i vertikálne. Ale predsa len, napriek logickej

¹ V slovenskej literárnovednej tradícii sa v tejto sfére „ujal“ bádateľ R. Lesňák, ktorého vedecké aktivity sú späté predovšetkým s výskumom problémov recepcie literárnych textov, čítania a čitateľov.

a v ruskej literatúre tradične sa vyskytujúcej opozícii mesto – dedina sa dnes nedá hovoriť o tematickej či axiologickej dominancii niektorého z členov tejto opozície. Doklady sú nielen v rovine tematickej, ale povedzme i v žánrovej oblasti: eklatantným príkladom je existencia fenoménu autorskej piesne – v podstate počas celého druhého polstoročia 20. storočia – zreteľne nadväzujúca práve na „mestskú“, alebo nie-dedinskú tradíciu piesňového žánru v jeho rozličných konkretizáciách (romanca, mestský folklór, väzenský folklór...). Len na dokumentovanie šírky, ktorú problém mesta v súvislosti s ruskou literatúrou prináša, dovoľím si jednoduchú enumeráciu niekoľkých možných okruhov uvažovania: na časovej osi (historický vývin tematizácie mesta a ne-mesta², pričom podnetné by bolo zrejme najskôr iba od klasického a cez túto prizmu dobre čitateľného 19. storočia); už naznačená otázka žánrového systému a jeho vzťahu k téme, rozličné „správanie sa“ jednotlivých literárnych druhov v tomto smere. Na druhej strane sú to problémy spojené s faktom penetrovania do ruskej literatúry iných kultúr v dôsledku rozličných literárnych, ale aj jazykových (proklamovane bilingválni autori, reálne bilingválni autori, autorské preklady, autorizované preklady) konkretizácií faktu spoločnej „sovietskej“ existencie.

Vrátim sa však po nevyhnutnej rekognoskácii terénu k „litovským“ príbehom. Bude to zároveň aj osobná história mojej cesty k litovskej literatúre. V 80. rokoch na Slovensku zreteľne najmä v rusistických kruhoch, zrejme práve preto, že boli asi najviac „poučené“ ruskou a sovietskou skúsenosťou, dozrievala nevyhnutnosť a potreba bezprostredného poznania jednotlivých národných „sovietskych“ literatúr. Prostriedkom bezprostredného poznania bol v prvom rade jazyk, ktorého zvládnutie predstavovalo hádam jeden z prvých predpokladov. Zreteľné totiž bolo, že preklad z druhej – v tomto prípade ruskej – ruky nie je výberom, ale ani spôsobom a podobou prekladu celkom postačujúci: signálov fenoménu ruského ideologického sita či presnejšie cedidla bolo dost'³.

² V 80. a 90. rokoch sa v rámci širšieho koncipovaného tematologického výskumu „mesto“ i niektoré s urbánnosťou späté pojmy a javy stali predmetom sústredného bádania českej literárnej vedy (predovšetkým D. Hodrová, V. Macura). Napriek istým náznakom (P. Zajac, E. Jenčíková, R. Břík a iní) sa takto vyhranene orientovaný výskum v slovenskej literárnej vede natoľko neudomácnil.

³ Ako príklad možno uviesť jednu z krátkych próz S. Šaltenisa (známeho na slovenskej divadelnej scéne 80. rokov aj vďaka inscenácii jeho dramatického textu *Heš, zubatá, heš* uvedenej v DAB v Nitre). V ruskom preklade vo výbere litovskej poviedky *Večno zelenyj klon* (Vilnius, Vaga 1986), ktorý slúžil fakticky ako zdroj pre preklady do ďalších literárnych kontextov, sa slovo podnájomník – u Šaltenisa akcentované veľkým začiatočným písmenom objavuje ako obyčajný

Z hľadiska slovenskej literárnej situácie 80. rokov nielen o tomto pozitívnom, komunikačný reťazec skracujúcim spôsobom priameho prekladu, ale naopak i o diametrálne odlišnom aspekte naznačeného javu v edičnej oblasti uvažuje E. Maliti. Ak totiž reflektuje „prienik“ neruských literatúr v slovenských prekladoch, vníma ho nielen ako logické vyústenie predchádzajúcej tradície slovenskej a českej rusistiky, ale aj ako spôsob a vedomú stratégiu onoho „prieniku“⁴. I prekladateľský záujem o ne-ruskú literatúru v 80. rokoch možno totiž interpretovať – aj – ako jednu zo snáh vtedajšej inštitucionalizovanej kultúry udržať za každú cenu záujem o literatúru „sovietskej“ proveniencie: táto formulácia by mi však v jednoznačne formulovanej podobe pripadala tak trochu spätná, ahistoricky interpretujúca z hľadiska dnešného poznania.

Do zložitej „sovietskej“, či, ako sa vtedy hovorilo a písalo, „sovietskej mnohonárodnej“, literatúry sa však z aspektu zvolenej prizmy mesta dostávajú v 80. rokoch ďalšie skúsenosti, ktoré onen protiklad mesto-dedina ďalej problematizovali – napríklad prirodzenosťou a spontánnosťou mytologického vnímania sveta v mnohých textoch gruzínskeho, kirgizského, kazašského, čukotského, nivchského a neviem ešte akého pôvodu. Obdobie 70. a 80. rokov bolo totiž v jednotlivých národných literatúrach vtedajšieho ZSSR i obdobím návratu ku koreňom. Národný epos (alebo text, ktorý môže viac-menej suplovať niektoré jeho funkcie v národnej kultúre) sa vysúval do popredia záujmu, v opačných prípadoch si túto nedostatok kompenzovali jednotlivé kultúrne kontexty rozličným spôsobom.

Na Slovensku teda existoval v podstate istý poloinštitucionálny záujem o ne-ruské literatúry, programová orientácia na ne zo strany cez ruské médium prekladajúcich i reflektujúcich rusistov (I. Slimák, D. Slobodník), ale aj konkrétnych prekladateľov, pričom výber tej svojej (literatúry) bol celkom subjektívny, vychádzajúci často práve z mimoliterárnych okolností. V mojom prípade vychádzal z predchádzajúcej lektúry – nakoniec z čoho iného –, ktorá mi cez prozaickú tvorbu Mykolasa Sluckisa, Alfonsasa Bieliauskasa, Jonasa Avyžiusa, Vytautasa Bubnysa, Vytautasa Martinkusa či Leonidasa Jacinevičiusa pripadala blízka.⁵ Blízka svojou ukotvenosťou v urbánnom prostredí (síce dovedy exotick-

podnájomník bez tohto dôrazu, čím sa text zreteľne ochudobňuje o jednu (z hľadiska vzťahu litovského a ruského dosť chýlostivú) rovinnu možných interpretácií.

⁴ MALITI, E.: Zrkadlenia v priestore – sovietsky mnoholiterárny fenomén. In: Ruská literatúra v slovenskej kultúre v rokoch 1836 – 1996. Stručné dejiny umeleckého prekladu na Slovensku. Zv. 3. Ruská literatúra. Bratislava, ÚSL SAV 1998, s. 106, 108, 111, 125, 129 a inde.

⁵ Výberovo zo slovenských a českých prekladov do roku 1985: SLUCKIS, M.: Adamovo jablko. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1972. SLUCKIS, M.: Cudzie vášne. Bratislava, Slovenský

kej a nepoznanej, ale potenciálne blízkej a spoznateľnej krajiny, s ktorou sa možno identifikovať) ako neproklamovane mestskému človeku, čo som si explicitne uvedomila a sformulovala práve vďaka tejto skúsenosti. Na vysvetlenie: litovský tzv. román vnútorného monológu (už spomínaní Sluckis, Bieliauskas, Martinkus, Jacinevičius), ale i krátky estónsky román – na Slovensku v prekladoch vtedy najmä E. Vetemaa – zreteľnou tematickou i autorskou prepojenosťou so 60. rokmi sa (z hľadiska slovenského čitateľa) podieľali na spoluvytváraní predstavy o pobaltských literatúrach ako o literatúrach v tomto zmysle „moderných“, dynamických, príbuzných napríklad slovenskej (V. Šikula, R. Sloboda, P. Jaroš, P. Hruz) a francúzskej spisbe 60. rokov (A. Camus, v triviálnejšej podobe F. Saganová), ktorých tematizovaná „mestskosť“ a „každodennizmus“ sú podobne veľmi čitateľné. Z hľadiska výberu "svojej" literatúry som teda zvolila princíp identifikácie sa s ňou a rozhodla som sa pre litovskú literatúru.

Pred dlhodobou stážou som prečítala naozaj celé dostupné penzum litovskej literatúry v slovenčine, češtine a ruštine a dokonca som sa – ako samouk – pokúšala zvládnuť litovský jazyk. Okrem základných konverzačných fráz som však prišla do Litvy v roku 1985 v podstate jazykom „nedotknutá“. Prvé reakcie – v deň príchodu boli špecifické. Neskôr som sa dozvedela, že súviseli so spôsobom príchodu – prišla som totiž prostredníctvom „ústredného“ moskovského ministerstva. Hneď prvý deň som musela vyložiť na stôl mojej perspektívnej školiteľke svoj projekt – projekt výskumu psychologického, pre mňa tematicky mestského románu 60. a 70. rokov, s monografickým dôrazom na tvorbu Mykolasa Sluckisa. A projekt bol v tejto podobe zmetený z onoho stola hneď prvý deň ako čosi, čo nijako nesúvisí so „skutočne“ litovskou literatúrou, práve pre časové (súčasnosť), ale najmä priestorové (mesto) súradnice diania textu. To bola prvá skúsenosť prvého vilniuského dňa. Druhou bola návšteva literárneho večera, venovaného jednému z významných diel litovskej kultúrnej tradície – skladbe *Anykščiaijský les* A. Baranauskasa v národnom činohernom divadle. Tam síce divadelné predstavenia povinne prekladali a so slúchadlami ste mohli sledovať celé predstavenie (inak je to efektívny spôsob výuky jazyka), ale slávnostné večery

spisovateľ 1973. SLUCKIS, M.: Smäd. Bratislava, Smena 1974. SLUCKIS, M.: Múj neklidný prístav. Praha, Práce 1977. SLUCKIS, M.: Na sklonku dne. Praha, Lidové nakladatelství 1980. BIELIAUSKAS, A.: Kaunaský román. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1971. BIELIAUSKAS, A.: Kvitnú ruže červené. Bratislava, Tatran 1975. KAŠAUSKAS, R.: Neveľké sú naše hriechy. Slovenský spisovateľ 1982. MARTINKUS, V.: Kamene. Bratislava, Smena 1981. JACINEVIČIUS, L.: Čaj o piatej ráno. Bratislava, Smena 1983. MARTINKUS, V.: Kamene. Bratislava, Smena 1981.

prekladané neboli ani vtedy. Ako dobrodruh som si povedala, že nemám čo stratiť, a tak som fakticky celý večer počúvala bez rozumenia, teda so zostreým vnímaním čisto zvukovej podoby prehovorov. Vďaka tomu som identifikovala absolútnu rozdielnosť štyroch rečníkov, ktorú som v ruskom rozhovore so školiteľkou aj pomenovala (mäkkosť – tvrdosť, lexikálna, intonačná i artikulačná rozdielnosť). Tým som zrejme napravila dojem z „nesprávne“, totiž nelitovsky formulovaného projektu, lebo som de facto identifikovala nárečia, ktorými jednotliví rečníci – literárni vedci a vysokoškolskí pedagógovia hovorili. Pre mňa to bola ďalšia skúsenosť prvého dňa z prostredia, ktoré som si potom osvojila cez jeho poznanie ako „iného“ voči slovenskému a zároveň voči mojej pôvodnej predstave. V podstate oficiálnosť a verejnú prehovorov pre mňa v neadekvátnej podobe nárečí na takomto fóre jednoznačne a dosť tvrdo naznačila zložitosť kontextu, do ktorého som musela preniknúť, ak som nechcela ostať za jeho múrmi.

Znovu asi len uvediem oné „socio“-súradnice litovskej literatúry a širšie kultúry, ktoré súvisia s touto témou a na ktoré som narazila a musela ich nejakým spôsobom spracovať: V meste, ktoré má dlhú akademickú tradíciu (Vilniuská univerzita, založená v r. 1579), bola v 80. rokoch generácia vtedajších päťdesiatnikov fakticky prvou generáciou „litovskej“ inteligencie. Vilniuské mestské obyvateľstvo tejto vrstvy tvorili predtým najmä Poliaci, Rusi a Židia⁶. V celej spomínanej povojnovej generácii bolo silno prítomné jej vkorenenie do pôvodných vidieckych kontextov, posilňované rusifikáciou, ktorá zasiahla paradoxne predovšetkým niektoré nenápadné atribúty prirodzeného národného života: pre nás ťažko pochopiteľná vynútená absencia národného folklóru podľa zväzujúcich osnov vo vyučovaní a výchove na rozličných stupňoch škôl, písanie kandidátskych dizertácií v litovskom a v ruskom jazyku a doktorských iba v ruskom jazyku. Pri týchto nenápadných, ale účinných formách rusifikácie sa vzdor prezentovaný aj tematizovanou a niekedy až rituálne akcentovanou „nárečovosťou“, preferovaním pôvodných ľudových technológií a postupov, ale aj tém vo výtvarnom umení, nástrojov či žánrov v hudbe, tematizáciou ne-mestského ako skutočne litovského a odpor voči mestskému ako ne-litovskému v literatúre javil už pochopiteľnejšie a čitateľnejšie. V tomto zmysle totiž ne-mestské znamenalo

⁶ Práve židovský pôvod M. Sluckisa – bez nejakého priameho náznaku antisemitizmu – bol často dôvodom rozdielnosti jeho domácej (litovskej) a inej (inonárodnej) reflexie. Aj tejto otázke je venovaný rozhovor prozaika a literárneho kritika J. Aputisa s jubilantom-sedemdesiatnikom Mykolasom Sluckisom *Saulė leidžiasi, saule teka* (Slnko sa ukladá, slnko svieta) v litovskom literárnom časopise *Metai*, 9, 1998, č. 10, s. 102 – 107.

i pretrvanie „litovského“ (elementu, etnika), a teda statickejšie trvanie oproti dynamickému, ale akoby ne-litovskému mestskému.

Treba však povedať, že istá zotrvačná sila daných prúdov sa zreteľne prejavila aj v samostatnej Litve: pars pro toto – postmoderna sa chápala a v časti litovskej kultúrnej komunity stále ešte chápe síce ako čosi nevyhnutné, ale nie vždy a celkom litovské – tak nejednoznačne totiž v litovskej kultúrnej tradícii dodnes funguje čiastočne i moderna a avantgarda. V špecifickej situácii je v tomto ohľade rozsiahla litovská exilová literatúra, ktorá na jednej strane (podobne ako prvá vlna ruskej literarnej emigrácie) dovŕšila vývin klasickej literatúry 19. storočia, na druhej strane nemohla a nemôže nevnímať podnety a impulzy hostujúcich kontextov – a práve aj vďaka svojej inakosti z nich dokáže i vykročiť (ruský a litovský symbolista Jurgis Baltrušaitis, semiotik Algirdas J. Greimas či spisovateľ a literárny vedec Tomas Venclova). Tieto zdanlivé predpojatosti, ktoré sú vlastne výrazom kultúrnej tradície, sa ešte prejavujú práve v kultúrnej každodennosti, spomínanej už na začiatku: teda – v učebniciach literatúry, kde je pre „mestskú“ literatúru v 20. storočí vyhradený v podstate jeden odsek⁷, v literárnych časopisoch, keď sledujete len povedzme názvy a témy „úvodníkov“⁸, ale napríklad aj vo formuláciách výskumných problémov⁹.

Na záver týchto niekoľkých nie celkom súrodých úvah mi neostáva iné, len dúfať, že aj táto moja celkom čiastková a osobná skusenosť môže svojím spôsobom prispieť, práve cez analýzu načrtnutých sociosúradníc literárneho kontextu k vytýčenej téme.

⁷ DAUJOTYTE, V. – BUKELIENE, E.: Lietuviu literatura (12). Kaunas, Šviesa 1995, s. 115.

⁸ Ak zalistujeme v posledných ôsmich ročníkoch literárneho periodika Metai (Ročné obdobia), ktorý predtým vychádzal pod budovateľskejším názvom Pergalė „vít'azstvo“, tento moment je zreteľný z metafory v názvoch úvodných statí či jednotlivých príspevkov aj v ich tematickej orientácii.

⁹ Napríklad prehľad statí roku 1996 v lituanistickom časopise Litovskej akadémie vied, ktorý sa zaoberá „dejinami, archeológiou, jazykom, literatúrou, národopisom a etnografiou“ – Lituanistica 1996, č. 4 (28), s. 91–94 – práve v oblasti histórie a literatúry dokumentuje oproti predchádzajúcim ročníkom istý posun k menej „ideologizovaným“ témam v skúmanom aspekte.

**JAZYK MESTA
V MINULÝCH STOROČIACH**

JAZYK MESTA A SPISOVNÉ JAZYKY SLOVÁKOV

Lubomír Ďurovič

Tézou tohto referátu je, že z troch historických slovenských spisovných jazykov – Doležalovho slovensko-českého, Bernolákovho a pôvodného Štúrovho – aspoň dva vychádzajú z reči slovenských miest.

Doležalova lingua slavico-bohemica, v opísanej ideálnej podobe jej slovenského „dialektu“, je založená na jazyku najzápadnejšieho slovenského mesta Skalice a Štúrova norma, pred hodžovsko-hattalovskou reformou, reflektuje typické črty mesta Liptovského Svätého Mikuláša. Pretože tento poznatok je vlastne vedľajším produktom môjho iného výskumu, nemôžem dnes z tohto hľadiska povedať nič o norme Bernolákovej. Tým, že som sa k tomuto stanovisku dostával postupne, za posledných 20 – 25 rokov, sa dá vyložiť, že v mojich rôznych publikáciách o slovenskom spisovnom jazyku možno nájsť nie vždy zhodné formulácie.

1.1 Doležalova gramatika je „Grammatica slavico-bohemica“, t.j. gramatika slovensko-česká, v ktorej sa *insinuatur*, t.j. prehĺbene skúma rozdiel medzi *dialectum Bohemorum* a (*dialectum*) *cultiorum Slavorum in Hungaria*, t.j. vtedajšej slovenskej inteligencie. Je to metajazykové vyvrcholenie či zhrnutie celého dovtedajšieho vývoja písomného jazyka u Slovákov. Tento proces sa začal nekomentovaným používaním češtiny, viac alebo menej slovákizovanej a postupne nazývanej promiscue „jazyk český“ i „(náš) slovenský jazyk“: ďalšia etapa tohto procesu je Masniciova „Zpráva písma slovenského“, kde Masnicius ako slovenský spisovný či písomný jazyk prijíma vtedajšiu češtinu s koexistujúcimi kralickými i pražskými („obecnými“) tvarmi: potom sú Krmanove rukopisné gramatiky, stále v zásade kralické, kde Krman utvoril pojem „slavico-bohemicus“. V týchto dvoch gramatikách sa nesystematicky uvádza aj ako to hovoríme my, *nos*, *nostrates*, *Slavi (Pannonii)*, *Slavi in Hungaria*. Utvorenie pojmu „slavico-bohemicus“ pre fakty spoločné nám Slovákom i Čechom – predovšetkým exilovým – je o to významnejšie, že Krman bol nielen biskup, ale aj – dá sa povedať prvý – slovenský politik a diplomat. Termín *nostra duplex natio hungarica et slavico-bohemica*, zreteľne v opozícii oproti dovtedy i potom v Uhorsku jedine možnému *natio hungarica*, použil práve v diplomatickej misii, ako vyslanec

hornouhorských evanjelických stavov ku švédskemu kráľovi. – Treba zdôrazniť, že od začiatku až po Bernoláka neexistoval žiaden iný opis či výklad než Masniciov, Krmanov a Doležalov.

1.2 Aby sme pochopili princíp, na ktorom je vybudovaná Doležalova gramatika, musíme si uvedomiť, čo môže implikovať *slavico*– v jej titule. Musí byť jasné, že nepochybne korektnou slovenskou je napríklad veta: *Já vím, že můj vzácný spasitel Ježíš Kristus vstúpil na nebesa*. Všetky tieto slová a tvary patria do normy slovenského mesta Skalice, hoci všetky, okrem *vstúpil*, sa líšia od dnešnej spisovnej kodifikácie. Súčasne je tá istá veta, len s diftongom *vstoupil*, aj korektnou českou vetou. Doležalova gramatika vychádza z toho, že presne takýto je pomer medzi „*dialectus Bohemorum*“ a „*dialektom*“ slovenskej inteligencie, že oba sú dialektmi jedného jazyka a že teda stačí vyznačiť tých nemnoho rozdielov, ktoré sú medzi nimi. Tieto odlišné slovenské tvary Doležal uvádza pri čisto českých v okrúhlych zátvorkách: je ich okolo 90. Slovenské tvary, ktoré Doležal za spisovné nepokladá, komentuje v sprievodnom texte prohibítivnými označeniami ako *Male!*, *Non est imitandum!* a pod.

Doležalova gramatika teda opisuje jazyk, nie nutne len písaný, slovenskej inteligencie. Podľa jeho fonetických a gramatických vlastností je to v zásade jazyk mesta Skalice. Opísaná norma je podložená autoritou Matiaša Bela, ktorý bol v *Notitia Hungariae* aj explicitne napísal, že *culte* hovoria *Vagujhelenses a Szakolcenses*, a že teda správne po slovensky je *Tam sem byl* a nie *Tam som bou*. A v *Praefatio* k Doležalovej gramatike ten istý Bel píše, že kultivovanie tohto jazyka si vzali za povinnosť („*ad se pertinere existimaverunt*“) okrem rodín z vyššej a nižšej šľachty (čo mohlo byť skôr gesto a *captatio benevolentiae*) aj „eruditi“, t.j. vzdelanecké rodiny ako Hrabeciovci, Masniciovci a i.

Že je to v zásade dialekt Skalice, vidno z toho, že u Slovákov Doležal konštatuje absenciu *ř*, v jeho norme nie sú afrikáty *dz*, *dž* a diftongy: ako slovenské sa uvádzajú napr. formy substantív ako Acc. sg. *ovcu*, I. sg. *ovcú*, pl. *ovcám*, *ovcách* – na rozdiel od českých *ovci*, *s ovcí*, *ovcím*, *o ovcích* –, I. sg. *rohem*, pl. *k rohom*, *o rohoch* a pod. Vsuvný vokál je vždy *e*, i pri menách, i pri slovesách ako *pukel* (hoci pred takto tvorenými slovenskými préteritami varuje), préteritum je *byl sem*, *měl sem* (porov. skalické *mjel sem*) a pod.

1.3 Pravda, Doležalova gramatika je zvratným bodom aj vo vývoji českého spisovného jazyka. Doležal odmietol v „*dialectus Bohemorum*“ pražskú „obecnú“ češtinu, ktorú Rosa už bol prijal ako potenciálnu súčiastku normy a používal ju promiscue aj vo svojom autorskom texte. A pre ďalší vývoj možno najdôležitejšie: Doležal vypracoval nové princípy klasifikácie substantív i sloviess

a tie používame dodnes i my i Česi, pretože aj opísanú normu, aj princípy jej gramatického (paradigmatického) opisu ako najlepšie výslovne od Doležala bol prijal J. Dobrovský (1940; 14n).

2.1 Toto všetko je vcelku známe. Ukazuje sa však, že celý rad dobre identifikovateľných črt tohto istého jazyka slovenskej inteligencie nachádzame v hĺbkovej štruktúre textu z celkom iného prostredia a iného regiónu – vo Valaskej škole Hugolína Gavloviča (vychádzam z diplomatického vydania tohto textu, vydaného Geraldom Sabom v edícii Slavica Publishers, Columbus, Ohio).

V lingvistickom komentári k tomuto vydaniu som bol konštatovať, že Gavlovičov jazyk je vo svojich základných črtách západná slovenčina skalického – nie záhorského! – typu (používal som termín „Morava valley Western Slovak“, skrátene „W-MSIK“), s istým množstvom pretrvávajúcích českých tvarov (dôsledne celá paradigma typu *stavení*, aktívne participium a gerundium prítomné, podradňovacie spojky a pod.), ale i so signifikatívnym množstvom hláskoslovných a najmä lexikálnych vlastností slovenských dialektov na východ od Malých a Bielych Karpát, t.j. severozápado- a stredoslovenských. Niektoré z týchto vlastností sú pevne fixované, pri iných je kolísanie.

Typické pre Valaskú školu je to, že isté pevne fixované západoslovenské gramatické vlastnosti operujú i slovami jasne nezápadoslovenskými. Je tu napr. obligátna alternácia *k/c* a *g/z* v *a*-deklinácii (*v ruce, na noze*): ale tú istú alternáciu má aj stredoslovenské *rozprávka* – *v rozprávce*. Morfologickou konštantou Valaskej školy sú západoslovenské/české koncovky *-em* pre maskulína a neutrá a *-u* (t.j. dlhé *-ú*) pre feminína: ale tieto isté koncovky majú vždy aj stredoslovenské slová ako *klag* alebo *žinčica* (*s klagem, s žinčicu*). V N. pl. m. adj. živ. je v slovensko-českej norme Doležalovej česká alternácia typu *mnohý* – *mnozy*. Gavlovič dodržiava tento princíp nielen pri slovách nárečove nelokalizovaných, ale i v čisto stredoslovenských adjektívach: je teda české *palestinští* alebo so západoslovenskou alternantou *palestinščý*, ale aj stredoslovenské *rovnaký* má N. pl. m. anim. *rovnacý*. Len s alternantou *k/ch* má Gavlovič vždy problémy a tak aj v tomto N. pl. m. anim. máme opakovane tvary bez alternácie *tichý, tichí*.

Rovnako sa správa aj slovesná paradigma. Doležalom dosvedčené skalické vsuvné *-e-* je u Gavloviča dôsledne, a to nielen v *pasel, mohel*, ale aj v stredoslovenskom *prebrdel*, t.j. zrejme *prebřdol*. V pasívnom participiu Doležal konštatuje absenciu alternácie pri kmeňoch na *-s, -z*, pripúšťa alternáciu *t/c* a nič nehovorí o kmeňoch na *-d*. Vo Valaskej škole je skutočne len *nabruseny*, pri *strateny* je aj *straceny* a vedľa *nasadeny* je aj *prebudzeny* so stredoslovenskou či severozápadoslovenskou alternáciou *d/dz*. Tá je pravidlom pri imperfektívach

typu *wchadzat, wchadzaj*. Veľmi signifikatívne je sloveso *mat'*, ktoré má popri *mít* častejšie tvary *met, mel*, t.j. západoslovenské/skalické *mjet, mjel*.

2.2 Tieto – ako príklad vybrané – fakty treba kultúrnohistoricky interpretovať. Gavlovič bol poľského pôvodu, celý svoj život strávil vo františkánskych kláštoroch a školách na Považí, t.j. na východ od Bielych Karpát, v oblasti nárečí, ktoré uvedené vlastnosti nemajú. To znamená, že jazyk, ktorým je napísaná Valaská škola i celá jeho ostatná tvorba, sa musel naučiť v prostredí týchto františkánskych kláštorov: ak je to tak, potom to znamená, že tento variant slovensko-českého spisovného jazyka slovenskej inteligencie bol spisovným jazykom tohto prostredia. Pre túto hypotézu hovoria aj mne dostupné ukážky kamaldulského prekladu Biblie, kde sú tak isto tvary výslovne západoslovenské/skalické, napr. *na poloch*, t.j. *poliach*.

Pravopis Valaskej školy sa zásadne líši od upraveného kralického pravopisu Doležalovho. Nemožno teda predpokladať, že by sa Gavlovič bol spisovne učil z Doležalovej gramatiky. Ale v Skalici bol dôležitý františkánsky kláštor, ku ktorému patrila aj nejaká forma učilišťa. Prijateľným výkladom zhôd jazyka Gavlovičových spisov, Doležalovej gramatiky a azda aj kamaldulskej Biblie by mohlo byť to, že všetky nejakým spôsobom reflektujú to, čo Doležal menuje „*dialectus cultiorum Slavorum in Hungaria*“, teda jazyka slovenských vzdelancov v polovici XVIII. storočia.

Doležal je pre slovenskú i českú gramatikológiu centrálny inovátor, jeho klasifikácia podstatných mien i slovies sa temer bez zmien používa dodnes. Máme teda právo brať vážne i jeho výrok na titulnom liste gramatiky, že tento jazyk poznával *iugi observatione* – pilným pozorovaním jazyka svojho vzdelaneckého okolia, najmä vo svojom rodnom meste: a tento vzdelanecký jazyk sa potom rôznymi spôsobmi mohol dostávať do iných častí Slovenska.

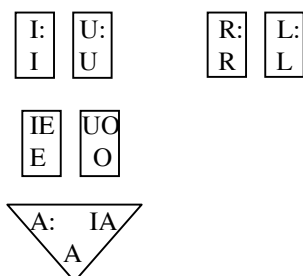
3.1 Oproti tradičnej formulácii, že Ľudovít Štúr na spisovný jazyk povýšil stredoslovenské nárečie, už dlhší čas zdôrazňujem, že Štúrova norma je norma stredoslovenskej inteligencie. To možno ešte ďalej spresniť: Štúr – bez ohľadu na jeho patetickú formuláciu v *Nauke* – vedome alebo nevedome, sám alebo v dohode s ostatnými členmi *Tatrína*, za základ nového slovenského spisovného jazyka vzal hláskoslovie a tvaroslovie mesta Liptovského Svätého Mikuláša a do nich „zaodel“ vtedajšiu slovnú zásobu, včítane vzdelaneckého slovníka česko-slovenského.

Na toto tvrdenie možno uviesť rad argumentov.

– Z dnešného hľadiska prekvapujúce vylúčenie mäkkého *l'* zo spisovného jazyka zodpovedá norme mesta L. Sv. Mikuláša (podľa J. Stanislava, 1931,

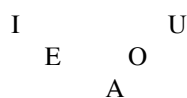
s. 178, aj norme Ružomberka, Lipt. Hrádku, Nemeckej Lupče (*sic*) a taktiež norme liptovských zemanov). Výslovnosť ako *voláky, ľudia, veľkí* a samozrejme *ale, list, lietat'* (s nepalatalizovaným *l*) je, vlastne dodnes, mestskou či „panskou“ výslovnosťou. Mäkké *l* bolo predmetom ak nie posmechu, tak aspoň prekárania dedinčanov: *V Ilanove, na polaňe, na belavo lan kvitňe*.

– Mikuláš nemá diftong *iu*, tak ako ho nemá ani Štúr. Je tam *menšú, k zbožú* a pod. Ako je známe, *iu* bolo zavedené do spisovnej slovenčiny neskôr, a to len do koncoviek menného skloňovania analogicky podľa *ia* a *ie*, zatiaľ čo v slovesnej flexii po tých istých spoluhláskach je *-ú: kuraciu, božiu, vyššiu*, ale *oni pracú, mažú, češú*. Ako som bol v štúdiách o slovenskej fonológii ukázal, diftong *iu* v súčasnej spisovnej slovenčine ruší symetriu vokalickeho systému a pre neutralizácie sa správa inak ako ostatné *i*-ové diftongy (Ďurovič, 1973, 1997): opozícia *IU – U:* nie je neutralizovateľná, zatiaľ čo opozície *IA – A:* a neskôr zavedené *IE – E:* sa v postavení po niektorých konsonantoch neutralizujú. *A:* sa po „mäkkých“ konsonantoch realizuje ako *ia*, porov. *padám* a s tou istou koncovkou *-A:M* aj *vraciam*. Štúrov spontánny, teda faktický fonematický systém, bez toho že by Štúr bol mohol niečo tušiť o fonémach alebo neutralizáciách, bol perfektne symetrický (opozície v uzavrených poliach sú neutralizovateľné):

Novozavedené *iu* túto symetriu narušilo – čím, samozrejme, nehovorím, že by sa týmto zásahom systém stal nefunkčným (Ďurovič, 1997, s. 35 – 39).

– Štúr nepojal do svojho systému otvorené *ä*, a má teda klasický trojuholník krátkych vokálov:

Tá istá fonemická interpretácia ukázala, že *ä*, ktoré bolo vnesené hodžovsko-hattalovskou reformou, je v systéme súčasnej spisovnej slovenčiny neorganický element. To, že sa vyskytuje len po labiálach (aj to nie všetkých), znamená, že po iných konsonantoch je jeho opozícia voči *a* neutralizovaná, a fonéma AE sa realizuje ako *a*, porovn. *holúbä*, *holúbäta*, ale *dievča*, *-čaťa*, *prasa*, *-saťa*. Je to v slovenskom systéme jediný prípad, keď sa neutralizuje opozícia dvoch krátkych vokálov. Zrejme tým možno vyložiť, že absolútna väčšina Slovákov hovoriacich spisovne *ä* nepoužíva bez toho, že by tým vznikali komunikačné ťažkosti.

– Iné črty Štúrovej normy, ktoré neskôr boli zamenené, patria taktiež dodnes do dialektu Lipt. Mikuláša: sú to napríklad maskulínium preterita na *-u* (*bou*, *videu*), deklinačný typ neutier na *-ia* (*zdravia*, *križovania*), adjektívne koncovky *-ô*, *-ieho*, *-iemu* neutralizovateľné na *-o*, *-eho*, *-emu* a pod.

Ak nám analýza pôvodnej Štúrovej normy ukazuje koherentný, symetrický systém, ktorý tu identifikujem ako mestskú reč Lipt. Mikuláša, možno na potvrdenie tejto analýzy uviesť Štúrovu vlastnú formuláciu: „Docela blůdno a ňepravuo bi bolo, kebi sme z vjacej rozličnosti Slovenskích všelijake (*sic!*) formi poviberať a do jednej řeči splátať chceli, bo bi tak sme ňestvorili ňič pravdřivjeho a skutočnjeho, ale bi sme len mali strakařinu, ktorá bi aňi svojich pevních zákonou aňi istjeho rázu (charakter) ňemala ...“ (Štúr, 1846, s. 9).

3.2 Na rozdiel od radikálnej reformy hláskoslovnia a tvaroslovnia Štúr sa teoreticky netýkal slovníka a aj v kapitolách o derivácii držal sa, ako Stanislav pripomína (1931, s. 169 a passim), skôr Dobrovského *Lehrgebäude* než liptovského nárečia, napr. *šidlo*, *zrkadlo* oproti liptovskému *šilo*, *zrkalo*; *streda*, *prosriedok* oproti liptovskému *sreda*, *prosriedok* a pod. Skutočne, Štúr či jeho okolie sa postavili proti neologizmom Sama B. Hroboňa a tak ostal v používaní celý československý vzdelanecký slovník v slovenskom hláskoslovnom a tvaroslovnom „rúchu“. Slová, ktoré sa v češtine a slovenčine od seba nelíšia, dostali slovenskú flexiu (*znamení* – *znameňja*), nevelké hláskoslovné rozdiely v kmeňoch sa automaticky adaptovali (*předmět* – *predmet*, *soubor* – *súbor*, *lékárna* – *lekáreň*), ale aj deriváty od strednej slovenčiny cudzích slov sa s hláskoslovnou a tvaroslovnou adaptáciou spravidla bez námietok ďalej používali (*umění* – *umenie*, *vzdělaný* – *vzdelaný*, *bezpečný*, *otázka*).

Takto Štúr a štúrovci ponechaním existujúceho vzdelaneckého slovníka, bez ohľadu na pôvod slov, zaistili kontinuitu našej kultúry.

Literatúra

- DOBROVSKÝ, J.: Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819 (Spisy a projevy Josefa Dobrovského, sv. IX.). Praha 1940.
- ĎUROVIČ, L.: Vokálny systém slovenčiny, In: *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, 16, 1973, s. 22 – 44.
- ĎUROVIČ, L.: The Language of Walaska škola. In: G. J. Sabo (ed.), *Hugolín Gavlovič's Valaská škola*, Columbus (Ohio), Slavica Publishers 1988, s. 655 – 730.
- ĎUROVIČ, L.: Atlas slovenského jazyka a jazyk mesta. In: *Studia z dialektologii polskiej i slowiańskiej (Język na pograniczach, 4)*. Warszawa, Polska Akademia Nauk – Instytut slowianoznawstwa, 1992, s. 69 – 73.
- ĎUROVIČ, L.: Začiatky spisovnej slovenčiny v XVII. a XVIII. storočí. *Slovenské pohľady*, 109, 1993, č. 3, s. 88 – 101.
- ĎUROVIČ, L.: Systém (skutočný? domnelý?) a jeho kodifikácia. In: *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Ed. S. Ondrejovič. *Sociolinguistica Slovaca* 3. Bratislava, Veda 1997, s. 35 – 39.
- ĎUROVIČ, L.: Slovenská vývinová línia spisovnej češtiny. In: *Pocta 650. výročí Univerzity Karlovy v Praze, I.díl, Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy* 1998, s. 43 – 52.
- JÓNA, E.: Pavel Doležal a jeho gramatika. *Slovenská reč*, 43, 1978, s. 257 – 266.
- STANISLAV, J.: Poznámky o pomere jazyka Štúrovej „Nauky reči slovenskej“ a liptovského nárečia. In: *Slovenská miscellanea* (ed. J. Jirásek a F. Tichý). Bratislava 1931, s. 164 – 179.

Texty

- DOLESCHALIUS/DOLEŽAL, Paulus: *Grammatica Slavico-Bohemica*, Posonii/Bratislava 1746.
- Hugolín Gavlovič's Valaská škola*. Ed. G. J. Sabo, Slavica Publishers, Columbus (Ohio) 1988.
- KRMAN, Daniel: (s.a.), (*Gramatika*), rukopis v knižnici SAV, býv. Lyceálna knižnica v Bratislave.
- KRMAN, Daniel: *Rudimenta Grammaticae Slavo-Bohemicae*, rukopis v Országos Széchényi Könyvtár v Budapešti 1729..
- MASNICYUS, Tobias: *Zpráva Pjsma Slowenského*, Levoča 1696.
- ROSA, Wenceslaus J.: *Čechořečnost seu Grammatica Linguae Bohemicae*, Micropragae/Praha 1672. (reprint ed. J. Marvan, München 1983).
- ŠTÚR, L.: *Nauka reči slovenskej*. Bratislava 1846.

PODIEL MESTA NA FORMOVANÍ KULTÚRNYCH PREDSPISOVNÝCH ÚTVAROV

Pavol Žigo

Začiatky formovania kultúrnych predspisovných útvarov¹ v dejinách slovenského jazyka siahajú do čias doznievania raného feudalizmu. V tomto vývinovom období bolo na území dnešného Slovenska dosť možností na rozvoj živej domácej reči. Výrazným stimulom tohto diania boli najmä nové formy práce, s nimi súvisiace nové prvky v hospodárstve, spoločenskom živote a v kultúre. Charakteristickým znakom staršieho obdobia je najmä rozvoj slovenčiny v ústnej podobe. Množstvo motívov, ktoré mali svoj pôvod v predkresťanskom kulte (*Morena, Morena, za kohos' umrela*), ustupovalo novším žánrom, najmä piesňovej tvorbe. O rozvoji týchto žánrov ešte pred 12. stor. svedčí zákaz interpretovať ľudovú piesňovú tvorbu v kostoloch vydaný v 12. stor., resp. zákaz kléru počúvať tieto žánre z 13. stor.. Rozvoj jazyka podnietil v tom čase vo veľkej miere rozvoj miest, pretože v nich sa sústreďovali svetské aj cirkevné právne, administratívne a vzdelávacie inštitúcie. S rozvojom miest však okrem koncentrácie práva, administratívy a vzdelanosti súvisela aj dvojaká sociálna diferenciacia mestského obyvateľstva. Po prvé to bola diferenciacia mesta od vidieka, oddelenie remesiel a poľnohospodárstva a s ním súvisiaci odlišný spôsob života. Po druhé to bola aktivizácia odlišných jazykových prostriedkov, ktorá odrážala nielen rozdiel mestského a vidieckeho života, ale aj vnútornú diferenciaciu mestského obyvateľstva. Kým v živote vidieckeho obyvateľstva sa aktivizovala slovná zásoba spätá s jeho spôsobom života (poľné práce, spracúvanie poľnohospo-

¹ Pojmom *kultúrne predspisovné útvary* označujeme v dejinách spisovného jazyka kultivované, nadnárečové, stylisticky primerane diferencované, no nekodifikované, spoločensky nezáväzné formy slovenčiny v jej predspisovnom období (porov. Krajčovič – Žigo, 1998, s. 87). Keďže tieto nezáväzné formy jazyka neboli kodifikované, nemohli byť ani jednotné. Pod vplyvom nerovnomerných spoločenských kontaktov s inojazyčným prostredím a v závislosti od rôznych geografických podmienok sa v nich v nerovnej miere odrážajú aj vonkajšie vplyvy, kontakty s inými jazykmi. V oblasti gramatických prostriedkov išlo o vplyv češtiny, v oblasti lexiky najmä o vplyv latinčiny, nemčiny a maďarčiny. Používateľmi, resp. aktívnymi tvorcami takýchto kultúrnych útvarov bola nižšia spoločenská vrstva slovenského pôvodu označovaná ako nižšia honorácia.

dárskych produktov, pasenie dobytku a vo veľkej miere aj žánre nadväzujúce na ústnu ľudovú slovesnosť), mestský spôsob života svojou mnohotvárnosťou aktivizoval oveľa širšiu vrstvu lexiky. Okrem základnej komunikatívnej funkcie začali v domácom prostredí vznikať nové žánre s vyššou spoločenskou funkciou. Prvky formujúcich sa kultúrnych predpisovných útvarov od začiatku veľmi výrazne odrážali sociálne rozvrstvenie a profesijnú orientáciu mestského obyvateľstva. V mestskom prostredí sa vlastne už od 14. stor. začala vytvárať špecifická podoba slovenčiny – mestská reč. Súčasťou lexiky tohto novovznikajúceho fenoménu sa v rovine nižších spoločenských vrstiev stávali domáce, no aj nedomáce termíny z oblasti remesiel a obchodu. Slová typu *cverna*, *furma*, *handel*, *hámrik*, *láda*, *ponk*, *šlosiar* sú charakteristické pre oblasť remesiel sústredených väčšinou v mestách. Vidiecki remeselníci sa totiž väčšinou zameriavali len na „údržbu“ tých výrobných predmetov, ktoré boli nevyhnutné na zabezpečenie vidieckych, väčšinou poľnohospodárskych prác. Pri výrobkoch mestských remeselníkov však prevažovala ich tovarová povaha. Stimulačným činiteľom rozvoja kultúrnych predpisovných útvarov v staršom predpisovnom období bolo aj organizovanie remeselníkov do bratstiev a cechov. Táto tradícia vznikla v západoeurópskych krajinách ešte na prelome 11. a 12. stor., v našich krajinách sa rozvinula od 14. stor. Organizácia remeselníkov v cechoch mala z hľadiska kultivovania jazyka význam v tom, že aktivizovala domácu slovnú zásobu i terminológiu a v prekladoch cechových artikuloval ju povyšovala do nadnárečovej podoby (*bielu deskowu robotu robit*; *schuotsky wikonawaty*; *potrebnymi wecmy Zaopatrowaty*, *totiżto kosele*, *gette abowe Nohawicze y Obuw a kabanicz*, *gako se na Učna prinależy*). Produkty remeselníckej výroby boli svojou tovarovou podstatou späté s pravidelnými obchodnými podujatiami – trhmi a jarmokmi. Ich neodmysliteľnou súčasťou boli rozličné umelecké atrakcie putovných hercov a spevákov, ktorí mali nielen zabaviť divákov, ale aj prilákať zákazníkov. Hudobné i slovné žánre sa v staršom predpisovnom období stali výrazným stimulom aktivizovania prirodzenej podoby reči. Tieto žánre svojou metrikou, rytmom a rýmovou štruktúrou pravdepodobne vychádzali z domácich ústnych ľudových tradícií alebo napodobňovali inojazyčné vzory (svedčia o tom staršie záznamy v podobe rôznych veršovačiek – *lusus calami*, resp. *proba calami*, ktoré sa zachovali ako prípisky na okrajoch rôznych administratívnych dokumentov: *Iam scriptor cessa*, *poyde(m) nahuby dolessa*, 1386; *Ó, milá panna, czo thy mas* (časť medievalistov rekonštruuje na tomto mieste aj podobu *obywas*), *quod my das*, *neves ras*, 1457). Okrem tohto spôsobu kultivovania reči však už od 14. stor. treba rešpektovať aj inštitučnú formu kultivovania reči (porov. Krajčovič,

1982, s. 6). Táto inštitučná forma kultivovania reči vychádzala zo vtedajšej prirodzenej sociálnej diferenciacie mesta, ktorú ovplyvnil aj rozvoj a koncentrácia štátnej správy a zriaďovanie štátnych i cirkevných inštitúcií práve v mestách. S týmto procesom súvisel významný fenomén ovplyvňujúci a stimulujúci rozvoj jazyka – organizácia vzdelávacích inštitúcií. Pre štátnu správu i cirkev bola neodmysliteľnou súčasťou spoľahlivého fungovania nižšia honorácia a kňazstvo, t. j. vzdelanci, ktorí boli schopní komunikovať v úradnom jazyku, ale aj „in materna lingua“, t. j. v domácom jazyku, resp. „in laica lingua“, t. j. v jazyku blízkom ľudu. Oficiálnym dokumentom vydaným v úradnom jazyku totiž nižšie vrstvy obyvateľstva – a tých bola väčšina – nerozumeli. Výrazným činiteľom stimulujúcim rozvoj jazyka od starších čias predspisovného obdobia sa stalo školstvo (porov. Krajčovič, 1982, s. 8). Svedectvom vplyvu vzdelancov domáceho pôvodu na rozvoj jazyka spočiatku, v staršom predspisovnom období, neboli súvislé texty, ale postupné kultivovanie prvkov domáceho jazyka a ich prenikanie do inojazyčných, napr. latinských textov (porov. príklady vyššie). Len tak sa už z polovice 15. stor. v latinských textoch z nášho územia mohli zachovať medziriadkové glosy v domácom jazyku, ktorými pisári vysvetľovali menej zrozumiteľné pojmy, resp. miesta v texte: *laminas* – plechy, *etaxes* – osy, *radii* – spycze, *modioly* – pyesty, *scutras* – pukly, *amulas* – pussky, *forcipes* – klesscze, *fuscinulas* – haczky, *phialas* – pussky, *mortariola* – wrhle, *peltas* – tercze... Tak isto si možno vysvetliť aj prenikanie domácich podôb staršej slovenskej ojkonymie do archívnych prameňov pochádzajúcich zo 14.–15. stor. (porov. Žigo, 1989, s. 206 a n.). Pred 14. stor. zápisy týchto názvov výrazne ovplyvnila latinčina a maďarčina (*Verbiche*, 1295 = Vrbica, *terra falconarium* = Sokolče, 1295, *Zemerchen*, 1299 = Smrečany, *Solumus*, *Somolya*, *Zamalya*, 1256 = Smolenice atď.). Od 14. stor. sa pod vplyvom domáceho jazyka a šírenia vzdelanosti objavujú v archívnych prameňoch domáce podoby názvov miest a osád typu *Twrdossin*, 1395, *Vichodna*, 1274, *Kerskan*, 1493 oproti podobe *Keresken* z r. 1242 (= Krškany), *Rozwacz*, 1438 oproti *Razovag* z r. 1212, (= Rozvadze), *Vozokan* 1478 oproti *Vezekyn* z r. 1240 (= Vozokany, porov. Krajčovič, 1981, s. 293).

V súvislosti s rozvojom úradov a orgánov štátnej správy a administratívy začal sa formovať administratívno-právny a rokovací štýl. Jeho súčasťou sa pod vplyvom rozvinutej administratívy a práva v okolitých krajinách stávali slová nedomáceho pôvodu (napr. latinské *aktor*, *arbiter*, *citovať*, *emendovať*, *instancia*, *kvitancia*, *obligatória* / *obligácia*, *fatens*, *sesia* atď. – porov. Kuchar, 1998, tam i ďalšia literatúra). Na druhej strane však všetky tieto prvky boli impulzom pri aktivizovaní mnohých domácich jazykových prostriedkov. Takýmto spôso-

bom prenikali do žánrov administratívno-právneho štýlu okrem slov nemeckého pôvodu typu *richtár, šoltýs, bachter, vartáš* aj slová domáceho pôvodu typu *stoličné právo, vidiek, boženík, platba, riad*, ale aj nárečové slová typu *hin, hnedky, tatam* atď. Aktivizácia domácich jazykových prostriedkov súvisela aj so spoločenskou situáciou spreď 14. stor. Domáce obyvateľstvo v rozvinutejších mestách, najmä banských, totiž pociťovalo mnohokrát dôsledky sociálnych a národnostných rozdielov. Preto sa už v staršom predpisovnom období domáhalo účasti na správe miest. Známym dokumentom a výsledkom týchto snáh bolo *Privilegium pro Slavis* z r. 1381, ktorým kráľ Ľudovít I. zabezpečil Slovákom polovičné zastúpenie v žilinskej mestskej rade (dovtedy vládla zámožná nemecká menšina). Výraznou črtou staršieho predpisovného obdobia slovenčiny bolo aj prenikanie češtiny na Slovensko od 14. stor.. Rozvoj češtiny na Slovensku podnecovali čiastočne aj vojenské činitele, no najmä kultúrna a hospodárska sféra: české duchovenstvo pôsobiace v školách, štúdium Slovákov na Karlovej univerzite, hospodárske styky a obchod s českými krajinami. Čeština sa však v slovenskom prostredí slovakizovala a do písomných dokumentov prenikali lexikálne, hláskoslovné a tvaroslovné slovakizmy: *A ziebi to nebilo porussene pred zadny(m) pravom aniy suczene, neb se(m) to vdelel za/zywota zdrawe(h)o, aby po/smrti mogey Ma(r)tyrn w/to(m) dal pokoy Lawrenczowy a po/smrti Lawrynczowey nebo Ma(r)tynowi dety Lewrinczowi(m) deto(m) w/to(m) daly pokoy. Ya Ywanyss, stoyaczy pred radow, poslal se(m) po/syna swe(h)o Ma(r)tyrna, kdyz so(m) chtel zapysowaty, a on jest nechtel zadny(m) obyczege(m) pryty k/temv. P(ro)tož g(es)tliby on mel nebo chtel mluuity, mohol/by byl, gestliby sie ge(m)v videlo kratko ode/mnie. A to se ztalo leta bozieho 1509* (citované podľa I. Kotuliča, 1961, s. 133). Čeština sa tak napriek tomu, že plnila úlohu administratívneho jazyka, stala stimulačným činiteľom pri aktivizácii domácich jazykových prostriedkov: vedomé odstraňovanie *ř*, nahrádzanie predpony *nej-* domácou predponou *naj-*, domáce tvary odlišné od češtiny typu *mogey, pravom, stoyaczy, so(m), bozieho*. Základné tendencie rozvoja slovenčiny v 15.- 17. stor. vo vzťahu k vzdelaneckému prostrediu uvádza J. Skladaná (1997, s. 86–88). Na základe analýzy viacerých edícií Ostrihomského rituálu, ktorý sa interpretoval ako typický reprezentant kultúrnej stredoslovenčiny, dospela autorka k záveru, že jednotlivé vydania odrážajú vo vzťahu k pôvodnému prvému vydaniu odlišný areálový kontext a odlišný vydavateľský úzus rešpektujúci tradície ovplyvnené mestským vzdelaneckým prostredím. Rozbor viacerých vydaní pôvodných textov svetského administratívneho či náboženského charakteru svedčí o tom, že dávnejšie zaužívané administratívne formuly, ale aj formuly používané pri krste

a sobáši, v odlišnom prostredí, najmä mestského typu (toto prostredie bolo strediskom vzdelanosti, administratívy, práva i sídlom duchovných centier), nadobúdali nadnárečovú podobu. Na druhej strane je však nezanedbateľná tendencia svedčiaca o zmenách, ktorým napr. pôvodná stredoslovenská pamiatka strácala konkrétne hláskové a tvaroslovné stredoslovakizmy a jej reedíciu ovplyvnilo odlišné jazykové prostredie, vydavateľský úzus a pod. (pôv. *meno, odriekass, hriechow, Božei, messkania*, v reedícii *gméno, odrikáss, hrichuw, Bozj, meskánj*, porov. Skladaná, o. c., s. 91 a n.). Príklady tohto typu sú svedectvom formálnej spoločenskej nezáväznosti kultúrnych predpisovných útvarov a ich nekodifikovanej podoby. Korene útvarov vznikajúcich v mestskom, vzdelaneckom a cirkevnom prostredí siahajú až do 12. stor. a v písanej podobe sa zachovali, žiaľ, len z konca 15. snor.: výhražný list mestu Bardejovu so znakmi kultúrnej východoslovenčiny pochádza asi z roku 1491, no zreteľnejšie prvky východnej slovenčiny sa vyskytujú v prameňoch z 2. polovice 16. stor. Ide najmä o dokumentárne, pastoračné a folklórne žánre, ktoré najmä so zreteľom na pastoračné ciele vyšli zásluhou kalvínskych vzdelancov v polovici 18. stor. aj tlačou (zemplínske kalvínske tlače, napr. *Mali katechismus*, 1750, *Hlasz pobosneho spéványa*, 1752, *Radosztz sertza pobosneho*, 1758 a i.). Jazyk týchto prameňov sa vyznačuje typickými východoslovenskými znakmi: asibiláciou *dz, c* za *d, t*, neprítomnosťou dvojhlások, namiesto slabičného *r, l* je *er, ar, el, ol* a pod. Kultúrne predpisovné útvary však postupne strácali špecifické areálové znaky a v písomnej podobe sa zdokonaľovali. V žánroch západoslovenskej proveniencie badať areálovo podmienenú diferencovanosť: južný, tzv. trnavský typ, a severný, trenčiansky typ (porov. Krajčovič–Žigo, 1998, s. 88). Obidva typy charakterizuje neprítomnosť asibilácie, v trnavskom type sa však nevyskytujú dvojhlásky a mäkké spoluhlásky (sporadicky sa grafémami *dy, ty* zapisuje asibilácia), v trenčianskom type sa, naopak, dvojhlásky a mäkké spoluhlásky vyskytujú.

Pri úvahách o podiele mesta na formovaní a rozvoji kultúrnych predpisovných útvarov si treba uvedomiť, že mesto nebolo jediným stimulom ich rozvoja. Právý obraz o jazyku miest v predpisovnom období zatiaľ navyše aj žánrová obmedzenosť prameňov, ktoré sa z tohto obdobia zachovali. Okrem faktorov, ktoré podnecovali rozvoj kultúrnych predpisovných útvarov v mestskom prostredí, malo na kultivovanie slovenčiny veľký vplyv aj vidiecke prostredie, a to nielen v rovine žánrov, ktoré vychádzali z ústnej ľudovej slovesnosti (*Široko daleko má ružička kvitne / šuhajovo srdce za mnu veľmi lipne. / Ružička, fialka, rozkošný majerán, / jakože já smutná milého zanechám. / Kvitni že mi kvitni, majerán zelený, budeš mi potrebný na můj čas posledný*. Rukopisný

zborník J. Lániho, 2. pol. 18. stor.). Boli to aj administratívne žánre späté s agendou správcov vidieckych feudálnych panstiev, napr. inventáre, počtové knihy, obchodná korešpondencia a pod. (*Bielie fletterky, mensie fletterky pozlatiste, zase mensie fletterky pozlatiste, sponky na plast, dve bonbissky, try prstene, dve ihly, maliczke sponczisky*, Jelšava 1567; *Vrobilo se bohatey medy na tomze handly 5 centnarow. Derzela na probe c. 39 luotow. Geden kazdy luot po 40 d. a geden kazdy c. medy po 140 zl. vczini za sriebro a za med w sume f 85, d.-*, Boca 1599; *Prosym Was, d(omine) f(rater), odpysstie mi, gesli czuo zafarbili na tey weži, czy pak nycz gesstie. Gesli by giż nieczo zafarbili, tedy snad nebylo dosti farby, tak se namniewam. Pak li by gesstie nycz nezafarbili, tedy gissta wecz gest, že gesstie pan vrednyk newie o tey farbe, že by byla giż v pána*, Bojnice 1617).

V súvislosti s pamiatkami z predspisovného obdobia slovenčiny – bez ohľadu na to, či vznikli v mestskom alebo vo vidieckom prostredí – možno však hovoriť len o jazyku prameňov. O skutočnej jazykovej situácii z tohto obdobia si možno utvoriť len približný a zrekonštruovaný obraz, ktorý nie je – najmä vo vzťahu k žánrom hovorového štýlu – verný. Napriek tomu treba predpokladať, že v mestách bolo na kultivovanie jazyka viac stimulačných činiteľov: väčšia sociálna, profesijná, interná aj externá jazyková orientácia a národnostná diferenciácia obyvateľstva, sústreďovanie orgánov štátnej a cirkevnej správy, vzdelávacích stredísk. Ak mali žánre verejného styku v takomto heterogénnom prostredí plniť vyššiu spoločenskú funkciu, museli obsahovať funkčné, ústrojné, zrozumiteľné a ustálené prvky. Také prvky, ktoré postupne presahovali hranice teritoriálnych nárečí a strácali prvky regionálnej povahy. Išlo teda o výrazný vývinový proces, ktorým v mestskom prostredí vznikali varianty kultivovaného jazykového úzu, východiska neskorších kodifikácií.

Literatúra

- BLANÁR, V.: Zo slovenskej historickej lexikológie. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961.
 HABOVŠTIKOVÁ, K.: Jazykový rozbor listov M. Hradského z r. 1614–1618. In: Jazykovedné štúdie. VI. Štúdie a pramene k dejinám jazyka slovenskej národnosti. Red. E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961, s. 67–117.
 KOTULIČ, I.: Z mestských kníh Partizánskej Ľupče zo 16. storočia. In: Jazykovedné štúdie. VI. Štúdie a pramene k dejinám jazyka slovenskej národnosti. Red. E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961, s. 119–177.

KRAJČOVIČ, R.: Textová príručka k dejinám slovenského jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979.

KRAJČOVIČ, R.: Svedectvo dejín o slovenčine. 2. vyd. Martin, Matica slovenská 1980.

KRAJČOVIČ, R.: Po stopách kultivovania slovenčiny v starom Uhorsku. Kultúra slova, 15, 1981, s. 289–295.

KRAJČOVIČ, R.: Slovenčina v období uhorského humanizmu. Kultúra slova, 16, 1983, s. 3–9.

KRAJČOVIČ, R. – ŽIGO, P.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Študijná príručka a texty. Bratislava, Univerzita Komenského 1998.

KUCHAR, R.: Právo a slovenčina v dejinách. Budmerice, Rak 1998.

SKLADANÁ, J. Kultivovanie predpisovnej slovenčiny od 16. storočia. In.: Philologica. XLV. Zborník Filozofickej fakulty UK. Red. P. Žigo. Bratislava, Univerzita Komenského 1997, s. 83–102.

ŽIGO, P.: Domáce podoby staršej slovenskej ojkonymie. In: Aktuálne úlohy onomastiky z hľadiska jazykovej politiky a jazykovej kultúry. Zborník príspevkov z II. československej onomastickej konferencie 6.–8. 5. 1987 v Smoleniciach. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1989, s. 206–210.

JAZYK MESTSKÝCH KNÍH ZO 16.–18. STOROČIA

Jana Skladaná

Mestské knihy predstavujú najvýznamnejšie pramene fondov mestských archívov. Obsahujú zápisy samosprávnych mestských orgánov a ich úradníkov (magistrátu). Najstarším typom bola jednotná mestská kniha (Stadtbuch) s rozličnými zápsimi, ktoré sa týkali právnych, súdnych, účtovných a majetkových záležitostí mešťanov. V diplomatike ide o súhrnné označenie typu písomných prameňov úradnej proveniencie.

Najstaršie mestské knihy na Slovensku sú zachované v Bratislave a v Banskej Štiavnici z r. 1364, v Žiline z r. 1378 (táto mestská kniha má mimoriadny význam pre ďalší vývin slovenského jazyka; porov. príspevok R. Kuchara, 1998), ďalej v Banskej Bystrici, Košiciach a Trnave z r. 1394, v Prešove z r. 1411, v Bardejove z r. 1418, v Kremnici z r. 1423 atď.

Mestské knihy sú dôležitým prameňom nielen pri skúmaní vývoja hospodárskych, spoločenských a politických pomerov v mestách na Slovensku, ale sú nepochybne aj významným prameňom pre poznanie etnického i jazykového vývoja miest, pretože miera používania domáceho jazyka v mestských knihách odráža národnostno-politické pomery v mestách. Jazyk zápisov v mestských knihách predstavuje najrozmanitejšiu škálu od čisto latinských alebo nemeckých zápisov cez zápisy české, obsahujúce slovakizmy, až po zápisy slovenské, často obohatené aj úzko nárečovými prvkami príslušnej oblasti. Jazyk slovenských zápisov možno charakterizovať ako predpisovné jazykové útvary, ktoré vznikali na Slovensku v období od 16. do 18. storočia na základe domáceho kultúrneho hovoreného úzu a domácich nárečí a pod vplyvom češtiny. Do slovenskej lexikálnej zásoby sa dostávajú aj výrazy latinské, nemecké, prípadne iné. Pre tieto útvary je charakteristická väčšia alebo menšia slovacita, ktorá svedčí o tom, že v súvislosti s postupným formovaním a uvedomovaním slovenskej národnosti vzrastala aj potreba používať slovenčinu ako prirodzený domáci kultúrny vyjadrovací prostriedok slovenskej národnosti. V 14. a 15. storočí používali Slováci v písomnom styku v značnej miere češtinu, ktorá ovplyvňovala ich písomný prejav aj neskôr, no bola stále väčšmi vytláčaná kultúrnou slovenčinou s viacerými nárečovými prvkami. Jazykový charakter slovenských rukopisných i tlačených pamiatok z predpisovného obdobia uka-

zuje na nezvyčajne zložitú jazykovú situáciu na Slovensku (porov. Blanár, 1983; Doruľa, 1977; Krajčovič, 1988; Pauliny, 1983 a iní.). Jazykový úzus nebol pevný a ustálený, stupeň slovacity bol rozličný; závisel od pôvodu pisára, od miery jeho školenia i od druhu rukopisných, resp. tlačených pamiatok. Najväčšia miera uplatnenia kultúrnej slovenčiny sa prejavuje v praktických administratívno-právnych písomnostiach, medzi ktorými závažné miesto zaujímajú aj mestské knihy. Celkový jazykový charakter mestských kníh závisel však od národnostného zloženia mesta, resp. mestečka, predovšetkým jeho mešťanov, richtára a mestskej rady.

Na jazykovú analýzu sme si vybrali niekoľko mestských kníh, pričom sme sa usilovali zachytiť celé slovenské územie, teda od západného Slovenska až po východné. Predmetom našej analýzy bude mestská kniha Stupavy, konkrétne mestskej časti Mást, Trnavy (analýzu urobil R. Krajčovič, 1961), Bánoviec nad Bebravou (J. Skladaná, 1984), Partizánskej Lupče (I. Kotulič, 1961) a Jelšavy (Jelšavskú mestskú knihu spracovali z historického a jazykového hľadiska D. Lehotská a J. Orlovský, 1976).

Podrobnejšie sa budeme zaoberať mestskou knihou z Bánoviec nad Bebravou, ktorá predstavuje obsahovo i formálne vzácnu slovenskú jazykovú pamiatku. Obsahuje zápisy z rokov 1551–1719. Okrem troch latinských má všetky zápisy slovenské. České jazykové prvky sú pomerne zriedkavé; vyskytujú sa iba na prvých stránkach knihy. Prejavujú sa v oblasti pravopisnej (písanie *rz* namiesto *r*, *au* namiesto *u*, napr. *przistupil* 1551; *spolusaused* 1584), v oblasti hláskoslovnej (*prodal* 1551; *gistotu* 1553; *gyz* 1565; *cztwrt* 1567), tvaroslovnej (*synem* 1553; *wizdwihl* 1566) a slovotvornej (*pondely* 1585). Lexikálne bohemizmy sú veľmi zriedkavé a týkajú sa prevažne synsémantických slov (*take* 1574; *genz* 1610). Najviac českých jazykových prvkov je vo formulách a spojeniach typických pre administratívno-právny štýl, ktoré sa ako hotové preberali z češtiny. Tak ako do väčšiny administratívno-právnych písomností, aj do bánovskej knihy sa dostáva latinčina v podobe lexikálnych prevzatí. Latinské výrazy sa tu vyskytujú jednak pravopisne, hláskoslovne i slovotvorne adaptované do domáceho jazyka (*supplikaczya* 1602; *declarugeme* 1638; *successorow* 1640; *cedowala* 1667), jednak sa používajú ako citátové slová, spojenia alebo celé vety, spravidla zaradené do slovenského kontextu (*zwrchu predepsany fratres ziadali magistratum de jure consanguinitatis k sobe hereditatem kopanjcu pri-daty* 1650; *odpredala gest genero suo swu czastku gruntu sweho* 1553; *učinili mezy sebu sponte et benevole pritelske dokonany* 1711). Často sa latinské výrazy využívajú ako synonymné popri slovenských výrazoch a spojeniach (*prawy napadniczy a legittimi heredes* 1591; *drzal a vendicowal* 1711).

Nemecký lexikálny vplyv možno badať iba v ojedinelých prípadoch (*fraymark* 1553; *ffraysstak* 1585; *ffortna* 1636; *ssaczunk* 1643). Zväčša ide o ich rozšírenie na rozsiahlejšej časti územia.

Zápisy v bánovskej mestskej knihe sú prevažne slovenské. Výskyt slovenských slov sa z veľkej časti zhoduje s ich výskytom v bánovských nárečiach, no často je ich rozsah širší. Bánovské nárečia tak ako dnes tvorili aj v staršom období vývinu nášho jazyka prechodný typ medzi nárečiami západoslovenskými a stredoslovenskými, pričom sa viac blížila k stredoslovenským nárečiam. Aj najnovšia dialektologická literatúra ich zaraďuje medzi nárečia stredoslovenské. Od západoslovenských nárečí sa odlišujú viacerými typickými stredoslovenskými prvkami. Takmer všetky tieto prvky, ktoré sa týkajú najmä hláskoslovia, tvaroslovia i tvorenia slov, sa nachádzajú aj v bánovskej mestskej knihe. Napr. zmena *o > uo* (*duom* 1551; *kostuol* 1573; *czuo* 1609; *hluohoweho* 1719). Vyskytujú sa viaceré doklady na palatalizované *d', t', ň i l'* (*liepssi* 1607; *niedeli* 1608; *tielia* 1610; *niehawam* 1610). Zachováva sa skupina *št'* (*messtissto* 1654; *sedlysstjach* 1671). V psl. skupine *ort-* s cirkumflexovou intonáciou sa zachovalo *ra-* v slove *rakity* 1710. Napriek tomu, že v bánovských nárečiach sa v zásade neuskutočnila zmena *t > c*, v niektorých ojedinelých prípadoch je doložená; napr. v slove *proci* 1669. Niektoré prvky bánovských nárečí sú spoločné so západoslovenskými, predovšetkým s dolnotrenčianskymi nárečiami, čo sa prejavuje aj v skúmanej knihe. Napr. veľmi produktívna je slovesná prípona *-uvať*, napr. *zbuduwały* 1658; *wodluwal* 1671; *nihiluwany* 1713. Častý je aj výskyt tvarov *l*-ového prídavia so zmenou *i > e* (*kupel* 1567; *mohel* 1710; *znikel* 1717). V viacerých dokladoch je vkladné *e* proti stredoslovenskému *o* (*sswager* 1690), ale nachádzame aj stredoslovenskú podobu (*pondielok* 1611). Typický tvar slovesa *prísť* s neetymologickým *-n-* je zachovaný v podobe *prinducze* 1717. Na dolnotrenčiansku oblasť západoslovenských nárečí poukazujú aj príslovky *napredek* 1648; *prwek* 1687; *zasek* 1689 a prešmyknuté tvary substantív *malžen*, *malženka* 1663. V oblasti tvorenia slov sme zaznamenali produktívnu príponu *-isko* bez pejoratívneho zveličujúceho príznaku (*mestisko* 1667) a príponu *-ica* (*studnica* 1559; *sswagrycza* 1690; *chladecznicza* 1713). V lexikálnej oblasti nachádzame nárečové výrazy ako *wczil* 1610; *dewer* 1635; *poky* 1666; *wymisslienka* 1711.

Obsahovo bánovská mestska kniha zachováva bežnú štruktúru mestskej knihy. Obsahuje kúpno-predajné zmluvy, zápisy o delení, odkazovaní a dedení majetku, prípadne iné. Prevažne ide o menšie nehnuteľnosti mešťanov, a to domy, polia, lúky, záhrady. Z tohto rámca vybočujú dva zápisy kronikárskeho charakteru. Prvý záznam sa týka morovej nákazy v Bánovciach (1657) a druhý tu-

reckého plienenia v Bánovciach (1663). Prvý záznam je zapísaný takto: *Pro memorial za hodnu a slussnu wecz vznaly sme, czo potomkom nassym znatj naležy, aby sme do protocollu tohoto daly zapsaty pamatku hrozneho hnewu božicho, kterak my pre hrychy a wystupkj nasse hroznu rannu morowu bily sme tres-tany, kterežto nakaženy morowe začžatek swug wzalo anno 1656 hned z počžatku mensis julij a trwalo až do mensem [decem]brem do dne S. Luczie, quo intervallo padlo z teg rany moroweg osob pospolitych gak z prednegssich mužuw a žen, tak tež cželedy pospoliteg obogiho pohlawy, okolo pul osmeho sta, ne z dedin, ale toliko z sameho mestecžka.* Text druhého záznamu je takýto: *Za tohože richtarstwy Andr. Fille Turcy a Tatary excursij učinily do Uherskeg zeme, welyke paleny w ny prowodyce, lidu mnostwyy mladych do wezeny sprowodyce, starych ukrutne mordugyce. In summa suženym welikjm a strachem wssy kragine ne tolyko Uhersku, ale y Morawsku a gine okolnye naplnyce. W tom rocze 1663 in septembri Tatare do mestečka Banowiecz nasseho nenadale wpadnuce lidu obecniho neco zagely, netco zmordowaly. P. richtare Andr. Fille rowne zmordowaly, mestecžko wipalyly a mnoho bid a tesskosty učinilj.*

Všetky ostatné zápisy majú spravidla rovnakú štruktúru. Na začiatku zápisu býva obyčajne datovacia formula. Najčastejšie sa uvádza bližšie časové určenie podľa kresťanského kalendára. Napr. *Roku 1580 w stredu den popelcze, to gest prwopostny stredu.* Úvodná formula sa najčastejšie začína svedectvom richtára alebo richtára a mestskej rady, tzv. intituláciou. Napr. *My rychtar a rada mesta Banowycz 1578.* Ďalšou časťou úvodnej formuly je oznamovacia formula, tzv. promulgácia. Napr. *znamo czynyme a k pameti vwodzugeme 1580.* Jadro zápisu, tzv. naráciu, tvorí stručne formulovaný vlastný právny akt, pričom sa uvádzajú mená zúčastnených stránok a dôvod ich záležitosti, ako napr. kúpa alebo predaj domu, zemí, lúk, záhrad, splácanie dlhov, testamenty, vyplácanie príbuzných z dedičstva, darovanie peňazí na opravu kostola a pod. Slovná zásoba zápisov bánovskej mestskej knihy je pomerne stereotypná. Okrem ustálených formúl a spojení v zápisoch sme zaznamenali len malý počet frazém, čo vyplýva z celkového charakteru slovnej zásoby, ktorá reprezentuje administratívno-právny štýl. Napr. *nakaženy morowe začžatek swug wzalo 1657; abi na pustatinu newyssel 1658; prinducze do niektereg kyselosty 1717.*

Celkovo možno jazyk bánovskej mestskej knihy charakterizovať ako kultúrny predpisovný jazykový útvar, ktorý je v starších zápisoch ovplyvnený češtinou, neskôr sa prejavuje aj vplyv latinčiny. V celom texte prevládajú bánovské nárečia. Mestečko Bánovce nad Bebravou bolo zo stránky etnickej i jazykovej výrazne slovenské. Správu mesta držali v rukách po stáročia Slováci. Vplyv ne-

meckého ani maďarského etnika sa hlbšie neprejavil v žiadnej oblasti kultúrneho a hospodárskeho života mestečka.

Tak ako sa v bánovskej mestskej knihe vyskytujú v hojnej miere prvky bánovských nárečí, podobne aj v ďalších mestských knihách sme zaznamenali vplyv nárečí v príslušnej oblasti.

Obecná kniha z Mástu (časť Stupavy) z 18. storočia obsahuje prvky záhorských nárečí, napr. jotácia po perniciach (*w sumge 61 zlatych 1741; spis tento ze sebga dawam 1763; pget a tricet zlatych 1764; pgekne krasne 1765; berem tento dluh na sebga 1772; wirabiany 1783; pri domiech 1778*), ďalej tvary nominatívu maskulína plurálu na *-e* (*platit interese 1738*), pri životných substantívach nominatív maskulína plurálu na *-é* (*susedé 1780; formané owes wozili 1789*). Z lexikálnych záhorských dialektizmov možno uviesť typické *enem* (*ke kostelu enem osem zlatich 1735*), *zelnicza 1746*, *zelna becška dubowa 1788*. Ďalej sa v tejto knihe vyskytujú mnohé nárečové výrazy, typické aj pre ostatné západoslovenské nárečia, napr. tvary *nemohel 1735; mosela 1735; pres interesu* vo význame ‘bez’ 1735; *prinde 1787; wczil 1789; zaseg 1758*.

Najstaršia perecká kniha (obsahujúca záznamy týkajúce sa správy vinohradov; *pereg, perek* bol správcom vinohradov) z Trnavy z rokov 1563–1632 zachytáva viaceré prvky z juhozápadoslovenských nárečí (vyskytuje sa asibilácia *t > c*: *tey stwrczi polowycz 1568; na mieszcze 1569; placzyt 1579*; zriedkavejší je znelostný protiklad *v - f*: *vftom 1614; stafcu 1597*; charakteristické pre juhozápadoslovenské nárečia sú podoby genitívu z *horne strany*, z *dolne strany*; popri podobe *ktery* sa často vyskytuje nárečové znenie *keri*; niekoľkokrát sa vyskytuje nárečová podoba predložky *prez* vo význame ‘bez’ a pod).

Mestské knihy Partizánskej Lupče zo 16. storočia dokazujú výraznú slovakizáciu obce, ktorú ako mesto založili niekedy v polovici 13. storočia nemeckí kolonisti (pôvodný názov bol Nemecká Lupča). Mesto však bolo založené v slovenskom jazykovom prostredí. Už od začiatku 16. storočia sa tu úraduje po slovensky, pričom písomné doklady sú ovplyvnené češtinou (výrazný vplyv češtiny zaznamenávame na celom slovenskom území), hoci vlastnou rokovacou rečou bolo domáce stredoslovenské nárečie, ako o tom svedčia niektoré výroky stránok, ktoré sú zapísané takmer čistým stredoslovenským nárečím. Stupeň slovakizovania českého jazyka používaného na isté funkcie na Slovensku – ako sme už na začiatku uviedli – závisel najmä od školenia pisára, od charakteru zapisovaného textu, ale aj od iných okolností. Analýzu jazyka týchto textov urobil I. Kotulič. Uvedieme iba skratkovo niektoré typické stredoslovenské prvky, charakteristické pre tieto pamiatky. Vyskytujú sa tu podoby *žriedlo 1588; w posretku*

1543; *namietol* 1535; *statok* 1571; *ryady* 1591; *posiewati* 1597; *kotal* 1593; *brwan* 1598; *sestar* 1578; *tenkuo, kmentowuo* 1589; *mwog* 1509; *wuobecz* 1538; *zlatih sedemdesiat* 1597. Z lexikálnych slovakizmov možno uviesť *hlawnicze z obliečkami* 1597; *zuhoriti* 1597; *mur* 1540; *kapusta* 1582 a i. Zaujímavá je jelšavská mestská kniha. J. Orlovský ju zaraďuje jazykovo do nárečí stredoslovenských a stredogemerských (gemersko-jelšavských). Gemerské nárečia sú totiž mimoriadne členité. Jedna ich časť sa prikláňa k stredoslovenským nárečiam, pre ďalšie oblasti sú typické východoslovenské nárečové prvky. Okrem toho sa tieto nárečia vyznačujú aj špecifickými gemerskými nárečovými prvkami. Tu naozaj platí „čo dedina, to reč iná“. Na tomto mieste sa nebudeme zaoberať podrobnou analýzou; tú veľmi dôkladne urobil J. Orlovský. Iba stručne upozorníme na niektoré nárečové javy, ktoré sa vyskytujú v jelšavskej mestskej knihe. Ide o stredoslovenské prvky (*ktorie stryberne weczy* 1567; *domczok* 1593; *brawy dwa na zabitya* 1594; *rwozny* 1679; *czwerny bielge* 1699; *misya tu sumu poloziti* 1603), východoslovenské prvky (*lepsie podtwzerzenie* 1567; *zan spolna vczinili* 1572; *skerze* 1658; *zwerchu zapsanego pana* 1672) a typické gemerské (aj jelšavské) prvky (-ó < -ou, -ov: *zo swogo polowiczko domu* 1699, *Andrasso sin* 1659; š namiesto č: *pšolinec* - včelín 1679, *ssyernye ssati* 1658). Na záver možno konštatovať, že jazyk mestských kníh je výrazne ovplyvnený príslušnými nárečiami. Ak sa teda uvažuje o zárodkoch mestskej reči už od 14. storočia, týka sa to predovšetkým aktivizácie odlišnej slovnej zásoby, ktorá obsahuje výrazy, termíny a spojenia typické pre mestský život (remeslá, obchod, mestská administratíva a pod.). Avšak vzhľadom na to, že norma nebola ešte ustálená, podoby kultúrnej slovenčiny boli viac prístupné príslušným nárečiam, čo nám jasne ukazuje analýza mestských kníh.

V súčasnosti je úplne iná situácia. Súčasné výskumy dokazujú značné rozdiely medzi živou podobou mestskej reči a jazykom v okolitých obciach. Skôr možno pozorovať vplyv mestskej reči na nárečia. V staršom období vývin nášho jazyka bola oveľa väčšia prepojenosť medzi nárečiami a kultúrnym jazykom, o čom svedčí práve výskyt troch podôb tohto jazyka.

Literatúra a pramene

BLANÁR, V.: Vývin slovnej zásoby v predkodifikačnom období. *Slovenská reč*, 48, 1983, s. 321–330.

DORUĽA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, Veda 1977. 136 s.

KOTULIČ, I.: Z mestských kníh Partizánskej Lupče zo 16. storočia. In: Jazykovedné štúdie. VI. Štúdie a pramene k dejinám jazyka slovenskej národnosti. Red. E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961, s. 119–177.

KRAJČOVIČ, R.: Najstaršia perecká kniha mesta Trnavy. In: Jazykovedné štúdie. VI. Štúdie a pramene k dejinám jazyka slovenskej národnosti. Red. E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961, s. 41–65.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

KUCHAR, R.: Jazyk mesta Žiliny v 15. – 16. storočí. In: Mesto a jeho jazyk. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 2000, s. 125–137.

LEHOTSKÁ, D. – ORLOVSKÝ, J.: Najstaršia jeľšavská mestská kniha 1566–1710. Martin, Osveta, 1976. 480 s.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 256 s.

SKLADANÁ, J.: Najstaršia mestská kniha v Bánovciach nad Bebravou. In: Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. K 66. výročiu vydania výsad pre žilinských Slovákov. Ed. R. Marsina. Martin, Osveta 1984. 280 s.

JAZYK MESTA ŽILINY V 15. – 16. STOROČÍ

Rudolf Kuchar

Jazyk mesta a existencia mestskej reči v minulosti má svoje špecifiká. Je zrejme, že bol celkovo iný ako jazyk nárečia, resp. nárečových celkov. Poznačený bol napr. cudzími, resp. kultúrnymi slovami, viac sa internacionalizoval, prejavovali sa v ňom viaceré odborné termíny a pod. Pretože skúmanie vývinu mestskej reči v minulosti sťažuje časová vzdialenosť, je zrejme, že treba brať do úvahy aj iné aspekty.

Výskum mestskej reči (jazyka) z historického aspektu si vyžaduje posúdenie stavu a pomeru síl jednotlivých skupín obyvateľov žijúcich v skúmanej oblasti (meste), ich právne a sociálne postavenie (1.). Dôležité je aj poznanie stavu jazyka na historickej osi času – rovine v príslušnom regióne (2.).

Venujme preto pozornosť z týchto dvoch aspektov mestu Žiline a jej reči¹.

1. Najprv niečo z histórie tohto mesta. Mesto Žilina patrilo oddávna medzi mestá s výsadami, nebolo teda slobodným kráľovským mestom (Marsina, 1984, s. 21), hoci sa o také postavenie počas svojho jestvovania neustále usilovalo (Marsina, *ibid.* s. 20). Jej obyvateľmi boli od začiatku jej zriadenia Nemci a Slováci ako formálnoprávne rovnoprávni členovia s tým, že väčšinu obyvateľov Žiliny tvorili Slováci. Vedúce postavenie z aspektu majetnosti mali však Nemci, ktorí mali dlhý čas správu mesta vo svojich rukách. Slováci patrili medzi sociálne nižšie vrstvy, z ktorých mnohí sa dostávali medzi sociálne vyššie vrstvy (potom plnili i funkcie boženíkov a pisárov). Takéto delenie spoločnosti mesta sa prejavovalo v bežnej každodennej komunikácii jej obyvateľov. Komunikácia, dorozumievanie obyvateľov mesta Žiliny v minulosti (v pol. 15. a 16. storočia) sa uskutočňovalo s jazykovými prvkami², ktoré fungovali v blízkom slovenskom regionálnom areáli dialektov. Tento areál blízkych dialektov vytváral a bol, najpravdepodobnejšie, základom mestskej reči v Žiline. Na domáce jazykové pros-

¹ Na tento problém v istej súvislosti upozornil už V. Blanár (1964), ale ho, ako sám hovorí, nerieši.

² O prvkoch a črtách pri dorozumievaní v mestách pozri porov. J. Horeckého (1988, najmä s. 110). Poslúžila nám ako východisko na sledovanie utvárania sa osobitnej formy reči v rámci mesta.

triedky od príchodu vplývala reč hostí (Nemcov), čím sa spätne obohacovali alebo aj spestrovali výrazové prostriedky Žilinčanov³ a okolitých nárečí. Dôležitú úlohu tu zohrala aj vzdelanostná úroveň mestského obyvateľstva a jej vplyv na nižšie sociálne vrstvy.

Mesto Žilinu s jej nárečiami možno v skúmanom období začleniť do areálu severných západoslovenských nárečí. Migrácia obyvateľstva a obchodná činnosť jej obyvateľov sa podstatnou mierou podieľala na formovaní mestského jazykového útvaru s istým úzom, mestskej reči. V mestskej reči Žiliny možno preto pozorovať (sledovať) niekoľko rovín. V nich môžeme zistiť charakteristické črty, ktorými sa odlišoval jazyk obyvateľov mesta Žiliny od jazyka obyvateľov okolitých dialektných skupín.

Pre nárečia žilinského okolia (aj jazyka Žiliny) skúmaného obdobia aspoň v skratke môžeme uviesť niekoľko typických hláskoslovných a tvaroslovných prvkov. Sú nimi:

- a) cekanie a dzekanie: *gace, pac, svacic, kadzic,...*;
- b) neexistencia zmeny skupiny *šě* na *št*; resp. zachovávanie typického jazykového prvku zpslov. nárečí: *ščascie, ščasní, ešče, Ščefán...*;
- c) zachovanie slabičného *t* (po labiálach): *vlk, vlna, plní*, ale v iných postaveniach: *dužoba, tustí,...*;
- d) participium *l-ové*: *chcel, robel, prišiel, zedel*;
- e) vzťažné zámeno s podobou *kerí*: *ňiekerí, kerí, kerísi*.

Jazyk obyvateľov mesta Žiliny bol teda poznačený, ako sme uviedli, uvedenými jazykovými prvkami. Bol však súčasne iný nielen tým, ale aj lexikou a rozličnými vetnými konštrukciami. Zdalo by sa, že uvedené konštatácie sú len v rovine teoretickej. Ukážeme, že je to ináč, že uvedené tézy sa dajú aj skonkretizovať. Ved' napr. výskum v oblasti niektorých našich písomných pamiatok nás presvedča o tom, že práve ich isté výpovedné pasáže, časti nám poskytujú materiál na sledovanie uvedenej problematiky. Takou písomnosťou je napr. *ŽK* s prekladom *Mp* (**a**) a zápismi pred mestskou radou Žiliny (**b**) a zápisy testamentov žilinských obyvateľov (**c**).

V textoch tohto typu sa často stretáme s takými kontextami, v ktorých sa zachytila autenticky vyslovená väčšia alebo menšia časť výpovede. Takáto výpoveď nám poskytuje informácie o existencii a stave mestskej reči, istého územného mestského celku.

³ Tento jazykový vývin v mestskom prostredí potom spätne pôsobil na okolité nárečia vo viacerých jazykových plánoch.

Pozrime sa na kontexty z uvedených písomností (**a**, **b**, **c**), ktorých samozrejmosťou je nárečový, nadnárečový, resp. český základ, najmä pokiaľ ide o synsémantické slová.

(**a**) Z prekladu *Mp* (1473)⁴ z časti *O zalobie na zlodiege* (1) vyberáme a čítame: tedy rzekne tak: pane, pane rychtarzy, ya zalugi Bohu, wam na meho zlodiege, kterehoz sem ga s gistinu vlapil a/uwazal, pane, y przed p[ra]wo sem przynesl, ze on gest przyssel mezy me cztyrzy koly a on gest me zbozy mnie vkradl a toho mam dobreho swiedomie na mych wolacznych lidech ...(s. 95).

Z časti *Potvrzeni bozby toho zyda* (2) vyberáme a čítame: A gestlis ty w/tem winen, aby nikdy neprzyssel do rzyssse Abrahamowy, any przyssel na zmrtwych_wstani, kdez_to krzestane, pohane, zyde wsta[n]v k/swe[m]v stworzyteli. Paklis winen, aby tie ten zakon, czoz Buoh dal na horze Synagi, czoz Pan Buoh sam psal swymi prsty na kamennu tablu ...(s. 101).

V kontexte s právnym obsahom (1) zisťujeme právne termíny *istina*, *právo*, *richtár*, *svedomie*, *zbožie*, *zlodej*, resp. terminologizované spojenie *štyri koly* a frazému s právnoterminologickým obsahom *ulapiť s istinou* koho. Kontext (2) obsahuje termíny *vinen*, *zákon* (- právne predpisy), resp. v názve paragrafu aj termín *božba*. Z nárečových prvkov tu zisťujeme hláskoslovné podoby *Buoh*, *Pan Buoh*, *kamennu tablu* a nadnárečové, resp. celoslovenské prvky, napr. *aby*, *nikdy*.

(**b**) Dobrým príkladom zo *ŽK* z početných zápisov pred mestskou radou Žiliny je najstarší slovenský zápis z roku 1451: vyznal i rekel jest Peter Fruylch, praví: milí páni, prišli sme od svéj nevesty, manželky bratra mého Hannuss Frolycha o neaké veci, což mal Hannes Frelych činiti s Polakem Niklossem o nekeraký tyss, o braky; a ona jest nám dala v ruce v našu moc, což kolvek my zjedname s zvrchupsaným Niklossem, to má zjednané býti a ona má pri tém zóstatí a na tém dosti meti. A my ...za to zlibugeme, že to má pevne a tvrde držané býti; i jest nám bóh pomohol, že jsme učinili úplnú úmlovu ...atď.

Z textu vidíme, že popri nárečových tvaroch [*rekel*, *o neaké veci*, *pri tem*, *na tem*⁵], sa stretáme s nadnárečovými prvkami, napr. s tvarom participia I-ového *pomohol*, resp. prvkami administratívno-právneho štýlu (*dala v ruce*, *v našu moc* alebo *to má pevne a tvrde držané byti* alebo *jesme učinili úplnú úmlovu*), ktorého prvkami sú aj právne termíny *fojt*, *boženík*, *úmlova*, resp. *bratr*, *manželka* a *nevesta*.

⁴ Transliterovaný prepis urobil R. Kuchar v edícii *Žilinská právna kniha* (magdeburské právo). 1993.

⁵ M. Smatana vo svojej kandidátskej dizertačnej práci (1995, s. 132) hovorí: Bežnými sú tvary *teho*, *temu* a *pod*.

Iný text zápisu z r. 1454 tej istej pamiatky zachoval tento kontext: milí páni, byla sem v Sliesku u svého syna a mój syn tak praví, nechci já dáti dědictva svého večistého za nevečisté, nebo otce mého dóm jest kamenný a jeho drevený a moje děti ten kup vždy stavjí.

Nářečovými prvkami sú tu zámeno *mój*, substantívum *dóm* (Smatana, 1995, s. 61), adj. *kamenný*, *drevený*. Prvkami nadnářečovými sa javia výrazy *diedictwa večisteho za nevečisté, kup, syn* ako terminologická zložka administratívno-právneho štýlu.

c) Testamenty mesta Žiliny nám poskytujú o mestskej reči tiež zaujímavé jazykové informácie. Na ukážku vyberáme z nich niektoré kontexty: Neyprwe tych f 10 poruczyam ...synowy swemu Mychalowy, predkom mjmo gyny statek. Ty pak penyze aby vžywal ktery by kolwek prytel chowal toho synka bez úrokú a potom kdyby guž ten synek mohl na rzemeslo se daty, techda aby ty penyze se daly na úrok, a/tak aby mu tež rostlo, a/k/tomu gesscze tomu/synowy krawu gednu, j z/domu pak predkom poruczyam cztyrom dewognym dyewkam na sukne po trech zlatych, ...rolya, ktera gest Na hlynach to poruczyam swemu zatowy Sczastnemu ...atd'.

Aj v uvedenom kontexte z konca 16. storočia nachádzame jazykové prvky, ktoré upozorňujú na skutočnosť, že sú aktívnou zložkou mestskej reči. Nářečová stránku v ňom reprezentuje napr. skupina *šč* (*gesscze, Sczastnemu*) alebo príslovka *predkom* vo význame 'najprv', ale aj tvar substantíva *rola* (zapísané *rolya*). Nadnářečovým prvkom je tu predovšetkým termín *úrok* z oblasti odborného (právneho) vyjadrovania (aj v spojení *dat' na úrok čo*, teda peniaze). Spojenie *bez úroku* je už záležitosť administratívno-právneho štýlu. Použilo sa vo význame 'bez nároku na odmenu'.

Podobnú štruktúru má aj text testamentu z roku 1592. Čítame v ňom: manzelcze meg Hanne napred aby s/teg summy wyszlo f 4. Czo se pak dotycze syaty Na hlynach, manzelka ma Hanna aby wzala gednu polowyczu a dietky me druhu polowycz. Czo se pak dotycze zahrady, Hanna, manzelka ma, aby posyala tento rok, Na hlynach aby take gedny hony sobie posyala. Potom kdy ona s toho pozitek wezme, nykomu gine[m]v ...

O uvedenom texte rovnako platí, že ide o prejav s niekoľkými nářečovými prvkami (*napred, polowycz, pozitek*) i nadnářečovými (*polowyczu, dietky, potom, siaty, s/teg*), v ktorom majú svoju dôležitú úlohu právne termíny: *summa, pozitek, manzelka*, pričom spojenie *s teg summy wyszlo* je zároveň prvkom administratívno-právneho štýlu..

Neskorší text (testament z r. 1641, teda o 100 rokov neskôr) nám poskytuje takýto obraz o jazyku tohto mesta: Ya Ssteffan Kosian, obywatel mesta Žiliny,

acžkoly prj mdllobe tela meho na zdrawy mem nedužywy, wssak_že pry dobreg pamety a zdraveho rozumu suce, na to sem premysslal od tydne, yako bych po meg smrty manželku mu zanechal, aby nemela od prateľstwa žadneg krywdy. ...Czo by se dotikalo meg manželky pozustaleg, totyž Anny Blasskoweg, ponewadž pryplodek mela se/mnu, synáčka,...

Z úvodnej časti testamentu predstavujúceho nadnárečový jazykový útvar sa dozvedáme o delení majetku. Tento jednostranný právny úkon obsahuje mnohé výrazy terminologického i neterminologického charakteru. Terminologickej oblasti sa týkajú výrazy *obyvateľ, pri dobrej pamäti, manželka, priateľstvo, krivda, dotýkať sa, pozostalá, príplodek, synáčik*.

Cieľom nášho príspevku nebolo ukázať, ako sa hovorilo v 16. storočí v meste Žilina. Išlo nám o to, aby sme pomocou výskumu niektorých administratívno-právnych písomností ukázali, aké možnosti nám tieto písomnosti poskytujú pri rekonštrukcii reči a jazyka mesta Žiliny skúmaného obdobia. Zistili sme, že z historického aspektu základom mestskej reči Žiliny bolo nárečie okolia tohto mesta, teda reč vidieckeho kolektívu. Táto sa prekrývala aktualizovanou zlozkou, čiže prostriedkami kultúrneho jazyka, teda časťou jazykových prostriedkov využívaných príležitostne (prvkami nadnárečovými – zpslov. typu, resp. aj strsllov. – doplnená o odbornú terminológiu – najmä právnú, ale aj inú). O tom jasne svedčia nielen prezentované, ale vo viacerých prípadoch v tomto príspevku z časových dôvodov neuvedené aktuálne zistenia.⁶

A celkom na záver by sme chceli zdôrazniť skutočnosť, že písomný záznam uvedených textov má viac alebo menej české rúcho, pretože Slováci nemali do kodifikácie A. Bernoláka svoj spisovný jazyk.

Literatúra a pramene

- BLANÁR, V.: Hodnotenie jazyka Žilinskej knihy. Jazykovedný časopis, 15, 1964, s. 116 – 137.
 HORECKÝ, J.: Slovenčina v našom živote. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988.
 CHALOUPECKÝ, V.: Kniha žilinská. Bratislava, Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy 1934.
 KUCHAR, R.: Žilinská právna kniha (magdeburské právo). Bratislava, Veda 1993.
 MARSINA, R.: Výsady pre žilinských Slovákov z roku 1381. In: Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. Red. R. Marsina. Martin, Vydavateľstvo Osveta 1984, s. 13 – 40.
 SMATANA, M.: Jazyková situácia v Rajci. Kandidátska dizertačná práca. 1995.

⁶ Kompletizovaním jednotlivých jazykových prvkov z istého súboru písomností toho istého územného celku možno zostaviť jeho aktuálny hovorený jazyk.

JAZYKOVÁ SITUÁCIA V MESTÁCH

JAZYKOVÁ SITUÁCIA V MALOM MESTE

Ján Horecký

Mesto Stupava, ako píše už Matej Bel v Notitiách, leží na úpätí vrchu Jan-tárový kameň (v orig. Borostyánkő), tiahne sa od juhu na sever. Jeho obyvatelia sú prevažne Slováci, je tu niekoľko Nemcov. Usadilo sa tu dosť židov, ale neobťažujú občanov, venujú sa prevažne obchodu.

Prvá zmienka o Stupave je z r. 1269, vodný hrad (dnešný kaštieľ, v ktorom je Dom dôchodcov) sa spomína r. 1271. R. 1443 sa uvádza ako zemepanské mestečko. Patril k panstvu Pálffyovcov, ktorý ho kúpili r. 1512. V rokoch 1867 až 1945 boli majiteľmi panstva Károlyiovcami.

Hovorí sa tu záhorským nárečím. Jeho charakteristické znaky, ako je všeobecne známe, sú cekanie a dzekanie typu *dzeci, dzedzina, tecinka*, ale najmä bilabiálne *u* ako protiklad fonémy *l*. Distribúcia dvojice *l – u* presne zodpovedá distribúcii spisovnej dvojice *l – ľ*: proti spisovnému *xod'il – xod'ili* je tu *xodziu – xodzili*. Toto bilabiálne *u* zaniká, resp. splýva s nasledujúcim *u, ú*, napr. *lyžička – užička, lúka – úka, lani – úňt*. Ďalším charakteristickým znakom sú palatálne labiály *p, b, m, v*, zapisované obyčajne ako *pj, bj, vj*, napr. *vjedzá, pjesnička, pjast*. Príznačné sú niektoré fonotaktické pravidlá, napr. neprípustnosť *-er* na konci slova: býva tu skupina *-tr*, napr. *bratr, litr*, alebo skupina *-ar* (najmä proti nem. *-er*), napr. *Jäger – jágar, Forscher – fošnar*. Proti nemeckému dlhému *é* na konci slova, najčastejšie v miestnych menách, je tu skupina *-ej*, napr. *Lassee – Losej, Breitensee – Pratisej*.

Tieto charakteristické znaky sa dôsledne uplatňovali v bežnom dorozumívaní celkom iste do prelomu storočí a zdá sa, že až do konca prvej svetovej vojny. Bolo to v súlade so zložením obyvateľstva: bývali tu drobní roľníci, istý počet břešov, musela tu byť aj silná skupina remeselníkov, ako svedčia cechové zápisy z prelomu 18. a 19. storočia, ako aj cechové zástavy uložené v kostole a vyňášané pri veľkých procesiách.

Po prvej svetovej vojne sa rozvrstvenie stupavskej spoločnosti mierne zmenilo. K pôvodným obyvateľom pribudli viacerí verejní zamestnanci českého pôvodu (úradníci, četníci, učitelia). V službách Károlyiovcov bola naďalej menšia skupina služobníctva, ktorá však v styku s domácimi obyvateľmi hovorila po slovensky. Pravda, nie domácim nárečím, ale vcelku svojím pôvodným nárečím. (Mnohí prišli z Veľkého Medera (Palárikova), ale ani tam neboli pôvodným oby-

vateľstvom. O podobe ich jazyka nemáme svedectvá. Úradníci sa prispôbovali spisovnej slovenčine, českí učitelia vcelku vyučovali po slovensky.

V slovenskej časti obyvateľstva sa používalo nárečie, ale tu je zreteľný generačný posun k opúšťaniu charakteristických nárečových prvkov. Kým ešte moja stará mama (1870 – 1940) označovalo sviatok Božieho tela ako *boží celuo*, hovorila o *Suovákoch* a *suovenských botách*, moja mama (1890 – 1970) hovorila už *boží telo*. U mladšej generácie zaniká bilabiálne *u* alebo cekanie v nových slovách, najmä v odborných termínoch. Tak je bežné len *telocvik*, *mláčačka* (hoci bežné je sloveso *muáčiť*). Postupne zaniká slovesná podoba *dzekujem*, resp. výraz *dzekuja bohu*, nastupuje spisovná podoba *ďakujem* a u najmladších prirodzene aj *ďtky*.

Rok 1920 bol prelomovým aj v používaní miestnych názvov. Kým najstaršia generácia poznala len *Prešpurk*, resp. chodila do *mjesta* (v Stupave do *mjestčka* – centra mesta), poznala len *Tébeň* (Devín), *Dévento* (maď. Dévenytó – Devínske Jazero), *Koldorf* (Karlova Ves), *Feríb* (Prievoz), dnešná generácia už často ani nevie, že takéto podoby jestvovali.

V súčasnosti je bežná komunikácia v Stupave vlastne diglosná. Starší obyvatelia používajú nárečie, do ktorého vnášajú niektoré „spisovné“ prvky, mladší skôr naopak, usilujú sa hovoriť spisovne, ale vplietajú niektoré nárečové prvky. Pristáhovalci hovoria vcelku spisovne, len postupne si osvojujú niektoré nárečové prvky. V slovnej zásobe sa však aj u pôvodných obyvateľov prejavuje rozdiel medzi bežnými a panskými rodinami: kým v domácej slovnej zásobe sú také pomenovania ako *taška*, *omáčka*, *firhonki*, v slovnej zásobe „pánov“ sú proti nim slová *štrudla*, *cušpajz*, *záclony*.

JIHOZÁPADNÍ MĚSTO, PRAHA 13, LUŽINY: NĚKOLIK ZAMYŠLENÍ NAD ZÁSADNÍ OTÁZKOU POJMENOVÁNÍ NEVYHRANĚNÉHO PROSTORU*

Laurent Bazac–Billaud

Představme si náhorní rovinu o rozloze několika desítek hektarů položenou asi deset kilometrů jihozápadně od Prahy, rozlehlý prostor ohraničený čtyřmi zvoniciemi: zvonice na východě, západě a jihu patří kostelům tří větších městeček, které se jmenují Butovice, Stodůlky a Řeporyje. Ta poslední, na jihozápadě, je součástí kaple v Krtni, jediným pozůstatkem další vesnice, která v průběhu 19. století zcela zanikla. Píše se rok 1983 a na této zemědělské půdě, na této dobré černozemi, která byla zákonem z roku 1974 administrativně přičleněna k Praze,¹ stále ještě pěstuje svoji cukrovku a obilí družstvo „Rudý Říjen“ se sídlem v Řeporyjích.

Dnes, v roce 1998, nebrázdí planinu zemědělské stroje, místo toho ji značnou rychlostí projíždějí stovky osobních aut. V průběhu necelých 20 let vyrostly na tomto prostoru stovky obytných budov, vznikly tisíce bytů; přestěhovalo se sem několik desítek tisíc nových obyvatel (podle posledních statistik, jež jsou k dispozici, přes 50 000)² ze všech částí země a zejména z centra Prahy. Někteří se dali lákat možnostmi hlavního města, jiní naopak utíkali před špatnými bytovými podmínkami, společným osudem většiny mladých párů bydlících ve čtvrtích v blízkosti historického centra.

Urbanisté a architekti vypracovali projekty budov a čtvrtí s charakteristickými urbanistickými prvky. Zpočátku jmenování, později volení radní se pokusi-

* Překlad : PhDr. Eva Pokorná

¹ Zákonem o územním plánu Hlavního města Prahy z roku 1974 se území spadající pod soudní pravomoc Prahy zdvojnásobilo a jeho rozloha tak vzrostla ze 100 na 200 km². K hlavnímu městu Praha byly přičleněny rozsáhlé volné pozemky na západě i na východě města.

² Což v současné době představuje kolem 5 % všech obyvatel Prahy. Původní plány, které byly po roce 1990 zčásti opuštěny, počítaly na tomto území s výstavbou bytů pro 130.000 osob. Konečná kapacita čtvrti by po dokončení různých dílčích plánů měla přesáhnout 80.000 osob. Některé části jsou totiž ještě ve výstavbě

li tento prostor v zájmu efektivnější správy rozčlenit a současně vymezit jeho místo v širším kontextu celé pražské aglomerace. Pokud jde o samotné obyvatele, ti „prožívají“ svou čtvrť zvláštním způsobem, jež se snahami jedněch i druhých o rozdělení prostoru „čtvrť“, již se každý z nich po svém snaží vytvořit, často nemá moc společného. Na druhé straně obyvatelé původní vesnice, jsme téměř v pokušení nazvat je „domorodci“, se snaží bránit své dědictví a uchovat si vzpomínku na dobu, ostatně ne příliš dávnou, kdy jejich vesnice byla nezávislá a vliv města, byť vzrůstající, pocítovala jen vzdáleně.

Všechny kategorie těch, jež do tohoto procesu zasahují, mají svůj specifický slovník a jazyk. Pomocí výkladu různých slov užívaných k označení tohoto prostoru a jejich vzájemných konotací, bych se rád pokusil analyzovat odborné výrazy diskuze, která o skutečném charakteru tohoto území v současné době vzniká.

Jihozápadní Město, Praha 13, sídliště Lužiny nebo Stodůlky? Tyto nejistoty nám dávají nahlédnout do hlubin sporu, v němž jde o zásadní otázku vymezení lokální identity.

Program územního plánu Prahy v šedesátých letech

Plán Jihozápadního Města se ve výkresech urbanistů a architektů objevil koncem šedesátých let. Byl součástí rozsáhlého programu výstavby, o níž bylo rozhodnuto začátkem desetiletí a jež si kladla dva ambiciózní cíle:

- Vytvořením tří velkých center k usídlení obyvatelstva mimo přirozenou polohu v údolí Vltavy, kde se město až dosud rozvíjelo, restrukturovat a uvolnit pražskou aglomeraci.
- Masivní výstavbou nových bytů, jimž se z hygienického hlediska nedalo nic vytknout (ústřední topení, sanitární zařízení pro každý byt), vyřešit jak kvantitativní, tak i kvalitativní bytovou krizi sužující Prahu, které se vláda počátkem 60. let rozhodla rázně čelit.

Plán byl ambiciózní, neboť v průběhu třiceti let počítal s výstavbou tisíců nových bytů pro více než 300 000 obyvatel.³ Tento program byl rozdělen do tří částí: nejprve Severní Město na severu města, poté Jižní Město na jihu a konečně Jihozápadní město na jihozápadě pražské aglomerace.

Již z rychlé analýzy názvů, jichž se těmto projektům dostalo, jsou zřejmé výrazné plánovací ambice a radikální vize autorů programu, zaměstnaných v útvaru hlavního architekta města Prahy.

³ V té době to představovalo třetinu obyvatel Prahy.

Severní Město, stejně jako Jižní Město nebo Jihozápadní Město nejsou toponyma. Jsou to úmyslně a přehnaně popisné technické názvy, nositelé jasněho a nedvojznačného významu; Zaroveň, to nejsou jenom „geonyms“, tedy jména, jejichž funkcí by bylo přispět k orientaci v rámci pražské aglomerace.

Volba těchto jmen ambice programu dokonale vystihuje. Jde totiž skutečně **o budování měst⁴** na panenské půdě, na bývalých zemědělských pozemcích bez vztahu k „městu“⁵ (tomu druhému, hlavnímu, Praze) a navíc ve značné vzdálenosti od jakéhokoli jiného urbanistického jádra. Jestliže tento deklarovaný cíl vztáhneme na společenský projekt, základ tehdejšího komunistického režimu, můžeme vyslovit myšlenku, že se ideologicky zabarvené označení „nové socialistické město“ mělo svým způsobem stát metaforou „nové společnosti“, již režim hodlal vytvořit: tu je třeba budovat úplně od základů, přerušit všechny vztahy s minulostí, na niž se nebere sebemenší ohled.

Tato budoucí města (města budoucnosti?) nemají jméno, pouze polohu: jejich identita je založena na vztahu ke světovým stranám. Užití těchto geografických kategorií dává programu karteziánský a racionální rozměr, systematický a koherentní aspekt. Pražská aglomerace, obdařená pásmem satelitních měst, se jeví jako stabilní a vyrovnaný fyzikální nebo matematický model: sama kvintesence plánování.

Zrod Jihozápadního Města (JZM)

JZM je třetí částí tohoto ambiciózního programu územního plánu. Jeho koncepce byla na základě soutěže uspořádané v roce 1967 svěřena do rukou kolektivu architektů pod vedením Ivo Obersteina, mladého třiatřicetiletého urbanisty.

Počátkem 70. let, v době kdy příprava územního plánu JZM vrcholila,⁶ začalo vyrůstat „Severní Město“, plány „Jižního Města“ byly již značně pokročilé

⁴ Zcela jednoznačné české slovo „město“ neponechává v tomto ohledu žádnou pochybnost. K tomu je nutno dodat, že tyto projekty byly plánovány v tak velkém měřítku, že žádné lokální toponymum nemohlo území určené k výstavbě postihnout.

⁵ Jedním z častých přívlastků s nímž se v lidových rčení setkáváme, je „Praha, matka měst“; Praha je ostatně také hlavním městem země (v češtině jde tudíž o doslovnou perifrázi, zatímco ve francouzštině existuje pro hlavní město samostatné slovo „Capitale“).

⁶ Připomejme, že z obecnějšího politického pohledu se jedná o období „normalizace“, kterou Československo prožívalo po invazi vojsk Varšavské smlouvy v roce 1968, jež ukončila reformní komunistický proces, známý jako Pražské jaro. Toto období přináší úpadek ve všech oblastech, ze-

a hlavní koncepce, osnova celého projektu, již vešly ve známost. Působení Ivo Obersteina je reakcí na tyto myšlenky. Ani roztržštěný prostor, jakým je Severní Město,⁷ ani centralizovaný prostor jako v Jižním Městě,⁸ tím pověřený koncepcí územního plánu JZM si klade za cíl vytvořit decentralizovaný, ale koherentní celek, satelitní město, „město třetí generace“.

Ivo Oberstein se netají s ambicí vytvořit skutečné město a vyvozuje z toho důsledky: navrhuje diferencované čtvrti⁹ (původně jich bylo pět) propojené, a tím i sjednocené, trasou metra tvořící jakousi páteř a spojující tento prostor s centrem Prahy. Jedna z těchto jednotek bude mít zvláštní funkci: stane se „centrem města“,¹⁰ centrem obchodním a administrativním, a jejím středem bude procházet „bulvár“.

Užití tohoto termínu zasluhuje pár slov na vysvětlenou. Ve francouzštině pojem „bulvár“ znamená něco kruhovitěho a/nebo rušného, na druhé straně se ale zdá, že výstavba bulvárů spadá do období, které v rozvoji města chybělo.¹¹ V Praze, ve městě, kde v průběhu 19. století nedošlo k rozsáhlé urbanistické restrukturalizaci, bulváry neexistují.¹² Samotný termín, přímo převzatý z francouzštiny a přizpůsobený jenom pravopisně, do běžného českého slovníku nepatří. Skutečnost, kterou architekt tímto slovem označuje, se navíc značně liší od toho, co bychom pod tímto slovem očekávali ve francouzštině. „Bulvár“¹³ Jihozápadního Města je jenom pro pěší. Na plánech najdeme širokou „promenádu“ se zákazem vjezdu pro automobily, lemovanou obchody, hlavními administrativní-

jména pokud jde o tvůrčí svobodu. Pochopitelně se to týká i architektury: „architektura zanikla,“ stěžuje si Ivo Oberstein, „zůstal jen urbanismus“.

⁷ Severní Město je řadou urbanistických jednotek roztroušených na rozlehlém území. Mezi nimi neexistuje žádná spojitost, ani jednota.

⁸ Jižní Město je naopak kompaktním, homogenním a centralizovaným celkem oválného tvaru, orientovaným podle východojižní osy odpovídající trase metra (nebo rychlotramvaje, v té době ještě není známo, jaké řešení bude zvoleno).

⁹ V četných dokumentech, jež jsem měl možnost konzultovat, jsou slovem čtvrt' běžně označovány různé části projektu Jihozápadního Města.

¹⁰ Na upřesnění musíme nicméně dodat, že toto „centrum města“ neleží v geografickém centru celku. „Centrum“ je díky své úloze: je sídlem zejména administrativních orgánů

¹¹ V mnoha francouzských městech jsou dnešní „bulváry“ situovány v místě bývalých hradeb, jež byly zbourány v 19. století.

¹² Nicméně i zde vznikly v tomto období velké „průseky“, z nichž nejznámější je ulice Na Příkopě (pod Václavským náměstím) a Pařížská (mezi Staroměstským náměstím a Vltavou). Žádné z nich se však nedostalo označení bulvár, slovo, které v češtině zní archaicky a zastarale.

¹³ Měl bych však upozornit, že ve většině materiálů, které jsem konzultoval, bylo slovo bulvár uvedeno v uvozovkách.

mi budovami a různými službami (kavárny, kina, atd...). Je to rovný průsek rozdělující centrální čtvrť na dvě části: očekávali bychom, že bude spíše označen výrazy jako „třída“¹⁴ nebo dokonce „náměstí“.¹⁵ Toto slovo bylo tudíž zřejmě užito po důkladném zvážení a úmyslně: vytvořit uprostřed centrálního prvku vznikajícího urbanistického projektu (jinými slovy v srdci srdce navrhovaného města) „bulvár“, nepřliš častou a prestižní tepnu, je dalším prostředkem k jeho zařazení do kategorie „skutečných měst“, dokonce „velkých měst“, kde bulvár tvoří konečný prvek centrality. Vzhledem k tomu, že české slovo bulvár, stejně jako jemu blízké slovo francouzské, implikuje ruch a průchod, znamená to i trvat na živém a společenském aspektu, který má tomuto městu propůjčit.

Aby se zabránilo urbanistické monotonii a uniformitě a mohly být uplatněny nejrozličnější formy a motivy, byla realizace každé „čtvrť“ svěřena jinému týmu architektů, kteří pracovali nezávisle na sobě, pouze na základě globálního územního plánu stanoveného na samém počátku projektu.

Každá z těchto jednotek, každý z těchto „obytných souborů“ má své jméno. Uchovávají si toponyma, jež byla vybrána z místních jmen v této oblasti. První, nejzápadněji situovaný celek zahrnující vesnici Stodůlky si ponechává její jméno, druhý, Lužiny, dostává jméno po vesnici ležící přímo naproti, ostatní, Nové Butovice (centrální čtvrť, která však leží nejvýchodněji – nejbliže Praze) a Velká Ohrada se jmenují po vesnici a osadě, poblíž nichž byly zbudovány¹⁶. Pátá čtvrť, jež měla vzniknout ještě východněji, na skalnatém výběžku nad Vltavou,

¹⁴ Slovem, které by více evokovalo provoz.

¹⁵ Václavské náměstí se ostatně velké třídě podobá. Užití slova náměstí jako by zdůrazňovalo význam místa jako určitého shromaždiště.

¹⁶ Může nás udivit, že v případě Stodůlek bylo rozhodnuto zachovat stejné jméno pro čtvrť i vesnici, zatímco moderní čtvrť Butovice dostala přívlástek Nové. Jedním z vysvětlení může být bezpochyby různý způsob překrývání starých a moderních částí.

Ve Stodůlkách si všimneme snahy, kterou autoři konceptu nejen vyslovili, ale převedli ve skutečnost, totiž integrovat staré vesnické domy do struktury nové čtvrti. Nové a staré se tu prolíná. Odlišné toponymum by tudíž vyznělo proti snahám urbanistů. Jinak je tomu v případě Butovic, které si svoje jméno pouze vypůjčily od sousední osady: mezi bývalou vesnickou strukturou a novou čtvrtí zbudovanou v jejím sousedství nedochází k žádnému vzájemnému působení, proto se možná jeví jako nezbytné odlišit staré od moderního.

Zde bychom nicméně měli poznamenat, že v každodenním životě obyvatelé vesnice bývalé a moderní znovu rozlišují. Tím, že mluví o Starých Stodůlkách, sami se nazývají starými Stodůlky (označení obyvatel Stodůlek), nebo obecněji starousedlíky, znovu upozorňují na odlišnosti, které autoři čtvrti chtěli setřít. (Viz rovněž dále v textu)

nebude nikdy postavena¹⁷. Od části původních plánů se totiž počátkem 90. let, v důsledku politických změn na podzim roku 1989, ustoupilo.

Nezávislé čtvrti JZM jsou podle technického generického termínu, kterým je tento typ výstavby označován, „obytnými soubory“¹⁸.

Zdá se, že tímto výrazem jsou neutrálně označovány urbanizované zóny vyznačující se koncentrací homogenních staveb. Zejména ale připomíná zóny budované na okrajích velkých českých měst po roce 1948 a skládající se z budov typických pro období socialismu, ze známých „panelových domů“ (domy nebo budovy z prefabrikovaných panelů), jejichž jednotlivé části byly sériově vyráběny v továrně a na staveništi je stačilo pouze smontovat.

Nás bude zajímat zejména jedna z těchto čtvrtí, Lužiny, druhá v pořadí podle data výstavby a nejvýznamnější svým rozsahem, a to z lingvistického hlediska.

Přestože není čtvrtí centrální, tvoří svým způsobem pilíř celku. Na projektu ji najdeme na okraji rozlehlého rekreačního prostoru s vodními plochami, trávníky a stromy, který by se měl po svém dokončení stát místem pro odpočinek a zábavu. Otvírá se do okolní přírody, zejména do přírodního parku¹⁹ sousedícího s územím, na němž je JZM budováno. Prozatím ale zůstává „Centrální park“²⁰, který se teprve začíná upravovat, jen nevyhraněným terénem.

Při podrobnější analýze uspořádání čtvrti si všimneme, že je tvořena silně hierarchizovanými prostory. Vznikla kolem dvou stanic metra (jedna se jmenuje Lužiny, druhá Luka), které slouží jako pevné body k ukotvení dvou os, které čtvrt' strukturují a kde jsou soustředěny služby. Tvoří je gymnázium, velké obchodní centrum s řadou obchodů s potravinami a běžným spotřebním zbožím, náměstí, které by mělo obyvatelům sloužit jako shromaždiště, otevřené stánky tržiště a samotná stanice metra. Tyto dvě osy vycházející od stanic metra ústí do budoucího centrálního parku.

¹⁷ Měla se jmenovat Dívčí Hrad, podle blízkého místa, jehož pomístní jméno se vztahuje k velmi staré české legendě o vzpouře žen proti mužům a vzniku velice krátce trvajícího matriarchátu.

¹⁸ V dokumentaci někdy nacházíme i výraz „obytný celek“. Mezi oběma může nicméně existovat lehká nuance: zatímco „celek“ evokuje jednotu a kompaktnost, „soubor“ evokuje spíše seskupení, kolekci (slovem soubor bývá označována i básnická sbírka, hudební těleso, atd...).

¹⁹ Prokopské údolí: údolí Prokopského potoka, jež bylo zařazeno mezi chráněné krajinné oblasti i přesto, že leží na území Prahy, je místem procházek a odpočinku, pouhých deset minut chůze od prvních budov Jihozápadního Města.

²⁰ Toto technické označení vyjadřuje spíš odvolávku na jeho polohu ve čtvrti a skutečný nedostatek fantazie, než připomínku jiných „Central Park“ ve známých aglomeracích.

Každý z těchto průseků obklopují čtyři urbanistické jednotky, s větší či menší dokonalostí přejímající charakteristický motiv čtvrti: urbanisté tento útvar nazvali „superblokem“.

„Blok“ je běžné české slovo, které se později objevilo v technickém slovníku. V architektuře v obou případech označuje masivní a uzavřený celek. V „klasickém“ městě, v Praze budované na konci 19. století, slouží k označení domovních bloků charakteristických pro čtvrti jako Žižkov nebo Vinohrady. Návrat k tomuto slovu, v urbanistickém slovníku upadnutším v zapomnění, které se znovu ujalo díky důrazu, jež klade na linearitu a otevřený prostor, vypovídá o snaze Obersteina a jeho týmu uplatnit ve svých projektech principy klasického města. V architektonickém slovníku, který k dobovému technickému rejstříku rozhodně nepatří (bulvár, superblok), musíme obecněji vidět snahu navázat na urbanistické tendence 19. století, nepokračovat v nedávném rozvoji architektury importované ze Sovětského svazu (konstruktivismus). „Blok“, z něhož se stává „**super**blok“, nicméně získává nejen na velikosti, ale i na modernosti.

„Superblok“ je celek sedmi až jednáctipodlažních budov rozmístěných do dvou vzájemně mírně posunutých půlkruhů stojících proti sobě²¹. Poloměr takto vzniklé kruhové jednotky může dosáhnout až několika set metrů. V uvolněném prostoru platí zákaz vjezdu pro automobily (ulice a parkinky jsou na vnějším obvodu jednotky). Je vyhrazen pro obyvatele, pěší a cyklisty, zvláště pak pro děti, které tu najdou speciálně upravená hřiště, cyklistické stezky a ostrůvky zeleně, ale i jesle, mateřské a základní školy.

„Město“ naplánované urbanisty překvapuje svou koherencí, přísným prostorovým uspořádáním a přesným rozdělením prostorů, které ho charakterizují. „Město“ je rozděleno na „čtvrti“, strukturované do centrálních jednotek, jež mají obyvatelům poskytnout pocit, že žijí v racionálně uspořádaném prostoru, kterému nechybí lidský rozměr.

Je však jisté, že ve chvíli, kdy je tato krásná konstrukce obydlena, svou koherentnost ztrácí, a prostory, které si noví obyvatelé vysvětlili po svém, mění jména, a tím i svůj ráz a význam.

„Obytné soubory“ se mění na „sídliště“, „superbloky“ na „rondely“, z „panelových domů“ se stávají „paneláky“.

²¹ Podle slov architektů tvůrců čtvrti, se při použití tohoto útvaru inspirovali švédskými zkušenostmi 60. a 70. let.

Panelák, rondel a sídliště...

„Příběh“ a vznik slova panelák je celkem prostý. Jedná se o lidový výtvar poměrně čerstvého data, poněkud hanlivě označující tyto velké budovy z prefabrikovaných panelů, které se staly symbolem výstavby nových bytů v období socialismu. Tvoří ho kořen panel a lehce pejorativní přípona –ák, s níž se setkáváme při tvoření mnoha lidových českých slov²². Toto slovo je velice rozšířené a používají ho všichni, někdy dokonce – i když s jistým odporem – i odborníci. Urbanisté, kteří byli nuceni touto technikou za komunismu pracovat – jinou možnost neměli – cítí v užívání tohoto termínu přinejmenším implicitní kritiku své práce a jejích výsledků. Pokud je to možné, dávají přednost technickému, zcela neutrálnímu termínu.

Historie slova rondel je více nejasná, o to je ale možná barvitější. Slovo „rondel“ nepatří v moderní češtině k běžným slovům. Do češtiny původně přešlo z francouzštiny²³. Svým hlavním významem označuje skutečnost vztahující se ke stavbě. Dočteme se, že jde o „kruhový útvar“, „pevnou konstrukci kruhového půdorysu“, „zakulacený záhon (nebo pozemek)“. Původ výpůjčky se zdá velmi záhadný, zejména proto, že francouzská slova převzatá do češtiny si sice uchovávají stejný kořen, často však ztrácí svůj význam²⁴. Nicméně je jisté, že přestože slovo „rondel“ do české slovní zásoby patří, součástí běžného jazyka se nestalo (ostatně ani odborné terminologie): jedná se o slovo vzácné²⁵. To, že se v urbanistickém kontextu JZM v nedávno době znovu vynořilo, nás proto překvapuje, neboť neodpovídá duchu jazyka.

Nikdo z obyvatel se nicméně nad významem tohoto výrazu nepozastaví. Slovo, obyvateli Lužin běžně užívané, je pro ně bezesporu dostatečně výstižné k označení těchto obrovitých, tak typických architektonických útvarů, v nichž

²² Přípona –ák se objevuje v odvozeninách se slovesným, substantivním nebo adjektivním kmenem jako žebr–ák, kuř–ák (od sloves žebrati a kouřiti), voj–ák (od substantiva voj); ve slovech s nádechem shovívavosti hlup–ák, chud–ák (od adjektiv hloupý, chudý) a slovech lidových Karl–ák (Karlovo náměstí), Václav–ák (Václavské náměstí). André Mazon: *Grammaire de la Langue tchèque*. Collection des grammaires de l'Institut Slave, druhé vydání, Paříž, 1931, s. 132.

²³ Podle *Slovníku spisovného jazyka českého*, vydání 1989. Tvar v ženském rodě „rondela“, které na Lužinách rovněž občas zaslechneme, je zřejmě výpůjčkou z němčiny. Význam obou slov je totožný.

²⁴ V *Le petit Robert* (vydání 1992), ani v historickém slovníku jazyka francouzského edice *Robert* (vydání 1993) jsem o něm nenašel ani zmínku.

²⁵ Jedná se o velmi odborné slovo, které užívají zejména památkáři a historici umění. V osmičlenném slovníku spisovného jazyka českého je sice uvedeno, ale ve zkráceném jednodílném vydání chybí.

někdy bydlí kolem 5000 osob. Slovo se do té míry rozšířilo a bylo shledáno natolik praktickým, že se stalo jedním z prostředků k orientaci ve čtvrti, což u autorů projektu, kteří chtěli ze svých „superbloků“ vytvořit nejenom urbanistické, ale i společenské jednotky, vzbudilo bezpochyby nadšení²⁶. V závislosti na své poloze vzhledem k obchodnímu centru a centrálnímu parku jsou „rondely“ snadno identifikovatelnými orientačními body.

Navíc tím, že název odkazuje na výrazně lokální realitu, stalo se jeho užívání svým způsobem znamením důvěrné znalosti čtvrti: osoby, pro něž je tento kód cizí, jen nevěřicně kroutí hlavou, pokud jim někdo vysvětluje cestu pomocí názvů, které neznají.

Slovo sídliště je naproti tomu velmi rozšířené. Pravděpodobně se jedná o nedávno vytvořené slovo, skládající se z kořenu (sídlo) a přípony –iště, charakteristické pro jména označující lokalizaci nebo prostorový rozsah²⁷.

„Sídliště“ je ve slovníku naprosto jasně definováno: jedná se o „místo k hromadnému obývání, komplex obytných domů s potřebným vybavením (komunikacemi, obchody ap.)“²⁸. Jako příklad výrazů, v nichž se tento název vyskytuje, slovník uvádí: „stavba nových sídlišť; hornické, družstevní sídliště“ atd... Poněkud zábavně vyznívá druhý uvedený význam, tentokrát archeologický – v tomto kontextu se slovem sídliště označovaly osady prehistorického obyvatelstva.

S výjimkou tohoto posledního významu odkazuje celé sémantické pole slova k oněm „velkým souborům“, velkým obytným komplexům, které vyrostly na okrajích českých měst v období komunismu. Jinak řečeno slovo „sídliště“ je naprosto přesným ekvivalentem technického výrazu „obytné soubory“, zmíněného výše; na rozdíl od něj je však lidovější a běžně užívané. Všimneme-li si tedy, jakým způsobem užívají slovo jednotliví mluvčí, věnujeme-li pozornost „významové kšticí“²⁹ slova, v níž ho užívají obyvatelé, objevíme další hodnoty a další významy.

Bydlet na sídlišti

Sídliště není jen „místem“, jak bychom se mohli domnívat podle jeho definice ve slovníku. Urbanistický vzor, na nějž odkazuje, je do té míry spjat s ob-

²⁶ Volný prostor uprostřed superbloku se měl stát místem schůzek a setkání...

²⁷ Viz André Mazon, citované dílo, str. 133.

²⁸ Definice Slovníku spisovného jazyka českého, vydání 1989.

²⁹ Převzetím obrazu komety jsem si dovolil upravit výraz „konotační halo“, které užívá Christian Topalov a Charles Depaule (La ville a travers ses mots, *Enquete* 4, 1997).

dobím komunismu, jeho technikami a metodami, že samotné slovo spíše než přesně vymezený prostor označuje „typ bydlení“ s vlastními charakteristickými rysy. A nejen to, slovo může dokonce evokovat „osobitý způsob městské existence“. Tento jev samozřejmě vyvolává určité nejasnosti, pokud jde o význam slova a jeho běžné užívání.

Za komunismu si obyvatelé byty nevybírali, nezískávali je na trhu řízeném zákonem nabídky a poptávky, byty přidělovaly organizace nebo instituce pověřené prováděním bytové politiky³⁰. Proto nebylo ani možné vybrat si místo bydliště. K získání bytu bylo nutné podat žádost, která se týkala především velikosti bytu a požadované kategorie komfortu. Volba místa byla až na druhém místě a pro většinu těch, kteří se různými oklikami co možná nejrychleji a nejúčinněji snažili zlepšit svoji bytovou situaci, se místo bydliště stalo téměř lhostejným: hlavní bylo získat „dobrý“ byt³¹. V tomto kontextu „sídlitní byt“, to znamená pohodlný a dobře vybavený rodinný byt³² s přesně určeným standardem odpovídal ne-li ideálu, pak alespoň přijatelnému kompromisu (který se někdy jevil jako fatalita, „osud“, v tom smyslu, že jestliže tyto byty skutečně byly tím nejlepším, co se v té době stavělo, bylo to jen proto, že se nestavělo nic jiného).

Většina prvních obyvatel, kteří do JZM přišli v roce 1983, stejně jako ti, kteří je následovali, místo svého budoucího bydliště neznali. Stodůlky, Lužiny, nebo Nové Butovice, slova, která zahlédli v „itineráři“, který jim byl předán současně s oznámením o kladném vyřízení jejich žádosti, byla pro ně jen cize znějící jména³³ bez valného významu, místa, která museli dlouze hledat na podrobné mapě pražského okolí.

Ačkoli tedy zeměpisná poloha místa, kde se chystali žít, se zdála nová a tajemná, nabízené realitě byli připraveni čelit: budou „bydlet na sídlišti“, což znamená a priori pro ně bydlet v typizovaném domově, ve všedním životním prostředí neskýtajícím žádná překvapení a vyznačujícím se obzvlášť strohou architekturou, neboť celá rozsáhlá oblast je homogenně osázena paneláky, je cha-

³⁰ Samotný stát nebo bytová družstva, velké podniky závisející na státu, jejichž metody se příliš nelišily.

³¹ To znamená prostorný a v první řadě komfortní byt (v podmínkách bytové nabídky Prahy).

³² Bytový fond JZM se ze dvou třetin skládá z třípokojových bytů s kuchyní, tedy typických rodinných bytů (Jeden pokoj pro rodiče, další pro děti, společný obývací pokoj). Další byty jsou 2+kk (dva pokoje a kuchyňský kout), malou část tvoří čtyřpokojové byty nebo garsoniéry.

³³ Všechna tato zděděná jména jsou, jak jsme viděli, krajová toponyma venkovského rázu, dávní svědkové zemědělské minulosti této oblasti, která však nemá vůbec nic společného s architektonickou strohostí paneláků Stodůlky, Lužiny a Velká Ohrada jsou názvy patřící jiné době.

rakteristická sociální směsici³⁴ svých obyvatel, zvláštní demografickou strukturou³⁵... a anonymitou (silná koncentrace obyvatelstva musela nutně mít negativní dopad na mezilidské vztahy).

Krom tohoto vcelku všeobecného „obrazu“, který se při připomínce sídliště vynoří i dnes³⁶, narazíme při rozhovoru s jeho obyvateli, líčícími své životní prostředí, i na další dimenze sídliště.

Sídliště není ani město, ani venkov, je to nevyhraněný prostor kombinující výhody (a nevýhody) obou situací.

Byl jsem silně překvapen, když jsem při prvních rozhovorech vedených v rámci svého výzkumu slyšel své protějšky vychvalovat „ekologické“ přednosti místa, kde žijí³⁷: zdravý vzduch³⁸, zeleň, blízkost přírody, ve svém projevu nápadně zdůrazňovali aspekt venkova. Pro Francouze, pro něhož podobný urbanizační celek obvykle přímo ztělesňuje pocit stísněnosti vyvolané městem, je z čeho být vyveden z míry.

Tento pozitivní obraz čtvrti vzniká hlavně v porovnání s centrem města, terčem všeho zla (znečištění, hlučný dav, nesnesitelná doprava). Je ovšem pravda, že se opírá i o některé pozitivní prvky: prostory mezi budovami jsou velmi

³⁴ Sídliště nejsou sociálně vyhraněná. V JZM vedle sebe žijí všechny sociální kategorie: od cikánů až po ministry (ve čtvrti bydlí dva ministři současné české vlády), přes dělníky, intelektuály, vojáky nebo dnešní malé podnikatele...

³⁵ ...Oproti tomu tím, že při přidělování bytů jsou upřednostňovány „rodiny“, setkáváme se na sídlišti se zvláštní demografickou strukturou, kterou někteří autoři nazývají jednogenerační nebo dvougenerační: v době osídlování nového sídliště jsou nejpočetněji zastoupenou skupinou populace mladé rodiny s dětmi v předškolním věku. Navíc vzhledem k tomu, že bytová nouze brání vším změnám bydlíště, vznikají uvnitř těchto celků skutečné „demografické vlny“: každé sídliště má svůj věk, věk svých obyvatel, který odpovídá (připočteme-li 25 nebo 30 let) věku těchto budov.

³⁶ A to dokonce čím dál více, neboť se začínáme setkávat s odsuzujícím pohledem na sídliště. Tento proces je možný jenom proto, že se začínají objevovat i jiné alternativy, nahrazující výstavbu těchto velkých celků. Slovo sídliště stále častěji ztotožňované s výstavbou za socialismu, se v seznamu slov s lehcí negativním nádechem pomalu řadí vedle „paneláku“.

³⁷ Nicméně je třeba upřesnit, že tímto způsobem vnímají sídliště především jeho obyvatelé. Tento obraz vychází z individuálních zkušeností a vzhledem k nim představuje tento typ bydlení určitě zlepšení oproti jejich dřívějším bytovým podmínkám. Ti, kteří ve čtvrti nebydlí, ho obvykle líčí velmi negativně.

³⁸ JZM, jak naznačuje již jeho jméno, leží západně od pražské aglomerace, v oblasti odkud vanou hlavní větry. Je proto chráněno před znečištěním, které ve vnitřní Praze dosáhlo velmi znepokojujících hodnot. Díky tomu, i vzhledem ke skutečnosti, že JZM je posledním z velkých sídlišť postavených kolem Prahy (tedy i nejnovější), si vysloužilo pověst „nejlepšího pražského sídliště“. V tomto kontextu jsou nejlépe hodnoceny Nové Butovice.

rozlehlé a tento rys, alespoň trochu narušující koncentrovanost architektury³⁹, je posuzován příznivě, výhled z oken bytu do „polí“ je považován za velké privilegium. Zdá se však, že to nejdůležitější spočívá v něčem jiném: bydlet na sídlišti znamená bydlet v místě přizpůsobeném zvláštním podmínkám mladých rodin s malými dětmi, znamená to bydlet daleko od centra, které není na tuto situaci ani v nejmenším připraveno.

Sídliště je ale také město, nebo přesněji je projevem vztahu k městu. Sídliště je k němu svou blízkostí připoutáno (JZM je od centra města vzdáleno pouhých patnáct minut metrem) a toto pouto znamená přístup ke všem zdrojům městského života, k životu hlavního města: k zaměstnání, ke všem druhům zábavy, k možnému dalšímu vzdělání atd... I když některé z těchto příležitostí existují jen v rovině možností a zůstávají nevyužity, tento vztah k městu, toto existující pouto je mimořádně důležité.

Nepřekvapuje nás proto, že stanice metra, konkrétní ztělesnění tohoto vztahu k městu, jsou skutečnými póly konvergence, skutečnými centrálními jednotkami čtvrti. Podle nich se lidé orientují a vůči nim se vymezují: názvy stanic metra se stávají toponymy užívanými k označení místa bydliště.

Tento jev jsme měli příležitost studovat poměrně zblízka, neboť otevření metra, k němuž mělo původně dojít v roce 1987, které však bylo několikrát odloženo, se uskutečnilo až 11. listopadu 1994, v době, kdy jsem již pracoval na svém výzkumu. Postupně, jak se metro stávalo každodenní zvyklostí obyvatel, se před mými zraky objevovaly názvy nových čtvrtí. Nejmarkantnějším příkladem je stanice metra Hůrka, ležící mezi stanicí Nové Butovice a Lužiny. Název „Hůrka“ postupně měnil statut a brzy začal sloužit k označení oblasti, jejíž dopravu zajišťoval, přestože předtím její obyvatelé přijímali oficiální jméno, které pro ně vymysleli autoři čtvrti, a sami sebe označovali za obyvatele Nových Butovic.

Tento způsob orientace a určování vlastního bydliště i rozhodnutí územních plánovačů znovu užívat místní toponyma se neobešly bez jistých obtíží

³⁹ Musíme si uvědomit, že za komunismu mohl stát bez velkých obtíží či nákladů potřebnou půdu vyvlastnit (zemědělská družstva, řídceji soukromé zemědělce). K šetření místem nebyl žádný důvod. V té době proto mohli urbanisté navrhnout uspořádání pozemků zcela podle svého. Hustota staveb se snížila. Je třeba poznamenat, že zatímco se zdá, že z mých pozorování vyplývá spokojenost obyvatel s urbanistickým aspektem JZM, dnešní odborníci spatřují v tomto ne-městském charakteru některých čtvrtí (zejména Lužin) handicap. Řešením by mohla být spíše Velká Ohrada, kompaktnější, tedy i více městská. Moje pozorování však ukazují, že z celého JZM je právě tato čtvrť obyvateli posuzována nejpřísněji. Urbanistická koncepce však není jediným důvodem: na Velké Ohradě bydlí silná romská menšina, která ke špatné pověsti čtvrti nemálo přispívá.

a zmatků, neboť toponyma, jež mají označovat „místa“, ztrácejí svoji denomina-
tivní přesnost.

Tak je nadužíváno slova Lužiny. Podle kontextu může sloužit k označení:

- jednoho z velkých náměstí vesnice Stodůlky
- části vesnice, která kolem náměstí vyrostla (v tom případě ji odlišuje od další části vesnice, Stodůlek)
- celé „čtvrti“, „obytného souboru“ vybudovaného urbanisty (zde je postaven na úroveň Stodůlek, Nových Butovic nebo Velké Ohrady)
- příslušné sídliště (to znamená nejenom fyzický prostor, které zaujímá, ale i prostor sociální, jímž je tvořeno)
- stanici metra stejného jména (oproti stanici „Luka“, další stanici metra obytného souboru Lužiny)
- oblast, kterou tato stanice metra dopravně obsluhuje

Tyto nejistoty a váhání se odrážejí v topografických mapách místa. Po prostudování jistého počtu map z různých období jsem dospěl ke zjištění, že jméno Lužiny postupně sloužilo k označování skutečností a míst, které se v průběhu doby ne vždy zcela koherentně vyvíjely. V běžném hovoru je nutné si mezi těmito různými významy vybrat, tato mlhavost však není do té míry na překážku, neboť každý nakonec podle kontextu pochopí, o čem je řeč. Setkáváme se stejným tápáním jako u slova „sídliště“.

Viděli jsem již, že toto slovo bývá současně užíváno k označení jak reality fyzické, tak i sociální: často užívané spojení „bydlet na sídlišti“ přesahuje rámec striktního popisu bydliště. A dokonce i tehdy, je-li použito v lokálním kontextu k označení fyzického prostoru, může denominovat několik referentů: v nejjednodušším případě může jít o „obytný prostor“, kromě toho ale i o oblast dopravně obsluhovanou příslušnou stanicí metra, nebo o Jihozápadní Město jako celek, tedy o celý prostor homogenně zastavěný paneláky.

Radnice „Praha 13“

Jihozápadní město se dnes již nejmenuje Jihozápadní Město. V listopadu 1994, těsně po volbách do obecních zastupitelstev, čtvrť⁴⁰ změnila jméno: od té doby je nazývána „Prahou 13“. Abychom dokázali pochopit dosah této změny, je třeba krátce objasnit administrativní strukturu Prahy, v současné době procházející reformou.

⁴⁰ V tomto odstavci užívám slovo čtvrť k označení administrativní jednotky, jež spadá pod politickou kompetenci „starosty“, tedy „městskou část“. Viz dále v textu.

Praha, stejně jako ostatní velká města v České republice⁴¹, je administrativně rozdělena do tří správních rovin:

- „Magistrát“ na úrovni Hlavního Města Prahy – spravuje celou aglomeraci a je nejvýznamnější institucí.
- Obvody: až do roku 1994 jich bylo 10, od téhož roku 15. Jsou označovány běžným číslem.
- „Městské části“, čtvrti, které tvoří základní jednotky městské správy. V Praze jich existuje 53. Svým rozměrem i významem se liší. Jejich jména jsou většinou toponyma.

Hlavní město Praha je rozděleno na „obvody“, které se dále dělí na „městské části“. Volí se pouze do dvou z těchto správních institucí, do nejvyšší a do nejnižší. Orgány na střední úrovni mají specifické kompetence a jsou administrativní prodlouženou rukou státu. Městské části, které jsou sídlem správní instituce obvodu a přebírají jeho jméno (Praha 1, 2, 3 atd...) mají nicméně zvláštní statut, protože starosta není jen politickým zástupcem obyvatel, kteří ho zvolili, ale ze svého titulu zodpovídá i za správu „obvodu“, a to na celém jeho území.

Změna jména „Jihozápadní Město“ znamená změnu správního statutu: z pouhé „městské části“ Prahy 5, kterou bylo až dosud, se stává centrální čtvrtí nového obvodu a rozšiřuje své kompetence⁴².

Městské úřady čtvrti vysvětlují tento krok jako přirozený vývoj.

• Argumenty jsou demografického rázu: význam Jihozápadního Města vzhledem k Praze 5 je sám o sobě dostatečným důvodem.

• Existují ale i argumenty politické: problematika jednotlivých čtvrtí sídliště⁴³ je natolik specifická, že by měla být svěřena do péče zvláštních orgánů.

I když jsou tyto argumenty závažné a zdá se, že hlavním motorem této změny byla vůle změnit statut čtvrti (iniciativa ostatně vzešla z obecních úřadů⁴⁴),

⁴¹ V České republice existuje 6 „statutárních“, měst se stejnou organizací (při dalších jsou Brno, Ostrava, Plzeň, Liberec a Olomouc).

⁴² S poněkud nejasným přechodným statutem, protože v některých případech je čtvrť považována za normální „městskou část“. Např. adresa obyvatel by logicky měla být uváděna takto: „Praha 5 – Praha 13,“; Praha 5 je totiž jméno poštovního obvodu, do něhož čtvrť spadá (nový poštovní obvod nevznikl), a Praha 13 je oficiální jméno, které „městská část“, v roce 1994 dostala.

⁴³ Vytvořením nových obvodů došlo skutečně k odtržení sídliště od zbytku příslušného obvodu s klasičtější urbanistickou strukturou.

⁴⁴ Skutečným původcem opatření byl starosta Jihozápadního Města, který byl v průběhu svého prvního mandátu (1991–1994) jako jediný ze starostů zvolen i do obecní rady „magistrátu... Právě on vyvíjel tlak na magistrát, aby o novém rozdělení města rozhodl.

neměli bychom ponechat stranou dopad změny jména, která zřejmě je – soudě alespoň podle horlivosti, s níž úřady nový název prosazovali – součástí zvláštní politické logiky.

Nejdříve musí vzniknout nový pocit příslušnosti k čtvrti. Až dosud užívaný název Jihozápadní Město se stal neskladným, toto příliš technické, příliš kondačnické slovo nebylo pro identifikaci dostatečně nosné⁴⁵. Jméno Praha 13 poskytuje svou novost i nádechem lehké nemístnosti⁴⁶ starostovi nové možnosti v jeho snaze vytvořit identitu: současně s novým jménem vzniká znak, vlajka, slogan („Praha 13: brána do Evropy“), tradice (doslova znovuvytvořené je např. pálení čarodějnic), dokonce hymna...

Znak⁴⁷ a Prapor⁴⁸ Jihozápadního Města

Všechna tato opatření směřují k tomu, zbavit čtvrti charakteru sídliště, tedy vymazat její generický aspekt a historii městského prostoru od základu vytvořeného komunistickým režimem. Jde o to dát tomuto místu vlastní existenci, udělat z něj „normální čtvrti“. Vůle odstranit veškeré vazby s minulostí současně umožňuje zaměřit se na budoucnost. Tento pokus o „normalizaci“ zapadá rovněž do logiky nového vymezení vztahů čtvrti s pražskou aglomerací.

⁴⁵ Tak se alespoň snaží argumentovat městská rada, když tvrdí, že jedním z důvodů, které hrály ve prospěch změny jména – kromě tradice, požadující, aby jméno každého z obvodů bylo tvořeno stejným způsobem (kdyby však trvali na specifičnosti jednotlivých čtvrtí sídliště, tato „administrativní tradice“, mohla být koneckonců porušena) – byla potřeba lepší identifikace čtvrti; starosta mi tvrdil, že „od chvíle, kdy mnoho lidí zaměňovalo Jihozápadní Město s Jižním Městem, bylo třeba jména změnit... Jakoby rozlišení Praha 11 – Praha 13 bylo uspokojivější...“

Ale je také třeba upozornit na to, že pojem „Jihozápadní Město“ se nikdy neujalo. Lidé ho prostě málokdy používali, na rozdíl od pojmu „Jižní Město“ které se stalo běžným názvem pro čtvrti vzniklé v 80. letech. Jeden z důvodů proč toto pojmenování nezdomácnělo, můžeme najít v urbanistické struktuře obou čtvrtí. Jižní Město je kompaktním celkem: urbanistický plán nenechává prostor k prosazení „toponym“ která by byla přesnější. Jihozápadní Město, naopak, se skládá ze čtvrtí, která mají svoje jména. Pojem Jihozápadního Města je v tomto kontextu zbytečný pro běžného „obyvatele čtvrti“ který bude raději užívat přesnější toponyma.

⁴⁶ Všichni totiž znali Prahu skládající se z 10 obvodů

⁴⁷ „Zelený štít v dolní polovině nese stříbrnou kvádrovou zeď, v horní zlatou svatojakubskou mušlí“, oficiální popis znaku - viz STOP - zpravodaj občanů Prahy Jihozápadního Města 5 (květen) 1994. str. 3

⁴⁸ List praporu je rozdělen na dvě pole žlutým šikmým pruhem, jehož šíře se rovná čtvrtině kratké strany praporu (šířky). Horní pole praporu je zelené, spodní bílé. Poměr šířky k délce je 2:3.

Praha 13 je Praha... Je poněkud paradoxní, že v době kdy se čtvrť stává administrativně autonomní, dožaduje se současně své příslušnosti k městu. Zatímco staré jméno zdůrazňovalo satelitní ráz tohoto nového „města“, nové jméno obnovuje pouto s hlavním městem. Jaké místo bude tedy Praze 13 v nové Praze ovládané tržní ekonomikou vyhrazeno?

Ambiciózní starosta, který svou osobní ctižádost vztahuje i na svou čtvrť, si představuje budoucnost v těch nejskvělejších barvách. S odvoláním na velká západní města (jako o závod cituje – je to snad tím, že jsem Francouz? – Paříž a čtvrť La Défense) vidí Prahu 13 v příštích desetiletích jako centrum obchodu, dynamický pól Prahy. Na obhajobu své prognózy uvádí různé argumenty, vyjmenovává výhody své čtvrti: její polohu na okraji dálnice D5 směrem na západ, do Německa a do Evropské Unie⁴⁹, značné pozemkové rezervy⁵⁰, dynamismus a věk jejích obyvatel, atd... Praha 13 podle jeho slov představuje budoucnost Prahy, o tom, že by totéž platilo i pro Jihozápadní Město, lze pochybovat.

Tato změna jména se tudíž může obecní radě jevit jako prostředek (pochopitelně ne jediný, a bezesporu ani nejsilnější, či nejúčinnější) znovu se zařadit do pražské aglomerace, osvědčit se jako čtvrť, jako čtvrť potenciálně průkopnická, s vůdčím postavením v kontextu kapitalistické Prahy. Jistě by nebylo jediným paradoxem, kdyby se starostovy předpovědi budoucnosti čtvrti, která svým způsobem představuje architektonickou a urbanistickou apoteózu československého reálného socialismu, uskutečnily.

Staří usedlíci

Nyní je třeba připomenout poslední prvek vstupující do hry, vesničany, „Stodůláký“⁵¹ po mnoho generací⁵², kteří v posledních letech pozorovali růst sídliště ztělesňujícího postupný vpád města na jejich území.

Víme již, že jedním z cílů autorů Jihozápadního Města byla architektonická (a tedy i sociální) integrace vesnice a budovaného celku. Z vizuálního hlediska vedly jejich snahy k přerušení kontinuity, stejně tak ale i vztahy mezi vesničany

⁴⁹ Viz výše uvedený slogan.

⁵⁰ Územní plán oblasti byl v roce 1990 okleštěn o projekty, s jejichž realizací se ještě nezačalo. Pozemky naproti tomu byly již vyvlastněny.

⁵¹ Obyvatelé Stodůlek – tuoto pojmenování jsem slyšel jenom od obyvatel sídliště a vždy bylo proneseno žertem.

⁵² „Moje rodina tu žije už sedm set let, můj vnuk to vypátral!“... tvrdila mi jedna stařenka z vesnice.

a nově příchozími byly od samého počátku poznamenány nedorozuměními. Obyvatelé se proti novému bránili slovně. Vesnice, která se chtěla odlišit od „Stodůlek – obytného souboru“, byla neoficiálně přejmenována na „Staré Stodůlky“. Oni sami se stali starými Stodůláky, starými usedlíky. Vesničané, trvající na svých kořenech, si budují alternativní svět k této modernitě, s kterou nemají žádný kontakt a kterou nevyhledávají. Slovo usedlík je velmi signifikantní⁵³, doslova znamená „člověk usedlý v místě“; adjektivum starý tento význam ještě zesiluje, „starí usedlíci“, běžně užívané spojení, kterým se mezi sebou obyvatelé vesnice označují, vyjadřuje zakořenění na tomto území.

Vesničané se tedy, jak jen to je možné, obrazejí k velkému celku zády a pro „to sídliště, „tamhleto sídliště“, výraz, jímž označují soubor budov vybudovaných v rámci projektu Jihozápadní Město, mají jen slova plná pohrdání. Užívají obrazná vyjádření, ale i vyjádření mnohem hanlivější: od klasické, a dokonce i na sídlišti běžně užívané „králíkárný“⁵⁴ až po místní výtvary. Několikrát jsem například zaslechl tak obrazné metafory jako „termitiště“, „mravenišť“, „úl“, atd... I když se výrazy mění, ve všech se objevuje a je rozvíjena stejná myšlenka: myšlenka zvířecího rodu, hemžícího se a početného, dokonce totalitního (v tom smyslu, že masa jednotlivců jednotlivce zahubí), tudíž myšlenka zneklidňující a nebezpečná.

Tak tedy Jihozápadní Město, Praha 13, „sídliště Lužiny“, nebo Staré Stodůlky? Pro územní plánovače autonomní město, pro současné radní čtvrti pražské aglomerace s vůdčím postavením, pro obyvatele velkého souboru nevyhraněný prostor mezi městem a venkovem, pro vesničany, odedávna obývajících staré Stodůlky, hrozivý obraz koncentrace lidí – zdá se, že tento spor o označení čtvrti je zárodkem skutečné diskuze o jejím charakteru, o vztahu k městu a obecněji ke všemu městskému.

⁵³ Setkáváme se tu s kořenem sídlo, které ostatně nacházíme i ve slově sídliště.

⁵⁴ Toto slovo, které je součástí lidového slovníku, bylo dokonce oficiálně posvěceno, neboť ho veřejně použil Václav Havel, prezident České republiky... a spisovatel.

DIE AUSBREITUNG DES PROZESSES DER WIENER MONOPHTHONGIERUNG IM ÖSTERREICHISCHEN DEUTSCH

Sylvia Moosmüller – Ralf Vollmann

1. Einleitung

Am Beispiel der Ausbreitung eines phonologischen Prozesses des Wiener Deutsch, der Monophthongierung der Diphthonge /aE/ und /AO/ in Österreich läßt sich die sprachliche Orientierung an der Bundeshauptstadt Wien sehr gut verdeutlichen. Wie bereits in Moosmüller/Vollmann (1995) dargelegt, besteht insbesondere in den dem südbairischen Sprachraum zuzuordnenden Sprachvarietäten eine starke Ablehnung des Wiener Dialekts. Dennoch breiten sich Merkmale des Wiener Dialekts auch im südbairischen Sprachraum aus, wobei jedoch regionalspezifische Charakteristika beibehalten werden.

Die Diphthonge /aE/ und /AO/ wurden im Wiener Dialekt vermutlich um die Jahrhundertwende monophthongiert (Traunmüller 1982). Bedingt durch den Prozeß der Monophthongierung kann es auch zu homophonen Formen kommen; so werden z.B. sowohl „Haus“ als auch „Hase“ als [hO:s] realisiert. Diese Monophthongierung breitete sich in der Folge über alle sozialen Schichten Wiens aus, wobei sie hauptsächlich in schwachen prosodischen Positionen sowie in informellen Sprechsituationen beobachtet werden kann. In der jungen Generation der gehobenen sozialen Schichten Wiens ist der Prozeß der Monophthongierung allerdings bereits weitgehend generalisiert. Im Gegensatz zum Wiener Dialekt kommt der Prozeß der Monophthongierung in der Wiener Hochsprache¹ aufgrund einer unterschiedlichen historischen Entwicklung (vgl. Kranzmayer 1956) auch bei items wie z.B. „breit“ oder „Baum“ zum Tragen, die im Wiener Dialekt als /b5ra:d5/ bzw. /b5a:m/ realisiert werden². Dadurch kommt es in der Wiener Hochsprache zu homophonen Formen wie z.B. /vE:s/ für „weiß“ (Farbe ‘weiß’ und Verb ‘ich weiß’).

¹ zum Terminus „Hochsprache“ siehe Moosmüller 1991.

² mhd. /ei/ und /ou/ wurden im Wiener Dialekt zu /a:/, in der Hochsprache wie mhd. /i:/ und /u:/ zu /aE/ und /AO/.

Auf der horizontalen Achse hat sich der Prozeß über weite Teile des mittelbairischen Sprachraumes ausgebreitet, insbesondere auf Niederösterreich, Teile Oberösterreichs und Teile des Burgenlandes. Der Prozeß ist aber nicht nur auf den mittelbairischen Sprachraum beschränkt, sondern er kann auch im südbairischen Sprachraum beobachtet werden.

Insbesondere im südbairischen Sprachraum und in der älteren Generation der Wiener Hochsprachepredikanten ist der Prozeß auf schwache prosodische Positionen beschränkt. D.h., der Prozeß der Monophthongierung ist ein Schwächungsprozeß, bei dem neben der qualitativen Veränderung – Diphthong vs. Monophthong – auch die Dauerverhältnisse geändert werden. Die aus dem Prozeß resultierenden Monophthonge sind kurz. Erst, wenn der Prozeß auch auf prosodisch starke Positionen ausgedehnt wird – wie in der jungen Generation der Wiener Hochsprachepredikanten – werden die Monophthonge gedehnt. Die Dehnung der Monophthonge ist somit nicht Folge einer kompensatorischen Dehnung, die die inhärente Dauer der Diphthonge aufrechterhalten soll, sondern vielmehr Folge der postlexikalischen Betonungszuweisung (Madelska – Dressler 1996).

2. Beschreibung der Diphthonge

Bevor wir uns dem Prozeß der Monophthongierung zuwenden, soll zunächst eine regionalspezifische Beschreibung der Diphthonge erfolgen. Für die Analyse der Diphthonge und der möglicherweise daraus resultierenden Monophthonge wurden die Versuchspersonen gebeten, die beiden folgenden Sätze abwechselnd 7x vorzulesen³:

Satz 1: Aber leider überheizte Eberhard während der Arbeitszeit den Raum

Satz 2: In der Pause wartete Paula draußen mit Papier bepackt auf Leopold
--

³ Die Tonaufzeichnungen wurden mit einer Abtastrate von 16 kHz, Wortlänge 16 Bit, mono digitalisiert. Die Berechnung der ersten beiden Formanten erfolgte mittels LPC mit 22 Koeffizienten und einer Pre-emphasis von 0.9. Lineare Zeitstandardisierung wurde gewährleistet, indem 30 frames über jeden Diphthong gerechnet wurden.

Berechnet wurden jeweils die ersten fünf tokens jedes Diphthongs, somit wurden 35 Diphthonge pro Person analysiert. Zusätzlich wurden die ersten beiden Formanten der für die Diphthonge /aE/ und /AO/ relevanten Vokale /a⁴, /E/ und /O/ berechnet. Bislang wurden 15 männliche Sprecher analysiert, fünf Sprecher der Wiener Hochsprache, fünf Sprecher des Wiener Dialekts, vier Sprecher aus der Steiermark⁵ und ein Sprecher der Innsbrucker Hochsprache.

Diagramm 1 zeigt die Position des ersten und zweiten Formanten für die Vokale /a/, /E/ und /O/ sowie für die Diphthonge /aE/ und /AO/ aus den items „leider“ und „Pause“ der drei untersuchten Varietäten. „Leider“ und „Pause“ wurden gewählt, weil sie aufgrund ihrer betonten Position selten, meist nur im Wiener Dialekt, monophthongiert wurden.

2.1 Der Diphthong /AO/

Besonders beim Diphthong /AO/ ist deutlich zu erkennen, daß der Diphthong der steirischen Varietät am ehesten der intendierten phonologischen Repräsentation entspricht; der „onset“ Wert entspricht dem Wert des Wiener hochsprachlichen /a/, und auch der Wert des „offsets“ erreicht den Wert des Wiener hochsprachlichen /O/. In der Wiener hochsprachlichen Varietät kann hingegen beim „onset“ Wert kaum noch von einer /a/-Qualität gesprochen werden, während der Wert des „offsets“ sehr wohl dem Wert des Wiener hochsprachlichen /O/ entspricht. Im Wiener Dialekt ist nur eine sehr geringfügige Bewegung des Diphthongs zu beobachten. Artikulatorisch liegen die Unterschiede zwischen der Wiener und der Steirer Varietät in erster Linie im Öffnungsgrad (F1). Für alle Varietäten gilt, daß die Bewegung des zweiten Formanten sehr gering ist, dies ist bedingt durch die Transition⁶ zum /s/ (steigender F2).

⁴ In der Wiener Hochsprache kann nur eine /a/-Qualität festgestellt werden (Iivonen1994).

⁵ die steirischen Sprecher stammen aus Graz, Deutschfeistritz und Gegend Bad Radkersburg.

⁶ für die Auswirkung von Transitionen auf die Perzeption siehe Kouznetsov und Iivonen (1995).

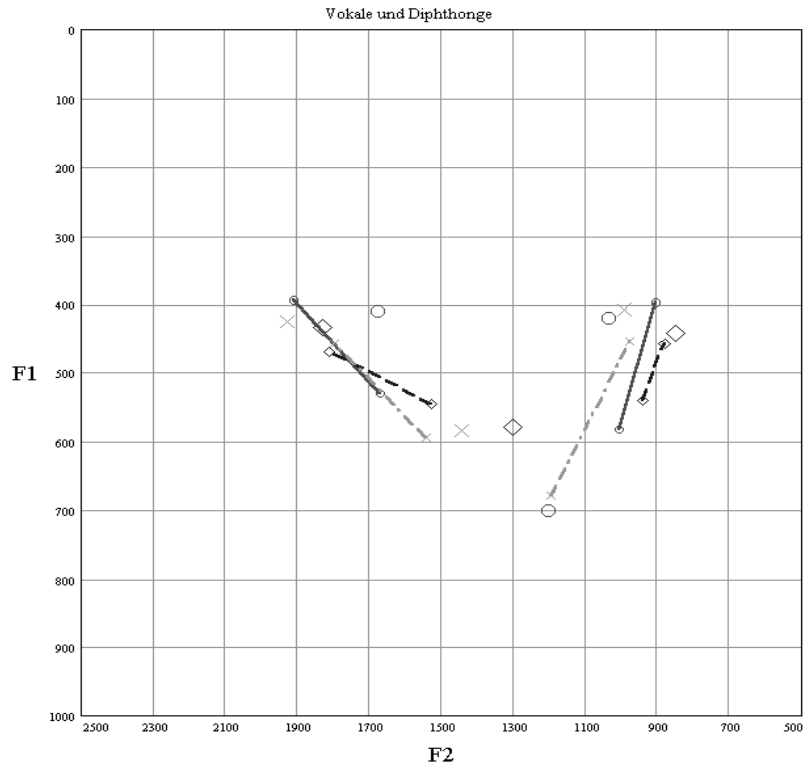

Diagramm 1: F1/F2 plot der Vokale [a,E,O] und der Diphthonge [aE,AO]; o, --- = Wiener Hochsprache, □, --- = Wiener Dialekt, x, --- = Dialekt Steiermark

2.2 Der Diphthong /aE/

Wieder entspricht der Diphthong der steirischen Varietät am ehesten der intendierten phonologischen Repräsentation; der Wert des „onsets“ ist gerade noch als /a/-Qualität interpretierbar. In der Wiener Hochsprache muß der Wert des „onsets“ eher als /é/ interpretiert werden. Die „offset“ Werte entsprechen bei allen Varietäten einer /E/-Qualität; der maßgebliche Unterschied zwischen den Varietäten liegt wieder im Öffnungsgrad. Im Gegensatz zum Diphthong /AO/ ist bei allen Varietäten deutlich eine stärkere Bewegung des zweiten Formanten erkennbar.

2.3 Variabilität

Bezüglich der onset und offset Werte besteht eine ziemlich große Variabilität zwischen den untersuchten Varietäten. Im Vergleich zu den Messungen, die Iivonen (1989) an Wiener hochsprachlichem Material vorgenommen⁷ hat, weisen die Diphthonge /aE/ und /AO/ eine geringere artikulatorische Bewegung auf, weiters sind sie zentralisierter. Große Variabilität bezüglich der Artikulation von Diphthongen wurde auch in anderen Sprachen beobachtet (vgl. Lehiste und Peterson 1961, Pols 1977 zitiert nach Collier, Bell-Berti und Raphael 1982). Der Grad der Toleranz für artikulatorische Variabilität ist von der Anzahl der Diphthonge in einer Varietät abhängig. So entsprechen besonders die „offset“ Werte im Standard-Chinesischen, das elf Diphthonge hat, den Werten der Vokale, die sie beschreiben (Svantesson 1984). Die österreichische Hochsprache verfügt nur über drei Diphthonge /aE/, /AO/ und /OE/. Daher wird jede steigende Bewegung im vorderen oder hinteren Bereich korrekt als Diphthong /aE/ oder /AO/ interpretiert⁸. Für die steirische Varietät gilt diese Annahme jedoch nicht, da in dieser Varietät betonte Vokale diphthongiert werden: z.B. [IEem1] für „Leben“ und [Sd5Ook] für „Stock“. Allzu große artikulatorische Variabilität bei der Produktion der Diphthonge /aE/ und /AO/ könnte folglich zu homophonen Formen führen: [rOos] für „Roß“ und **“raus“*. Dies könnte ein möglicher Grund dafür sein, daß in der steirischen Varietät die Diphthonge eher der intendierten phonologischen Repräsentation entsprechen.

2.4 Spektrale Veränderung in der Zeit

Ein Diphthong wird üblicherweise charakterisiert als eine Abfolge von stationärem Teil – Transition – stationärem Teil (Lehiste (1964: 5). Die zeitliche Organisation dieser drei Elemente ist jedoch sprach- bzw. varietätenspezifisch (Lindau, Norlin und Svantesson 1985) und trägt so zur unterschiedlichen Qualität ein und desselben Diphthongs bei. Auch bei den hier untersuchten Varietäten können Unterschiede bezüglich der zeitlichen Organisation beobachtet werden. In der steirischen Varietät ist der Diphthong durch einen relativ langen stationären Teil zu Beginn, der ca. die Hälfte der Diphthongdauer beansprucht, gekennzeichnet (siehe Diagramm 2). Dieses Muster kann vor allem bei der Bewegung des zweiten Formanten beobachtet werden, der erste Formant weist eine geringfügige gleitende

⁷ die Versuchspersonen wurden gebeten, isolierte Wörter vorzulesen.

⁸ Fallende Diphthonge entstehen nur in der Folge postlexikalischer Prozesse, z.B. als Folge der r-Vokalisierung.

Bewegung auf. Um dasselbe Muster auch beim ersten Formanten beobachten zu können, müssen die Diphthonge des Sprechers der Innsbrucker Hochsprache analysiert werden (siehe Diagramm 3). Das charakteristische Muster ist bei dem Innsbrucker Sprecher ausgeprägter, weil diese Varietät noch nicht so stark von dem Prozeß der Monophthongierung betroffen ist, insbesondere in prosodisch starken Positionen sowie in formalen Sprechsituationen, wie der des Vorlesens.

In der Wiener Hochsprache ist das typische Muster eine gleitende Bewegung, die fast keinen stationären Teil aufweist (siehe Diagramm 4)⁹. Wenn allerdings in der Wiener Hochsprache ein stationärer Teil im Diphthong beobachtet werden kann, so umfaßt dieser eher die letzte Hälfte des Diphthongs.

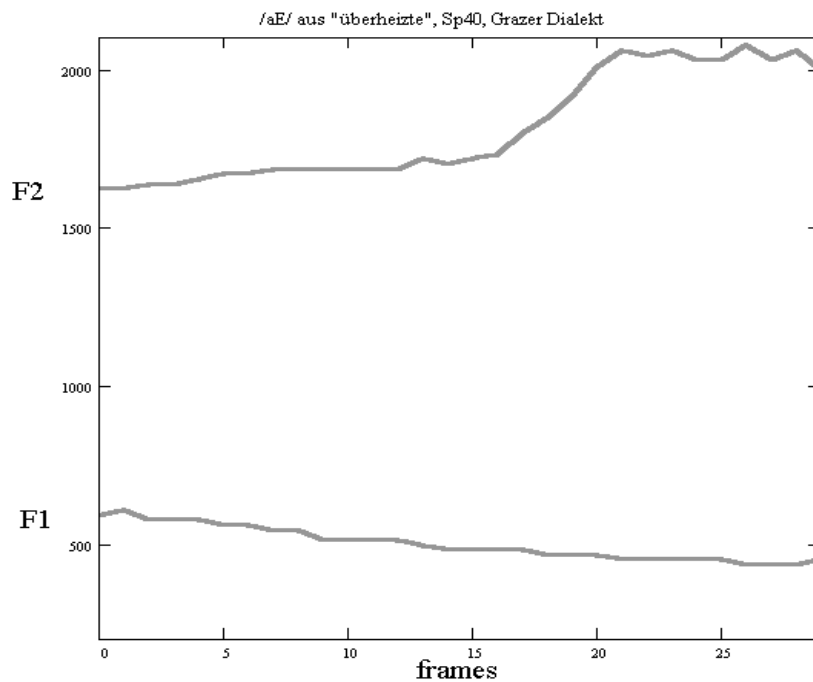

Diagramm 2: linear zeitstandardisierter Diphthong /aE/, gesprochen von einem Sprecher des Grazer Dialekts. x-Achse: Zeit, y-Achse: Frequenz (in Hz).

⁹ Auch Iivonen (1989: 17) hat festgestellt, daß Diphthonge der Wiener Hochsprache im Vergleich zum Ostmitteldeutschen eine eher gleitende Bewegung aufweisen.

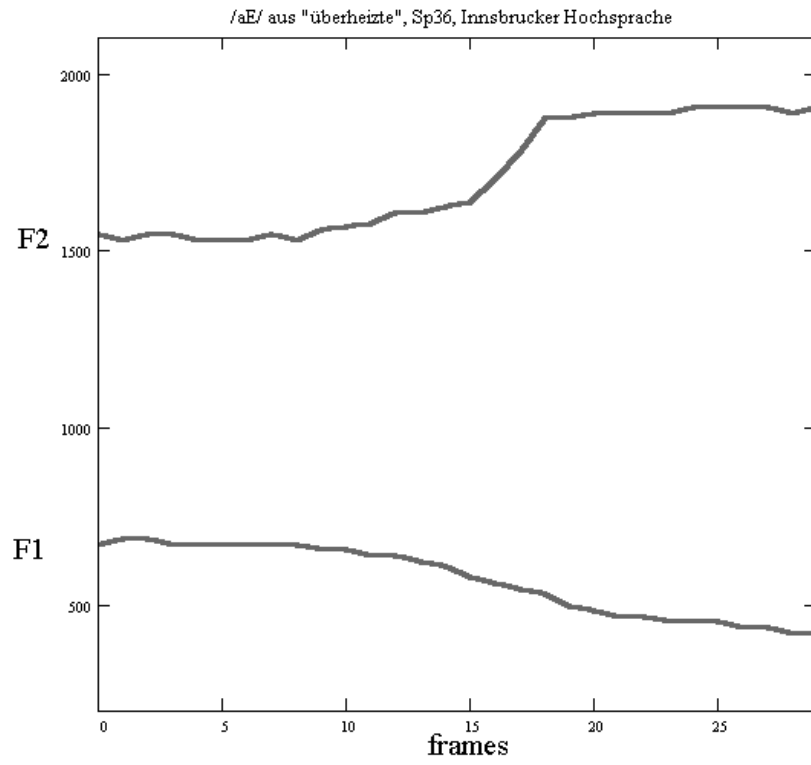

Diagramm 3: linear zeitstandardisierter Diphthong /aE/, gesprochen von einem Sprecher der Innsbrucker Hochsprache. x-Achse: Zeit, y-Achse: Frequenz (in Hz).

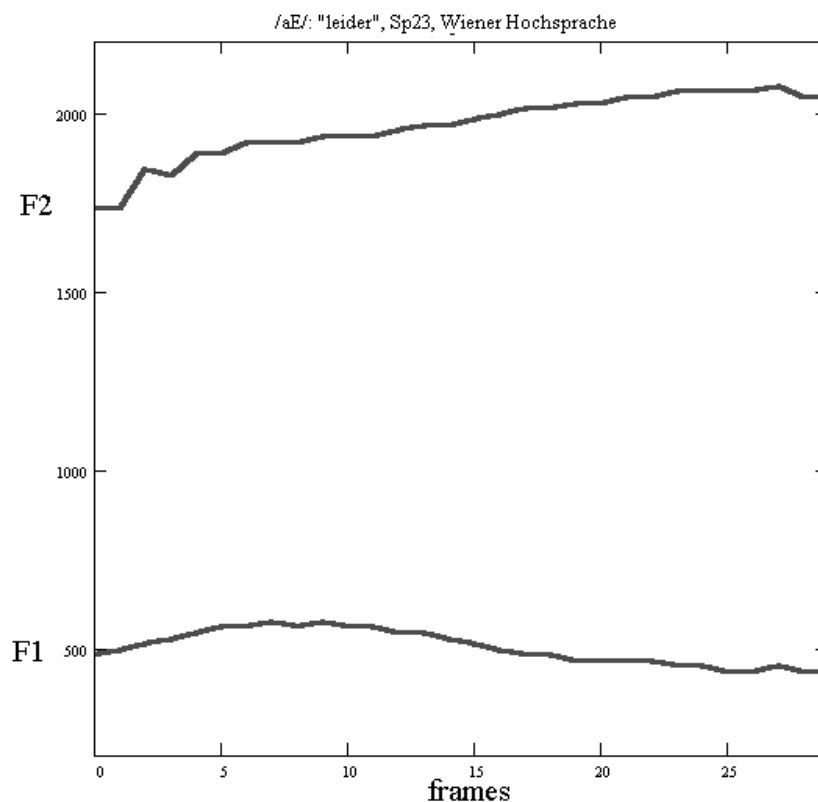

Diagramm 4: linear zeitstandardisierter Diphthong /aE/, gesprochen von einem Sprecher der Wiener Hochsprache. x-Achse: Zeit, y-Achse: Frequenz (in Hz).

Es kann festgehalten werden, daß in Wien aufgrund der starken Tendenz zum Prozeß der Monophthongierung eine große Variabilität bezüglich der Artikulation der Diphthonge beobachtet werden kann.

Im Wiener Dialekt ist der Prozeß der Monophthongierung vollständig generalisiert, d.h. auch das Phoneminventar des Wiener Dialekts weist keine Diphthonge auf (vgl. Dressler/Wodak 1982, Moosmüller 1987). Aus diesem Grund haben Sprecher und Sprecherinnen des Wiener Dialekts häufig Schwierigkeiten einen Diphthong zu artikulieren (siehe Diagramm 5).

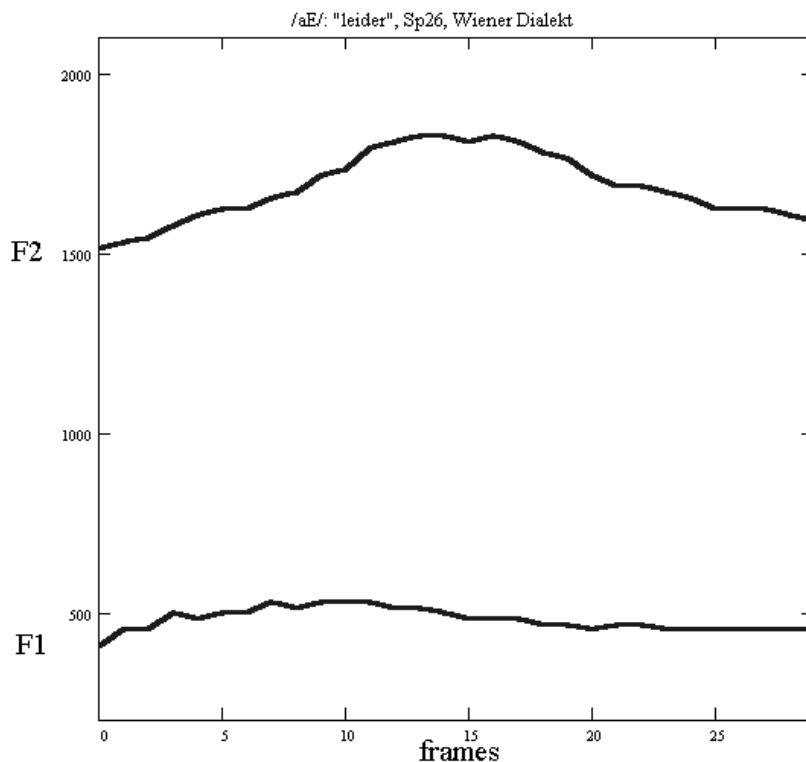

Diagramm 5: linear zeitstandardisierter Diphtong /aE/, gesprochen von einem Sprecher des Wiener Dialekts. x-Achse: Zeit, y-Achse: Frequenz (in Hz).

Besonders am Verlauf des zweiten Formanten ist zu erkennen, daß die Intention des Sprechers eine diphthongische Bewegung ist, diese Intention kann der Sprecher jedoch nicht bis zum Ende des Diphtongs durchhalten. Der zweite Formant fällt somit am „offset“ des Diphtongs in den Frequenzbereich des „onsets“, das perzeptuelle Ergebnis ist ein Monophthong¹⁰. Diese Art der diphthon-

¹⁰ Nach Bladon (1985: 152), „a diphthong’s endpoints are highly relevant for its identification, so much so that the percept is negligibly affected if the transitional part is artificially removed“. Zur Diskussion über die Perzeption von Diphtongen vgl. z.B. Harrington and Cassidy (1994), Fox (1983), Collier and ‘t Hart (1983).

gischen Bewegung wurde zum ersten Mal in Vollmann (1991, auch 1996) beschrieben und kann vornehmlich bei Sprechern des Wiener Dialekts, die versuchen, die Hochsprache zu sprechen, beobachtet werden.

Dasselbe Muster wie beim Diphtong /aE/ kann auch beim Diphtong /AO/ beobachtet werden (Diagramm 6).

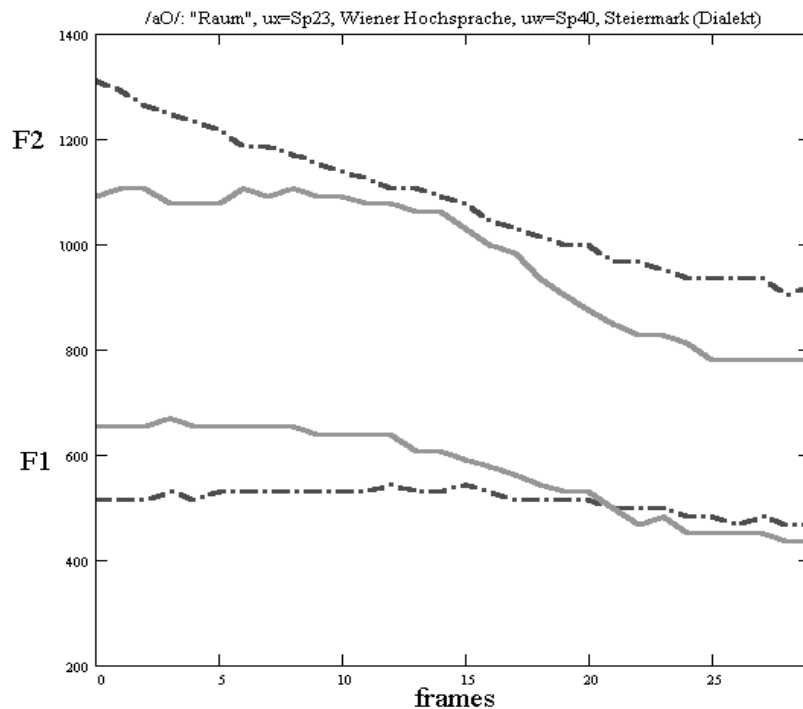

Diagramm 6: linear zeitstandardisierter Diphtong /AO/, gesprochen von einem Sprecher der Wiener Hochsprache (-.-.-) und einem Sprecher des Grazer Dialekts (—). x-Achse: Zeit, y-Achse: Frequenz (in Hz).

Diagramm 6 zeigt, daß der steirische Diphtong durch einen langen stationären Teil zu Beginn des Diphtongs gekennzeichnet ist, der ca. die erste Hälfte des Diphtongs umfaßt, während der Wiener Diphtong eine gleitende Bewegung aufweist. Beim ersten Formanten des Wiener Diphtongs ist keine Bewegung mehr beobachtbar.

3. Der Prozeß der Monophthongierung

In 2.4. wurde dargestellt, daß in der Wiener Hochsprache stationäre Teile – wenn überhaupt – am „offset“ des Diphthongs beobachtet werden können, während sie im steirischen Dialekt vielmehr den „onset“ des Diphthongs betreffen. Die Unterschiede, die bei der Beschreibung der artikulatorischen Bewegung der Diphthonge beobachtet wurden, haben auch Auswirkungen auf den Prozeß der Monophthongierung. Diagramm 7 zeigt den Diphthong /AO/ eines Sprechers der Wiener Hochsprache und eines Sprechers des Wiener Dialekts. Wenn der Diphthong /AO/ in der Wiener Varietät monophthongiert wird, wird der zweite Formant am „onset“ des Diphthongs gesenkt, es findet somit eine Assimilation an den „offset“ des Diphthongs statt. Das perzeptuelle Ergebnis ist folglich eine [O]-Qualität des resultierenden Monophthongs. Nachdem der erste Formant in der Wiener Varietät keine diphthongische Bewegung mehr aufweist, kann der Assimilationsprozeß mit Bezug auf den ersten Formanten als bereits abgeschlossen betrachtet werden.

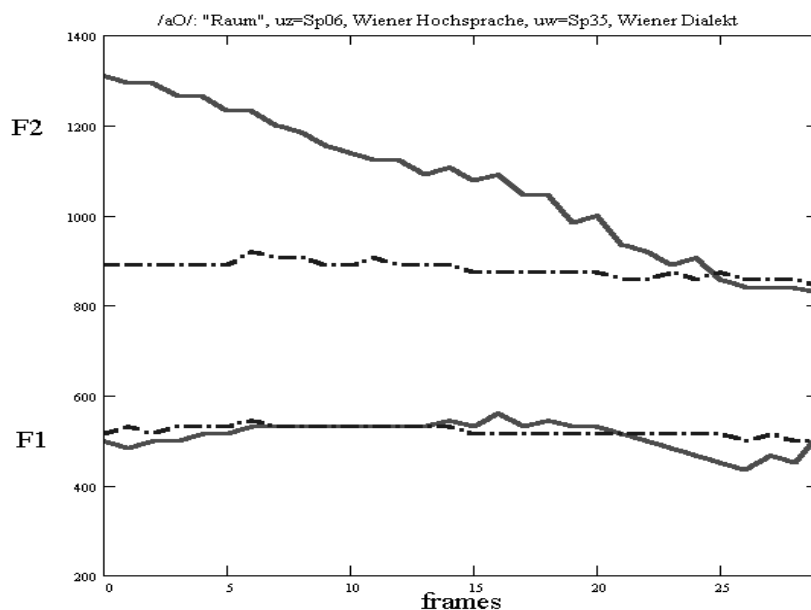

Diagramm 7: linear zeitstandardisierter Diphthong /AO/, gesprochen von einem Sprecher der Wiener Hochsprache (—) und einem Sprecher des Wiener Dialekts (-.-.-). x-Achse: Zeit, y-Achse: Frequenz.

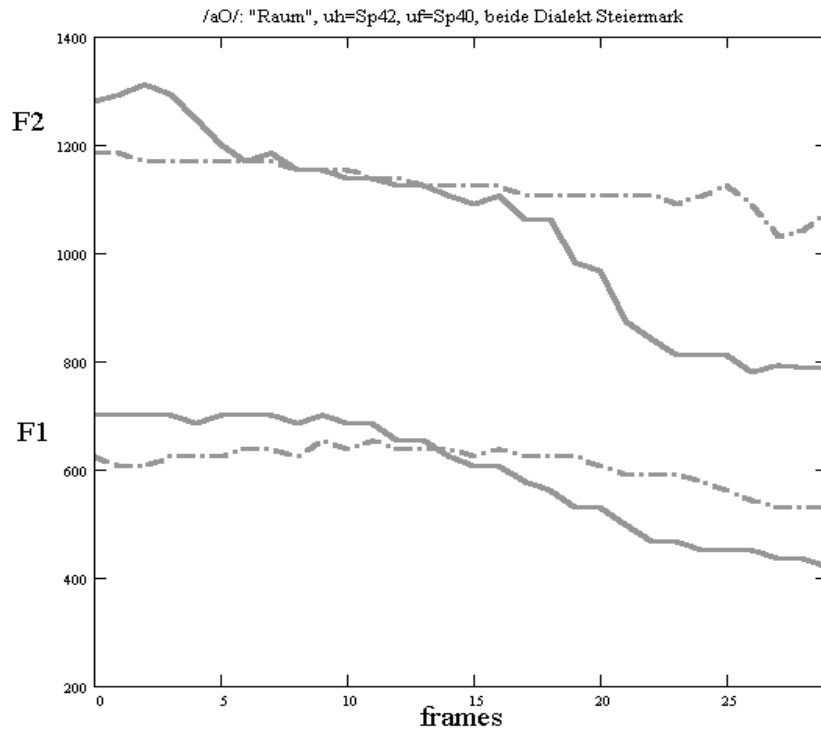

Diagramm 8: linear zeitstandardisierter Diphthong /AO/, gesprochen von zwei Sprechern des steirischen Dialekts. (—): Diphthong, (-.-.-): Monophthong. x-Achse: Zeit, y-Achse: Frequenz (in Hz).

Im steirischen Dialekt findet hingegen eine Assimilation an den „onset“ des Diphthongs statt, d.h. die Frequenz des ersten und des zweiten Formanten wird angehoben. Das perzeptuelle Resultat ist eher eine [A]-Qualität (siehe Diagramm 8).

Dieselben Assimilationsmuster können beim Diphthong /aE/ beobachtet werden. In der Wiener Varietät ist der „onset“ des Diphthongs betroffen, d.h. der zweite Formant steigt und der erste, sofern eine Bewegung beobachtbar ist, sinkt. D.h., es findet eine Assimilation an den „offset“ des Diphthongs statt. In der steirischen Varietät ist der „offset“ des Diphthongs betroffen: der zweite Formant sinkt und der erste, sofern eine Bewegung beobachtbar ist, steigt. In der

steirischen Varietät wird somit beim Prozeß der Monophthongierung der „offset“ des Diphthongs an den „onset“ des Diphthongs assimiliert. Dieses Assimilationsmuster gilt auch für die Innsbrucker Hochsprache (siehe Diagramm 9).

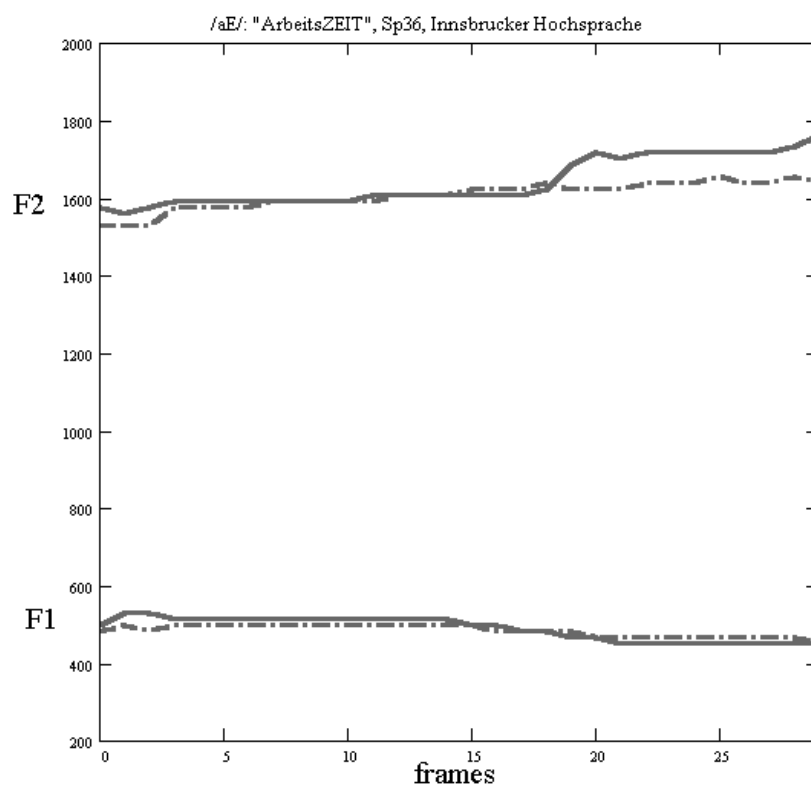

Diagramm 9: linear zeitstandardisierter Diphthong /aE/, gesprochen von einem Sprecher der Innsbrucker Hochsprache. (—): Diphthong, (-.-.-): Monophthong. x-Achse: Zeit, y-Achse: Frequenz (in Hz).

Perzeptuell betrachtet ist der Unterschied zwischen dem Wiener und dem steirischen bzw. Innsbrucker Monophthong des Diphthongs /aE/ geringer und weniger auffällig als bei der Monophthongierung des Diphthongs /AO/; der aus der Monophthongierung des Diphthongs /aE/ entstehende Monophthong entspricht in

allen Fällen am ehesten einer [E]-Qualität. Festzuhalten ist jedoch, daß der Prozeß der Assimilation in den untersuchten Varietäten unterschiedlich ist.

4. Spontansprache

Im spontansprachlichen Material ist der Prozeß der Monophthongierung in allen untersuchten Varietäten schon sehr weit fortgeschritten. Sowohl in Innsbruck als auch in der Steiermark werden fast alle Diphthonge in unbetonter Position diphthongiert. In betonter Position weichen die im formalen Kontext beobachteten stationären Teile einer gleitenden Bewegung (siehe Diagramm 10).

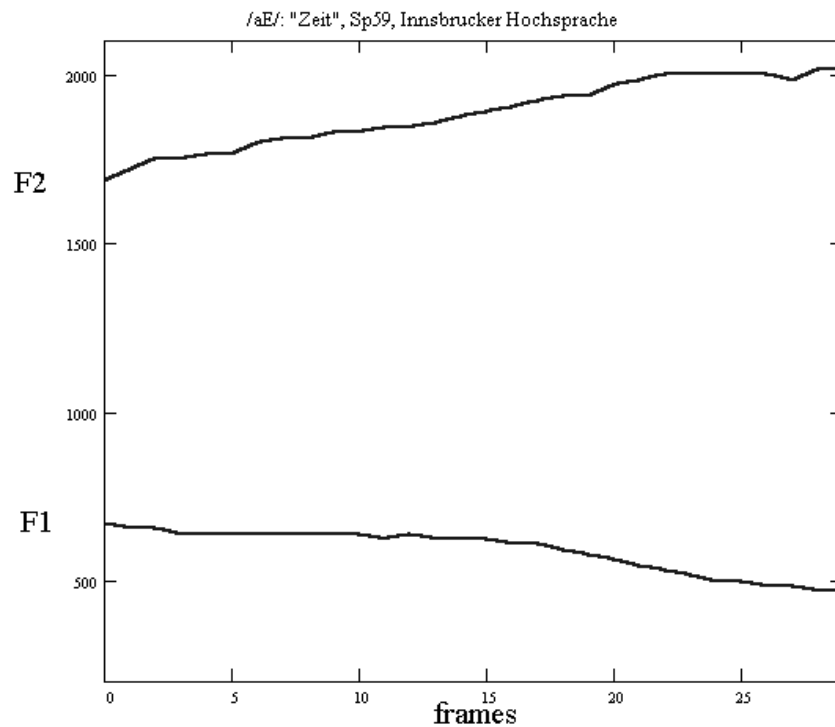

Diagramm 10: linear zeitstandardisierter Diphthong /aE/, gesprochen von einem Sprecher der Innsbrucker Hochsprache. x-Achse: Zeit, y-Achse: Frequenz (in Hz).

Die Assimilationsmuster für die Monophthongierung bleiben aber dieselben: In der Steiermark und in Innsbruck werden der „offset“ des Diphthongs an den „onset“ assimiliert, in Wien der „onset“ an den „offset“ (wieder in erster Linie an der Bewegung des zweiten Formanten beobachtbar). Ein schönes Beispiel für die graduelle Annäherung an die Monophthongierung stellt die unterschiedliche Realisierung des Diphthongs /aE/ aus „vielleicht“ eines steirischen Sprechers dar (siehe Diagramm 11). Der „offset“ des zweiten Formanten wird graduell immer mehr an den „onset“ des Diphthongs assimiliert.

Zur Veranschaulichung der unterschiedlichen Assimilationsmuster in der Steiermark und in Wien soll die Monophthongierung des Diphthongs /aE/ aus „vielleicht“ bei einem Wiener und bei einem untersteirischen Sprecher dargestellt werden (Diagramm 12): Beim Wiener Sprecher steigt der zweite Formant am „onset“ des Diphthongs, beim steirischen Sprecher kann ein Sinken des zweiten Formanten am „offset“ des Diphthongs beobachtet werden.

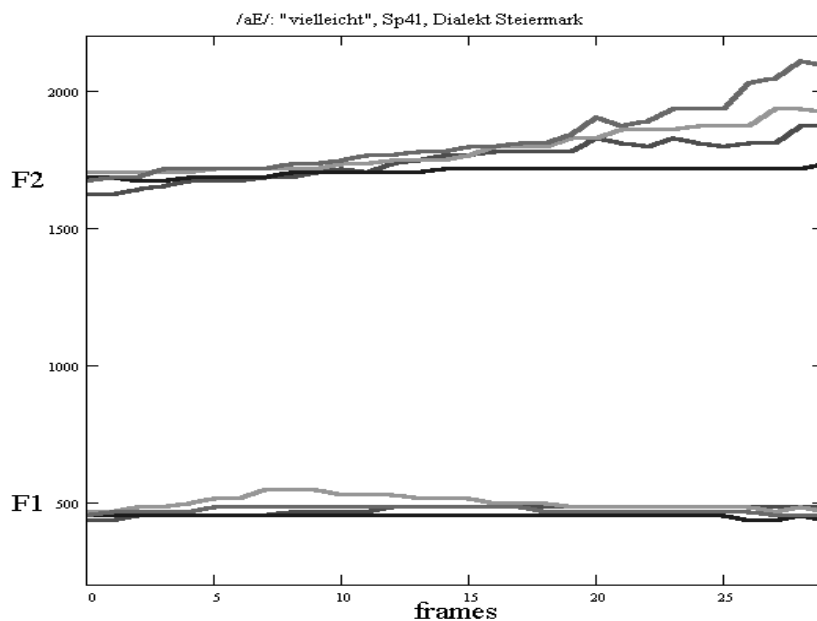

Diagramm 11: linear zeitstandardisierter Diphthong /aE/, gesprochen von einem Sprecher des steirischen Dialekts. x-Achse: Zeit, y-Achse: Frequenz (in Hz).

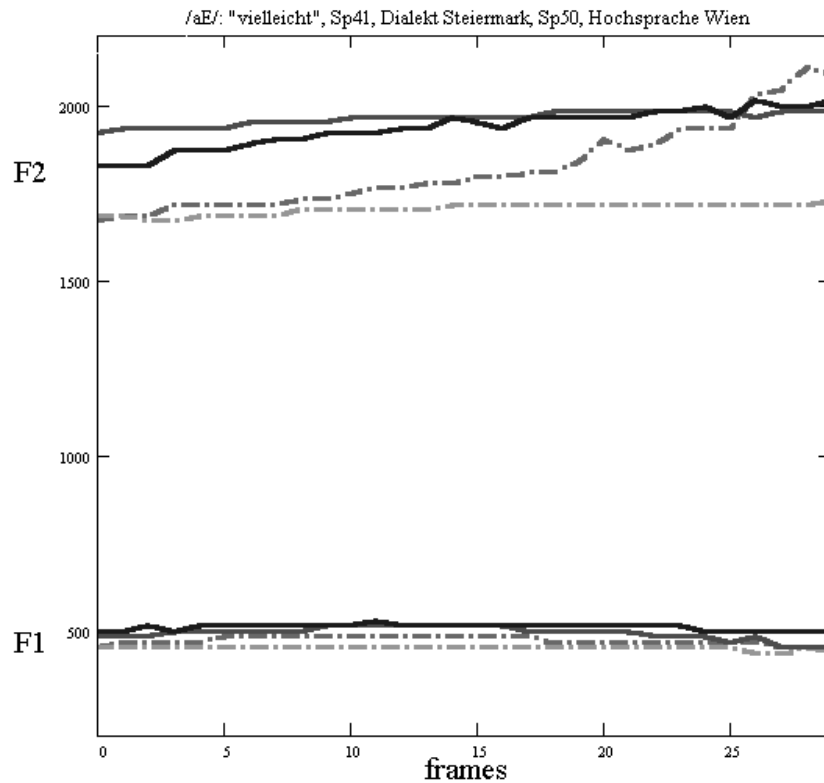

Diagramm 12: linear zeitstandardisierter Diphthong /aE/, gesprochen von einem Sprecher des steirischen Dialekts (-.-.-) und von einem Sprecher der Wiener Hochsprache (—). x-Achse: Zeit, y-Achse: Frequenz (in Hz).

Beim Diphthong /AO/ können wieder dieselben Assimilationsmuster beobachtet werden. Zur Veranschaulichung dient ein Beispiel eines Innsbrucker Hochsprachsprechers: In betonter Position („geglaubt“) wird der Diphthong realisiert, der aber bereits eine gleitende Bewegung aufweist und keinen stationären Teil mehr beinhaltet. In unbetonter Position („Urlaub“) wird der Monophthong realisiert, der durch eine [A]-Qualität gekennzeichnet ist.

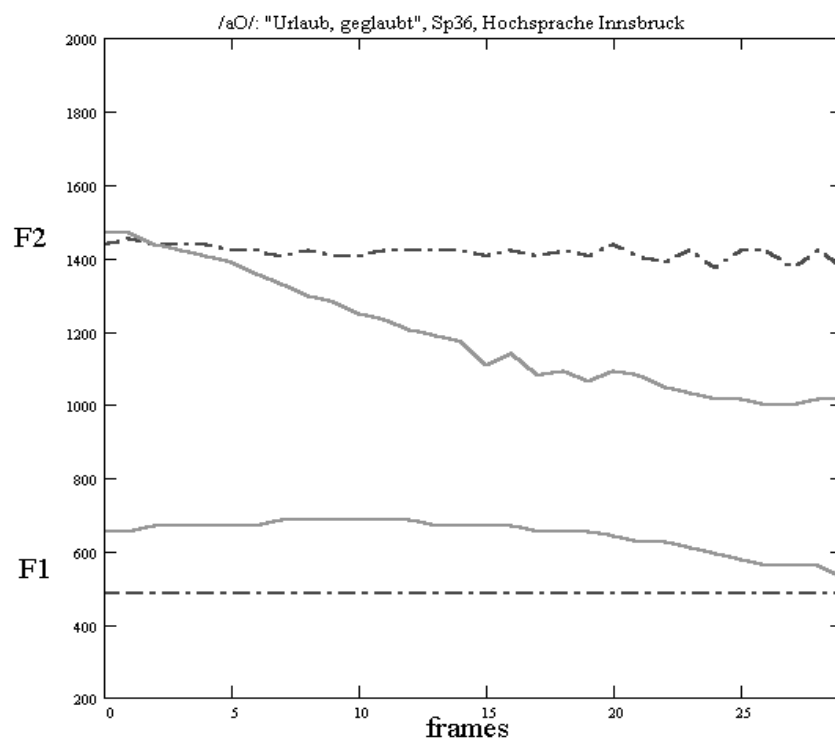

Diagramm 13: linear zeitstandardisierter Diphtong /aO/, gesprochen von einem Sprecher des Innsbrucker Hochsprache. (—): Diphtong („geglaubt“), (-.-): Monophthong („Urlaub“). x-Achse: Zeit, y-Achse: Frequenz (in Hz).

5. Schlußfolgerung

Es zeigt sich am Beispiel des Prozesses der Monophthongierung, daß sich ausgehend von der Bundeshauptstadt ein Prozeß über ganz Österreich ausbreitet. Allerdings sind an diesem Beispiel sowohl Konvergenz als auch Divergenz zu beobachten: Konvergenz zeigt sich an der Ausbreitung des Prozesses an sich, Divergenz allerdings in der Art und Weise der Assimilation, die regionalspezifisch bleibt. Das heißt, obwohl ein Prozeß übernommen wird, bleiben die regionalspezifischen Charakteristika erhalten.

Bibliographie

- BLADON, A.: Diphthongs: A Case Study of Dynamic Auditory Processing. In: *Speech Communication*, 4, 1985, S. 145–154.
- COLLIER, R. – BELL-BERTI, F. – RAPHAEL, L. J.: Some Acoustic and Physiological Observations on Diphthongs. In: *Language and Speech*, 25(4), 1982, S. 305–323.
- COLLIER, R. – t'HART, H.: The Perceptual Relevance of the Formant Trajectories in Dutch Diphthongs. In: van den Broecke, M. – van Heuven, V. – Zonneveld, W. (eds): *Sound Structures. Studies for Antonie Cohen*. Dordrecht, Foris Publications 1983, S. 31–45.
- DRESSLER, W., U. – WODAK, R.: Sociophonological Methods in the Study of Sociolinguistic Variation in Viennese German. In: *Language in Society*, 11, 1982, S. 339–370.
- FOX, R., A.: Perceptual Structure of Monophthongs and Diphthongs in English. In: *Language and Speech*, 26(1), 1983, S. 21–60.
- GAY, Th.: Effect of Speaking Rate on Diphthong Formant Movement. In: *Journal of the Acoustical Society of America*, 44(6), 1968, S. 1570–1573.
- HARRINGTON, J. – CASSIDY, S.: Dynamic and Target Theories of Vowel Classification: Evidence from Monophthongs and Diphthongs in Australian English. In: *Language and Speech*, 37(4), 1994, S. 357–373.
- IIVONEN, A.: *Regional German Vowel Studies*. Helsinki. (= Helsingin Yliopiston Fonetikan Laitoksen Monisteita N:0 15, 1989).
- IIVONEN, A.: Zur gehobenen regionalen phonetischen Realisierung des Deutschen. In: Viebeck, Wolfgang (ed.): *Regionalsprachliche Variation, Umgangs- und Standardsprachen*. Stuttgart: Franz Steiner 1994, S. 311–330 (=Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Beiheft 76).
- KOUZNETZOV, V. – IIVONEN, A.: Perception of Synthetic Vowel Stimuli with Changing Onset F2-Transition by Russian and Finnish Subjects. In: Elenius, K. – Branderud, P. (eds.): *Proceedings of the XIIIth International Congress of Phonetic Sciences 1995*, vol. 3. Stockholm. S. 628–631.
- KRANZMAYER, E.: *Historische Lautgeographie des gesamt-bairischen Dialektraumes*. Wien: Böhlau 1956.
- LEHISTE, I.: *Acoustical Characteristics of Selected English Consonants*. The Hague: Mouton 1964.
- LEHISTE, I. – PETERSON, G. E.: Transitions, Glides and Diphthongs. In: *Journal of the Acoustical Society of America*, 33(3), 1961, S. 268–277.
- LINDAU, M. – NORLIN, K. – SVANT ESSON, J.-O.: Cross-linguistic differences in diphthongs. In: *UCLA Working Papers in Phonetics*, 61, 1985, S. 40–44.
- MADELSKA, L. – DRESSLER, W. U.: Postlexical Stress Processes and Their Segmental Consequences Illustrated in Polish and Czech. In: Hurch, B. – Rhodes, R. (eds.): *Natural Phonology: The State of the Arts*. Berlin: de Gruyter. 1996, S. 189–200.
- MOOSMÜLLER, S.: *Soziophonologische Variation im gegenwärtigen Wiener Deutsch*. Wiesbaden: Steiner 1987.
- MOOSMÜLLER, S.: *Hochsprache und Dialekt in Österreich. Soziophonologische Untersuchungen zu ihrer Abgrenzung in Wien, Graz, Salzburg und Innsbruck*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau 1991.
- MOOSMÜLLER, S. – VOLLMANN, R. (1995): Fenomén „spisovný jazyk“ na príklade Rakúska. In: S. Ondrejovič. – M. Šimková (Hrsg.): *Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda, s. 50–65 (= Sociolinguistica Slovaca 1).

SVANTESSON, J.-O.: Vowels and Diphthongs in Standard Chinese. Working Papers, Lund University, Department of Linguistics 27, 1984, S. 209–235

TRAUNMÜLLER, H.: Der Vokalismus im Ostmittelbairischen. In: Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, 49, 1982, S. 289–333.

VOLLMANN, R.: Die Monophthongierung der deutschen Diphthonge in der Wiener Umgangssprache. Diplomarbeit, Wien 1991.

VOLLMANN, R.: Phonetics of Informal Speech: The Viennese Monophthongization. In: Studia Phonetica Posnaniensa, 5, 1996, S. 87–100.

INTERFERENCIA V JAZYKU VIEDENSKÝCH SLOVÁKOV

Juraj Glovňa

Interferencia je ovplyvňovanie jazykového systému jedného jazyka jazykovým systémom iného jazyka. Je to pojem (termín) známy z lingvodidaktiky a označuje prenos (transfer) vlastností materinského jazyka do cudzieho jazyka, ktorý narúša jeho jazykovú normu a komunikačný úzus. Výsledkom sú chyby rozličnej proveniencie. S termínom interferencia pracuje aj sociolingvistika pri skúmaní vzťahov medzi dvoma jazykmi v situácii dvojjazyčnosti (bilingvizmu).

V príspevku sa chceme pozrieť na interferenciu z iného uhla, totiž zistiť, ako vplýva nemčina, resp. rakúsky (viedenský) variant nemčiny na slovenčinu rakúskych (viedenských) Slovákov, ktorí ju pokladajú za svoj materinský jazyk. Ide teda nie o vplyv materinského jazyka na cudzí jazyk, ale opačne, o vplyv základného komunikačného jazyka istej society na materinský jazyk jej reprezentantov.

Vychádzame z výskumnej sondy riadeného rozhovoru explorátora s dvoma dvojicami. Ich sociolingvistická charakteristika je takáto: V prvej dvojici vedú riadený rozhovor pani A. D. (83-ročná) s pánom E. J. (76-ročným). Obaja sa narodili na Slovensku, ale žijú od útleho detstva vo Viedni. Ich hlboko interiorizovaným materinským jazykom je záhorské nárečie, spisovnú podobu slovenčiny neovládajú. Druhá dvojica sú manželka V. Z. (65-ročná) a K. Z. (68-ročný). Pani V. Z. sa narodila v Rakúsku zo slovenských rodičov, za svoj materinský jazyk pokladá záhorské nárečie, spisovnú slovenčinu sa naučila druhotne od manžela. Pán K. Z. pokladá za svoju materčinu spisovnú slovenčinu. Prvá dvojica hovorí výlučne viedenským dialektom, druhá dvojica ovláda obe variety: spisovnú nemčinu (Hochdeutsch) aj typický viedenský dialekt. Ide tu teda o sieť sociolingvistických vzťahov, ktorá si vyžaduje jemnú jazykovú analýzu (interpretáciu).

V príspevku sa zovšeobecňujúco obmedzíme len na interferenciu, ktorá je výsledkom tlaku tzv. silnejšieho jazyka nemčiny (bez diferenciacie jej varietnosti na gramatickú a lexikálnu rovinu jazykového systému slovenčiny) tak isto bez diferenciacie jej varietnosti. Pritom – ako je známe – nemčina ako prevažne analytický morfológický typ vplýva na slovenčinu s prevládajúcimi synteticko-morfológickými prvkami.

Najčastejšie interferenčné zmeny v jazyku respondentov vznikajú nerešpektovaním princípu flektívnosti slovenčiny, t.j. nevyjadrovaním gramatickej informácie v koncovkách slovenských slov. Predložka môže byť slovenská, nemecká, alebo sa vynecháva.

- *Lebo Dérer bol Malačan, bol z Malacky.*
- *Potom bil sem hanballe, hráli sme in Krems, Linz, Salzburg.*
- *Jak sem bil školák teda, dva mjesíce sem bil dicki Nová Vjes.*

Za negatívny interferenčný vplyv možno pokladať aj kalkovanie predložkových väzieb, ako o tom svedčí doslovný preklad spojenia *Auf dem Bauch kriechen*:

– *On ozajstne utiekol pret komunizmom, on sa plazil pod drátama na bruchu* (po slovensky *plazil sa po bruchu*).

Nadužívanie osobných zámen, najčastejšie zámena ja, možno interpretovať dvojako: buď ako interferenčný vplyv nemčiny s obligátnym zámenom po slovese, alebo ako prejav zosilnenej expresívnej funkcie. Zdá sa, že v replike pani V. Z.

– *Ja ket som prišla na to, že ja hovorím nárečím (...), já som tím nebola velmi načšená, ja som mislela, že já vjem slovenski, a zatál to bolo nárečtí, né? To sa mi ňepáčilo*

ide o prvý prípad, pretože takúto hypertrofiu zámena nachádzame na širšej ploche jej výpovedí.

Ako prejav syntaktickej interferencie možno chápať kalkovanie typicky nemeckých syntaktických štruktúr. Napr. respondentka vyjadruje nemecký význam *Ich bin slowakischer Herkunft, ich habe slowakisches Blut, vielleicht deswegen ging mir das Slowakischlernen so gut* vetou *Já mám slovenskí puovot, ja mám slovenskú krf, preto mi aj ta slovenčina asi dost' dobre išla sa naučiť*, t.j. doslovne, a nie dispozičnou deagentnou syntaktickou konštrukciou s logickým subjektom v datíve: *Slovenčina sa mi učila ľahko*.

Špecifickým, ale nie nezriedkavým prípadom vplyvu nemčiny je nemecký model záporných viet, ktorý sa prenáša do slovenčiny v kalkovanej podobe:

- *Dein Schwiegervater war kein Vorsitzender* – *Tvůj svokr bil žádn precseďa.*
- *Von uns hat er niemanden geschickt* – *od nás nikeho poslal né?*

Tým, že slovenská veta preberá syntaktické vlastnosti nemeckej vety, môže dôjsť k rozličným defektným syntaktickým konštrukciám:

– *Celí týžden k raňajkám jeme ten chlíp* (*zum Frühstück*)

– *No, ja (...) oni tam išli nach Berlin, on bude tam konzulát, né... konzul* (zámena časov správne: *on tam mal byť konzulom*).

– *To musel skurej bit, lebo ja sem bil už osemnást roku, sedemnást' ...né!* (*mal som osemnást' rokov*).

– *Nuž, ten fčil je devadesátjeden, a ešte že dobre po hromadze (nun, ei ist jetzt einundneunzig).*

– *No, já sem tadi narodil (násilná elipsa zvratného „sa“).*

Pri každom stretnutí dvoch jazykových systémov dochádza k funkčným konfliktom, ktorých výsledkom môžu byť interferenčné zmeny ako narušenie gramatickej normy jedného z jazykov. Domnievame sa, že od interferencie treba odlíšiť iný jav dvojjazyčnosti, tzv. zmiešanie jazykov (Sprachmischung). Ide v podstate o kríženie dvoch jazykových systémov, núka sa nám tu termín kontaminácia, a to v súlade s lingvistickým chápaním kontaminácie ako kríženia viet, textov a pod. Pri zmiešaní jazykov vstupuje do štruktúry výpovede „cudzorodý“ prvok v podobe lexémy alebo slovného spojenia. Kým pri interferencii jazyky pôsobia na seba skryto a interferenčné chyby nenarúšajú „genetickú vnútrojazykovú“ homogénnosť výpovedí, ba tieto chyby nemusia byť na prvý pohľad ani registrované, pri kontaminácii, zmiešavaní jazykov dochádza k evidentnej zrážke cudzorodých prvkov:

– *Vnuk teraz končí tú Modul, Fremdenverkehrschule; chodí do Anglicka ako takí frajcajtanímátor.*

V mieste vstupu nemeckého slova do slovenskej výpovede dochádza k prepínaniu kódu, ktoré má rozličné príčiny. Najčastejšie respondent vsúva také lexémy sociokultúrnej proveniencie, ktoré v slovenčine nepozná. Tieto lexémy označujú špecifické rakúske reálie, ktoré nemajú v slovenskej sociokultúrnej, spoločenskej, politickej, administratívnej alebo inej praxi doslovný ekvivalent. Zväčša sú to vlastné mená, napr. ulice:

– *Chodils Mariahilfrštroson?*

– *No já do tej doby devet a dvacet sem bil na Beckgasse.*

– *Viete, pre mňa je to ako náhrada táto Wipplingerstrasse (t.j. synekdochicky Slovenský kultúrny inštitút).*

d'alej budovy:

– *Tuná na ringu, jak je belária.*

– *Tam f tem devátem becirku bilo moc Čechú, tak oni držali tú Kanisiuskirche.*

inštitúcie:

– *Céra bola v AKH desať rokov na Herzklinik.*

– *Potom sme dostali tento byt. To je Eigentumswohnung. Vlastenecký byt sa to povjé,né?*

Do slovenských viet sa dostávajú aj slová so všeobecným významom, najmä tie, ktorých význam respondent z rozličných dôvodov nepozná:

- *Nakúpili si tej zeleniny a išli hauzírat.*
- *Prví mali každý mjesac fšeci štiria obrkomando.*
- *A céra, ta už študovala tady Diplom kaufmann.*
- *To nebil farár, to bil ten bišóf, né?*

Respondent si často nevedel spomenúť na slovenský ekvivalent pre isté významy, ktoré nepatria do jadra slovnej zásoby, alebo sú v jeho životnej praxi okrajové. Je zaujímavé, že s týmto – nazvime ho – lexikálnym výpadkom zápasil každý z respondentov. Psycholingvisticky ide o vypadnutie slova z pamäti, ktoré spôsobuje prerušenie výpovede. Respondent správnu lexému úporne hľadá a meta-jazykovo to verbalizuje alebo využíva náhradné, všeobecne zástupné slová.

Pani V. Z.: Ten starý chlebiček sem mu pekne (koňovi) vykrmila, skoro všetko, né? A ket ne, sme mu dali tomu kučerovi, kučer – jak se to poví po slovenski?

Je zaujímavé, že manžel respondentky jej pripomenul slová pohonič, furman, až napokon slovo kočiš, ktoré respondentka intuitívne jednoznačne prijala. Iný príklad:

A: Pozri fšak túto (fotografiu), tak vyzera, ako kebi jeho otec mali ňejakú takú (...), tak to bolo pravdepodobne niečo zo spolku, nie? Ňejaká ... Čo?

B: Fánu myslíš?

A: Ne fánu a takú takú (štandardu)

Vo výpovediach však môžu byť rozličné signalizátory vypadnutia slova, napr. ukazovacie či odkazovacie zámená, slovesá so všeobecným významom a pod. V príklade respondentka upozorňuje manžela na drobné šupiny na stole a nevie si spomenúť na slovo kivi, ktoré jej nakoniec musí pripomenúť explorátor.

A: Jakési smeti tu máme, Karol.

B: Ešte som nečistil.

A: Ja viem z tých, oného ... z týchto, to smetie.

E: Kivi.

Pri zvýšenom emocionálnom napätí, oslabenej pozornosti voči tlaku silnejšieho jazyka a pri iných individuálno-psychologických faktoroch prenikajú do štruktúry slovenskej vety nemecké interjekcie, rozličné častice a príslovky expresívneho rázu.

– *To sú také holt fajnhajten... v každej reči.*

V materiáli sa objavila aj celá frazéma:

– *Tak to d'efče (čašnička), to bolo v léte, mi sme sadli, prišlo, né? A co scete? Tak jak ma čujete... Ale ja neviem, kde to počula ... jak sa povie, že Der Ton macht die Musik!*

Medzi príčiny prepínania kódu a teda aj kontaminácie jazykov môže ďalej patriť snaha po ekonomizácii, pohodlnosť respondentov, vedomá expresivizácia

výpovede, úsilie po presnom vyjadrovaní a pod. Pôvodne silný jazyk (materinský jazyk) sa časom miešaním oslabuje, vzniká zmiešaná reč, ktorá sa v istých sociálnych kontextoch ustáľuje a nevníma sa potom ako vybočenie z normy. Z hľadiska teórie prechádza pôvodná parolová individuálna interferencia do komunikačného kódu istého spoločenstva, teda dochádza k transferencii (k pojmu porov. Bußmann, 1990), ktorá vyústi do jazykových zmien.

– *Hedi ví dobre slovenski aj šriflich, aj Gerhart überhapt, ket maturoval v Bratislavje.*

Neakceptovanie ostrej hranice medzi dvoma jazykovými systémami a teda zakomponovanie nemeckých lexém sociokultúrnej povahy do slovenskej vety sme zaznamenali v periodiku rakúskych Slovákov Pohľady. Toto však treba hodnotiť ako ležérnosť či pohodlnosť redaktora:

– *V januári sú k dispozícii už len Restkarten.*

– *Vstup, bufet, miesto pri stole, „Damenspende“*

– *Slávnostné otvorenie plesu – Bundesminister Dr. Hannes Farnleitner.*

– *Pán doktor, ďakujem Vám za rozhovor a želám Vám všetko dobré a veľa „Auslandsslowaken“.*

– *Z BKA sme dostali jasné signály, že v budúcnosti bude Volksgruppenforderung len na doplnenie rozpočtu menšinových spolkov.*

Medzi kontamináciou, krížením, zmiešavaním jazykov a interferenciou však nie je jasná hranica. Každý vstup nemeckého slova, slovného spojenia do výpovede hodnotíme ako jazykovú kontamináciu. Za lexikálnu interferenciu pokladáme kalkovanie lexém.

– *Tak som si pekne sadla, celkom krátko, pár riadkov, hovorím, nechápem, keď negdo vlastní meno Swoboda, že ide kritizovat, ket negdo sa volá Kukačka, inšie nič.*

V uvedenom príklade nedochádza k narušeniu slovenskosti výpovede, len k jej gramatickému znehodnoteniu. Ide tu teda o interferenciu.

Tento príspevok je skromnou sondou do výskumu teoretického modelu interferencie na základe morfolologickej typológie jazykov.

Literatúra

- BUßMANN, H.: Lexikon der Sprachwissenschaft. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag 1990.
 HENDRICH a kol.: Didaktika cizích jazyků. Praha, SPN 1988.
 KIELHÖFER, B. – JONEKEIT, S.: Zweisprachige Kindererziehung. Tübingen, Stauffenburg Verlag 1983.
 KREMNITZ, G.: Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit. Wien, Braunmuller 1994.
 WILKINS, D. A.: Linguistik im Sprachunterricht. Heidelberg, Quelle/Meyer 1976.

MESTO GELNICA A JEHO JAZYK (POZNÁMKA K BILINGVÁLNEJ DIGLOSNEJ JAZYKOVEJ SITUÁCII STARÉHO BANÍCKEHO MESTA)

Gabriela Múcsková

Ak sa v samostatnej výskumnej práci chceme venovať jazyku a jazykovej situácii jedného konkrétneho mesta a získame výsledky osobité, špecifické práve pre toto mesto, vynára sa otázka, do akej miery môžu byť takéto výsledky využiteľné aj pri širšom jazykovednom poznaní a pri riešení všeobecnejších otázok jazykovej situácie. Pre nás konkrétne otázka znie, môžu byť poznatky o skúmaní jazyka a jazykovej situácie jedného mesta – Gelnice dôležité aj širšie?

Toto mesto sa svojím hospodárskym a ekonomickým významom i počtom obyvateľov (6 361) radí do skupiny menších regionálnych centier so starou baníckou tradíciou a s menším priemyselným zastúpením. V súčasnosti patrí Gelnica k novovzniknutým okresným mestám a je obchodným a spoločenským centrom Hnileckej doliny. Z hľadiska takehoto zaradenia môže jazyková situácia tohto mesta a jeho okolia korešpondovať s jazykovou situáciou iných menších miest, ktorú taktiež ovplyvňuje regionálny charakter s pomerne vysokou mierou zachovania pôvodného dialektu, stará banícka tradícia a imigrácia obyvateľstva z okolitých dedín. Z hľadiska regionálneho začlenenia Gelnice a jej nárečia na rozhranie nárečových oblastí juhovýchodného Spiša, stredného Spiša a oblasti hnileckých nárečí (porov. Štolc a kol., 1968; Štolc, 1994 a iní) môžu výsledky výskumu jej jazyka prispieť k poznatkom o spíškych nárečiach, ich súčasnom stave, vzniku nadnárečových útvarov, či zmenách podmienených vplyvom spisovnej slovenčiny.

V uvedených súvislostiach vidíme možnosť využitia poznatkov o jazykovej situácii malého mesta aj pre riešenie ďalších všeobecnejších jazykovedných otázok.

Informácie o jazyku a jazykovej situácii Gelnice, ktoré chceme prezentovať v tomto príspevku, vychádzajú z výsledkov analýz konkrétnych hovorených prejavov obyvateľov tohto mesta v rôznych komunikačných situáciách, ktorých nahrávky sme získavali priebežne počas výskumov od roku 1990 a z výsledkov

získaných dotazníkom, ktorý občania mesta vyplňali na jar a v lete tohto roku. Tento dotazník sme nazvali rodinným, pretože bol koncipovaný pre tri generácie tvoriace rodinu, a to generáciu starých rodičov, rodičov a detí. Jeden exemplár vyplneného dotazníka teda obsahoval otázky o osobných údajoch (vek, vzdelanie, miesto pôvodu, ak nejde o pôv. obyvateľa Gelnice, zamestnanie a pod.), ako aj otázky týkajúce sa schopnosti používať jazykové variety (v našom prípade nárečovú a spisovnú) a ich skutočnom používaní v konkrétnych jazykových situáciách rodičmi a ich rodičmi. Zároveň obsahoval údaje o vzájomnej komunikácii rodičov a starých rodičov s deťmi a schopnosti v používaní nárečovej variety týmito deťmi. Takto každý dotazník obsahoval údaje o viacerých respondentoch (v našom výskume konkrétne od 4 do 10), ktorí boli príslušníkmi jednej rodiny. Ak sa vo viacerých prácach ukázala rodina ako závažný faktor ovplyvňujúci jazykové správanie respondenta, takýto dotazník nám umožnil sledovať skutočnú podmienenosť jazykového správania respondenta rodinným prostredím v troch generáciách. V rámci dotazníkovej akcie sa nám podarilo získať 184 vyplnených dotazníkov, ktoré obsahujú údaje o 1367 respondentoch¹:

	starí rodičia	rodičia	deti	spolu
roky narod.	1910-1953	1946-1972	1975-1997	1910-1997
spolu	593	360	414	1367
z toho: pochádzajú z Gelnice: do r. 1991:				
	169	147	383	699

V tomto veľkom počte respondentov musíme rozlišovať v generácii starých rodičov a rodičov tých, ktorí sú dnes obyvateľmi nielen Gelnice, ale sa tu aj narodili a vyrastali. Generácia starých rodičov predstavuje najväčšiu variabilitu a zároveň aj najpočetnejšiu skupinu respondentov. Len 169 z celkového počtu 593 respondentov tejto generácie sa narodilo a žije v Gelnici. Ostatní sú väčšinou obyvateľmi okolitých dedín, menšiu skupinu tvoria obyvatelia vzdialenejších obcí z iných oblastí Slovenska. Preto sme pri spracovaní údajov o tejto generácii postupovali výberovo. V generácii detí sme takisto vylúčili deti predškolského veku a do spracúvania údajov sme zaradili len deti narodené pred rokom 1991.

¹ Distribuovanie čistých a zhromažďovanie vyplnených dotazníkov sprostredkovali učitelia Základnej školy a Gymnázia v Gelnici, za čo im chceme aj na tomto mieste poďakovať. Osobitne by sme chceli vysloviť poďakovanie p. učiteľke V. Leškovej za pomoc pri organizovaní celej akcie.

V prvej časti príspevku stručne v niekoľkých bodoch uvedieme hlavné javy a procesy, ktoré podľa nás charakterizujú súčasnú jazykovú situáciu Gelnice založenú na spoločnej existencii dvoch dominantných variet – spisovnej slovenčiny a spišského nárečia:

1. Striedanie spisovnej a nárečovej variety v rôznych komunikačných situáciách, ktoré je podmienené sociolingvistickými faktormi, ako je oficiálnosť a lebo neoficiálnosť komunikácie, jej miesto, adresát a pod. Z doterajších výskumov a z údajov získaných dotazníkom sa nám ukazuje, že rozhodujúcim faktorom pre voľbu príslušnej variety je adresát komunikácie a jej miesto na osi oficiálnosť – neoficiálnosť. Spisovná varieta výrazne prevláda v oficiálnej komunikácii na úradoch, v nemocnici a v škole, v pracovných rozhovoroch s nadriadenými a stránkami a v komunikácii s deťmi. Menej výraznú prevahu má táto varieta v komunikácii v zamestnaní medzi spolupracovníkmi a v obchodoch, kde sa už častejšie objavuje aj nárečie. Nárečie sa najvýraznejšie uplatňuje v komunikácii s priateľmi a najbližšími známymi, s rodičmi a starými rodičmi, menej v rozhovore s partnermi a súrodencami.

2. Ústup schopnosti používať obidve variety v strednej a najmä v mladej generácii. Väčšina skúmaných respondentov, ako aj väčšina obyvateľov tohto mesta vie hovoriť a aktívne používa obidve variety. Len niekoľko respondentov strednej generácie (išlo najmä o ľudí s vyšším vzdelaním) uviedlo, že neovláda a nepoužíva nárečie. Výraznejší je rozdiel v porovnaní s mladou generáciou. Podľa údajov získaných dotazníkom by sme mohli situáciu v používaní nárečia považovať za „žalostnú“, musíme si však uvedomiť, že tu ide o údaj rodiča o jeho dieťaťu (na tomto mieste je asi rozpor medzi úsudkom respondenta a skutočným stavom najväčší). Z našich vlastných výskumov medzi študentmi základnej a strednej školy vyplýva, že mládež naďalej používa miestne nárečie v jeho značne zúženej (formovanej) podobe – bez špecifických miestnych osobitostí a tradičnej nárečovej lexiky (čo značne súvisí aj so zmenami v spôsobe života a v procese výroby). Toto nárečie využívajú mladí predovšetkým v komunikácii medzi sebou, v menšej miere aj v komunikácii so starými rodičmi a rodičmi.

3. Interferencia oboch variet v hovorených prejavoch respondentov a veľká rozkolísanosť a variabilnosť podoby oboch variet v bežnej komunikácii. Už viackrát sme uviedli, že spisovný jazyk a nárečie sa v takejto jazykovej situácii nevyskytujú vo svojich ideálnych podobách a že spisovné prejavy obsahujú istú vrstvu nárečových prvkov, ktoré potom charakterizujú hovorenú podobu spisovnej slovenčiny v tomto regióne a naopak, nárečové prejavy obsahujú prvky spisovného jazyka. Problematikou prenikania prvkov jednej variety do variety dru-

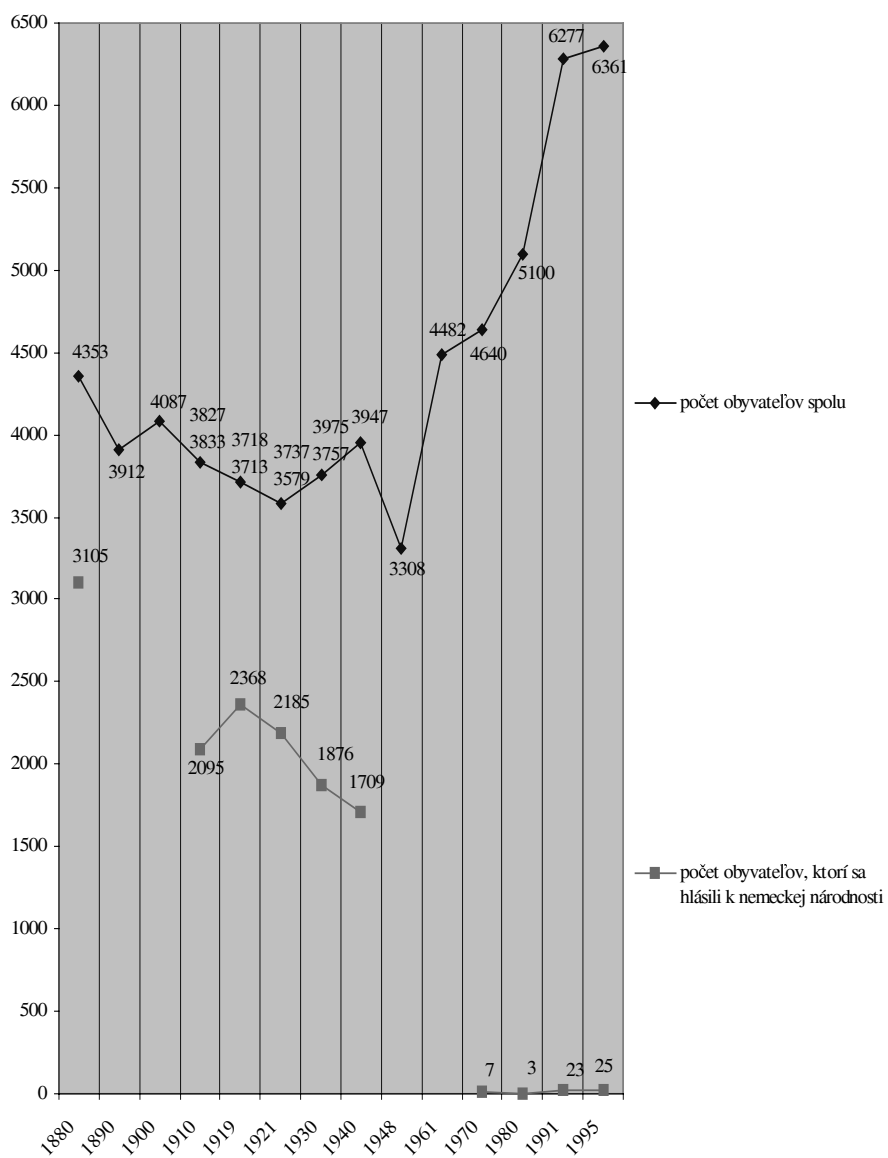
hej jeho príčinami a zákonitosťami sa podrobnejšie zaoberáme v iných našich prácach (Múcsková, 1995, 1997).

4. Stieranie špecifických osobitostí a vytváranie nárečových útvarov, ktoré na jednej strane charakterizujú širšie územné uplatnenie a na strane druhej prejavujú väčšiu variabilnosť a rozkolísanosť normy. V tejto súvislosti často hovoríme a vytváraní tzv. interdialektov (Ripka, 1980), aj keď príčiny či okolnosti tohto procesu sú pre nás často zreteľnejšie ako štruktúra a podoba interdialektu samotného. So vznikom takéhoto „nadržového“ útvaru úzko súvisí imigrácia obyvateľov strednej a mladej generácie najmä z okolitých dedín. Predstavu o podiele prisťahovaného obyvateľstva si môžeme urobiť aj podľa vyššie uvedenej tabuľky, kde takmer polovica respondentov strednej generácie nepochádza z Gelnice.

Pokiaľ sme sa v prvej časti nášho príspevku venovali charakteristike súčasného stavu v jazyku mesta Gelnice, druhú časť by sme chceli venovať pohľadu na jazyk tohto mesta v súvislostiach spojených s jeho minulosťou.

Mesto Gelnica patrí k najstarším spišským banským mestám, ktorého vznik úzko súvisí s nemeckou kolonizáciou a rozvojom baníctva. Mestské privilégia udelil Gelnici už Béla IV., čo potvrdzuje list z roku 1276 od kráľa Ladislava IV., kde sa Gelnica spomína už ako mesto. Prepokladá sa, že banícke mesto založili nemeckí kolonisti na mieste už existujúcej slovanskej osady s pôvodným obyvateľstvom niekedy v druhej polovici 12. stor. O slovanskom pôvode mesta svedčí aj jeho názov odvádzaný od názvu rieky Hnilec, ktorý Nemci prevzali ako Gölnitz s pôvodným zachovaným g. Avšak mestom a významným centrom sa Gelnica stala až po príchode nemeckých kolonistov a vďaka banskému priemyslu. (porov. Varsík, 1965, s.147 n.; Varsík, 1974, s. 18, Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I.).

Môžeme preto povedať, že v historickom vývine tohto mesta musíme prepokladať spolunažívanie dvoch etník (resp. troch, ak vezmeme do úvahy, že v meste žilo v menšom počte aj maďarské obyvateľstvo). Avšak ich postavenie nebolo rovnocenné a v priebehu vývoja sa menilo. Až do 19. storočia v priemyselnej sfére, v administratívnej a štátnej správe jednoznačne prevládal nemecký živel a slovensko-nemecký charakter mesta pretrval až do začiatku nášho storočia, resp. do konca trvania Československej republiky. Výrazný zlom v postavení nemeckého obyvateľstva predstavoval nástup fašizmu a udalosti počas 2. sv. vojny a po nej. Z rôznych prameňov (fondy Okresného archívu v Levoči, Štatistického úradu v Spišskej Novej Vsi a Miestneho úradu v Gelnici a Guzsak, 1983, s. 133–135) sa nám podarilo zistiť podiel obyvateľov mesta, ktorí sa hlásili k nemeckej národnosti od roku 1880:

Osud tohto nemeckého etnika sa paralelne odráža aj v osude jeho jazyka.

Podľa historických výskumov a výsledkov spracovania jazykového materiálu prišlo do Gelnice nemecké obyvateľstvo pravdepodobne z oblasti Bavorska (Šmilauer, 1935, s.158, Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I.), aj keď táto otázka nie je ešte stále uzavretá. Väčšina nemeckých kolonistov, ktorí prišli do Spiša, pochádzala zo Saska, len do južných oblastí prichádzalo aj obyvateľstvo iných, najmä dolnonemeckých regiónov.

Súčasní používatelia tohto nárečia sami uvádzajú, že je pre nich zrozumiteľnejšie nárečie Bavorska a Rakúska než nárečie Saska.

Toto nemecké nárečie sa v Gelnici najčastejšie označovalo ako *mantácke*, *mantáčtina* a jeho používatelia *Mantáci*. „Tento názov vznikol z výrazu *ma:nta*, v spisovnej nemčine „*meint er*“ = ‘on mieni’, často využívaného v hovorenom jazyku.“ (Valiska, 1980, s. 43.) Niekedy sa používa aj názov „*poto:kesch*“ údajne od spisovného „*plattisch*“ = ‘dolnonemecký’ a posmešne slovenským obyvateľstvom tiež „*han-ta-bu*“, „*hantaburčina*“, čo podľa vysvetlenia respondentov pochádza od spojenie „*ta bu gi*:“ = kam ideš?

Nerovnocenné postavenie slovenského a nemeckého etnika sa odrážalo aj v používaní oboch jazykov. V priebehu predchádzajúcich storočí bola nemčina úradným jazykom mesta, čiastočne sa v administratívnych dokumentoch objavuje latinčina a maďarčina. Nemeckým jazykom je písaná v prevažnej miere aj gelnická mestská kniha pochádzajúca z rokov 1434 – 1728 (len veľmi malý počet zápiskov v tejto knihe je v latinčine). Naproti tomu slovenčina bola jazykom nižších vrstiev obyvateľstva a v administratívnych dokumentoch sa až do 18. stor. pravdepodobne nepoužívala vôbec. Postavenie oboch jazykov sa vyrovnalo koncom 19. a v prvej polovici 20. storočia.

Oba jazyky prešli v priebehu niekoľkých storočí, keď fungovali vedľa seba, vlastnými historickými jazykovými zmenami a zároveň zaznamenali zmeny vyplývajúce zo vzájomnej interferencie. V prácach o historickom vývine slovenského jazyka nájdeme veľké množstvo informácií o nemeckých vplyvoch na slovenské nárečia. Ide najmä o príklady v rovine lexiky – nemecké prevzatia v slovnej zásobe slovenčiny predstavujú najpočetnejšiu skupinu prevzatých slov, ktoré sa dostali do živého hovoreného jazyka v priebehu 15. – 18. storočia (Doruľa, 1977, s. 76), ale aj v rovine hláskoslovia (nepřítomnosť mäkkých spoluhlások) či slovtvorby a pod.

Menej informácií nachádzame v našej jazykovednej literatúre o vplyve slovenčiny na nemecké nárečia v Karpatoch. Je pochopiteľné, že aj nemecké nárečia boli ovplyvnené slovenským okolím najmä v rovine lexiky. Predovšetkým to boli chotárne názvy, názvy miest a riek, ktoré prevzali Nemci od pôvodného slo-

venského obyvateľstva ako prvé. Neskôr to boli aj slová bežnej slovnej zásoby (Doruľa, 1977, s. 97 a nasl.; Valiska, 1975, Rudolf, 1939/1940). V mantáckom nárečí v Gelnici sa nachádzajú výrazy ako „*babrein*“, „*tschapein*“, „*trepein*“, „*die Kosa*“ a iné. Veľmi častá v hovorenom jazyku je častica „*ta*“. U iných autorov (Valiska, 1975, s.188 a 192; Rudolf, 1939/1940, s.165 an.) sú uvedené aj ďalšie príklady lexikálnych prevzatí v nemeckých nárečiach na Spiši: „*Bätsch*“ (*bača*), „*Brinse*“, „*Twörich*“, „*Truschbe*“, „*Kulasche*“, „*Tschakan*“, z novej ešte predprevratovej slovnej zásoby „*dos je:er'de*“, „*der pretседа*“ a pod.

Okrem toho Valiska uvádza vo svojej štúdiu (1975) aj príklady interferencie v rovine hláskoslovia: napríklad prítomnosť hlásky *dž* a *ž*, postavenie prízvuku a v rovine gramatickej napríklad dvojité zápor vo vetách s výrazmi *nikdy*, *nikde*, *nikto atď.*, ktorý podľa údajov našich respondentov fungoval v niektorých spojeniach aj v Gelnici: „*Ich ho:b den mon ni: dat nec geze:n*“ (Nikdy som toho chlapa tam nevidel), ďalej slovosled alebo výskyt zvratného zámena „*zic*“ so slovesami, ktoré fungujú v slovenčine ako zvratné „*Vi: bi:r zic ferein*“ (Wenn wir heiraten), „*zic špi:ln*“ (citované podľa Valisku, 1975 s. 190) a pod. Keďže dnešné nárečie je už značne ovplyvnené spisovnou nemčinou, ustupujú z neho aj stopy po vplyve spišského nárečia, resp. slovenčiny.

Z predbežných výsledkov výskumu, ktorý sme uskutočnili medzi súčasnými obyvateľmi nemeckého pôvodu na jar r. 1998 (pozn. II.) vyplýva, že počas medzivojnového obdobia sa mantáčtina používala približne v rovnakej miere ako slovenčina v bežnej oficiálnej aj neoficiálnej komunikácii. Väčšina mantácky hovoriaceho obyvateľstva už ovládala aj spisovnú nemčinu, ktorú si osvojila v nemeckých školách a používala ju v oficiálnej komunikácii v úradnom styku, v škole a pod. V súkromí a v polooficiálnej komunikácii (v obchode, na ulici) naďalej fungovalo nemecké nárečie. Tak sa v tomto meste v istom období vedľa seba ocitli dva jazyky – môžeme tu hovoriť o slovensko-nemeckom bilingválnom prostredí, avšak obidva jazyky tu fungovali vo svojich varietách spisovných a nárečových, ktorých používanie bolo podmienené vonkajšími a vnútornými sociofaktormi. Existovali teda v stave, pre ktorý sa zaužívalo pomenovanie diglosia, a tak sa tu vlastne stretávame s jazykovou situáciou dvojitej (resp. bilingválnej) diglosie. Podobne ako vo vzťahu spisovnej slovenčiny a nárečia aj vo fungovaní spisovnej nemčiny a mantáčtiny dochádzalo jednak k striedaniu kódu v závislosti od vonkajších a vnútorných sociálnych faktorov komunikácie, ako aj k vzájomnej interferencii oboch variet, resp. k ústupu niektorých nemeckých nárečových prvkov a ich nahrádzaniu spisovnými prvkami. Náš materiál zatiaľ nie je dostatočne obsiahly, aby poskytol dostatok informácií o tejto problematike. Uvedieme tu aspoň niekoľko príkladov:

ak sa za výsledok slovensko-nemeckej interferencie považuje prítomnosť dvoch záporov vo vete, súčasní používatelia mantáckeho nárečia sa už takémuto spojeniu vyhýbajú s odôvodnením „to nemôže byť ani v nemčine tak“, podobne sa stráca aj nárečové používanie zvrtného zámena „sic“ v súčasných nárečových prejavoch. Okrem týchto príkladov najvýraznejší ústup nárečia pred spisovným jazykom sa uskutočňuje predsa len v rovine lexiky, kde v bežnom hovorenom prejave respondenti nahrádzajú nárečové výrazy spisovnými nemeckými výrazmi a zároveň spisovnými nemeckými výrazmi nahrádzajú aj tie slová, ktoré boli prevzaté pôvodne zo spišského nárečia.

V súčasnosti môžeme nemecké nárečie Gelnice charakterizovať ako typický príklad umierajúceho jazyka. Z výsledkov získaných dotazníkom vyplýva, že len 125 respondentov z príslušníkov najstaršej generácie ovláda, resp. aj aktívne používa toto nárečie. Z nich 55 sú pôvodnými obyvateľmi Gelnice (rozlišovanie pôvodných a prisťahovaných obyvateľov alebo obyvateľov iných obcí je v tejto súvislosti dôležité, pretože miera zachovania a používania nemeckého nárečia v nemeckých dedinách Hnileckej doliny (Smolník, Smolnícka Huta, Švedlár a pod.) je omnoho vyššia ako v Gelnici). Len v 41 prípadoch si toto nárečie osvojila aj stredná generácia, čiže generácia rodičov, z nich len 17 pochádzajú z Gelnice. Len v 5 prípadoch rodičia uviedli, že aj ich deti – teda najmladšia generácia pozná pasívne toto nárečie, pričom tu už pravdepodobne ide o kombináciu vedomostí zo štúdia nemčiny ako cudzieho jazyka v škole a pasívneho prijímania nárečia v komunikácii so starými rodičmi. V týchto 5 prípadoch rodičia detí pôvodne pochádzali z nemeckých obcí Hnileckej doliny, kde sa doteraz vo väčšej miere uplatňuje mantácke nárečie.

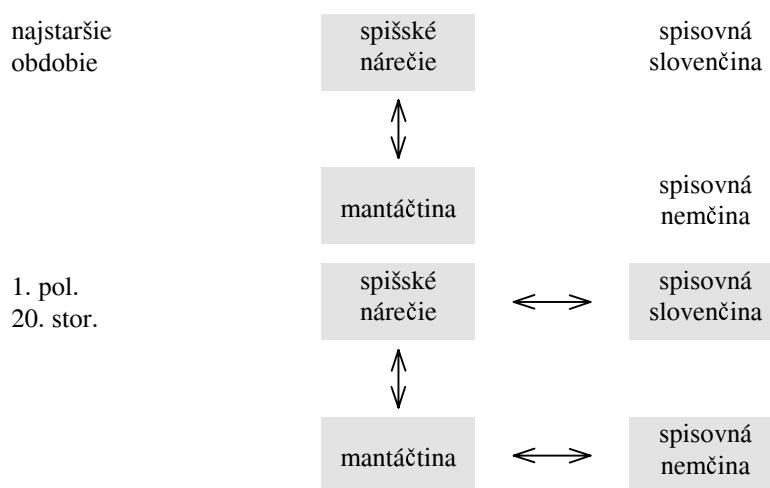
Najstaršia generácia používa toto nárečie v rozhovore s najbližšími známymi, so súrodencami a príslušníkmi rodiny. Príslušníci strednej generácie ho však uplatňujú už len v rozhovore so svojimi rodičmi a staršími ľuďmi. Vplyv nemeckej tradície a nemeckého pôvodu na najmladšiu generáciu, ktorá už vôbec nepozná staré nárečie by sme mohli vidieť v tom, že v školách, kde je možnosť výberu štúdia cudzieho jazyka výrazne prevažuje záujem o nemčinu.

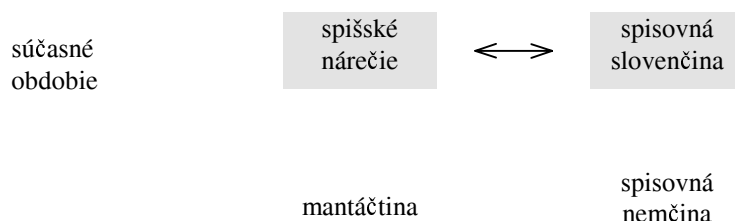
Veľký rozdiel, ktorý vidíme medzi najstaršou a strednou generáciou je spôsobený hlavne následkami 2. svetovej vojny. Respondenti najstaršej generácie často uvádzajú, že po vojne nebolo možné bežne používať nemčinu na verejnosti a preto prestali hovoriť po nemecky aj so svojimi deťmi, prípadne používali nemčinu len medzi sebou, keď nechceli, aby deti vedeli, o čom sa hovorí. Nemčina či mantáčtina sa stratila z mnohých sfér komunikácie a obmedzila sa na veľmi úzky okruh rodiny. Na základe prieskumu súčasného stavu, sa domnieva-

me, že odchodom najstaršej generácie zanikne jediné prirodzené prostredie pre komunikáciu v tomto nárečí aj pre príslušníkov strednej generácie, ktorí už medzi sebou hovoria len po slovensky alebo si dokonale osvojili spisovnú nemčinu, ktorú uprednostňujú pred nárečím.

Aj pri nahrávaní nemeckých nárečových prejavov sme sa často stretli s tým, že respondenti prechádzali do slovenčiny, prípadne si nevedeli spomenúť na niektorý nárečový nemecký výraz, poznali len jeho spisovnú nemeckú podobu alebo ho uviedli len v slovenčine. Táto skutočnosť takisto svedčí o postupnom zániku tohto nárečia.

Na záver by sme chceli zhrnúť tieto poznatky o historickom vývine jazykovej situácie v Gelnici. V súčasnosti túto jazykovú situáciu charakterizuje diglosný vzťah spisovnej a nárečovej variety slovenčiny. Spisovná nemčina sa dostáva do pozície cudzieho jazyka a mantácke nárečie sa nachádza v značne pokročilom zánikovom štádiu. Ešte pred niekoľkými rokmi tu v relatívne rovnakej miere fungovali dva jazyky – slovenčina a nemčina vo svojich varietách spisovných a nárečových, s procesmi vzájomnej interferencie, striedania kódu a pod., čiže v jazykovej situácii, ktorú sme pracovne nazvali bilingválna diglosia. Ak sa vrátíme až do predspisovného obdobia (podľa periodizácie dejín slovenského jazyka), mohli by sme jazykovú situáciu v Gelnici charakterizovať ako jednoduchý bilingvismus, v ktorom fungovali vedľa seba spišské nárečie a mantácke nárečie, ktoré prešli vlastným vývinom a zároveň sa navzájom ovplyvňovali.

Takto získaný obraz o procese prechodu od jednoduchého bilingvizmu cez dvojitú alebo bilingválnu diglosnú jazykovú situáciu až k súčasnému stavu jednoduchej jednojazyčnej diglosie, dokumentuje výraznú podmienenosť a zakotvenosť vývinu jazykovej situácie v historických a spoločensko-ekonomických podmienkach samotného regiónu a jeho obyvateľov.

Literatúra

- DORULA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, Veda 1977.
- GUZSAK, L.: Bergstädte der Unterzips. Erlangen 1983.
- MÚCSKOVÁ, G.: Niektoré aspekty výskumu používania spisovného jazyka a nárečia v ústnej komunikácii. In: *Varia V. Bratislava – Banská Bystrica. Materiály z V. kolokvia mladých jazykovedcov.* Bratislava, Vydavateľstvo SJS pri SAV, 1996. s. 34 – 40.
- MÚCSKOVÁ, G.: Nárečia a spisovný jazyk v hovorených prejavoch príslušníkov strednej a mladej generácie. In: *Nárečia a národný jazyk.* Ed. A. Ferenčíková. Bratislava, Veda 1999, s. 267 – 276.
- RIPKA, I.: Miesto dialektov v súbore útvarov národného jazyka. In: *Jazykovedné štúdie.* 15. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1980, s. 227 – 231.
- RUDOLF, R. L.: Die slovakischen Lehnwörter im Inseleutschen in der Slowakei. In: *Linguistica Slovaca I.* Bratislava 1939/1940, s. 151 – 168.
- ŠMILAUER, V.: Osídlení a národnosti Spiše. In: Bratislava, IX, 1935, s.154 – 173.
- ŠTOLC, J. a kol.: Atlas slovenského jazyka I. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá. Mapy. Časť druhá. Úvod – komentáre – materiály. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 314 s. + 200 s.
- ŠTOLC, J.: Slovenská dialektológia. Bratislava, VEDA Vydavateľstvo SAV 1994. 179 s. + 37 máp.
- VALISKA, J.: K slovensko-nemeckým jazykovým interferenciám v nemeckých nárečiach na Spiši. In: *Jazykovedný zborník*, 4, 1975, s. 187 – 194.
- VALISKA, J.: Nemecké nárečia Dobšinej. Rimavská Sobota 1980, 312 s.
- VARSÍK, B.: Pôvodné slovanské osídlenie Spiša a korene spišských miest. In: *Spišské mestá v stredoveku*, Košice 1974, s. 11 – 20.
- VARSÍK, B.: Slovanské osídlenie východného Slovenska, Spiša, údolia rieky Hnilca a vznik mesta Gelnice. In: *Nové obzory*, 7, 1965, s. 143 – 151.
- Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. Zv. 1 – 3. Bratislava, Veda 1977 – 1978.

VULGARIZMY V SÚČASNEJ (MESTSKEJ) KOMUNIKÁCI

Dana Maričová — Daniela Slančová

1. Vulgarizmy, resp. tabuizovaná lexika (k termínu pozri Rajčanová, 1997) sú nepochybne súčasťou hovorenej a v podstate aj písanej reči súčasného mesta. Na rozdiel od minulosti, keď sa o tejto problematike veľmi neuvažovalo, resp. neuvažovalo sa veľmi nahlas, zaoberať sa vulgarizmami je v poslednom čase (aby sme sa vyjadrili jazykom súčasného slovenského mesta) tak trochu „in“. V každom prípade je táto súčasť lexikónu slovenského národného jazyka a jej používanie veľmi zaujímavou a nejednoznačnou témou. Problematika tabuizovanej lexiky je v najvlastnejšom zmysle problematikou sociolingvistikou a psycholingvistikou, azda viac s dôrazom na významy socio- a psycho-. Spolu s R. L. Chapmanom, zostavovateľom slovníka *Americký slang* (1987), aforisticky povedané je slang (a v jeho rámci tabuizovaná lexika) najmenej jazykovou súčasťou jazyka. Problematika tabuizovanej lexiky má teda svoj aspekt lingvistický, sociálny i psychologický. Z lingvistického hľadiska ide hlavne o terminologické označenie tejto lexiky, ďalej o jej varietové a štylistické určenie a slovníkové spracovanie. Zo sociálneho a psychologického hľadiska je zaujímavá problematika príčin, podmienok a okolností používania tabuizovanej lexiky a postojov, ktoré voči nej zaujímajú príslušníci jazykového spoločenstva. Ako vidno, jednotlivé pohľady sa vzájomne prelínajú.

2. 1. Okrem spomenutých termínov tabuizovaná lexika a vulgarizmy sa v súvislosti s touto lexikou používajú termíny, resp. označenia: škaredé slová, hrubé slová, obscénne slová, profánna lexika, háklivé slová (z angličtiny poznáme označenie štvorpísmenkové, resp. štvorcové „square“ slová, ktoré naráža na to, že väčšina vulgarizmov je v angličtine v písanej podobe zložená zo 4 písmen) – všetky viac-menej synonymne (porov. Rajčanová, 1997). Domnievame sa, že by bolo užitočné usporiadať používanú terminológiu tak, aby odrážala vnútornú hierarchizáciu tabuizovanej lexiky, do ktorej patria slová a frazémy nerovnakej kvality. Vhodným strešným označením sa nám zdá už použité terminologické označenie tabuizovaná lexika. Toto pomenovanie naznačuje, že v súvislosti s danou lexikou ide o psycho-sociálno-jazykovú problematiku tabu a jeho narúšania. Tabu (porov. Sociologické pojmosloví, 1994, s. 121) je predmet, miesto, čin-

nosť alebo osoba, ktorých sa týka istý zákaz; porušenie zákazu vedie k automatickému trestu. V jazyku (porov. Trudgill, 1983, s. 29) sa tabu spája jednak s vecami, o ktorých sa nehovorí, resp. s pomenovaniami, ktoré sa nepoužívajú. V podstate to znamená, že existujú zábrany vzhľadom na bežné používanie takýchto pomenovaní; keby sa vôbec nepoužívali, pravdepodobne by sa v jazyku neboli zachovali.

Tabuizovanú lexiku možno diferencovať horizontálne a vertikálne. Horizontálne by v jej rámci bolo možné hovoriť o hrubých, resp. vulgárnych slovách, slovných spojeniach a frazémach (pomenovaniach); obscénnych pomenovaniach a pomenovaniach z oblasti náboženského tabu. Toto rozdelenie je v podstate v súlade s prijímanými všeobecnými definíciami tohto druhu lexiky, napríklad aj s rozdelením M. Grochowského (podľa Patráš, 1997, s. 131) na systémové vulgarizmy, pri ktorých tabu ovplyvňuje forma bez ohľadu na sémantické vlastnosti a kontext, pričom sa prekonávajú hlavne jazykové konvencie (KO-, PI-, KU-, JE- elementy a ich deriváty, príznačné pre uzavretejšie society),¹ a na referenčno-zvyklostné vulgarizmy, kde tabu vzniká v dôsledku obsahu, pričom sa prekonávajú hlavne kultúrne konvencie (príznačnejšie pre otvorené society, teoreticky prijateľnejšie aj v literárnom diele). Medzi hrubé, resp. vulgárne pomenovania by sme zaradili tie, ktoré v 1. časti definície vulgarizmov uvádza Encyklopédia jazykovedy (1993): „výrazy vyjadrujúce citový postoj k istej skutočnosti takým spôsobom, ktorý sa spoločensky hodnotí ako neprimeraný, neslušný...negatívnym, odmietavým až urážlivým postojom k pomenúvanej veci, deju alebo vlastnosti sa približujú k hanlivým slovám“ (pejoratívam). Sem by patrili aj referenčno-zvyklostné vulgarizmy. K obscénnym pomenovaniam priradujeme pomenovania zo sexuálnej oblasti a oblasti vylučovania. Tieto slová sú v podstate systémovými vulgarizmami a vcelku vyhovujú druhej časti definície vulgarizmov v Encyklopédii jazykovedy, ktorá ich charakterizuje ako „najtypickejšie vulgarizmy“, ktoré „bez zjemnenia pomenúvajú skutočnosti týkajúce sa rozličných telesných úkonov a názvov intímnych častí tela“. Osobitne vydeľujeme pomenovania z oblasti kresťanskónáboženského tabu (navrhujeme termín blasfémické pomenovania), ktoré sa v doterajších definíciách v podstate nespomínali a ktoré, ako pripomína J. Marušiak (1998), možno zaradiť pod porušovanie druhého príkázania Desatora. Vertikálne sa tabuizovaná lexika diferencuje na základe intenzity expresívneho príznaku, s čím súvisí aj miera sociálnej sankcie. J. Marušiak

¹ Systémové vulgarizmy zachytávame spôsobom, ktorý do slovenskej lingvistickej literatúry v citovanej práci zaviedol V. Patráš. Toto označovanie pokladáme za veľmi operatívne.

navrhuje hovoriť o „tvrdých“ a „mäkkých“ vulgarizmoch tak, ako sa diferencujú „tvrdé“ a „mäkké“ drogy, prípadne „tvrdá“ a „mäkká“ pornografia. Medzi „tvrdú“ tabuizovanú lexiku by sa dali zaradiť pomenovania v pravom zmysle slova tabuizované, t. j. také, ktorých použitie (mimo najintímnejšej sféry, ale často aj tam) znamená sociálnu sankciu, „mäkká“ tabuizovaná lexika znamená nižšiu mieru sociálnej sankcie. Hranice medzi týmito pólmi sú však diachronicky i synchronicky veľmi nepevné a sú dané silou sociokultúrnych regulatívov, ktoré sú odlišné nielen v jednotlivých jazykových spoločenstvách (porov. napr. Mešková, 1996; Zorin, 1997; Marušiak, 1998), ale aj v rámci jedného jazykového spoločenstva vzhľadom na jednotlivé sociálne skupiny, ba až po hierarchiu sociokultúrnych regulatívov vo vedomí každého jednotlivca (porov. pojem estetickej a morálnej cenzúry u A. Zorina, 1997), pričom aj v týchto skupinách, prípadne u jednotlivcov sú tieto hranice pohyblivé (porov. aj Rajčanová, 1997).

2. 2. Vzhľadom na fungovanie tabuizovanej lexiky v súčasnej komunikácii vychádzame z toho, že napospol ide o expresívne vyjadrenia s negatívnym príznakom, ktoré zvyšujú markantnosť výpovede, jej silu, niekedy až po drastickosť (k termínom pozri Miko, napr. 1978), menej často môžu, paradoxne, v rámci kontextovej expresivity, nadobúdať aj kladný príznak. Vyjadrovanie s prítomnosťou tabuizovanej lexiky je celkovo štylisticky nižšie. J. Mistrík (1997) hovorí v tejto súvislosti o obscénnom, resp. vulgárnom štýle.² Tabuizovaná lexika sa používa všade tam, kde sa nehatene prejavuje subjekt autora textu: (a) s terapeutickou funkciou, napr. v afekte kvôli uvoľneniu nahromadeného napätia alebo ako výraz, resp. uvoľňovanie frustrácie, ako výraz prekvapenia; (b) ako výraz agresivity a verbálneho násillia;³ ako adresné vyjadrenie nepriateľstva až nenávisťi vo forme nadávok;⁴ (c) s gestačnou funkciou ako manifestácia skupinovej

² O dynamike sociálnych a komunikačných noriem v súvislosti s kultivovanosťou jazykového prejavu porov. Nebeská, 1996, hlavne s. 120: (v posledných desaťročiach) sa pôsobením viacerých činiteľov menila spoločenská klíma, pričom sa uvoľňovali normy správania. Sebaovládanie, ktoré sa v minulosti hodnotilo pozitívne, stratilo svoju prestíž a zároveň sa výrazne posilnila prestíž spontánneho správania. „Ztráca-li na prestíži sebeovládání, oslabuje se závaznost většiny norem.“

³ Verbálna agresivita tu niekedy nahrádza fyzickú agresivitu (porov. výrok S. Freuda, podľa ktorého zakladateľom civilizácie bol prvý človek, ktorý namiesto toho, aby do svojho nepriateľa hodil kameň alebo oštep, „hodil“ naň nadávku – citované podľa Chapmana, 1994).

⁴ Na internetových stránkach sme sa dočítali o existencii samostatného vedeckého smeru (v rámci psychológie), ktorý sa zaoberá funkciou, charakterom, kontextom a ďalšími črtami nadávok – malediktológie. Medzi jej predstaviteľov patria psychológovia Timothy Jay, podľa ktorého nadávky tvoria 5 % verbálnej činnosti na pracoviskách a až 10 % verbálnej činnosti v mimopracovnom čase, pričom neexistuje podstatný rozdiel vo frekvencii nadávok medzi pohlaviami, sociálnymi

identity a solidarity, resp. ako jej predstieranie - v tomto zmysle možno pokladať tabuizovanú lexiku aj za súčasť slangových semivariet -; (d) ako výraz verbálneho exhibicionizmu; prípadne (e) ako výraz, resp. prostriedok sexuálnej excitácie; a napokon (f) na vyplňania sémantickej prázdnoty diskurzu; tu táto lexika mení slovnodruhový status a príslušné slová fungujú ako citoslovčia alebo častice (porov. Findra, 1986). Vo funkcii (f) pôsobí tabuizovaná lexika, hlavne obscénne a blasfémické pomenovania takmer úplne desémantizovane. Desémantizáciu a stratu motivačného východiska však možno pozorovať aj pri používaní tabuizovanej lexiky v ostatných funkciách („...obscénna lexika využívajúca tabuizované slovné korene na vyjadrenie naskrze neobscénnych významov“, Zorin, 1997). Z hľadiska psychológie fungovania tabuizovanej lexiky treba príčiny jej používania pravdepodobne hľadať v najhlbších vrstvách ľudskej psychiky. Citovaný R. L. Chapman, opierajúc sa o Freudove a Jungove názory, hovorí o obrane ega pred superegom a o simultánnom úsilí človeka stávať sa ľudskou bytosťou a zároveň o popieraní tohto úsilia. Používaním tabuizovanej lexiky sa akoby animálne ego človeka búrilo proti sociokultúrnym regulatívom.

2. 3. V otázke, či hodnotiť tabuizovanú lexiku ako spisovnú alebo nespisovnú, nevládne jednotnosť (Pisárčiková, 1988). Podľa autorky chápanie týchto pomenovaní ako nespisovných (ako nespisovné chápe vulgarizmy a hrubé, resp. škaredé slová napr. Slovník slovenského jazyka, 1971; B. Hochel, 1993) podmieňuje hlavne ich spoločenská nevhodnosť; pri ich chápaní ako spisovných výrazových prostriedkov (tak ich chápe napr. J. Kačala, 1983; prípadne Krátky slovník slovenského jazyka, 1997; J. Mistrík, 1997) sa viac berie do úvahy ich neutrálna vonkajšia jazyková stránka. Svoje hodnotenie uzatvára M. Pisárčiková slovami, že „v každom prípade však ide o slová majúce svoje miesto na samej hranici spisovného jazyka“ (s. 150); v KSSJ sa dodáva, že „často siahajú až zaň“ (s. 30). Z týchto vyjadrení je, domnievame sa, užitočné vyjsť pri hodnotení tabuizovanej lexiky ako spisovnej alebo nespisovnej. Vzhľadom na rozšírené chápanie spisovného jazyka ako kodifikovanej prestížnej variety s celospoločenskou funkciou, ktorá sa používa hlavne v tzv. kultúrnych sférach (k ich vymedzeniu porov. napr. Bosák, 1995), je tabuizovaná lexika (ak berieme do úvahy jej komplexnú znakovú charakteristiku) skutočne na hranici spisovného jazyka, prípadne až za ňou. Ak prijmemo stratifikáciu národného jazyka na osi spisovná

vrstvami a pod., resp. Reinhold Aman, ktorý od roku 1976 vydáva a rediguje časopis Maledicta. Psychológovia zhodne konštatujú, že v súčasnosti narastá verbálna agresivita, čo súvisí so všeobecným zdrsnením mravov dnešnej spoločnosti.

– štandardná – subštandardná varieta (dialekty),⁵ potom lexémy, frazémy a lexie referenčných vulgarizmov (hrubé, vulgárne pomenovania) by boli (potenciálnou) súčasťou štandardnej variety (v súlade so súčasnou kodifikáciou by sa mohli hodnotiť ako nižšie hovorové slová); systémové vulgarizmy, teda obscénne a blasfémické pomenovania zasa (potenciálnou) súčasťou subštandardných variet (v súlade so súčasnou kodifikáciou by sa mohli označiť ako subštandardné slová). Do subštandardnej variety by patrili aj motivované referenčné vulgarizmy, pri ktorých je motivantom obscénna alebo blasfémická lexéma alebo frazéma (napr. *KO-...ina*).⁶

3. S vedomím viacvrstvovosti problematiky tabuizovanej lexiky sme pristúpili k uskutočneniu anketového prieskumu o postojoch k tabuizovanej lexike a jej používaniu v mestskom prostredí (Prešov). Dotazník okrem demografických údajov obsahoval 18 otvorených aj uzatvorených krížovo zostavených otázok o reflexii vlastnej verbálnej aktivity respondentov a o reflexii rečového prejavu iných ľudí (vzhľadom na tabuizovanú lexiku), o situačnom podmienení používania tabuizovanej lexiky, o predpokladanej expanzii jej používania v súčasnej komunikácii, o výchovných dôsledkoch používania takejto lexiky, ako aj miesto na poznámky a explicitné uvedenie vlastného názoru na používanie tabuizovanej lexiky. Posledná otázka obsahovala 10 vulgárnych, obscénnych i blasfémických slov s rôznou intenzitou hrubosti, ktorú respondenti hodnotili na desaťstupeňovej stupnici od 1 (najjemnejší výraz) po 10 (najhrubší výraz). Do-

⁵ V tejto súvislosti porov. aj Štícha, 1995, podľa ktorého nespisovný prostriedok je taký prostriedok, ktorý je primárne komunikačným signálom neformálneho komunikačného postoja; resp. Mešková, 1996

⁶ V KSSJ (1997, s. 30) sa tabuizované slová označujú z hľadiska prítomnosti citového príznaku ako hrubé (hrub.) alebo vulgárne (vulg.), ale charakterizujú sa rovnako (v zhode s citovanou charakteristikou z Encyklopédie jazykovedy) ako slová „vyjadrujúce citový postoj ku skutočnosti spôsobom, ktorý sa hodnotí ako spoločensky neprimeraný, neslušný, napr. *drístať, pankhart, sviňa* (nadávka), alebo pochádzajú z oblasti spoločenského tabu (*pajzel*)”. V slovníku sa nevysvetľuje, prečo sa uvádzajú dve označenia pre ten istý jav, neuvádzajú sa žiadne rozdiely medzi vulgárnymi a hrubými pomenovaniami. Všetky hrubé výrazy sa hodnotia ako spisovné, neuvádza sa ani jeden z prípadov presahu za hranice spisovnosti. V slovníkovej časti sa nachádza len jedna lexia, označená skratkou vulg. – *cecok*, a to vo význame **I.** ženský prsník; 94 slov je označených ako hrub., 9 modifikovaným označením trocha hrub. Spôsob označovania a výberu slov nie je celkom jasný, sú nimi označené slová (podľa nášho názoru) s príznakom hrubosti rozličnej intenzity (napr. slovo *sopel* je hodnotené ako trocha hrubé, no *soplavo* ako hrubé), v slovníku je zaznamenané slovo *hovno*, no v súčasnej komunikácii veľmi frekventované slovo *kurva* (porov. nižšie výsledky dotazníkového prieskumu), ktoré má navyše aj bohatú lexikografickú históriu (Rajčanová, 1997), v slovníku zachytené nie je.

tazník v rámci svojej diplomovej práce zostavila, ako anketárka pôsobila a spracovala ho bývalá študentka Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity D. Maričová (1998). Z 90 rozdaných dotazníkov sa napokon vyhodnocovalo 73. Dotazník mal poslúžiť ako predvýskumná sonda a údaje, ktoré sa z neho získali, možno (vzhľadom na absolútne zastúpenie respondentov aj ich demografické rozdelenie) hodnotiť len ako orientačné. Napriek tomu priniesol zaujímavé informácie.

Vyhodnotenie ankety ukázalo, že tabuizovaná lexika sa pociťuje ako integrálna súčasť dnešnej verbálnej komunikácie (v meste). Pri otázke č. 1 [Stretli ste sa v poslednom čase s používaním hrubých slov vo svojom okolí?] sme zaznamenali len 6 záporných odpovedí. Pri otázke č. 2 [Používate ich vy sami?] si možnosť nikdy vybralo len 9 respondentov (pri krížovej otázke č. 10 [V ktorom prostredí by ste hrubé slovo nikdy nepoužili?] si však možnosť nikdy vybrali len 4 respondenti). Zároveň však používanie týchto slov (inými ľuďmi) pociťuje väčšina respondentov ako rušivé. Napriek tomu, že 87, 7 % opýtaných uviedlo, že hrubé slová používa, až 65, 7 % opýtaných sa stavia negatívne k vulgarizmom v reči iných (len 1 študent strednej školy uviedol, že mu vôbec neprekáža, ak niekto v jeho prítomnosti hrubo rozpráva). Ako tolerantnejší sa ukázali viac muži ako ženy a hlavne opýtaní do 29 rokov, ktorí tvorili až 85 % tej skupiny respondentov, v ktorej vulgarizmy u iných väčšinou neprekážajú. Túto odpoveď zhodne označili aj všetci respondenti z profesijných skupín barman/ka a podnikateľ. Naopak, všetkým z profesijnej skupiny učiteľ/ka tabuizovaná lexika používaná v ich prítomnosti veľmi alebo väčšinou prekáža. Rovnako je to u všetkých respondentov vo vekovej skupine nad 50 rokov. Vzhľadom na verejné prejavy sú respondenti najviac citliví na tabuizovanú lexiku v publicistickej sfére, u politikov, v novinách, príp. (pravdepodobne potenciálne) u moderátorov. Najmenej im tabuizovaná lexika prekáža v umeleckej literatúre. O tom, že v súčasnosti sa tabuizovaná lexika používa viac ako kedysi, je presvedčených 63 % respondentov, paradoxne, najviac v mladších vekových skupinách a v profesijnej skupine študent/ka. Väčšina respondentov sa domnieva, že tabuizovaná lexika sa používa v afektových, emocionálne vypätých situáciách ako výraz zlosti (32,9 %), ako nadávka (18, 3 %), no aj ako istý rečový zlozvyk (26, 6 %). 18, 8 % opýtaných si myslí, že tabuizovaná lexika posilňuje skupinovú identitu. Príznačné je, že túto odpoveď uviedlo 72 % študentov. 84, 3 % opýtaných si myslí, že používanie tabuizovanej lexiky negatívne vplýva na výchovu detí a mládeže (6, 7 % respondentov, napospol študentov, si myslí, že rozširuje slovnú zásobu). Podľa an-

ketového prieskumu je používanie tabuizovanej lexiky pomerne ostro situačne obmedzené. Najviac opýtaných používa tabuizovanú lexiku v súkromnom styku s rovesníkmi, so spolupracovníkmi na rovnakej statusovej úrovni, prípadne v úplnej samote; o niečo menej pri športových podujatiach. Naopak, vo formálnejšom verbálnom styku s nadriadenými, resp. podriadenými by tabuizovanú lexiku nepoužil v podstate nikto z opýtaných (0, 8 %). Pritom na otázku č. 16 [Používajú sa hrubé slová na Vašom pracovisku?] 66, 6 % opýtaných uviedlo odpoveď áno, veľmi. Takúto lexiku by opýtaní nepoužili ani v konfliktnnej situácii s neznámou osobou (2, 1 %) a len 1, 7 % respondentov odpovedalo, že používa vulgarizmy v rodinnom prostredí. Tieto údaje, ktoré vyplývajú z priamej otázky č. 5 [V akej situácii by ste použili hrubé slovo? (môžete uviesť aj viacero možností)], možno doplniť údajmi získanými z krížovej otázky č. 10 [V ktorom prostredí by ste hrubé slovo nikdy nepoužili? (môžete uviesť aj viacero možností)], podľa ktorých by vulgárne slová nepoužilo v rozhovore so staršími ľuďmi 43,9 % respondentov a v rodine 33, 8 % respondentov. Naproti tomu v styku s priateľmi by ich nepoužilo len 4, 3 % opýtaných. 36, 9 % respondentov prináša použitie tabuizovanej lexiky pocit uvoľnenia (z tejto skupiny je 67, 7 % žien), pričom zároveň majú pocit hanby (29, 1 %; z tejto skupiny 60 % žien). 26, 2 % respondentov nemá pri používaní tabuizovanej lexiky nijaké pocity (z tejto skupiny odpovedí je 63, 6 % mužov). Tieto odpovede akoby dokazovali psychologické odôvodnenie používania tabuizovanej lexiky, hlavne tvrdenie o simultánnom úsilí ľudí stávať sa civilizovanými bytosťami a zároveň toto úsilie popierať. Keď k týmto odpovediam prirátame vyjadrenia o používaní tabuizovanej lexiky ako zlovyku, prípadne ako výrazu identity, možno sa domnievať, že časť skúmanej vzorky si osvojuje túto lexiku ako keby proti svojej vôli, vnútorne sa jej bráni, ale navonok funguje v ich reči prirodzene. Vyhodnotenie anketovej úlohy č. 17 [Napíšte, ktoré hrubé slová najčastejšie počujete vo svojom okolí (stačí uviesť prvé 2 – 3 hlásky)] ukázalo na najväčšiu frekvenciu obscénnych slov (PI- 50-krát, KO- 47-krát, KU- 26-krát, CHU- 19-krát, JE- 10-krát elementy a ich deriváty, medzi ktoré sa dostali hrubé slová *debil* –10-krát – a *debo* –10-krát –, ktoré uvádzali väčšinou respondenti z profesijnej skupiny študent/ka). Z 10 tabuizovaných slov (vybratých podľa KSSJ z lexém, označených štylistickým kvalifikátorom trocha hrub.) sa získala takáto stupnica: 1. *cundra* so stupňom hrubosti 6, 8; 2. *ani bohovi* 6, 7; 3. *hovno* 5, 6; 4. *hajzel* 5, 0; 5. *grcat* 4, 3; 6. *prd* 4, 1; 7. *sralo* 3, 9; 8. *chlast* 3, 6; 9. *drístať* 2, 7; 10. *Tam sú dvere!* 2, 0.

Toto hodnotenie je odrazom jednak individuálneho pôsobenia sociokultúrnych regulatívov, ako aj odrazom hodnôt spoločnosti. Podľa P. Trudgilla (1983) existuje v každej spoločnosti hierarchia tabuizovaných oblastí. Pre anglosaskú oblasť uvádza, že najprísnejšie tabu je spojené s výrazmi z oblasti sexu, ďalej vylučovania a kresťanského náboženstva. Domnievame sa, že hodnotiaci tabuľka naznačuje takéto usporiadanie aj pre slovenské (mestské) jazykové spoločenstvo. Z uvedených výrazov však ani jednému nepridelili respondenti najvyšší stupeň hrubosti. V povedomí respondentov je toto miesto vyhradené pre oveľa tvrdšie vulgarizmy, ktoré v ankete neboli uvedené.⁷ Ženy prisúdili jednotlivým vulgarizmom priemerne vyššie stupne hrubosti ako muži, a to v prvých deviatich prípadoch, pri poslednom sa tieto skupiny respondentov zhodli. Najmiernejšie hodnotili uvedené výrazy respondenti zo skupiny do 19 rokov. Na súvislosť s profesijným zaradením respondentov môže ukazovať fakt, že napr. slovo *drístať* hodnotila priemerným stupňom 6 profesijná skupina učiteľ/ka a 5 skupina podnikateľ/ka (oproti priemernému stupňu 2, 7); slovo *grcat'* stupňom 6 skupina barman/ka a stupňom 5, 6 zdravotnícki pracovníci (oproti priemernému stupňu 4, 3).

4. Domnievame sa, že širší anketový prieskum (priam sa núka porovnanie postojov obyvateľstva mesta a vidieka) takého výrazne sociálne a psychologicky podmieneného javu, ako je tabuizovaná lexika, by pomohlo zistiť dynamiku interiorizácie sociálnych a komunikačných noriem spoločenstva a ich priemet do jazykového vedomia príslušníkov tohto spoločenstva, čím by zároveň mohol pomôcť zjednotiť a sprehladniť východiská jej slovníkového spracovania.

Literatúra

- BOSÁK, J.: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolinguistica Slovaca. 1. Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava, Veda 1995, s. 17 – 42.
- CHAPMAN, R. L.: American slang. The Harper & Row, Publishers 1994, s. vii-xvii.
- Encyklopédia jazykovedy. Bratislava, Obzor 1993. 513 s.
- FINDRA, J.: Norma, úzus, jazyková prax. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied 1986, s. 236 – 244.
- HOCHÉL, B.: Slovník slovenského slangu. 1. vyd. Bratislava, Hevi 1993. 186 s.
- KAČALA, J.: Subštandardné slová v Krátkom slovníku slovenského jazyka. Slovenská reč, 48, 1983, s. 289 – 293.

⁷ Jeden z respondentov dokonca dopísal vlastné tri výrazy s KU-, PI- a KO- elementmi, ktoré sú podľa neho skutočnými vulgarizmami a ktoré ohodnotil stupňom 9 – prvé dva - a 11 – posledný.

- Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava, Veda 1997. 943 s.
- MARIČOVÁ, D.: Vulgarizmy v súčasnej komunikácii. [Diplomová práca.] Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1998. 64 s.
- MARUŠIAK, J.: Pár slov o prekladaní vulgarizmov. *Romboid*, 1998, č. 4, s. 37 – 44.
- MEŠKOVÁ, L.: Pragmatický aspekt porovnávania francúzskej a slovenskej frazeológie. In: *Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie*. 2. diel. Red. J. Horecký. Banská Bystrica, Univerzita M. Bela 1996, s. 53 – 64.
- MIKO, F. — POPOVIČ, A.: *Tvorba a recepcia*. Bratislava, Tatran 1978. 386 s.
- MISTRÍK, J.: *Štylistika*. 3. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 598 s.
- NEBESKÁ, I.: *Jazyk, norma, spisovnosť*. Praha, Univerzita Karlova 1995. 159 s.
- PATRÁŠ, V.: Obscénnosť a jej sociolingvistické parametre (Na fragmentoch slovenskej prózy 90. rokov). In: *Studia Academica Slovaca*, 26, 1997. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 1997, s. 127 – 136.
- PISÁRČIKOVÁ, M.: Miesto subštandardných slov v slovnej zásobe. *Slovenská reč*, 53, 1988, s. 140 – 151.
- RAJČANOVÁ, A.: Tabuizovaná lexika v lexikografickom spracovaní. In: *Varia*. VI. Zost. M. Nábělková. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1997, s. 208-217.
- Slovník slovenského jazyka*. I. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 815 s.
- Sociologické pojmosloví. Sociální a kulturní antropologie*. Praha, Sociologické nakladatelství a Sociologický ústav 1994. 157 s.
- ŠTÍCHA, F.: K pojetí spisovnosti. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. 1. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1995, s. 57 – 60.
- TRUDGILL, P.: *Sociolinguistics. An Introduction to Language and Society*. Penguin Books 1983. 204 s.
- ZORIN, A.: Legalizácia vulgárných slov a jej kultúrne dôsledky. *OS, fórum občianskej spoločnosti*. September 97/4, s. 68 – 71.

SONDA DO SLANGU STREDOŠKOLSKEJ MLÁDEŽE V MESTE

Kristína Vrlíková

Predmetom našej sondy je používanie slangu v mestskom prostredí stredoškolskou mládežou. Slangový materiál sme zbierali v ostatných dvoch rokoch ako súčasť pozorovania priebežnej a súvislej pedagogickej praxe na stredných školách v Nitre. Využili sme možnosť priameho rozhovoru so študentmi a záznam ich ústnych prejavov počas vyučovacích hodín a prestávok. Pri práci nám pomáhali študenti, ktorí na konkrétnej škole praxovali a zozbierali nám dotazníky od stodeväť stredoškolákov žijúcich v meste, nie dochádzajúcich z blízkeho okolia. Za zdroj primárnych informácií sme si zvolili stredné školy v Nitre (Gymnázium Párovská ul., Dievčenská odborná škola v Nitre, Stredná priemyselná škola potravinárska v Nitre).

Po prvých návštevách a rozhovoroch so stredoškolskou mládežou sme si orientačne zostavili isté okruhy problémov, na ktoré sme hľadali odpovede v našej sonde. Išlo o tieto okruhy:

- situácnosť a stručnosť študentského slangu v komunikácii,
- voľnosť a pestrosť vyjadrovania,
- vytlačanie oficiálnych názvov slangovými pomenovaniami,
- krátkodobé trvanie slangových výrazov,
- rozdielny étos vyjadrovania študentov,
- frekvencia slangových výrazov a vulgarizmov.

Študentský slang má zvláštne postavenie medzi slangmi. Nie je len čisto profesijným a nie je ani len čisto záujmovým slangom. Vzniká vždy ako reakcia na stály oficiálny tlak spisovnej podoby reči. Mládež sa vyznačuje tým, že kde len môže, vymaňuje sa spod dennej pravidelnosti, má rada časté zmeny, život a hru. V tom sa prejavuje jej životaschopnosť, túžba po novom. Ani v reči sa nepohybuje v ustálených koľajach, rada vymýšľa nové slová, staré slová mení, skrakuje, pretvára podľa svojich nápadov, rada sa hrá so slovami. Výsledok takéhoto prístupu k jazyku, k vlastnému vyjadrovaniu je veľmi zaujímavý (Kočiš, 1990, s.14).

Z komunikačného hľadiska slangové študentské výrazy vytvárajú **špeciálnu skupinu pomenovaní** vlastnú len istému študijnému smeru, alebo slangové pomenovania **so širšou platnosťou** vlastné a tradované v istej sociálnej sfére

(napr. medzi vysokoškolákmi alebo len medzi stredoškolákmi) a výrazy charakteru **interslangového**, ktoré už nie sú viazané len na určitú sociálnu sféru v určitom čase (Minařová – Müllerová, 1989, s.157 – 168). Silný vplyv vojenského slangu a českých slangových výrazov sme zaregistrovali v súvislej nepripravovanej reči študentov.

Študentský slang prechádza z jednej generácie na druhú. Mladší študenti sa usilujú čo najskorej napodobniť svojich starších spolužiakov, a tak čiastočne odstrániť vekový rozdiel. Ten, kto používa slang, sa oveľa ľahšie sociabilizuje v skupine študentov. Na základe prieskumu môžeme tvrdiť, že slang používajú v komunikácii so známymi a blízkymi ľuďmi. V kontakte s neznámou alebo so staršou osobou slang nepoužívajú zámerne, aby vytvorili o sebe dobrý dojem. Slang používajú pre vlastné potešenie, aby sa psychicky uvoľnili, vytvorili si dobrú náladu a urobili dojem na spolužiakov. Slang pokladajú za „ležerný spôsob vyjadrovania, ktorý je výlučne určený len pre komunikáciu so spolužiakmi a najbližšími priateľmi. Slang im umožňuje vyjadriť sa jednoducho, jasne a krátko“ (Karastojčeva, 1989, s. 93 – 102). Mládež si volí, respektíve preberá zo všeobecnej roviny slovnej zásoby jazyka tie prvky, ktoré pokladá za špecificky svoje. „Pre svoj svet potrebujú iné výrazové prostriedky ako dospelí.“ (Naumann, 1989, s. 116)

Slang podlieha módnym dobovým prúdom a tlakom, čo sa odráža aj v ich vyjadrovaní. Čoraz častejšie sa v ich reči vyskytujú výrazy: *feťák, mariška, tráva, idem tráviť – fajčiť trávu* a pod. Využívajú **transformačný** i **transpozičný** spôsob tvorenia slangu. Pri tvorení nových výrazov prevláda **odvodzovanie**, najmä príponami: **-ák** napr. *kanoňák, ľahák, piliňák, hrozák, planeták*

-ka napr. *bomboška, konferka, zéška, základka*

-úň napr. *šplhúň, blafúň*

-oš napr. *diroš, sympoš, vychoš, drisloš, mentoš*

-er napr. *macher, vritoler, frajer*

-ár/ar/ napr. *dvojkár, chemikár, áčkar, béčkar, polievkár*

-ina napr. *vegošina, franina, stavarina*

-ko napr. *cviko, vysvečko, nábožko*

-ný napr. *nadrvený, odľajčený*

-tý napr. *vypnutý, rachnutý*

Bezpríponové tvorenie používajú pri pomenovaniach: *bomba, šéf, klasa, pipi, cvok, fasa, šiši, šprt* a i.

Druhou najviac zastúpenou skupinou tvorenia slangových pomenovaní je **tvorenie skracovaním**. Vyplýva to zo základnej charakteristiky študentského

slangu – vyjadrovať sa krátko. Napr. *cviko, pekol, riďo, litika, konfera, výška, nabko, magič*. Skracovanie sa využíva i pri iniciálových pomenovaniach : *áčka, béčka, péenka, véeška*. Takisto pri tvorení prezývok

– utvorených z krstných mien: *Mirec, Maja, Maňa, Túš (Matúš), Mimo, Maťa, Tina*,

– utvorených z priezvisk: *Ševčík – Ševo, Pružina – Pružo, Skladanová – Skladačka, Škodrová – Škridla, Kováč – Kovi, Kosorínová – Kostra, Behan – Beho, Švecová – Švecka*.

Veľmi často sa tvoria slangové výrazy **prenášaním výrazu**.

Napríklad pri hodnotiacich stupňoch a známokach: 1 – *bič*, 2 – *labuť*, 3 – *vra-na*, 4 – *stolička*, 5 – *gula*. Spomínaný typ prenášania sa bližšie špecifikuje na základe vonkajších osobitostí - **metaforizáciou** *perlička, padavka, humus, met-la, mimóza* alebo **metonymizáciou** *tuknutý, tupák, mentoš, soráč, piliňák, šib-nutý*.

Bohato je zastúpená aj skupina viacсловných pomenovaní: *izba nárekov – zborovňa, Zoro pomstiteľ – vykonávateľ pomsty profesorov – riaditeľ školy, Tuberiho tyčinka – cigareta, šalátové vydanie – kniha v zlom stave, teplý bonz – žalovanie v triede*. Často pomenúvajú spolužiakov podľa známej postavy z mas-médií: *Kuře Alfrédo, Spidi Gonzáles, Raťafák Plachta, Madona, Rambo*.

Pri skupine viacсловných pomenovaní sa najviac prejavuje tvorivá fantázia študentov, ktorá odráža pestrosť študentského sveta. Stále sa používajú slová, ktoré majú pôvod v inom jazyku napr. *tutový* (z latinského *tutus*), *fifty fifty*, *super* z angličtiny, *mindrák – minder, bifloš – büffeln* z nemčiny, *kápo-capo* (ve-dúci) z taliančiny, *šábes – šabeth* z hebrejčiny, *gadžo* z rómčiny a pod.

Osobitnú skupinu, relatívne frekventovanú, tvoria výrazy vzniknuté reduk-ciou hlások v slove *°sím - prosím, °kujem- d'akujem, °skávam - boskávam, °bré ráno, s°učiteľka, pan°učiteľka* a *dovi, dopo* a i. Najmenej je zastúpená slangová skupina vzniknutá skladaním: *rýchlobežka, lapiduch, lomidrevo* alebo deforma-vané *kominašú* – (commercial school), čiže stredná ekonomická škola.

V ďalšej časti príspevku spomenieme vybrané skupiny slangových výra-zov, ktoré predstavujú dynamiku študentského slangu. Na ilustráciu sme vybrali názvy hodnotiacich a prospechových stupňov, názvy niektorých učebných pred-metov, pomenovania vyučujúcich a študentov, pomenovania školských činností a vecí v škole. Niektoré z nich sú nové, niektoré pretrvávajú roky.

Najpopulárnejšie z hodnotiacich známok sú jednotka a päťorka. Najviac výrazov sme zhromaždili pre päťorku – tridsať. Na zjemnenie jej „ničiacej sily“ použili výrazy: *dar z pekla, diablov dar, piaty div sveta*, prenášaním významu

i *ruská jednotka*, *za plný počet*, okrem notoricky známych – *gula*, *baňa*, *kanón*, *ponorka*, *melón*, *explózia*, *kosák*, *bomba*, *hojdacie kreslo*, *prasiatko* (ako alúzia na obrázkové hodnotenie v prvom ročníku) i *pätočka*, *pätaňa*, *pätina*, *za päť bodov*, *šerifovská*, *chlieb náš každodenný* alebo *jedna gula* žiadna *gula*, *gulatina* a iné obmeny pomenovaní vzniknuté slovnou hrou. Moment, keď študent dostane päťorku, sa označuje frázou „zabaniť“ alebo „vyfasoval guľu“, „mať okno“, (nič nevedieť, na nič si nespomenúť), „kúpiť hojdacie kreslo“ (vzniknuté metaforizáciou), podobne „priniesť kosák“, resp. „chlieb náš každodenný“ známka pre notorického päťkára.

Druhou najfrekventovanejšou známku bola **jednotka** – zozbierali sme dvadsaťsedem výrazov: *bič*, *eso*, *bon*, *yes*, *veget*, *bomba*, *sviečka*, *bengál*, *hviezda*, *zázrak*, *tágo*, *nedorobená*, *ruská päťka*, *adin*, *encka*, *ajncka*, *encina*, *včelička*, *ohreblová*, *spasenie*, *zázrak sveta*, *osamelá plachta*, *za jedna* (*za jenna*), *jednička*, *príma*, *uno*, *čistá/čisté* – samé jednotky.

Menej populárne sú hodnotiace stupne dva a tri. Prejavuje sa to v počte zhromaždených výrazov. **Dvojka**: *labuť*, *duo*, *vrana*, *húska*, *hus*, *husí krk*, *kolo-bežka*, *druhoška*, *dvojec*, *dvoječka*, *dvojočka*, *super*, *dvója*, *za dva*, *za pár*, *dvojina*.

Trojka: *stred*, *zlatý stred*, *tri body*, *som dobrý*, *tričko*, *triko*, *trina*, *trója*, *trojina*, *bruškatá*, *vranka*, *okuliare*, *tschibo*, *trojec*. Spolu pätnásť až šesťnásť výrazov, ktoré vznikli metaforizáciou alebo obmenou základného pomenovania. Najmenej výrazov sa zozbieralo na vyjadrenie **štvorky** – iba 9: *stolička*, *stolica*, *nábytok*, *blesk*, *hrozák*, *žgulka*, *milosť*, *štyra*, *štyrka*. Tvar *milosť* sa vytvoril v situácii, keď sa nad študentom zmlovali. O študentovi, ktorý často dostáva štvorku, hovoria, že „kupuje nábytok“ alebo „zariaďuje si byť“.

Zaujímavé sú pomenovania triedneho učiteľa: *milosrdný*, *matička*, *hromnička* i *služtička*. Riaditeľa volajú: *mozog*, *hlavný*, *generál*, *hajtman*, *mistrál*, *apík*, *boss*, *don*, *bača*, *Zoro* (vykonávateľ pomsty pedagógov). Riaditeľka: *bohyňa*. Zborovňu volajú: *antikvariát*, *FBI*, *agentúra*, *pastiereň*, *zorba*. Svojich pedagógov pomenúvajú tzv. kryciami menami: *severan*, *manekýn*, *eso*, *anilín*, *expertka*, *floskula*, *cédrík* a *Juan Carlos*. Slabších žiakov v triede nazývajú: *melasa*, *béčko*, *humus*, *númandi*, *padavky*, ustráchaných volajú *mimóza*, *citlivka*, *mišpuľa*.

Pomenovania podľa rozumových schopností (väčšinu tvoria negatívne pomenovania): *dutá*, *trafená*, *bifľa*, *omeškaná*, *praštená*, *pripečená*, *šprtáčka*, *trknutá*, *šlahnutá*, *teľa*, *kača*, *dora*, *trúba*, *brzda*, *drgnutá*, *džugnutá*, *chybná*, *šibnutá*, *machnutá*. Mnohé pomenovania sú totožné s pomenovaniami vzťahujúcimi sa na chlapcov *strelený/á*, *omeškaný/á*, *miknutý/á*, *bambavý/á* a i. Pomeno-

vania podľa vzhľadu študentky: *ježibaba*, *vývrтка*, *Erža*, (pomenovanie ovplyvnené humornými príbehmi Andera z Košíc), *bosorka* – na označenie šikovného dievčaťa, ktoré vie prejsť cez rozum niekomu.

Pomenovania študentov podľa vonkajšieho vzhľadu: *sympos*, *herec*, *kra-sotin*, *superboj*, *parketový lev*, *parkeťák*, *decenták*, *ikváč*, *kompjúter*, *fešák*, *šaman*, *krpec*, *kuko*, *raťafák*, *dromedár*, *hebedo*, *mates*, *kasanova*, *šupák*, *suchár*, *buzík*, *rapák*, *vlasáč*, *tuľmák*, *bimetro*, *dement*, *retardák*, *dekel*, *exot* a i.

Pomenovania na označenie neskúseného mladého chlapca: *šuško*, *šušeň*, *ucho*, *zelenáč*, *pišišvor*, *bažant*. Pomenovania chlapca, ktorý sa vyvyšuje nad ostatnými: *macher*, *frádzo*, *frajer*, *frajo*, *fíčúr*, *vzorňák*. Tvary *plha* a *mlha* sú staršieho pôvodu na označenie usilovného študenta vznikli na základe filmu „Marečku, poďte mi péro“. Pomenovania *dreveňák*, *kripel*, *drevo* sú pre tých, ktorí sa nevedia dobre pohybovať alebo tancovať. Nechápvavú osobu volajú „Ma-tel-ko“.

Pomenovanie školských predmetov a činností: napr. **ťahák** má synonymá – *záchrana*, *pomoc z jasného neba*, *pomoc v núdzi*, *osvietenie rozumu*, *prvá pomoc*, *XXL*, *rozumček*, *nápoveda*, *tajné poslanie* a *švindlák*. **Písomné práce** – *kontrolka*, *rýchlovka*, *päťminútovka*, *dvojhodinovka*, *bleskovka*, *písomka*. **Pracovný zošit** – *pracák*, **klasifikačný hárok** – *klasák*, **trieda** – *cimra*, *klasa*, *mučiareň*, **pedagogický kolektív** – *pekol*, jednotlivé **školy** – *gympel*, *stredák*, *základka*, *učňovka*, *kláštorná*, *výška*. Často sa škola nazýva *flákarňou*, *blbárňou*, *blázincom*, *holubníkom* alebo prevzatým pomenovaním z angličtiny *šúl*. Žiaľ, podoby pomenovania školy sú negatívne. Skonštatovali sme, že študenti nemajú najlepší vzťah ku škole, čo sa odráža aj v tvorbe pomenovaní.

Vyvolanie k odpovedi pomenujú – *vytiahnuť niekoho*, *vyloviť niekoho*, *prevetrať niekoho*, *ísť na plác*, *letíš*, *mať sólo*, *a ideš*, *mať manévry*, *áá jedeš*. Ak študent ovláda učebnú látku, tak: *melie zo seba*, *sype zo seba*, *vyplul to*, *je nastrúhaný*, *je nadržovaný*, *vie to nabetón*, *vyklopil to*, *vychýlil to zo seba*. Ak neovláda učivo – *nevie ani ň*, *nevie ani mäkké f*, *ani neštekne*, *necekne*, *nemukne*, *nemá ani šajnu*, *má okno*, *má letecký deň*, *je z toho jasný*, *je z toho jeleň*, *vie figu* (drevenú, borovú), *hapká*, *je dutý*, *je tvrdý*, *je plavec*, *je vyžmýkaný*, *loví atď*.

Na ilustráciu frekvencie slangového a čiastočne vulgarizujúceho vyjadrovania sme vybrali dve ukážky súvislých žiackych prejavov, ktoré vznikli na náš podnet. Študenti mali opísať jeden školský deň.

Zvládnuté „ľavou nohou“. Skončil sa ďalší školský deň. Prichádzam domov, zamýšľam sa nad dnešným „vetracím“ dňom – všetci profáci nás vyťahovali ako červíkov... A my sme tam sedeli s poblednutými tvármi, roztrasenými rukami a schovávajúc sa za kolegov – spolužiakov. Uvedomujem si, že ak by ma

chemikárka bola prevetrala, baňa by ma neobišla. Našťastie, v klasáku si moje nenápadné meno nevšimla. Všimla si iných. A tak, s pocitom dobre vykonanej práce, vyťahujem kalendár a s maximálnym pôžitkom v ňom vyškrtávam štvorku. Nadchádza moja relaxačná polhodinka. Teda čítam noviny. Informácie sú buď staré, alebo nudné. Vyskytnú sa aj nové – predpoveď počasia, televízny program, horoskop. Odkladám ich a s totálnym odporom sa začínam drieť. Vyťahujem rozvrh hodín (prekliaty papier). Zisťujem, že zajtra ma čaká sedem hodín, jedna horšia ako druhá. Smrtiaca bude zrejme biola – ak nám fikne písomku, tak som odpísaný. Nebezpečenstvo druhého stupňa hrozí na matike. Rýchle, nečakané a strašne nebezpečné údery matikára a po prvom kole mám K.O. Ale najhorší bude deják. Ksicht dejepisárky, ktorá nám s ladovým pokojom oznámila, aby sme si látku opakovali od začiatku roka, komentovať teraz nechcem, ale medzi riadkami – nezabudnem naň aspoň do maturity. Jedným slovom, zajtrajší deň bude jednoducho o ničom, aj keď paradoxne pôjde o všetko. Do školy však nepôjdem so strachom. Hrdo zdvihnem strojovňu a budem si hájiť svoje farby. Celú túto skepsu zakončím optimisticky – veď dnešok som zvládol ľavou zadnou a ak ma zajtra nevyťahnu, tak život je aj tak nádherný...

Piatok trinásteho. Ako tak lofním a čumím do blba, lámem si bedňu, pretože som taká sprostá. Dneska to zase bolo na houby v tom blbom gympli. Šajba mi sadla ako uliata. Na písomke z dejáku som potila krv, ťahák mi bol na figu, lebo profka sľedila ako naozaj. Ani srnka netuší, čo vyfasujem. Také fofry, ale mne to neva (Vám to va?).

Hlavne, že je pohoda, veď je piatok trinásteho. Na nemine mala profka rečť ako koza bobkov, ešte tak jej rozumieť! Cez hajzel'pauzu sme boli vypaľovať zobáky, skoro nás načapali. Cez telinu bolo cool, lebo starý zase spal, tak sme zdrhli do mesta. Stretli sme riďa, tak nám lepilo, ale on nás nespoznal. S mojím d'áblom sme boli v pajzli a dali sme si štamprlík (šak deci nem od veci). On si dal aj trávu a s piesňou „Denne vožralej“ na perách sme sa zrazili s matkou pred domom (tak to mám zarácha do konca študentského života). Foter potom doma huboval a plesol mi takú, že som si skoro zuby zbierala. Fuj, to bol deň! Ďalej čumím do blba..., kde mám tú trávu? Do kelu, mama ide, andelíčku, môj strážničku, opatruj moju dušu, nech mi nič nenájde, amen.

Obidve vybrané práce dokumentujú frekvenciu rozmanitého slangu, aj isté študentské „pózerstvo“. Prvá ukážka prezrádza inteligentného chlapca, vyjadrovanie dievčať a je veľmi nekultúrne hrubé až vulgárne.

Ch. Bergmann uvádza, že dievčatá a ženy hovoria zdvorilejšie a správnejšie, vyhýbajú sa hrubostiam a vulgarizmom. (1989, s. 67). Aj keď sa prikláňame

k jeho názoru, naše zistenia temer o desaťrošie neskoršie tento záver, žiaľ, nepotvrdzujú. V dotazníku sme vyslovene museli požiadať študentov, aby nám nepísali vulgarizmy, ale výrazy zo študentského slangu. Prvé dotazníky boli z tohto dôvodu nepoužiteľné. Málo odlišností sme spozorovali vo vyjadrovaní študentov zo všeobecným zameraním (gymnázium) a študentov z ostatných stredných škôl s odborným zameraním štúdia. Svetlú výnimku tvorili dievčatá z Odbornej dievčenskej školy v Nitre. Nazdávali sme sa, že aj ony medzi sebou komunikujú väčšinou v slangu. Prekvapil nás opak našej hypotézy, lebo sa usilovali hovoriť spisovne. Ich študentský slang nemal nižší étos a ich prejavy obsahovali minimálny počet vulgárnych výrazov v dotazníkoch i v slohových prácach. Naše zhromaždené údaje nie sú uzavreté, mnohé študentské slangové výrazy sa vyznačujú krátkym trvaním. Ich slangový slovník sa obohacuje o nové výrazy temer každý deň a odchodom študentov zo školy sa strácajú aj niektoré ich obľúbené slangové výrazy.

Záver

Naše hypotetické predstavy tvorili základný orientačný bod pri hodnotení výsledkov prieskumu v r.1996 – 1998. Vyjadrovanie študentov je rôznorodé. Využívajú synonymiu slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Prichádzajú do styku so spisovnou a nespisovnou vrstvou slovnej zásoby. Slang nepoužívajú len mimo školy, ale aj v škole. Mnohokrát si ani neuvedomujú použitie slangového výrazu. Slang je pre nich určitou samozrejmosťou. Študenti často zneužívajú priateľský prístup dospelých a prekračujú mieru slušnosti slangového vyjadrovania. Slangom dokážu vyjadriť humornosť (obraznými metaforami), bohatosť výrazu (synonymiou), hravosť vo vyjadrovaní (rýmovaním a okazionalizmami), zjemnenie výrazu (eufemizmom), tajnosť (symbolmi alebo argotickými vyjadreniami). Okrem pozitívnych prístupov k vyjadrovaniu častejšie vyjadrujú negatívne pomenovania, ktoré mnohokrát siahajú až za hranice slangovosti.

Používanie slangu súvisí s vekovým obdobím dospievania. Najbohatšiu slangovú slovnú zásobu majú študenti druhých a tretích ročníkov stredných škôl. V prvom ročníku ešte nepoužívajú slang v takej miere a vo štvrtom ročníku čiastočne ustupuje slang a do popredia sa dostávajú profesionalizmy a odborná terminológia. Málo odlišností sme spozorovali vo vyjadrovaní študenta strednej školy so všeobecným zameraním (gymnázium) a študenta strednej odbornej školy. V reči mládeži sa vyskytuje veľký počet prevzatých slangových výrazov z češtiny. Predpokladali sme frekventovanejšie zastúpenie študentského slangu

pred požívaním vulgarizmov. Žiaľ, je to práve naopak. Prevažujú vulgarizmy. Nazdávali sme sa, že študenti medzi sebou väčšinou komunikujú v slangu. Študenti využívajú striedavo slangový výraz s oficiálnym. Pri pomenovaní vecí, činností a dejov, ktoré sú im blízke dochádza k vytlačaniu neutrálnych pomenovaní slangom. Voľnosť, pestrosť a tým aj neoficiálnosť sa dostávajú do popredia v komunikácii študentov stredných škôl, ktoré pripravujú budúcu inteligenciu. Vyučujúci týchto škôl by sa mali usilovať o väčšiu jazykovú kultúru študentov. Negatívny postoj k štúdiu sa odzrkadľuje najmä v étose vyjadrovania.

Litaratúra

- BERGMANN, Ch.: Špecifiká mlavy žen. In: Sborník přednášek ze IV. konference o slangu a argotu v Plzni. Plzeň 1989, s. 67 – 68.
- FERKO, V.: Slovník na každý deň. Bratislava 1985, s. 330 – 331.
- HOCHÉL, B.: V suteréne jazyka. In: Nové slovo, II.1983, č. 3, s. 2.
- HORECKÝ, J: Slovenčina v našom živote. Bratislava 1988, s. 99.
- HUBÁČEK, J: O českých slanzích. Ostrava 1981, s. 81.
- KARASTOJČEVA, C.: K dynamice bulharského slangu mládeže. In: Sborník přednášek ze IV. konference o slangu a argotu v Plzni. Plzeň 1989, s. 93 – 102.
- KOČIŠ, F.: Slovenčina moja. Bratislava 1990, s. 14.
- MINAŘOVÁ, E. – MÜLLEROVÁ, E.: Studentský slang českého a moravského jazykového prostředí. In: Sborník přednášek ze IV. konference o slangu a argotu v Plzni. Plzeň 1989, s.157 – 168.
- NAUMANN, H.: K otázce hodnocení v řeči mladistvých. In: Sborník přednášek ze IV. konference o slangu a argotu v Plzni. Plzeň 1989, s. 116 – 120.
- ONDREJOVIČ, S.: Sociolingvistika a jazyková kultura. In: Spisovná slovečina a jazyková kultura. Bratislava 1995, s. 37.

O POTREBE SKÚMANIA JAZYKA V MESTÁCH

Konštantín Palkovič

K výskumu reči mesta sa pristupuje z rozličných hľadísk. Eugen Pauliny rozvinul akciu na skúmanie znalosti spisovného jazyka v mestách. Mestá na Slovensku mali mnoho nemeckého obyvateľstva, neskôr aj maďarského. Spisovná slovenčina sa dostala do miest a začala vplývať až po prevrate. Pred prvou vojnou iba v menšej miere. Nebolo slovenských škôl, slovenských úradov, tlač a knihy si mohli dovoliť iba lepšie situovaní. Okrem toho vplyvom prisťahovalcov sa zloženie slovenského obyvateľstva stále menilo.

V mestách žili aj Slováci, niekde vo väčšine, niekde v menšine. Aká bola ich slovenčina? Touto otázkou som sa zaoberal dávnejšie. Dlho som myslel, že v starej Bratislave sa hovorilo po záhorsky. Tento názor som uplatnil aj v štúdiu o vajnorskom nárečí v monografii o Vajnorochoch (1978). Aby som si svoj názor overil, začal som v rokoch 1985 až 1988 robiť výskum reči starých Bratislavčanov. Vybral som si najstarších remeselníkov a robotníkov, ktorí pochádzali z Bratislavy a z Bratislavy mali aj rodičov. Podarilo sa mi zachytiť stav reči pred prevratom roku 1918. Podal som opis reči starej Bratislavy (1992 a 1993).

Slovenčina sa vyvíjala v styku s nemčinou a maďarčinou. Prakticky každý Bratislavčan hovoril týmito tromi jazykmi. Obtočená bola zo všetkých strán záhorským nárečím, na východe boli blízko dediny so svätajursko-modranským dialektom, na západe dožívala chorvátčina. V meste žilo veľa Židov, po r. 1918 sa začali sem sťahovať ďalší Slováci i Česi z rozličných krajov. Napriek týmto skutočnostiam si zachovala reč starých Bratislavčanov svoj typický charakter.

Pri spracovaní som porovnával bratislavskú slovenčinu zo susedných záhorských nárečí, ktoré sú rozšírené aj dnes v pripojených častiach, a na odlišnosti som si pribral trnavské nárečia. Zistil som, že za staré *ę* po pôvodne tvrdej je ako na Záhorí tak aj v Trnave *a: maso, pamatat si, svatí*, ale už pred pôvodne mäkkou je rozdiel, v Bratislave je tak ako v Trnave *devat, desat, svacentí*. Podobne, tak ako v trnavskom nárečí, je dlhé *á* po kontrakcii: *Kračá cesta, smáli sa*. V záhorskom nárečí je to ináč. Podobne je zhoda s trnavskými nárečiami v slovách ako *hovádzé maso, mój, nóż, hóra, pójd* v nedostatku jotácie: *ve sklepe, oni kúpá* v nedostatku slabičného *l* a *r* na konci slov: *kufer, veter, špicel*,

v slabičnom *l, r* uprostred: *dľhť, tľstť*, len v jednom, tvrdom *n*: *nešpula, svina, čerešne*. Iba v novších prevzatiach sa vyskytuje aj *ň*: *čuňa, padďero, lepeň*. Asibilácia je spoločná v trnavských i záhorských nárečiach, tak aj v Bratislave: *dzetko, kvecina, dzeci*.

S trnavskými nárečiami má reč Bratislavy spoločné aj morfológické javy. Je to napr. gen. pl. maskulín: *rokof, našich chlapof*, inštr. sing. feminín a osobných zámen, kde je krátka prípona *u*: *celú cestu, bola som pod víchu, za mnu*, slovesné tvary imperatívu od *íst'*: *idz, prídz*, vkladné *o* v 1-ovom tvare: *donésol, priciskol, išol*.

Prekvapením pre mňa bolo zistenie, že v starej Bratislave sa vyskytuje prívlastňovacie zámeno typické pre oblasť Trnavy: *jehov dom, jehova* i *jehova mama, jehove dzeci, jejěj céra*. Tieto starobylé javy svedčia o tom, že v starej Bratislave a ďalej na juhovýchod bolo nárečie, ktoré malo znaky prechodné k južným slovanským jazykom. Aj dnes máme v slovinčine a chorvátčine tvary *njegov, njegova, njegovo*.

Hláskoslovné a tvaroslovné javy sú presvedčivo trnavského typu. Bratislava patrila do skupiny trnavských nárečí, tvorila s ňou celok. Toto jednotné nárečie sa narušilo kolonizáciou medzi Svätým Jurom, Pezinkom a Modrou, resp. vplyvom záhorských nárečí, keď táto oblasť patrila pod jedno panstvo s časťou Záhoria.

Osobitnú kapitolu tvorí slovná zásoba. Tá sa značne mení, odlišuje sa od dediny. Nemá výrazy z oblasti dedinského prostredia, má mnoho prevzatí z nemčiny a iných jazykov, menej z maďarčiny, z jazyka Židov, jidiš, novšie z češtiny, má mnoho svojských výrazov na označenie mestských reálií, má mestský slang.

Chcel by som poukázať ešte na možnosť, ba nevyhnutnosť výskumu reči slovenských miest, ako je Šaľa, Nitra, Nové Zámky, Komárno, Levice, Lučenec, Rimavská Sobota, Rožňava, Košice, ba i severných miest, kde nebola slovenčina natoľko izolovaná. Skúmať reč starých obyvateľov týchto miest môže priniesť prekvapenie a doplní naše vedomosti o vývine slovenčiny.

Literatúra

PALKOVIČ, K.: Vajnorské nárečie. In: Vajnory. Vlastivedná monografia. Red. J. Podolák, Bratislava, 1978, s. 319 – 355.

PALKOVIČ, K.: Reč starej Bratislavy. Slovenská reč, 57, 1992, s. 351 – 360.

PALKOVIČ, K.: Ako sa hovorilo v starej Bratislave. Večerník, 38, 1993, č. 10, s. 6.

PROJEKT VÝSKUMU HOVORENEJ PODOBY SLOVENČINY V MESTE ZVOLEN

Lujza Urbancová

Jazyk sa vyznačuje variantnosťou a existenciou variantov, ktoré charakterizujeme aj ako súhrn jazykových jednotiek s rôznou sociálnou distribúciou (Hudson, 1996). Spomínanú vlastnosť chápeme v širšom i užšom zmysle v globálnom a lokálnom pohľade na jazyk. V rámci tézy o variantnosti vymedzujeme v národnom jazyku rôzne varianty, pri individuálnom pohľade sa dostaneme až k idiolektu. Variantnosť je vlastná nielen jazyku. V sociológii sa tiež primárne hovorí o individualitách. Aj pri chápaní spoločnosti rezonuje ako základ jednotlivcov, ktorý koná s ohľadom na konanie druhých, a to v konkrétnom kontexte – historickom, priestorovom, sociálnom (Keller, 1997).

Mesto poskytuje široký priestor pre rôzne sociálne, vekové, profesijné skupiny ľudí. Stretávajú sa tu rôzne varianty, ktoré sa prelínajú, ovplyvňujú, modifikujú a tvoria výsledný „subvariant“. Jazyková variantnosť je jedným z okruhov, ktorým sa sociolingvistika zaoberá. Z perspektívneho pohľadu má opodstatnenie výskum jazyka určitej oblasti ako časti „mozaiky“ tvoriacej národný jazyk. V terminologickej oblasti dochádza ku koexistencii pojmov mestská reč, jazyk mesta, bežný hovorený jazyk, hovorená podoba slovenčiny v meste s tým, že obsahová náplň slov je rôzna. Na „sociolingvistickej mape Slovenska“ pribúdajú miesta a mestá, v ktorých sa uskutočnil alebo uskutočňuje výskum mestského jazyka v rôznych formách a zameraniach. Jazyk mesta je súhrnom spisovných prvkov, prvkov zo sociolektov a teritoriálnych nárečí a čiastočne aj idiolektov. Tento variant jazyka je možné vymedziť spoločnými znakmi pri konkrétnej lokalite a v konkrétnom ohraničenom (obmedzenom) čase. Neodvážim sa odhadovať obdobie existencie konkrétnej mestskej reči, predpokladám však, že je viazaná približne na jednu až dve generácie. Jazyk mesta nie je možné obmedziť len geografickým určením, ale rovnako dôležité je časové ohraničenie. Myslím si, že určujúcim faktorom na vymedzenie jazykových charakteristík mesta by mohli byť komunikáty strednej generácie. Vychádzam z predpokladu, že mladá generácia nadmerne používa slang, predstavitelia staršej generácie častejšie pou-

žívajú nárečové prvky. Táto myšlienka ja však závislá od demografickej stavby mesta. Ak by mesto podľa štruktúry malo prevahu starších občanov, je potrebné za relevantnejšie pokladať výsledky výskumu práve pri tejto skupine. Generačný faktor je však len jedným z rôznych nevyhnutných sociologických členení.

V príspevku sú predstavené niektoré plány, postupy, ciele a východiská výskumu hovorenej podoby slovenčiny v meste Zvolen. V r. 1990 bol dokončený podobný projekt v Banskej Bystrici. Obidve mestá sú si pomerne blízke, preto počítame s nevelkými odchýlkami variantov. Realizáciou podobného projektu chceme prispieť k podrobnejšiemu zmapovaniu určitého regiónu.

Za jednu z východiskových informácií pri tvorbe projektu považujem základnú charakteristiku mesta. V prípravnom štádiu som použila publikáciu V. Vaníkovej Zvolen (Vaníková, 1993).

Mesto Zvolen sa nachádza vo Zvolenskej kotline a je 25 kilometrov vzdialené od centra stredoslovenského regiónu Banskej Bystrice. Vďaka výhodnej geografickej polohe patrí k historicky najvýznamnejším mestám v štáte. Najstaršie zachované formy názvu Zvolena pochádzajú z listín z 13. storočia a majú tvary: Zolim, Zolium, Zoln, Zolona, Zolum, Zolun, Zoulum, Zoulun, Zovolum, Zovolun, Zuolun, Zvolun. Východiskovým tvarom bol Zvoleň, ktorý sa pod vplyvom adjektíva zvolenský vyvinul na Zvolen. Význam tohto názvu bol vyvolený, znamenitý, vynikajúci. V listinách sa používalo aj pomenovanie Starý Zvolen, ktoré vzniklo ako protiklad pôvodného názvu Banskej Bystrice – Nový Zvolen. Prvé písomné doklady o Zvolene sú z roku 1222. Vývoj Zvolena podstatne ovplyvnil vznik Banskej Bystrice, na rozvoji ktorej sa podieľali nemeckí hostia pôvodne usídlení vo Zvolene. Aj keď Zvolen ostal naďalej sídlom župnej správy, Banská Bystrica sa stala hospodársky významnejším centrom, v ktorom hlavnú zložku obyvateľstva tvorili banskí podnikatelia a baníci. Zvolen zostal remeselnícko-obchodným mestom s prevládajúcimi zamestnancami kráľovských a župných úradov. Mladšie mesto sa čoskoro stalo hospodársky významnejším, čo potvrdzuje aj vyšší počet jeho obyvateľov v 14. storočí. K zásadným zmenám v meste a k zmene štruktúry obyvateľov prispelo otvorenie továrne na plech v roku 1866 – 1867, ktorej zakladateľom bola maďarská spoločnosť. Zvolen sa postupne stával významným priemyselným mestom, k čomu dopomohol aj rozvoj železničnej siete. Z oblasti sa na začiatku 20. storočia stal poľnohospodársko-priemyselný kraj s postupným zvyšovaním počtu robotníkov. Rozpad Rakúsko-Uhorska a nová spoločenská situácia spôsobili zmeny v počte a štruktúre populácie. Do mesta prišlo v rokoch 1918 – 1938 nemalo Čechov a niekoľko emigrantov z Ruska. Česi zastávali mnohé významné posty v meste. Za prácou

do zahraničia odišlo malé percento ľudí. Podľa údajov V. Vaníkovej mal Zvolen v roku 1921 8 917 obyvateľov a v roku 1930 už 11 214 obyvateľov. V súčasnosti tu žije približne 44 489 ľudí (rok 1997), z toho je 52 % žien. V roku 1995 sa do mesta prisťahovalo 501 ľudí a odsťahovalo 426 obyvateľov. Priemerný vek je približne 33 rokov.

Veková štruktúra obyvateľov: predproduktívny vek 22 %, produktívny vek 63 %, poproduktívny vek 15 %

Národnostné rozvrstvenie: slovenská národnosť 95,9 %, česká národnosť 1,4 %, rómska národnosť 1 %, maďarská národnosť 0,6 %, poľská národnosť 0,1 %, ukrajinská národnosť 0,1 %

Vzdelanostná štruktúra: základné vzdelanie 28 %, stredné vzdelanie 24,3 %, úplné stredné vzdelanie 34 %, vysokoškolské vzdelanie 13,2 %.

Vo vzdelaní je rozdiel medzi mužmi a ženami. U mužov je približne rovnako zastúpené stredné a úplné stredné vzdelanie, potom nasleduje základné. Približne 20 % mužov má vysokoškolské vzdelanie. U žien je najbežnejšie stredné a základné vzdelanie (Vaníková, 1993). Z hľadiska výskumu je nanešťastie ani štruktúra zamestnaní. V meste sa nachádza sídlo Technickej univerzity a ďalšie inštitúcie a podniky, ktoré ovplyvňujú profesijnú štruktúru obyvateľov.

V rokoch 1968 – 1991 bývali vo Zvolene občania bývalého Sovietskeho zväzu, ktorí obývali mestskú časť Podborová. Z hľadiska vplyvu na hovorenú podobu slovenčiny by sa mohlo očakávať, že v komunikácii obyvateľov mesta sa budú vyskytovať slová spomenutého pôvodu. Predpokladáme však, že z tohto hľadiska prišiel výskum neskoro. Vojská sa už na našom území nenachádzajú niekoľko rokov. Hypotéza je, že prvky ruského jazyka nebudú mať vo výskume výraznejšie zastúpenie.

Na hovorenú podobu jazyka má vplyv aj teritoriálne nárečie. Zvolenské nárečie sú súčasťou severozápadného regiónu stredoslovenského nárečového makroareálu. Z predvýskumnej sondy vyplynulo, že nárečie ovplyvňuje predovšetkým zvukovú a morfológickú rovinu mestskej reči.

Výskum bude prebiehať v dvoch fázach. V sociolingvistickej časti sa zameriame na zbieranie materiálu. V druhej časti budeme sledovať jednotlivé jazykové roviny, výsledky zaradíme do systému jazyka a budeme skúmať systémové a nesystémové javy. Výskum zameriame na neoficiálnu a polooficiálnu hovorenú komunikáciu, v ktorej sa najviac odrážajú dynamizujúce tendencie. Časť aktivity venujeme aj oficiálnej komunikácii s cieľom zistiť, ako sa dodržiavajú kodifikačné normy, ako špecifický mestský jazyk ovplyvňuje oficiálnu ko-

munikáciu. Na zistenie znakov charakteristických pre hovorenú podobu jazyka v meste a zároveň vylúčenie prostriedkov, ktoré vznikli štylizáciou komunikanta, je vhodné sledovať toho istého človeka v rôznych komunikačných situáciách. Kvôli presnejšej analýze komunikátov použijeme videozáznamy popri bežnejšej metóde audionahrávok. Pri použití videokamery stojíme pred problémom, ako zabezpečiť nerušené pozorovanie. Keďže chceme eliminovať skreslenia v súvislosti so štylizáciou komunikanta, je potrebné subjekt pozorovateľa utajiť. Len tak sa dá získať naozaj prirodzený materiál na výskum. Podľa možnosti sa budeme usilovať o využitie spomenutého postupu. Ďalšou možnosťou sú už uvádzané opakované pozorovania toho istého komunikanta. Výskumné metódy budú doplnené dotazníkovou metódou, ktorá môže potvrdiť, doplniť závery získané analýzou živej komunikácie. Pre väčšiu objektivitu výskumu sa do neho bude zahŕňať čo najväčší a najrozmanitejší počet vekových, sociálnych, profesijných skupín. Pri výbere informátorov, komunikantov budeme brať ohľad na demografické činitele a podľa nich zvolíme štruktúru respondentov.

Keďže výskum je plánovaný ako individuálna práca, rátame s tým, že nepostihne celú škálu možností a variantov. Jeho výsledky by však mali byť súčasťou výskumov hovorenej pododby slovenčiny v mestách, čím by sa vyplnilo ďalšie prázdne miesto.

Literatúra

- HUDSON, R. A.: Sociolinguistics. 2. vyd.. Cambridge. Cambridge University Press 1996.
KELLER, J.: Úvod do sociologie. Praha, Sociologické nakladatelství 1997.
PATRÁŠ, V.: Hovorená podoba slovenčiny v Banskej Bystrici. Rukopis kandidátskej práce. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990.
PATRÁŠ, V. (ed.): Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie. Komunikáty z 2. medzinárodnej vedeckej konferencie konanej v Banskej Bystrici 6. – 8. 9. 1994. 1., 2. diel. Banská Bystrica, Univerzita M. Bela 1996.
ŠVEJCER, A. D – NIKOL'SKIJ, L. B.: Úvod do sociolingvistiky. Praha, Svoboda, 1983.
Štatistické informácie. Banská Bystrica. Krajská správa Štatistického úradu SR 1998.
VANÍKOVÁ, V.: Zvolen. Martin, Gradus 1993.

MESTO VERZUS NOVÁ LEXIKA V KOMUNIKÁCI ROBOTNÍKOV

Pavol Odaloš

1.1. V slovenskej spoločnosti sa v roku 1989 uskutočnili zásadné politicko-ekonomické zmeny. Nová orientácia spoločnosti sa premieta aj do jazyka, napr. začína fungovať nová lexika.

2.1. Novú lexiku sme sa rozhodli skúmať dotazníkovým spôsobom v rozličných sociálnych skupinách. Dotazník obsahoval 56 synonymických radov slov a slovných spojení. Okrem používania apelatívnej a propriálnej lexiky sme sa sústredili aj na sociálne údaje respondentov: na vek, pohlavie, vzdelanie, povolanie a na územné parametre, t. j. na miesto, kde respondent prežil väčšinu života (stredné, západné a východné Slovensko, príp. inde) a na miesto, kde respondent teraz žije (mesto alebo dedina). Tieto osobné údaje vyplňali respondenti v úvode dotazníka, kým v závere sa zamerali na postoj k cudzím slovám, na používanie sledovanej lexiky v oficiálnej a neoficiálnej komunikácii a na spôsob vyplňovania dotazníka.

2.2. Dotazník vyplnili respondenti z viacerých sociálnych skupín: študenti, robotníci, zdravotnícki pracovníci, učitelia, pracovníci bánk a poisťovní, vojacipolicajti a dôchodcovia.

2.3. Výsledky výskumu z dotazníkov sme zaznamenávali do počítačového programu, ktorý po zapísaní všetkých náležitostí spracoval údaje do výsledných tabuľkových prehľadov. Okrem bežných kvantitatívnych údajov, t. j. celkového percentuálneho súmáru sme sledovali aj percentuálne prehľady jazykových údajov vo vzťahu k sociálnym údajom. V tejto štúdii podávame prehľad výsledkov sociálnej skupiny 82 robotníkov, ktorí vyplnili dotazník. Robotníkov chápeme ako ľudí fyzicky pracujúcich vo výrobe (porov. Krátky slovník slovenského jazyka, 1997, s. 596).

2.4. V jazykovej časti dotazníka sa mali respondenti pri odpovediach zamerať na používanie v podstate štyroch okruhov lexém: na názvy osôb, na univerbizmy, na ostatnú apelatívnu lexiku (t. j. na názvy vecí, dejov, miesta a na slovesá) a na propriá. Respondenti si mali vybrať jednu alebo viacej možností, príp. si mohli doplniť nimi používanú lexému.

3.1. Pri názvoch osôb zo 14 prípadov novú lexiku, resp. prevzatú cudziu lexiku uprednostnili respondenti len v 4 prípadoch. Substantívum *diler* v zdo-

mácnenej podobe (použilo ho 59,76 % skúmaných osôb, t. j. 49 respondentov) je frekventovanejšie ako domáci ekvivalent *predajca* (24,39 % – 20) a slovo *dealer* v pôvodnej pravopisnej podobe (14,63 % – 12). Pomenovanie *hovorca* (57,32 % – 52) sa častejšie používa ako *tlačový tajomník* (40,24 % – 33) alebo *mluvčí* (2,44 % – 2). Prevzaté slovo *topmodelka* (50,00 % – 41) uprednostňujú respondenti pred domácimi ekvivalentmi *špičková modelka* (28,05 % – 23) a *popredná modelka* (20,73 % – 17), podobne ako prevzaté slovo *miss* v pôvodnej grafickej podobe (48,78 % – 40) respondenti favorizujú pred domácim dvojslovným ekvivalentom *kráľovná krásy* (28,05 % – 23) a formami *misska* (17,07 % – 14) a *miska* (12,20 % – 10).

V ostatných prípadoch uprednostnili respondenti domácu lexiku. Zreteľne dominovali názvy *tipujúci* (97,56 % – 80) pred *tipér* (1,22 % – 1) a *tipovateľ* (1,22 % – 1), *počítačový pirát* (90,24 % – 74) pred *hacker* (7,32 % – 6), *pestovateľ citrusových plodov* (87,80 % – 72) pred *citrusár* (12,20 % – 10), *burzový dohadca* (85,37 % – 70) pred *broker* (13,41 % – 11), *slabý odborník* (73,17 % – 60) pred *ťažodborník* (18,29 % – 15) a *poloodborník* (8,54 % – 7), *predseda vlády* (63,41 % – 52) pred *premiér* (36,59 % – 30), *generálny riaditeľ* (62,20 % – 51) pred *prezident* (20,73 % – 17) a *predseda* (15,85 % – 13). Aj vo zvyšných prípadoch respondenti uprednostnili domácu lexiku: *vedecký aspirant* (50,0 % – 41) pred *doktorant* (37,80 % – 31) a *doktorand* (7,32 % – 6), *homosexuál* (47,56 % – 39) a *teplý* (43,90 % – 36) pred *gay* (8,54 % – 7), podobne aj *vodca* (43,90 % – 36) a *vedúca osobnosť* (31,71 % – 26) pred *líder* (30,49 % – 25). Je zaujímavé, že kodifikovaný tvar *doktorand* používa len minimum respondentov, resp. pomerne frekventované používanie slova *vodca* neovplyvnili ani asociácie, ktoré sa viažu k využívaniu tohto slova v kontexte rôznych ideologických typov vodcov.

3.2. Časť dotazníka tvorili pomenovania, ktoré možno použiť na označenie nejakej reality v jednoslovnej univerbizovanej alebo vo viacslovnej podobe.

Respondenti zo skúmanej skupiny robotníkov z 20 prípadov uprednostnili univerbizovanú formu (univerbizmus) v 8 prípadoch pri slovách *cédečko*, *mikrovlnka*, *kopírka*, *eseročka*, *prijímačky/prímačky*, *priemyslovka*, *zdravotná*, *zviditeľňovať*. Častejšie preto používajú hovor. *mikrovlnka* (80,49 % – 66) ako *mikrovlnná rúra* (18,29 % – 15), *zviditeľňovať* (75,61 % – 62) ako urobiť viditeľným (23,17 % – 19), hovor. *priemyslovka* (70,73 % – 58) ako *priemyselná škola* (20,73 % – 17) a *priemyslová škola* (8,54 % – 7), hovor. *cédečko* (70,73 % – 58) ako *CD platňa* (26,83 % – 22) a *disk* (1,22 % – 1), hovor. *eseročka* (58,54 % – 48) ako spoločnosť s ručením obmedzeným (40,24 % – 33), *kopírka*

(54,58 % – 45), resp. aj hovor. *kopírovačka* (12,20 % – 10) ako *kopírovací prístroj* (32,93 % – 27), *zdravotná* (51,22 % – 42) ako *zdravotnícka škola* (43,90 % – 36), príp. slang. *zdravotka* (3,66 % – 6), hovor. *prijímačky* (41,46 % – 34) a slang. *prímačky* (29,27 % – 24) pred *prijímacie pohovory* (28,05 % – 23). Respondenti teda uprednostnili:

1. univerbizmy, ktoré sú spisovné, napr. *zviditeľniť*, 2. univerbizmy, ktoré sú hovorové, napr. *priemyslovka*, *mikrovlnka*, *cédečko*, *eseročka*, *prijímačky*,

3. univerbizmy, ktoré začínajú nadobúdať charakter hovorových slov, napr. *kopírka*, *zdravotná*.

V ostatných 12 prípadoch respondenti využívajú dvojslovné pomenovania viac ako univerbizmy. Častejšie používajú spojenie *robiť závery* (93,90 % – 77) ako *záverovať* (4,88 % – 4), *bodovací systém* (90,24 % – 74) ako hovor. *bodovník* (7,32 % – 6) a slang. *bodník* (1,22 % – 1), *cestovná kancelária* (85,37 % – 70) ako hovor. *cestovka* (13,41 % – 11), *rodičovské združenie* (80,49 % – 66) ako slang. *rodičko* (18,29 % – 15), *kupónová knižka* (80,49 % – 66) ako slang. *kupónka* (18,29 % – 15), *akciová spoločnosť* (78,05 % – 64) ako hovor. *akciovka* (20,73 % – 17), *vysoká škola* (73,17 % – 60) ako slang. *výška* (18,29 % – 15) a *vysoká* (7,32 % – 6), *propagácia (napr. filmu) na upútanie pozornosti* (73,17 % – 60) ako hovor. *upútavku* (25,61 % – 21) (substantívum *upútavka* sa začalo frekventovane používať od augusta 1996 v televízii Markíza a následne aj na ďalších staniciach a v priebehu jedného roka bola jeho hovorovosť tiež lexikograficky zafixovaná v Krátkom slovníku slovenského jazyka), *kupónová privatizácia* (68,29 % – 56) ako hovor. *kupónka* (30,49 % – 25), *urobiť nefunkčným* (65,85 % – 54) ako *znefunkčniť* (32,93 % – 27), *kreditná karta* (60,98 % – 50) ako *kreditka* (37,80 % – 31), *prezenčná listina* (54,98 % – 45) ako slang. – *prezenčka* (43,90 % – 36). Uprednostňovanie dvojslovných pomenovaní je logické v prípadoch, keď univerbizmus je slovo štylisticky príznakové, napr. slangizmy *bodník*, *prezenčka*, *kupónka* (kupónová knižka), *rodičko*, *výška*, príp. sú to neologizmy, ktoré sa nenachádzajú ani v najnovšom vydaní Krátkeho slovníka slovenského jazyka (3. vyd. 1997), napr. *záverovať*, *kreditka*. V ostatných prípadoch je menej časté používanie univerbizmov zrejme dôsledkom pretrvávajúceho názoru o príznakovosti každého skráteného pomenovania, pretože viaceré z univerbizmov sú spisovné, napr. *znefunkčniť*, resp. hovorové, napr. *bodovník*, *cestovka*, *akciovka*, *upútavka*, *kupónka* (kupónová privatizácia), čo potvrdzuje aj už uvádzaný Krátky slovník slovenského jazyka (3. vyd. 1997).

3.3. Pri ostatnej apelatívnej lexike respondenti opäť neuprednostňovali využívanie prevzatých cudzích slov. Favorizovali len slovo *bankomat* (86,59 % –

71) pred bankový automat (10,98 % – 9) a bankový peňažný automat (1,22 % – 1), pomenovanie *teleráno* (76,83 % – 63) pred spojením televízne ráno (21,95 % – 18), subšt. substantívum *imidž* (51,22 % – 42) pred spojením celkový dojem (45,12 % – 37) a celková osobná prezentácia (2,22 % – 2), resp. výraz *lízing* v zdomácnenej pravopisnej podobe (50,0 % – 41) pred spojením prenájom za poplatok (s neskorším odpredajom) (34,15 % – 28) a substantívum *leasing* v pôvodnej pravopisnej podobe (12,20 % – 10). Pri slove *lízing* v zdomácnenej pravopisnej podobe respondentov neodradili od jeho používania ani asociácie so slovesom *lízať*, keď napr. niektorí podnikatelia práve pre uvedené asociácie používajú *leasing* len v pôvodnej pravopisnej forme.

Proces zdomácnovania cudzích slov v slovenčine možno vo všeobecnosti rozdeliť do dvoch etáp a zdokumentovať na fungovaní jedného zo skúmaných slov. Prvú etapu tvorí používanie cudzieho slova v pôvodnej pravopisnej podobe, napr. slovo *videoclip* (príp. ďalšie slová z dotazníka *dealer, leasing, image, popcorn, miss*). V druhej etape sa cudzie slovo zaraďuje do foneticko – grafického systému slovenčiny, napr. pomenovanie *videoklip* (príp. slová z dotazníka *díler, lízing, imidž, popkorn, misska*). Niekedy sa prevzaté slovo ďalej transformuje napr. prostredníctvom skracovanie vo forme *kliip*.

Uprednostňovanie domácej lexiky pred prevzatými cudzími pomenovaniami pri ostatnej apelatívnej lexike možno doložiť týmito príkladmi. Respondenti uprednostňovali *tvorivá dielňa* (89,02 % – 73) pred *workshop* (4,88 % – 65), *studená ochutená omáčka* (89,02 % – 73) pred slang. *dressing* (9,76 % – 8), *krčma* (84,15 % – 69) a *pohostinstvo* (12,20 % – 10) pred *pub* (2,44 % – 2), *hovor. kriminálka* (80,49 % – 66) a *kriminálny film* (15,89 % – 13) pred *krimifilm* (3,66 % – 3), *úvodný film* (79,27 % – 65) pred subšt. *pilotný film* (19,51 % – 16), *názorová zhoda* (78,05 % – 64) pred *konsenzus* (19,51 % – 16), *pukance* (74,39 % – 61) pred *popkorn* (17,07 % – 14) a *popcorn* (7,32 % – 6), *hovor. tlačovka* (58,54 % – 48) a *tlačová konferencia* (35,37 % – 29) pred *brífing* (4,88 % – 4), *konferencia na najvyššej úrovni* (56,10 % – 46) pred *summit* (41,46 % – 34), *veľkoplošná reklama* (51,22 % – 42) pred *billboard* (29,27 % – 24) a *veľkoplošný reklamný plagát* (18,29 % – 15), *obrázková skladačka* (41,46 % – 34) pred *formami pucle* (35,37 % – 29) a *puzzle* (20,73 % – 17).

Dotazník ďalej obsahoval slová *futbal* a *fotbal*, z ktorých je používanjšie podoba *futbal* (59,76 % – 49) ako forma *fotbal* (39,02 % – 32), ktorá funguje v slovenských nárečiach a tiež v češtine. Pri hľadaní pomenovania na označenie aktu oboznámenia verejnosti s novou knihou respondenti uprednostnili *krst knihy* (53,66 % – 44) pred spojeniami *predstavenie knihy* (41,46 % – 34) a *promó-*

cia knihy (2,44 % – 2). Výber spojenia krst knihy možno vysvetliť skutočnosťou, že 74,1 % obyvateľov Slovenska – podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1991 – je nábožensky založených a krst je prvou Božou sviatosťou, takže ide o realitu všeobecne známu.

3.4. Menšia časť dotazníka bola zameraná na propriálnu lexiku. Obsahovala príklady na názvy bánk, na názov kupónového fondu a na pomenovanie lotérie.

Do slovenčiny v súčasnosti prenikajú najmä prostredníctvom angličtiny rôzne názvy. V apelatívnej aj propriálnej podobe je to tvar, ktorý má určujúci prvok v nesklonnej podobe na začiatku ako samostatné slovo. V slovenčine v apelatívnej podobe formy bordó farba alebo mrcha zelina existujú, no sú neproduktívne. V propriálnej podobe sa takéto formy pred rokom 1989 prakticky nevykytovali, no v minulosti do roku 1948 existovalo pár takýchto tvarov, napr. Tatra banka. Po roku 1989 sa používali názvy West extraliga, Mars superliga, Globtel správy a pod. Respondenti vo svojich odpovediach uprednostnili tieto propriá: spojenie *banka Devín* (57,31 % – 47) pred propriom Devín banka (40,24 % – 33), *Exim banka* (54,88 % – 45) pred Eximbanka (41,46 % – 34), *kupónový fond Tatra banky* (68,29 % – 56) pred Tatra kupón fond (29,27 % – 24), resp. *Figaro lotéria* (37,80 % – 31) pred lotéria Figara (39,02 % – 32) a kompozitom Figarolotéria (21,15 % – 18). Rozbor proprií teda ukázal používanie obidvoch typov: využívanie spojenia lotéria Figara (kde je najprv meno a potom určujúci prvok, ktorý je len propriom) a nového typu Devín banka (v ktorom je určujúci prvok ako samostatné slovo na začiatku a spolu s druhovým menom vytvára proprium, nateraz však tento typ nie je považovaný za spisovný).

4.1. V rámci skúmaných sociálnych údajov sa ukázalo, že najzreteľnejšie ovplyvňujú jazykové údaje vek.

Respondenti z vekových skupín 19 – 23 rokov a 24 – 35 rokov majú tendenciu zreteľne uprednostňovať nové slová a prevzaté cudzie slová v porovnaní so všeobecným priemerom vypočítaným zo sumárnych výsledkov.

Vo vekovej skupine 19 – 23 rokov uprednostňujú túto lexiku: premiér (55,56 % oproti všeobecnému priemeru – ďalej VP – 36,59 %), hovorca (77,78 % oproti VP 57,32 %), doktorant (55,56 % oproti VP 37,80 %), miss (77,78 % oproti VP 48,78 %), topmodelka (88,89 % oproti VP 50,0 %), hovor. cédečko (100,0 % oproti VP 70,73 %), hovor. mikrovlnka (100,0 % oproti VP 80,49 %), kreditka (77,78 % oproti VP 37,80 %), kopírka (88,89 % oproti VP 54,88 %), hovor. kupónka (s významom kupónová privatizácia 55,56 % oproti VP 30,49 %), hovor. eseročka (77,78 % oproti VP 50,54 %), slang. prezenčka (77,78 % oproti

VP 43,90 %), hovor. priemyslovka (100,0 % oproti VP 70,73 %), lízing (66,67 % oproti VP 50,0 %), summit (80,87 % oproti VP 41,46 %), subšt. imidž (100,0 % oproti VP 51,22 %), teleráno (100 % oproti VP 76,83 %), billboard (55,56 % oproti VP 29,27 %), hovor. upútavka (55,56 % oproti 25,61 %).

Vo vekovej skupine 24 – 35 rokov favorizujú túto lexiku: hovorca (77,78 % oproti VP 57,32 %), doktorant (66,67 % oproti VP 37,80 %), díler (77,78 % oproti VP 59,76 %), topmodelka (61,11 % oproti VP 50,0 %), hovor. cédečko (83,33 % oproti VP 70,73 %), kreditka (50,0 % oproti VP 37,80 %), kopírka (83,33 % oproti VP 54,88 %), subšt. imidž (77,78 % oproti VP 51,22 %).

Respondenti z vekových skupín 36 – 49 rokov a 50 – 60 rokov majú tendenciu ešte výraznejšie uprednostňovať domácu lexiku pred novými pomenovaniami, resp. prevzatými cudzími slovami v porovnaní so všeobecným priemerom vypočítaným zo sumárnych výsledkov.

Vo vekovej skupine 36 – 49 rokov respondenti uprednostňujú: tlačový tajomník (48,65 % oproti VP 40,24 %), špičková modelka (39,86 % oproti VP 28,05 %), názorová zhoda (91,89 % oproti VP 78,05 %), konferencia na najvyššej úrovni (72,97 % oproti VP 56,10 %), celkový dojem (70,27 % oproti VP 45,12 %), veľkoplošná reklama (64,86 % oproti VP 51,22 %), úvodný film (89,19 % oproti VP 79,27 %).

Vo vekovej skupine 50 – 60 rokov respondenti uprednostňovali: predseda vlády (77,78 % oproti VP 63,41 %), generálny tajomník (72,22 % oproti VP 62,20 %), vedecký aspirant (83,33 % oproti VP 50,0 %), burzový dohadca (94,44 % oproti VP 85,37 %), predajca (38,89 % oproti VP 24,39 %), kráľovná krásy (38,89 % oproti VP 21,95 %), špičková modelka (38,89 % oproti VP 28,05 %), prenájom za poplatok (s neskorším odpredajom) (55,56 % oproti VP 34,15 %), obrázková skladačka (66,67 % oproti VP 41,46 %).

4.2. Vzdelanie respondentov tiež ovplyvňuje používanie jazykových prostriedkov. Respondenti so základným vzdelaním prejavujú tendenciu zreteľnejšie uprednostňovať domácu zaužívanú lexiku v porovnaní so všeobecným priemerom vypočítaným zo sumárnych výsledkov. Favorizujú túto lexiku: kráľovná krásy (41,18 % oproti VP 21,95 %), popredná modelka (41,18 % oproti VP 21,95 %), názorová zhoda (94,12 % oproti VP 78,05 %), prenájom za poplatok (s neskorším odpredajom) (52,94 % oproti VP 34,15 %), konferencia na najvyššej úrovni (64,71 % oproti VP 56,10 %), bankový automat (23,53 % oproti VP 10,86 %), celkový dojem (64,71 % oproti VP 45,12 %), televízne ráno (41,18 % oproti VP 21,95 %), obrázková skladačka (70,59 % oproti VP 41,46 %), pukance (94,12 % oproti VP 74,39 %), úvodný film (88,24 % oproti VP 79,27 %). Tiež v rámci časti proprií

respondenti zreteľnejšie uprednostňujú vlastné mená utvorené podľa zaužívaných domácich vzorov, napr. lotéria Figara (70,59 % oproti VP 39,02 %), kupónový fond Tatry banky (82,35 % oproti VP 68,29 %). Pri respondentoch so stredným vzdelaním sme nezistili odchýlky od vypočítaného všeobecného priemeru.

4.3. Pohlavie respondentov determinuje používanie jazykových prostriedkov len pri ženách. Ženy prejavujú tendenciu zreteľnejšie uprednostňovať domácu zaužívanú lexiku v porovnaní so všeobecným priemerom vypočítaným zo súhrnných výsledkov v týchto prípadoch: predseda vlády (75,0 % oproti VP 63,41 %), tlačový tajomník (64,29 % oproti VP 40,24 %), vedúca osobnosť (46,43 % oproti VP 31,71 %), kráľovná krásy (32,14 % oproti VP 21,95 %), prenájom za poplatok (s neskorším odpredajom) (50,0 % oproti VP 34,15 %), celkový dojem (53,73 % oproti VP 45,12 %), pukance (85,71 % oproti VP 74,39 %), úvodný film (89,29 % oproti VP 79,27 %).

4.4. Miesto bydliska respondentov mesto alebo dedina nemali vplyv na používanie jazykových prostriedkov.

5.1. V záverečnom bloku odpovedali respondenti na tri otázky.

5.2. Väčšina respondentov pokladá cudzie slová za potrebné, ak neexistuje slovenský ekvivalent (70,73 % – 58). Proti akémukoľvek preberaniu cudzích slov je tretina respondentov (23,17 % – 19). Druhý krajný pól, teda potrebu uprednostňovať cudzie slová podporuje len malé percento respondentov (4,88 % – 4).

5.3. Pri používaní vybranej lexiky v oficiálnych a neoficiálnych komunikačných situáciách respondenti jednoznačne nepreferovali ani jednu možnosť: v oficiálnych a tiež v neoficiálnych komunikačných situáciách používa vybranú lexiku 41,46 %, t. j. 34 respondentov, v oficiálnych komunikačných situáciách (napr. v práci pri komunikácii s nadriadenými) využíva vybranú lexiku 32,93 %, t. j. 27 respondentov a v neoficiálnych komunikačných situáciách (napr. pri komunikácii s funkčne rovnocennými osobami, s priateľmi, v rodine) používa vybranú lexiku 25,61 %, t. j. 21 respondentov.

5.4. Pri vyplňovaní dotazníkov postupovali respondenti nasledovným spôsobom: najviac respondentov vyplnilo dotazník spontánne bez dlhého rozmýšľania (45,12 % – 37), veľa respondentov o odpovediach rozmýšľalo a vybralo lexiku, ktorá najviac zodpovedá ich jazykovému citu (32,93 % – 27), najmenej respondentov po premyslení vybralo podľa nich primerané (správne, spisovné) slová (19,51 % – 16).

6.1. Cieľom predkladanej štúdie bolo poukázať na fungovanie vybraného súboru domácich a cudzích prevzatých lexikálnych prostriedkov v sociálnej skupine robotníkov.

1. Robotníci používajú novú domácu a cudzie prevzatú lexiku diferencovaným spôsobom. Väčšia časť respondentov frekventovanejšie používa domácu zaužívanú lexiku ako nové domáce a prevzaté cudzie pomenovania. Menšia časť respondentov zase favorizuje prevzaté cudzie pred domácimi pomenovaniami.

2. Domáce a cudzie jazykové prostriedky si konkurujú pri dorozumívaní. Cudzie, resp. prevzaté lexémy – ako sme už naznačili – nevytláčajú domáce prvky z komunikácie, ale s nimi koexistujú na platforme konkurovania.

3. Využívanie prevzatých cudzích jazykových prostriedkov neznamena znejasňovanie zrozumiteľnosti dorozumievania a vytváranie komunikačných bariér, pretože význam cudzích prevzatých jazykových prostriedkov je známy.

4. Fungovanie pomenovaní zreteľne ovplyvňuje vek: Respondenti z vekových skupín 19 – 23 rokov a 24 – 35 rokov majú tendenciu zreteľne uprednostňovať nové slová a prevzaté cudzie slová v porovnaní so všeobecným priemerom vypočítaným zo sumárnych výsledkov.

Respondenti z vekových skupín 36 – 49 rokov a 50 – 60 rokov majú tendenciu ešte výraznejšie uprednostňovať domácu lexiku pred novými pomenovaniami, resp. prevzatými cudzími slovami v porovnaní so všeobecným priemerom vypočítaným zo sumárnych výsledkov.

5. Z ostatných sociálnych údajov determinuje používanie jazykových prostriedkov vek a pohlavie. Respondenti so základným vzdelaním a respondenti ženského pohlavia prejavujú tendenciu zreteľnejšie uprednostňovať domácu zaužívanú lexiku v porovnaní so všeobecným priemerom vypočítaným zo sumárnych výsledkov.

6. Zmeny v lexike slovenčiny neobmedzujú vyjadrovacie možnosti slovenského jazyka, pretože priberaním nových slov sa vyjadrovacie možnosti jazyka práve rozširujú aj v sociálnej skupine robotníkov, ktorá je však jazykovo tradičná a lingvisticky konzervatívna globálnym uprednostňovaním domácej lexiky.

Literatúra

Krátky slovník slovenského jazyka. 3. doplnené a prepracované vyd. Bratislava, Veda 1997. 944 s.

Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

SOCIOLINGVISTICKÁ ANKETA

Želáme Vám dobrý deň.

V našej ankete by sme chceli zistiť Váš názor na používanie vybraného súboru jazykových prostriedkov.

Pri vyplňovaní ankety zakrúžkujte alebo podčiarknite (príp. dopíšte) odpovede, ktoré si vyberiete. Ak budete mať v niektorých prípadoch pocit, že sú prijateľné viaceré z uvádzaných možností, uveďte aj viaceré. Keďže nám ide o Vaše jazykové vedomie, neobracajte sa o radu na iných pomocníkov (príbuzných, priateľov alebo jazykové príručky).

Okrem Vášho jazykového postoja nás zaujímajú aj niektoré osobné údaje. Dotazník je však anonymný.

I. Osobné údaje (zakrúžkujte alebo doplňte údaj platný pre Vás)

1. Vek: a) 14 – 18 rokov
b) 19 – 23 rokov
c) 24 – 35 rokov
d) 36 – 49 rokov
e) 50 – 60 rokov
f) 61 a viac rokov
2. Pohlavie: a) muž
b) žena
3. Vzdelanie: a) základné
b) základné (ďalej študujem)
c) stredné
d) stredné (ďalej študujem)
e) vysokoškolské
4. Povolanie: a) študent/študentka
b) robotník/robotníčka
c) zdravotnícki pracovníci
d) učiteľ/učiteľka
e) pracovníci bánk a poisťovní

- f) vojaci/policajti
 - g) dôchodca/dôchodkyňa
5. Väčšinu doterajšieho života som prežil:
- a) na západnom Slovensku
 - b) na strednom Slovensku
 - c) na východnom Slovensku
 - d) inde:
6. Teraz žijem (trvalo bývam):
- a) vv meste
 - b) vna dedine

II. Jazyková časť

A. Ktoré slovo, príp. slovné spojenie by ste použili v uvedenej vete (podčiarknite ho):

7. Našu krajinu zastupovalSlovenskej republiky.
a) premiér b) predseda vlády
8. Na stretnutie s novinármi prišielvlády.
a) hovorca b) tlačový tajomník c) mluviť
9. Rokovania sa zúčastnilakciovej spoločnosti.
a) predseda b) generálny riaditeľ c) prezident
10. Na vysokej škole pôsobil ako
a) doktorand b) vedecký aspirant c) doktorant
11. V televízii vystúpilDemokratickej strany.
a) líder b) vedúca osobnosť c) vodca
12. Po predaji akcií ho vyhľadal
a) broker b) burzový dohadca
13. Pracoval akokozmetiky pre zahraničnú firmu.
a) diler b) predajca c) dealer
14. Hovorili o ňom, že je
a) gay b) homosexuál c) teplý
15. Ceny víťazom odovzdávala/ – o
a) miss b) misska c) miska d) kráľovná krásy
16. V stávkovej kancelárii podával Športku
a) tipér b) tipujúci c) tipovateľ
17. Nakoniec sa ukázalo, že je to
a) tiežodborník b) slabý odborník c) poloodborník

18. Klaudia Schifferová je
- a) *topmodelka* b) *špičková modelka* c) *popredná modelka*
19. Bol to známy
- a) *citrusár* b) *pestovateľ citrusových plodov*
20. Je to najskúsenejší, akého poznám.
- a) *hacker* b) *počítačový pirát*

B. V zátvorkách podčiarknite to slovo alebo slovné spojenie, ktoré používate.

21. Kúpil som si (*cédečko – CD platňu – hudobný nosič – disk*).
22. Táto (*mikrovlňka – mikrovlnná rúra*) sa mi páči.
23. (*Kreditka – kreditná karta*) mu vypadla z vrečka na zem.
24. (*Cestovka – cestovná kancelária*) Real nám ponúka služby.
25. Kúpili sme novú/ – ý (*kopírku – kopírovačku – kopírovací prístroj*).
26. (*Kupónka – kupónová privatizácia*) mala dve kolá.
27. Poštou mi prišla (*kupónka – kupónová knižka*).
28. Sponzorom našej školy je (*akciovka – akciová spoločnosť*) Drevovýroba.
29. Reklamnú kampaň financovala (*eseročka – spoločnosť s ručením obmedzeným*) Elektroprojekt.

C. Jedno zo slov alebo slovných spojení v zátvorkách uprednostňujete. Podčiarknite ho.

30. Na rokovaní vedeckej rady kolovala (*prezenčka – prezenčná listina*).
31. Študent sa pripravoval na (*prijímačky – prímačky – prijímacie pohovory*).
32. Mama išla na (*rodičko – rodičovské združenie*).
33. Pri rieke sa nachádza (*priemyslovka – priemyslová škola – priemyselná škola*).
34. Neďaleko kempingu je (*zdravotka – zdravotná – zdravotnícka škola*).
35. Každá (*výška – vysoká škola – vysoká*) zabezpečuje výchovu odborníkov pre prax.
36. Vypracovali (*bodovník – bodník – bodovací systém*) hodnotenia študentov.

D. Z dvojíc/trojíc slov, príp. slovných spojení podčiarknite jedno, ktoré používate častejšie. Ak používate iné slovo či slovné spojenie, dopíšte ho:

37. konsenzus – názorová zhoda
38. lízing – leasing – prejom za poplatok (s neskorším odpredajom)
39. summit – konferencia na najvyššej úrovni

40. brífing – tlačová konferencia – tlačovka
41. bankomat – bankový automat – bankový peňažný automat
42. imidž – celkový dojem – celková osobná prezentácia
43. workshop – tvorivá dielňa
44. krimifilm – kriminálny film – kriminálka
45. teleráno – televízne ráno
46. videoclip – videoklip – klip
47. puzzle – obrázková skladačka – pucle
48. billboard – veľkoplošná reklama – veľkoplošný reklamný plagát
49. pub – krčma – pohostinstvo
50. dressing – studená ochutená omáčka
51. popcorn – popkorn – pukance
52. futbal – fotbal
53. upútavka (filmu) – propagácia (filmu) na upútanie pozornosti
54. pilotný film – úvodný film
55. záverovať – robiť závery
56. znefunkčniť – urobiť nefunkčným
57. zviditeľniť – urobiť viditeľným
58. predstavenie knihy – krst knihy – promócia knihy
59. Devín banka – Banka Devín
60. Exim Banka – Eximbanka
61. Tatra kupón fond – kupónový fond Tatra banky
62. Figaro Lotéria – Figarolotéria – lotéria Figara

III. Na záver (vybrané možnosti zakrúžkujte)

63. *Aký je Váš postoj k cudzím a prevzatým slovám z iných jazykov (z angličtiny, češtiny, francúzštiny a pod.):*
 - a) Som proti akémukoľvek preberaniu cudzích slov, v slovenčine by sa mali tvoriť domáce slová, ktoré by ich nahradili.
 - b) Cudzie slová pokladám za potrebné, ak neexistuje slovenský ekvivalent.
 - c) Treba uprednostňovať cudzie slová, napomôže to našej integrácii do Európy.
 - d) Iný postoj – konkretizujte ho:.....
.....
64. *Vybrané slová a slovné spojenia používam:*
 - a) v oficiálnych komunikačných situáciách, napr. v práci pri komunikácii s nadriadenými,

- b) v neoficiálnych komunikačných situáciách, napr. v práci pri komunikácii s funkčne rovnocennými osobami, pri komunikácii s priateľmi, v rodine a pod.
 - c) v oficiálnych a tiež v neoficiálnych komunikačných situáciách.
65. *Ako ste postupovali pri vyplňovaní dotazníka:*
- a) spontánne, napísal som, čo si myslím bez dlhého rozmýšľania (nerozmýšľal som o domácom či cudzom pôvode slova, resp. o jeho spisovnosti a nespisovnosti),
 - b) o svojich odpovediach som rozmýšľal a snažil som sa vybrať také slová a spojenia slov, ktoré sú podľa mňa primerané (správne, spisovné),
 - c) o svojich odpovediach som rozmýšľal a snažil som sa vybrať také slová a spojenia slov, ktoré najviac zodpovedajú môjmu jazykovému citu a jazykovej skúsenosti (aj keď neočakávam, že by mali byť vždy správne, spisovné).
 - d) ak si nemôžete vybrať z predchádzajúcich možností, konkretizujte iný prístup:.....
.....

Ďakujeme za starostlivé vyplnenie dotazníka.

JAZYK MESTA A MÉDIÁ

INTERNET A SLOVENČINA

Alexandra Jarošová – Vladimír Benko

Komunikácia prostredníctvom internetu sa stáva výrazným fenoménom dnešnej doby a má svoju sociálnu, sociolingvistickú, jazykovoštruktúrnú a štylistickú dimenziu. Niektoré problémové okruhy v rámci uvedených aspektov sa pokúsi priblížiť náš príspevok.

Na úvod chceme vysvetliť, prečo je možné o internetovej komunikácii hovoriť v rámci témy Mesto a jeho jazyk. V odborných periodikách sa uvádza, že internetovú komunitu na Slovensku tvorí asi 200 000 používateľov, iné zdroje uvádzajú, že väčšina používateľov internetu pochádza z akademického prostredia (študenti, učitelia) a zo štátnej správy (Makulová, 1997, s. 257). Aj keď postupná komercializácia internetu (marketing, objednávka – predaj – platba) vťahuje do tohto typu komunikácie čoraz väčší a sociálne pestrejší okruh používateľov, stále môžeme konštatovať, že doteraz ide o výrazne mestský komunikačný fenomén.

Niektorí autori sa zamýšľajú nad tým, ako tento spôsob komunikácie vplyva na myslenie ľudí a aké sú jeho sociálne dôsledky.

M. Heriban (1998) vo svojom článku *Etika na internete – záležitosť profesionality* považuje internet za skvelý trénažér demokracie. Vychádza z poznania, že „väčšina ľudí, ktorí tvoria sieť, sa správa demokraticky a v súlade s etickými princípmi. Preto je také dôležité, aby malo čo najviac ľudí do siete prístup. Učia sa totiž sebakontrolu a tolerancii voči druhým“.

V tom istom čísle špecializovanej prílohy denníka SME (SME v počítačoch, 9. 10. 1998, s. 9) je uverejnený diametrálne odlišný názor na sociálne dôsledky používania internetu. V redakčnom materiáli *Internet – zmena prístupu k životu, zmena filozofie* sa publikuje rozsiahly odsek z internetového príspevku M. Křivku, ktorý okrem iného hovorí: „... internet spôsobuje odumieranie prirodzenej autority – internetovým príspevkom sa tak dá napríklad Ondřejovi Neffovi vynadať do kreténov podstatne ľahšie než osobne. ...Zatiaľ čo tlačéné médiá viac kladú dôraz na problematiku, internet sa stáva nástrojom presvedčania. K čomu to všetko povedie? K zjednodušeniu, k segregácii, k vytváraniu hraničných postojov a ku zníženiu schopnosti reflexie druhých.“

Často diskutovanou témou je zneužívanie internetu na rozširovanie pornografických materiálov všetkého druhu a pozoruhodný je aj počet návštev na týchto webovských stránkach – 5 miliónov denne.

Vidíme, že používanie internetu má výrazný sociologický aspekt a odborníci v ňom diagnostikovali rad závažných problémov.

Riešením mnohých z naznačených problémov sa zaoberá oblasť noriem správania, ktorá sa volá počítačová etika (po anglicky computer ethics) a počítačová, resp. sieťová etiketa (po anglicky netiquette). V slovenských materiáloch sa tieto dve oblasti noriem špeciálne nerozlišujú a jedna aj druhá oblasť sa pomenúva spoločným názvom počítačová/sieťová etika. Computer Ethics Institute napr. vypracoval „desatoro“ počítačovej etiky, v ktorom sú také „prikázania“ ako „nepoužiješ počítač na ubližovanie iným ľuďom“, „nebudeš narušať ľuďom ich prácu na počítači“, „nepokradneš prostredníctvom počítača“ a pod.

Informatizácia spoločnosti prostredníctvom internetu sa prejavila aj v používaní radu metaforických pomenovaní prevzatých do slovenčiny z angličtiny: *informačná diaľnica, globálna dedina, internetovská rodina, surfovať po internete*.

Okrem týchto metafor, ktoré sú často výsledkom publicistického a esejistického zmocňovania sa tejto témy, sa v komunikácii o internete používajú pomenovania, ktoré majú dosiaľ príznaky lexikálnych neologizmov.

Zaujímavým prípadom je v tomto kontexte adjektívum *virtuálny*, ktoré znamenalo v poslednom čase dvojnásobný významový posun. V Slovníku cudzích slov (Ivanová-Šalingová – Maníková, 1979, s. 927) má toto slovo prvý (t.j. neterminologický) význam pretlmočený pomocou synonym *myslený, možný, potenciálny* (pričom posledné z uvedených synonym je oddelené bodkočiarkou ako významový odtienok). V slovníku nadväzujúcom po rokoch na toto vydanie (Šaling – Ivanová-Šalingová – Maníková, 1997) je spomínaný významový odtienok vyčlenený do osobitného (prvého) významu a rozšírený o krátku definíciu „schopný konať“. Tieto zmeny, pravda, nepovažujeme ešte za indikátor významového posunu, skôr za precizovanie pôvodného lexikografického riešenia.

Zaujímavejší obraz nám v tomto zmysle ponúka iný Slovník cudzích slov vydaný v tom istom roku, ktorý je prekladom českého Akademického slovníka cizích slov (1995). Tento slovník uvádza ďalší význam slova *virtuálny* a formuluje ho ako „*daný podľa možnosti, domnelý, zdanlivý*“. Význam je ilustrovaný pomocou dnes frekventovaného spojenia *virtuálna realita*. Popri tomto spojení sa v slovenských textoch objavujú aj spojenia *virtuálny priestor, virtuálna spoločnosť, virtuálna konferencia* a pod.

In statu nascendi je pravdepodobne ďalší význam tohto slova, ktorý je posunutý na axiologickej škále smerom k negatívnemu pólu. Príkladom takého použitia (adjektíva a príslovky) sú nasledovné výroky P. Valčeka (1998): „Veď

virtuálne videofakty oveľa lepšie zapadajú do snov ako zreteľná praktická skutočnosť. ...Dnes neplatí logika a étos, ale virtuálne pripravená iracionálna emócia“.

Tento rodiaci sa význam by sme predbežne mohli opísať pomocou synonymom *iluzórny, simulovaný, umelý* s nádychom pejoratívnosti.

V komunikačných situáciách súvisiacich s internetom (a počítačmi všeobecne) sa používajú ako oficiálne pomenovania tak aj prvky profesijného a slangového dorozumievania.

Profesijné pomenovania slovesného typu sa často utvárajú prevzatím (niekedy adaptovaného) anglického slovesa (resp. morfémy) ako základu slovenskej sufixálnej a prefixálno-sufixálnej derivácie: *kliknúť, resetovať/resetnúť, nalogoovať/zalogovať sa, skenovať/naskenovať, shiftnúť, cracknúť, cracknutý, hacknutý, downloadovať, uploadovať*. Pozorujeme postupné zaraďovanie sa skratkových (aj iných) anglických slov do slovenských skloňovacích tried: *na CD-ROM-e, s CD-ROM-om, céderomka, dýbejska, efitépečko, windowsy* a pod.

Popri adaptovaných substantívach *hardvér, softvér* sa používajú neadaptované *freeware* a *shareware*. Popri profesijných pomenovaniach *displej, interfejs* sa používajú slovenské oficiálne ekvivalenty *obrazovka, (používateľské) rozhranie*.

Špecificky internetovú lexiku predstavujú anglicizmy ako *web* (niekedy písané aj *Web*), *webovský, webový, e-mail* (písané aj *E-mail*), *e-mailový, browser* (prehliadač), *gopher* (služba umožňujúca navigovanie v internete), *hypertext, provider* (poskytovateľ služieb v oblasti internetu), *sysop* (správca systému), *admin* (správca systému), *hacker* (pôvabný slovenských ekvivalent *prienikár* sme objavili v elektronickom „časopise“ *Hysteria*).

O špeciálny internetový význam sa obohatili slová *doména* (časť adresy počítača alebo siete počítačov), *klient* (počítač využívajúci zdroj informácií, ktoré poskytuje server; program umožňujúci využiť informácie na vzdialenom servere), *rutina* (typ programu), *aplikácia* (používateľský program), *podpora* (špeciálny program), *utilita* (pomocný program).

V niektorých typoch spojení pozorujeme variantnosť použitých adjektív *internetový* a *internetovský, webový* a *webovský*, napr. *internetová/internetovská adresa, internetová/internetovská stránka, internetový text, internetová kaviareň, internetové noviny, internetovská komunita, internetovský provider, internetovská konektivita, webová/webovská stránka, webový/webovský server*. Používanie prípony *-ovský* sa javí ako nenáležitá personifikácia fundujúceho slova. Často sa v týchto textoch vyskytuje nesklonné adjektívum *online* (zriedkavejšie písané *on-line*) – *online publikácia, online verzia, online obchodné transakcie*. V tejto komunikačnej sfére pozorujeme veľkú neustálenosť názvov pomenúva-

júcich tú istú realitu. Názov *internet* sa píše variantne s veľkým aj malým začiatočným písmenom (kodifikovaná podoba). Slovné spojenie *internetová/internetovská stránka* funguje popri synonymnom pomenovaní *webstránka*, *www/WWW stránka*, *webová/webovská stránka*, *website*.

V jednom a tom istom periodiku sa môžeme stretnúť ako so slovenským názvom tak s pôvodným anglickým pomenovaním (často variantným) istého javu, napr. *elektronické bankovníctvo*, *home banking*, *internet banking*, *internetbanking*.

Čoraz častejšie sú zloženiny s prefixoidom *kyber-* (od adjektíva *kybernetický*). Popri spojení *kybernetický priestor* sa objavuje aj spojenie *kyberpriestor*, synonymické *kybersvet*, ale aj *kyberklan* a pod.

Aj v tejto komunikácii registrujeme jav, ktorému sa v jazykovej kultúre hovorí návratná chyba. Doteraz sa v týchto textoch tvrdošijne drží dvojica *užívateľ/užívateľský*. Dvojice *dotaz/dotazovací a zdieľať/zdieľaný* zaraďujú počítačovní odborníci do svojich textov aj napriek odporúčaniam jazykovedcov, aby používali slovenské ekvivalenty *otázka/opytovací* pre prvú dvojicu a spojenie *mať niečo s niekým spoločné* a adjektívum *spoločný* pre druhý pár. Odborníci argumentujú tým, že v počítačových programoch sa vyskytujú dva druhy „otázok“: skutočné otázky a entity, ktoré sa na otázky podobajú, ale majú inú funkciu. Nechutí nahradiť slovo *zdieľaný* slovenským ekvivalentom odôvodňujú tým, že napr. v spojení *zdieľaná podniková aplikácia* nejde ani o „spoločnú“ aplikáciu, ani o „delenú“ aplikáciu, ako by vyplývalo zo slovenských ekvivalentov českého slovesa *sdílet* (*deliť sa o niečo s niekým, mať niečo s niekým spoločné*). Riešenie týchto problémov si vyžaduje ďalšie obojstranné konzultácie.

Pri firemných názvoch softvéru panujú isté rozpaky, ako ich používať vo funkcii prívlastku. Jeden a ten istý autor niekedy používa tieto pomenovania v apozícii aj postpozícii, napr.: ...riešenie je založené na Twister produktoch, ... spoločnosť sa rozhodla pre technológiu radu produktov Twister.

K mimoriadne frekventovaným prvkom patria v tomto type komunikácie anglické skratky; napr. *HTML* (*Hypertext Markup Language*), *IP* (*Internet Protocol*), *WWW* (*World Wide Web*), *HTTP* (*Hypertext Transfer Protocol*), *ISDN* (*Integrated Services Digital Network*).

Niektoré z nich sa používajú apozične vo funkcii prívlastku, napr.: *HTML dokument*, *ISDN karta*, *WWW stránka*.

Slovenských jazykovedcov zaujal problém typologického zaradenia internetových textov (Findra, 1997; Bajzíkova, 1988). Inštrumentárium ich typologickej analýzy bol súbor opozícií hovorenosť – písanosť, monologickosť – dialogickosť, súkromnosť – verejnosť, oficiálnosť – neoficiálnosť. Aj keď autori

explicitne nepomenávajú analyzované texty z hľadiska ich pragmatickej funkcie, dá sa však usudzovať, že ide o úryvky textov z diskusnej skupiny (ako istej nadvetvy e-mailu), prípadne o niekoľko fragmentov z neinštitucionálnych domovských stránok.

Treba poznamenať, že internet má viacero funkcií a poskytuje celý rad služieb. Preto typy textov uložených na internetových serveroch a prechádzajúcich sieťou sú veľmi rôznorodé z hľadiska stupňa oficiálnosti, odbornosti, verejnosti, z hľadiska témy, pragmatických funkcií (napr. oznam, reklama, list, recenzia, katalóg, recept, rozhovor v reálnom čase), z hľadiska ich štýlovej vyhranosti.

Z hľadiska sociolingvistiky, resp. tej časti, ktorá skúma komunikačné sféry a ich zákonitosti, sú na fenomén internetu možné dva pohľady.

1) Internet nie je komunikačnou sférou v pravom zmysle slova, ale ovplyvňuje všetky komunikačné sféry, ktoré sa prostredníctvom internetu realizujú (diskusia, konferencia, písanie listov, vyhľadávanie v katalógu, rozhovor).

2) Ak vyčleníme oblasť práce s počítačmi ako samostatnú komunikačnú sféru, potom musíme povedať, že v rámci tejto činnosti sa funkcia počítača mení od situácie k situácii.

I. Bozděchová (1997) rozlišuje tri typy komunikačných situácií v počítačovej sfére: a) verbálna komunikácia medzi používateľmi počítačov (počítač ako predmet rozhovoru); b) multimediálna komunikácia prostredníctvom počítača (počítač ako komunikačný kanál); c) umelá komunikácia medzi používateľom počítača a počítačom.

Videli sme, že v prvej situácii počítač vystupuje ako objekt odbornej aj laickej komunikácie, ktorá môže byť zameraná ako na technickú tak na informatickú stránku používania tohto nástroja.

V tomto zmysle je teda počítačová komunikácia súčasťou širšej odbornej komunikačnej sféry (veda a popularizácia vedy, výučba), prípadne tematicky zameraného bežného dorozumievacieho styku. Pretože tejto komunikačnej situácii sme čiastočne venovali pozornosť v prvej časti príspevku, pozrieme sa teraz bližšie na ďalšie dve situácie (multimediálnu a umelú komunikáciu). Tieto oblasti sa navzájom odlišujú tým, že v prvej vystupuje schopnosť počítača byť komunikačným kanálom a v druhej jeho funkcia databázovej „úschovne“, ktorá dokáže viac alebo menej úspešne simulovať interaktivitu vo vzťahu k používateľovi.

V komunikačnej situácii, v ktorej vystupuje počítač predovšetkým ako komunikačný kanál (elektronická pošta, diskusné skupiny, elektronické konferencie, prenos súborov, synchronná konverzácia pomocou klávesnice a obrazovky alebo pomocou zvukovej karty a mikrofónu), je verbálna interakcia modifikova-

ná predovšetkým technickými špecifikami tohto kanála. Napr. v textoch, ktoré vznikajú v dôsledku vzájomnej interakcie členov diskusnej skupiny (po anglicky *mailing list*, *discussion list*), zaujal J. Findru (1997) predovšetkým rozpor medzi písomnosťou a verejnosťou komunikátu na jednej strane a jeho familiárnosťou a nepripravenosťou na druhej strane. Postulované napätie medzi „potenciálnou monologickosťou a faktickou dialogickosťou“ považujeme skôr za deklarované ako skutočné, pretože tento typ textov nie je monologický ani „zdanlivo“ ani „potenciálne“ (porov. aj Bajzlková, 1998). Tento „problém“ je daný vzdialenosťou komunikantov a technickými vlastnosťami komunikačného kanála (asynchrónnosť, striedavé zobrazovanie replík na monitore). Špecifikum počítača ako kanála sa do značnej miery podpísalo aj pod spomínaný „rozpor medzi písomnosťou a verejnosťou oproti neoficiálnosti“. Atribút písomnosti v dialogických internetových textoch vzniká ako dôsledok technického riešenia skutočnosti, že členovia diskusnej skupiny nie sú lokalizovaní na jednom mieste. V nepočítačovej komunikačnej sfére je motiváciou písomnosti fixácia oficiálneho aktu, evidencia vecí a javov, zverejňovanie správ a poznatkov a umelecká aktivita členov spoločenstva. V prípade internetovej diskusnej skupiny ide primárne o neoficiálnu verejnú diskusiu, ktorá sa v závislosti od nastolenej témy (napr. aktuálna politická situácia) často uskutočňuje veľmi neformálnymi výrazovými prostriedkami. Diskusia sa technicky uskutočňuje pomocou štandardného poštového programu. Diskusné skupiny sa odlišujú stupňom moderovanosti. V nemoderovanom, resp. slabo moderovanom type diskusnej skupiny uskutočňuje moderátor len určité technické a administratívne operácie a každý účastník diskusie dostáva do svojej poštovej schránky všetky príspevky. Jestvujú diskusné skupiny, v ktorých je úloha moderátora výrazná, pretože všetky zaslané príspevky edituje, zaraďuje podľa témy a distribuuje podľa určitých pravidiel. Počítačovo nesprostredkovaným analógom internetovej diskusnej skupiny môže byť napr. debata medzi návštevníkmi pohostinského zariadenia, kde úroveň debaty ovplyvňuje aj cenová skupina podniku a s ňou súvisiaca sociálna a kultúrna úroveň návštevníkov (čo nie je jedno a to isté). Ak vulgarizácia jazykového prejavu a znevažovanie názorového oponenta dosiahne mieru neúnosnú pre väčšinu členov diskusnej skupiny, môže jej moderátor urobiť určité opatrenia.

„Nástenkovým“ analógom diskusnej skupiny je elektronická konferencia (po anglicky *newsgroup*; iným slovenským ekvivalentom je elektronický časopis), do ktorej sa treba predpísaným spôsobom prihlásiť a všetky vývesky (články) a ohlasy je možné čítať až po napojení sa na príslušný vzdialený počítač (Makulová, 1997, s. 158). Tu sa dodržiavajú normy prevzaté do značnej miery

z bežnej odbornej komunikácie. Dôležité je, aby nový účastník pozorne preštu- doval predchádzajúci priebeh konferencie a vstúpil do nej iba vtedy, ak má čo povedať k danej téme, aby nezaťažoval účastníkov príliš dlhými článkami a tri- viálnymi zisteniami a vyvaroval sa urážlivého a konfrontačného zacielenia svo- jich príspevkov. Pre ľudí, ktorí majú nutkavú potrebu urážať svojho oponenta, sú vyhradené špeciálne elektronické konferencie (Makulová, 1997, s. 149). Preto- že internetové diskusné skupiny a konferencie simulujú aj hovorenú komunika- ciu (prednesenie príspevku, reakcia na príspevok, vyslovenie svojho postoja k téme), vypracovala si internetová komunita systém znakov vyjadrujúcich nie- ktoré intonačné a mimické komponenty verbálnej komunikácie. Tieto znaky (po anglicky *smilies* – úsmevy; ako slovenský ekvivalent sa niekedy používa slango- vý výraz *smajlíky*) sú zložené z interpunkčných znamienok a vyjadrujú celú škálu emócií: radosť, smútok iróniu, pochybnosti a pod.

Samozrejme, že sú neoddeliteľnou súčasťou aj elektronických listov. Na formáte elektronického listu je z hľadiska komunikácie dôležitá položka „Sub- ject:“ v záhlaví listu, v ktorej môžeme vyjadriť nielen tému listu, ale aj stručnú správu, prípadne odpoveď, a preto samotný text už ani nemusí nasledovať. V elektronickej pošte sa používajú dva druhy podpisov. Pri stručnom podpise použijeme v závislosti od stupňa oficiálnosti celé meno alebo len jeho prvú časť. Dlhý podpis, tzv. signatúra, obsahuje okrem mena aj názov inštitúcie, v ktorej pracujeme, čísla telefónov, faxov a e-mailovú adresu. Tento podpis je uložený v pamäti systému a je možné ho pripojiť k listu príkazom. Súčasťou elektronic- kých listov bývajú často prílohy (po anglicky *attachments*), ktoré už nemusia obsahovať len textovú informáciu, ale môžu mať multimedialnú podobu (napr. obrázkov, zvuková sekvencia a pod.).

Prostredníctvom e-mailu sa posiela aj veľké množstvo úradných doku- mentov, pozvánok na podujatia, zmlúv, formulárov, správ o činnosti a pod. Ak by niektorá z príloh dokumentu alebo dokument samotný bol prídlhý, potom sa posiela len úvodný list, v ktorom odosielateľ oznamuje adresátovi, že dokument môže nájsť na uvedenej internetovej adrese. To znamená, že adresátovi prichá- dza dokumentový „polotovar“, ktorý si sám interaktívne doplní. Pri pozvánkach je napríklad pripojená internetová adresa, na ktorej možno nájsť podrobný prog- ram podujatia, mapu hostiteľského mesta s vyznačenými relevantnými objektmi a zoznam príslušných dopravných spojov. V koncepcii výskumného projektu sa pri jednotlivých úlohách môžu uvádzať internetové adresy, na ktorých sa nájdú relevantné informácie (napr. údaje o používaných formátoch, deskriptívnych kategóriách a pod.).

Ak prvé dva typy situácií (komunikácia o počítačoch a komunikácia cez počítač) bolo možné do istej miery považovať za modifikáciu analogických ne-počítačových komunikačných sfér, potom umelý dialóg s počítačom sa vyznačuje istou jedinečnosťou v rámci typológie komunikačných situácií. Pretože nejde o skutočný, ale simulovaný dialóg, môžeme sa pristiaviť pri otázke, na akom komunikačnom modeli bol tento typ dialógu postavený a či tento model psychosociologicky vyhovuje ľudskému partnerovi. Východiskom modelovania dialógu človek – počítač bol podľa J. Sinclaira (1996, 1997) informačný komunikačný model, ktorý pozerá na komunikáciu ako na prechod kódovanej správy od odosielateľa k príjemcovi. Teda simulácia tohto dialógu nevychádza z lingvistickej teórie komunikácie a z modelu komunikačnej situácie. V lingvistickom modeli recipient a produktor nevystupujú len ako statické entity určené na kódovanie a dekódovanie správ, ale ako subjekty s komplexnou sociálno-psychologickou štruktúrou, komunikatívnou kompetenciou a s komunikačnými zámermi a stratégiami (Kořenský – Hoffmannová – Jaklová – Müllerová, 1987; Hoffmannová, 1991; Dolník – Bajzlková, 1998). Tento komunikačný model ráta so striedaním fáz produkcie a recepcie medzi účastníkmi komunikácie.

Interaktívny modus elektronického informačného zdroja neznamená interaktivitu v zmysle ľudského diskurzu. J. Sinclair (1997) konštatuje, že dialóg človek – počítač je jednosmerná komunikácia fungujúca podľa komunikačného plánu („programu rokovania“) počítača a výber z možností je kontrolovaný parametrami počítača a pevnosťou dátovej štruktúry informačného zdroja. Komunikácia takmer neráta s očakávaniami a komunikačnými stratégiami ľudského účastníka diskurzu a vyznačuje sa slabou spätnou väzbou. V priebehu tejto „jednosmernej premávky“ sa úlohy účastníkov diskurzu nemenia. Poskytovaná informácia nie je integrovaná do diskurzu ako celku.

Ak by sme sa pokúsili zjednodušene opísať dialóg človek – počítač, môžeme tu uviesť dve schémy, s ktorými sa používateľ stretáva po nadviazaní kontaktu s informačným zdrojom:

Vítajte u nás a vyberte si z nasledujúcich položiek. Po výbere príslušnej položky sa dozviete viac.

Vítajte u nás a presne stanoveným spôsobom (pomocou kľúčových slov, Boolovej algebry a pod.) sformulujte svoju požiadavku. Výstup z vyhľadávacieho procesu Vám ponúkame v nasledujúcich formátoch.

Je fakt, že takýto spôsob kontaktu pripomína skôr situáciu výberu vystaveného tovaru v obchode, vyhľadávanie v katalógu dokumentačného strediska, prípadne vyplňanie špecifického dotazníka. Ešte v nedávnej minulosti však existo-

vali len tieto dve možnosti. Trendom vývoja najnovších systémov je to, aby používateľ mohol takúto ponuku odmietnuť a sformulovať svoju požiadavku v podobe kompletnej opytovacej vety.

Môžeme do istej miery súhlasiť s J. Sinclairom, že ponukový modus neumožňuje používateľovi žiadnu komunikačnú stratégiu. Treba povedať aj to, že človek sa ľahko stratí v spleti hypertextových spojení. Na druhej strane si musíme uvedomiť, že poznatky, ktoré nám poskytuje lingvistický model komunikačnej udalosti a analýza diskurzu, sa týkajú informácie ako výsledku interaktívnych komunikačných stratégií účastníkov rozhovoru. Informácia tu nie je oddeliteľná od interakcie. Treba sa preto opýtať, či informácia uložená na pamäťových médiách má taký istý status ako informácia integrovaná do diskurzu, a ak nie, či je potrebné simulovať takýto rozhovor pri komunikácii s počítačom. Zdá sa, že asociácia s obchodom, ktorá niekedy vzniká pri komunikácii človek – počítač, nie je celkom náhodná, pretože informácia v sieti má do istej miery povahu tovaru.

Literatúra

Akademický slovník cudzích slov. I., II. Red. V. Petráčková, J. Kraus. Praha, Academia 1995. (Slovenský preklad: Slovník cudzích slov. Prel. kol. autorov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997.)

BAJZÍKOVÁ, E.: Text Internetu. In: *Studia Academica Slovaca* 27. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 1998, s. 15 – 23.

BOZDĚCHOVÁ, I.: Jazyk počítačů. In: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Red. F. Daneš a kol. Praha, Academia 1997, s. 105 – 113.

DOLNÍK, J. – BAJZÍKOVÁ, E.: Textová lingvistika. Bratislava, Stimul 1998.

FINDRA, J.: Štylistika internetových textov. *Slovenská reč*, 62, 1997, s. 259–267.

HERIBAN, R.: Etika na internete – záležitosť profesionality. *SME v počítačoch*, 9.10.1998, s. 17.

HOFFMANNOVÁ, J.: *Stylistika a...* Praha, Trizonia 1997.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. – MANÍKOVÁ, Z.: *Slovník cudzích slov*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979.

KOŘENSKÝ, J. – HOFFMANNOVÁ, J. – JAKLOVÁ, A. – MÜLLEROVÁ, O.: *Komplexní analýza komunikačního procesu*. Učební text. České Budějovice, Pedagogická fakulta 1987.

MAKULOVÁ, S.: *Sprievodca po Internete*. Internet od A po Z. Bratislava, EL&T 1997.

SINCLAIR, J.: Empty lexicon. *International Journal of Corpus Linguistics*, 1, 1996, č. 1, s. 99–119.

SINCLAIR, J.: *Deification of Information*. 1997. (Nepublikovaný text).

ŠALING, S. – IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. – MANÍKOVÁ, Z.: *Veľký slovník cudzích slov*. Bratislava – Veľký Šariš, SAMO 1997.

VALČEK, P.: Keď zaspí Neprebudený. *Literárny týždenník*, 11, 1998, č. 44, s. 10.

„JAZYK MESTA“ NA DOMOVSKÝCH KOMERČNÝCH STRÁNKACH V SLOVENSKEJ SIETI INTERNETU?

Vladimír Patráš

Spoločenské zmeny paralelne s rozpadom dlhoročne formovaných ekonomických väzieb v krajinách stredovýchodnej Európy na prelome 80. a 90. rokov vytvorili predpoklady na rozvíjanie liberalizovaného, trhovo orientovaného hospodárstva. Ako jeden z dôsledkov kvalitatívne odlišnej socioeconomickej reality sa v súčasnosti celkom oprávnené mení aj požiadavka zabezpečovať šírenie informácií súvisiacich s komerčno-podnikateľskými procesmi a zámermi. Otvorenosť trhu, aktívny vstup zahraničných partnerov do ekonomík transformujúcich sa štátov – donedávna ešte členov tzv. *východného bloku*, efektívne úsilie zabezpečiť konkurencieschopnosť sa odráža aj v zmenených postojoch k fenoménu *propagácie* obchodno-podnikateľských aktivít, pravda, s viac či menej výrazným ohľadom na konkrétne etnikum alebo mikrosocietu.

Netreba osobitne zdôrazňovať, že pragmatická hodnota informácie hospodárskeho charakteru vo veľkej miere závisí od komunikačného média, prostredníctvom ktorého sa informácia dostáva od autora k adresátovi. Popri „klasických“, praxou a dejinami overených nosičoch informácií (tlač, rozhlas, noviny, časopisy, magazíny, televízia, kiná, veľkoplošné propagačné dosky – billboardy, neóny, nápisy na akýchkoľvek predmetoch, propagačné balóny, lietadlá s reklamnými pásmi atď.) sa aj v našich podmienkach – obzvlášť od 2. polovice 90. rokov – čoraz viac informačno-propagačných textov usiluje ovplyvňovať potenciálneho zákazníka prostredníctvom celosvetovej elektronickej siete *Internet*. [*Kto sa dnes pripojí k Internetu, zvýši svoju konkurencieschopnosť vo výskume, vzdelávaní, výrobe alebo obchode*]; porov. Rychtar – Franěk, 1997, s. 123]

Napriek celosvetovo rastúcemu trendu obľúbenosti internetovskej komunikácie sa často stretávame s nepríliš optimistickými konštatovaniami, že v domácich (slovenských), ale aj v sociokultúrne, historicky a ekonomicky porovnateľných (českých) podmienkach je *Internet* stále nedostatočne využívané médium; za svetom neuveriteľne zaostávame (Hvorecký, 1998, s. 45), príp. sme ešte len na začiatku cesty do *Internetu* (Rychtar – Franěk, c. d., s. 124). Skeptické náhľady

sú namieste vtedy, ak do úvahy berieme technické obmedzenia (stav a kvalita prenosových ciest a nedostatok koncových zariadení – osobných počítačov, ktoré sú v našom prostredí ešte stále pomerne exkluzívnou záležitosťou). Kritickejší postoj sa črtá, ak v svojom okolí registrujeme nezáujem o celosvetovú elektronickú metasieť, teda nevnímanie dôsledkov aktívneho (ne)pripojenia sa k *Internetu*. Na rozvíjanie podobných úvah a na hľadanie príčin nepríliš priaznivého stavu nie je určená plocha tohto textu. Aj bez hlbších a fundovanejších analýz je však dôležité uvedomiť si, že pripojenie k *Internetu* poskytuje možnosť výhodne vstúpiť do priestoru interaktívnych informačných služieb ponúkaných v celosvetovom rozsahu.

Je všeobecne známe, že elektronická sieťová komunikácia bola pôvodne určená na vedeckovýskumné ciele. Treba súhlasiť s názormi, že by bolo omylom vidieť pôsobenie internetovských predností len v prostredí akademických či neziskových inštitúcií (Smoleňová, 1996, s. 5; Rychtar – Franěk, c. d., s. 124). Vskutku, k *Internetu* sa prostredníctvom národných sietí (SANET na Slovensku, CESNET v Českej republike, ACONET – *The Austrian Academic Computer Network* v Rakúsku a i.) pripájajú aj vládne, ziskové a komerčné spoločnosti. Tento postup je okrem ekonomického efektu pre konkrétnu akademickú sieť výhodný aj z iného hľadiska: dochádza k životne dôležitému úzkemu prepojeniu teórie s (napr. podnikateľskou) sférou a k aktívnemu vstupu vedy a výskumu na nesmierne inšpiratívnu pôdu praktických aplikácií najrozličnejšieho druhu.

Potreba **informovať**, **propagovať** a nezriedka účelne **presviedčať** je nevyhnutná predovšetkým pri šírení informácií určených na **reklamné účely**. **Reklama** sa spravidla chápe ako „platené uverejňovanie informácií a materiálov s cieľom získať verejnosť pre určitý výrobok, službu, prípadne vytvoriť či modifikovať alebo upevniť určité vnímanie, imidž zadávateľa reklamy verejnosťou“ (Žáry, 1996, s. 6). Treba dodať, že v reklame ide o formu neosobnej prezentácie ideí, výrobkov a služieb, ktorá je určená na podporu rozhodovacieho procesu potenciálneho zákazníka (pozri Dominick, 1993, s. 377). Bezprostredná reagentia (napr. uskutočnenie obchodnej transakcie) teda nie je hlavným poslaním reklamného komunikátu. Z tohto hľadiska reklama úzko korešponduje s termínom **public relations** (PbR = „sústavné premyslené pôsobenie na diferencovanú verejnosť s cieľom vytvárať priaznivý obraz a pozitívne vzťahy“; Žáry, c. d., s. 5).

Odlišnosti medzi reklamnými komunikátmi a textami formujúcimi *public relations* možno vidieť v **1. jazykových špecifikách** (PbR uprednostňujú faktografickejší štýl bez superlatívov a samochvály, reklama zasa posilňuje presviedčanie s využitím expresívno-emocionálnych jazykovo-komunikačných prostried-

kov); **2. zacielení** (PbR stavajú na solídnom informovaní so vzdelávacím zámerom, reklama sa orientuje na ovplyvňovanie, presvedčanie a rozhodovanie); **3. druhu média** (PbR sa zameriavajú na málopočetné publiká, reklama popri tzv. cieľových skupinách potenciálnych spotrebiteľov oslovuje široký okruh adresátov). [K rozdielom medzi PbR a reklamnými komunikátmi pozri napr. aj Jefkins, 1993, s. 14.] Ak neberieme do úvahy jemné rozdiely v pragmatickom zacielení jednotlivých reklamných komunikátov, vystačíme so strechovým termínom **inzercia**, príp. **propagovanie**.

Inzertné aktivity komerčných spoločností, ale i jednotlivcov – právnických osôb prostredníctvom elektronickej siete predstavujú o. i. „nový typ kontaktov komunikácie, ktorá sa uskutočňuje na základe špecifických textov“ (Findra, 1998, s. 99). Z technického hľadiska *domovská/domáca*, príp. *úvodná komerčná stránka (homepage)* využíva službu WWW (**World Wide Web**, „celosvetová pavučinová sieť“), ktorá je schopná integrovať viaceré internetovské služby a poskytnúť ich používateľovi (*klientovi*) nielen v textovej, ale aj obrazovkovej podobe spolu s grafickými (farebnosť, animácia, počítačom vytvárané symboly a firemné emblémy a pod.) a stále častejšie aj akustickými výstupmi. Klient so zdrojom elektronických informácií komunikuje prostredníctvom *predpisu HTTP (HyperText Transfer Protocol)*. Obsah informácie sa dostáva do materializovanej podoby vhodnej na bezprostredné vnímanie ako *hypertextový dokument v jazyku HTML (HyperText Markup Language)*. Technicko-komunikačné a praktické výhody konštelácie elektronických parametrov sú viaceré: **a)** transparentný prístup k miestnym aj vzdialeným informačným zdrojom v celej sieti *Internetu*; **b)** možnosť vyhľadávania v dokumentoch; **c)** jednoduchá intuitívna obsluha; **d)** podpora pre multimédiá; **e)** ekonomická efektívnosť – bez nákladov na tlač či centrálnu výrobu kópií a pod. (bližšie pozri Smoleňová, c. d., s. 44; Šušol, 1998, s. 39 a n.).

Parameter *internacionalizácie publikovania*, ktorý prvotne vyplýva z technických podmienok internetovskej siete, sa neodmysliteľne objavuje aj v jazykovo-kompozičnej a štýlovej tvári domovských komerčných stránok. Dominick (c. d., s. 381), berúc do úvahy popri (nad-/celo-)národných hľadiskách aj konkrétnejšie teritoriálne podmienky, poukazuje na dvojpolový charakter propagácie (reklamy, inzercie): **1.** reklamy, ktoré oslovujú adresátov v *celonárodnom meradle*; **2.** reklamy, ktoré sa orientujú na maloobchod („predaj v malom“). **Ložálna propagácia** tovarov a služieb sa viaže napr. k miestnym reštauráciám, sprostredkovateľom predaja áut, nábytku, spotrebnej elektroniky, výpočtovej techniky a počítačového vybavenia, opravovní televíznych prijímačov a i. [O ko-

munikácii v malých a stredných firmách v Českej republike, ktorá sa odráža aj v komerčnej propagácii 90. rokov, podnetne uvažuje v poslednom období okrem iných napr. aj J. Mezulánik.] Aj v slovenských podmienkach pri tzv. *miestnych firmách* obvykle ide **a)** o dcérske spoločnosti, odbočky, resp. vysunuté pracoviská veľkoobchodných a servisných organizácií, ktoré majú ústredie v inej lokalite, príp. **b)** o malé firmy, ktoré majú centrum a zákazníkov len v jednej aglomerácii alebo vo vymedzenom obchodnom teritóriu. Je zrejmé, že obe skupiny nie sú striktno ohraničené a možno medzi nimi nájsť prienikové plochy. Z poznania, že trh prekonáva hranice v priestore a čase, vyplýva všeobecné konštatovanie, že **ani propagačné texty nepotrebujú byť vybavené osobitnými identifikačnými znakmi svojho** (lokálneho, sociodemografického, kultúrneho a i.) **prostredia**.

Na druhej strane však nemožno poprieť fakt, že práve tzv. *malá propagácia* zatriktívňuje zákazníkom špecifické vlastnosti, hodnoty, charakteristické aktivity, príp. obchodné strediská či centrá spoločenského života v konkrétnom prostredí, napr. v meste, resp. mestskej štvrti. [O charakteristické „mestotvorné“ signály – pomenovania pohostinských a reštauračných zariadení, pomenovania obchodných jednotiek a pod. sa popri historikoch, urbánnych etnológoch (vzhľadom na Banskú Bystricu napr. Bitušíková, 1996) a pod. intenzívne zaujímajú aj samotní jazykovedci; Banskú Bystricu takto približuje napr. P. Odaloš (1995).] Je faktom, že na dosiahnutie okamžitého informovania a na zabezpečenie persuzívneho efektu sa využívajú predovšetkým formy a prostriedky tzv. *okamihovej propagácie*, ktorá je viditeľnejšie ukotvená v čase a priestore a ovplyvňuje predovšetkým bezprostredných návštevníkov mestskej aglomerácie, resp. zákazníkov ochotných bez priveľkého váhania využiť ponúkanú službu. Ako nosiče propagačného zámeru sa pritom výhodne uplatňujú obchodné výklady, firmenné vývesky, letáky, plagáty, smerovky, trojrozmerné pútače, drobné oznamy v miestnych spravodajoch, pozvánky a pod., obvykle s hojným zastúpením neverbálnych zložiek.

Ako už bolo naznačené, propagovanie komerčných zámerov prostredníctvom *Internetu* je jednou z najnovších a veľmi atraktívnych možností, ako zabezpečiť prienik informácie aj medzi používateľov elektronickej siete v konkrétnej mestskej aglomerácii. Je zaujímavé, ale popritom pochopiteľné, že k internetovskej verzii spravidla existuje aj priama textová paralela (napr. miestny tlačенý spravodaj); ojedinele do hry vstupuje aj miestne (mestské) médium, napr. lokálna komerčná rádiová stanica alebo káblová televízia. Je totiž dokázané, že paralelné sústredené pôsobenie rozličných komunikačných kanálov výrazne

podporuje efektívnosť propagácie. Internetovský variant je pohodlne prístupný pre adresátov s primeraným koncovým zariadením (osobným počítačom); zároveň však nie je zabezpečené masové rozšírenie propagovaného obsahu či zámeru, pretože príjem a spracovanie inzercie je obvykle záležitosťou jednotlivca sediaceho pri osobnom počítači.

V tejto súvislosti je potrebné zdôrazniť, že jazyk, štýl a kompozícia rozšírenejšej, prístupnejšej *tlačenej verzie* sa len nevýrazne odlišuje od elektronickej podoby. Aj na obrazovke počítača sa totiž výhodne využívajú viaceré všeobecne platné zásady charakteristické pre písaný/tlačený text poverený napr. publicistickými úlohami. Internetovské propagačné texty zverejňované na domovských stránkach firiem ako textové modely rešpektujú základné požiadavky *písomnosti, verejnosti, oficiálnosti, pripravenosti* a – isteže, diskusne – aj *monologickosti* (o konfigurácii piatich dvojíc neverbálnych vlastností v textových modeloch pozri Findra, c. d., s. 100 a n.).

Aj elektronická podoba propagačných textov v základných kontúrach odráža napätie medzi *vecnosťou* (je charakteristická pre texty patriace k objektívnemu, napr. náučnému alebo administratívne jazykovému štýlu) a *expresivitou*, príp. *emocionálnosťou* (je príznačná pre texty patriace k subjektívnemu, napr. umeleckému jazykovému štýlu); o dichotómii vecnosti a expresivity, príp. emocionálnosti v propagačných textoch pozri napr. Tvrdoň, 1996.

Osobitosti internetovských komerčných stránok ostrejšie vystupujú do popredia pri posudzovaní technicko-komunikačných podmienok. Domovská stránka je taktiež „formálne a významovo neuzavretý prehovor, lebo ide o zložku vyššieho textového celku / komplexu replík“ (Findra, 1997, s. 260). Používateľ z úvodnej stránky obvykle preniká do elektronickej siete prostredníctvom tzv. *linku* – podčiarknutej pasáže, t. j. možnosti vstúpiť do hypertextu na žiaducom mieste – a pomocou grafického zariadenia (symbolu ukazováka) sa do želanej pozície jednoducho „vloží“, individuálne si voliac svoje kroky a vlastný postup. Takto sa s aktívnou spoluúčasťou používateľa vytvára osobitá priestorovo vetvená textová štruktúra nie nepodobná encyklopedickému modelu. Má atribúty publicistického žánru, ale pod vplyvom individuálne volenej elektronickej úpravy sa jej podobnosť s patričným žánrovým modelom (v tomto prípade inzerátom) zastiera. [Možno sa prikloniť k názoru o *Internet*e ako o „inherentne demokratickom mieste ... v najradikálnejšom zmysle slova“ (Hvorecký, c. d., s. 45); na druhej strane však doposiaľ neprílišná dostupnosť elektronicke tvorených a šírených informácií pre širšie vrstvy obyvateľstva predstavuje istú formu diskriminácie, resp. cenzúry (Šušol, c. d., s. 38).]

Je veľmi zaujímavé skúmať problém, či internetovské domovské stránky (konceptne a technicky viazané na celosvetovú sieť a spĺňajúce jej základné kritériá) ako prostriedky *malej propagácie* skutočne rešpektujú mestské (lokálne) osobitosti a tak sa výhodne približujú k potenciálnemu komerčnému partnerovi. Uvedenú domnienku som sa usiloval potvrdiť preskúmaním komunikačnej hodnoty domovských internetovských stránok, ktorých cieľom je propagovanie tovarov a služieb najrozličnejšieho druhu v konkrétnych prostrediach a komunikačných spoločenstvách väčšieho slovenského mesta (Banská Bystrica).*

Z komunikačného hľadiska sa domovská komerčná stránka – prvotne takmer výhradne vizuálna záležitosť – predstavuje ako výsledok spolupráce jazykovej a grafickej zložky. Neverbálne prostriedky (nezriedka viacfarebnosť, ilustrácie, osobitné kompozičné usporiadanie obvykle s dominanciou pomenovania firmy, štylizovanie trojrozmernosti, využívanie animácií rôzneho charakteru – posúvaním textového pásika počínajúc a trojosovým premiestňovaním textových blokov, resp. obrázkov končiac) spravidla výhodne podporujú komunikačný zámer. Popri objednávateľovi (zadávateľovi) stránky (tento sa v konečnom dôsledku takisto stáva ohnivkom v komerčnom reťazci) s jeho požiadavkami sa na domovskej stránke manifestuje aj zhotoviteľ stránky s jeho vizuálnym čítaním, technickými a finančnými možnosťami.

Pohľad na vzorky z výskumného súboru evidentne svedčí o prirodzenom úsilí prezentovať predovšetkým emblém (logo) firmy (spoločnosti) a plochu stránky vyplniť základnými údajmi o profile a poslaní spoločnosti¹. Texty oslovujúce slovenského komunikačného partnera, napr. obyvateľa mesta – používateľa elektronickej siete sú spracované v spisovnej variete národného jazyka obvykle s technickými obmedzeniami a nedostatkami (chýbajúce diakritické a interpunkčné znamienka). Domovské stránky firiem s lokálnym zameraním voľnú plochu využívajú v dvoch krajnostiach, a to buď **1.** na ponuku možností

*... Materiálové východiská na úvahy tvorí **52** domovských internetovských stránok komerčných spoločností, inštitúcií a organizácií pôsobiacich na teritóriu **Banskej Bystrice** a orientujúcich sa na prezentáciu tovarov a služieb v tomto meste. Stránky boli postupne vyberané zo siete *Internetu* v období *máj – august 1998* bez ohľadu na zameranie a propagovaný sortiment. Podmienkou zaradenia do výskumného korpusu bola väzba na konkrétne mestské prostredie. Ako bádateľsky najhodnotnejšie vzorky boli prijímané ukážky, ktoré sa popri elektronickej verzii paralelne, zväčša cyklicky publikujú v miestnych tlačených periodikách komerčného charakteru (v miestnych podmienkach inzertné týždenníky *Pardon* [<http://www.pardon.sk>] a *Pegi* [<http://www.pegi.sk>], šírené okrem mesta a okresu **Banská Bystrica** aj do blízkyh okresov **Brezno** a **Zvolen**).

¹ ... <http://www.autotechna.sk>

napojiť sa na atraktívne komunikačné uzly², alebo **2.** na siahodlhé detailné prezentovanie predmetu svojho komerčného programu³. V lexike obvykle dominuje príslušná terminológia (v publicistike výrazný zdroj dynamiky slovnej zásoby; porov. Kamiš, 1988) nezriedka s výraznými stopami svojho „elektronického“ prostredia (angličtina)⁴ bez akéhokoľvek odklonu napr. k profesijnej slovnej zásobe, resp. slangu, miestnemu dialektu, interdialektu či regionalizmov alebo „urbanizmov“⁵. Kritérium lokálnosti sa sprievraňuje takmer výhradne prostredníctvom chrématoným a toponým. Využívanie expresívnych, príp. emocionálnych prvkov, prostriedkov alebo postupov charakteristických pre propagačné texty je zriedkavé: obvyčajne sa obmedzuje na opytovacie, príp. apelatívne konštrukcie⁶. Vecný, strohejší charakter internetovských komunikátov podporuje prítomnosť nevyhnutných komponentov potrebných na zabezpečenie kontaktu medzi inzerentom a perspektívnym zákazníkom (čísla telefónu, faxu, mobilného telefónu, príp. adresa elektronickej pošty). Signály spolupatričnosti s lokalitou, resp. miestne či mestské osobitosti sa obvykle manifestujú len prostredníctvom súčastí poštových adries.

Ukazuje sa teda, že pri konštituovaní a publikovaní propagačného internetovského textu s lokálnym nasmerovaním z hľadiska **obsahu a pragmatického nasmerovania** ako rozhodujúci vstupuje do hry *parameter odbornosti*, ktorý sám osebe signalizuje výhradnosť, novosť, originálnosť, zdanlivú alebo faktickú vyššiu kvalitu ponúkaných služieb alebo výrobkov. Zdôrazňovanie **odbornosti** popri upevňovaní povedomia **exkluzívnosti** slúži napr. aj ako prejavenie postoja voči možnej konkurencii, ktorá nemusí pôsobiť len v konkrétnej lokalite. Ponuka informácií prostredníctvom spisovnej variety národného jazyka bez charakteristických „mestských“ atribútov okrem upevňovania prestíže spisovnej komunikácie vo verejnom prostredí umocňuje zameranie propagácie na cieľovú skupinu adresátov – potenciálnych komerčných partnerov. Takto sa elektronicky prezentovaný komunikát stáva prostriedkom nie **reklamy** v užšom zmysle slova, ale cestou na budovanie presvedčenia o solídnosti firmy a jej zámerov, t. j. blíží sa skôr k pólu **public relations**.

Aj na základe analýzy internetovských domovských stránok komerčného charakteru s lokálnym zameraním je teda žiaduce poukázať na niekoľko všeo-

² ... <http://www.pcb.sk/present/olsav>

³ ... <http://www.netax.sk>

⁴ ... <http://www.pcb.sk/present/bbprevent>

⁵ ... <http://web.sk/twd>

⁶ ... <http://www.petai.sk>

becnejších skutočností. **1.** Stiera sa hranica medzi termínmi *publikovanie* a *kommunikácia* – elektronicky šírené propagačné texty tohto druhu sú *individualizované*, poskytujúce popri odborných informáciách aj obchodné a nezriedka i skupinové či osobné zámery. **2.** Texty sú prejavom *jazykovej a komunikačnej unifikácie* – logického dôsledku *zmedzinárodňovania* medzilidskej komunikácie na konci 20. storočia bez ohľadu na ten-ktorý jazyk. **3.** Charakter jedného z najmodernejších nosičov informácií – *Internetu* – vplýva na nekomplikovaný prienik angličtiny, príp. anglicizujúcich zložiek aj do textov určených na pôsobenie v geograficky, príp. sociálne užšie definovanom priestore, napr. v meste. Sieťová komunikácia popritom podporuje formovanie *elektronických komunit* na základe spoločných záujmov a životného štýlu, a to bez ohľadu na zemepisné alebo jazykové obmedzenia.

Ukazuje sa, že komerčné internetovské stránky sa konštituuju ako špecifické textové modely, ktoré sa zo štýlovo-komunikačného hľadiska pohybujú na hraniciach **náučného, administratívneho a publicistického štýlu**. Doteraz len okrajovo, signálovo reagujú na charakteristické „mestské“ komunikačné podnety. Nie je nereálne, že so zdomácnením *celosvetovej siete* sa v slovenských podmienkach aj jazykovo-komunikačne zvýrazní faktor lokálnej ukotvenosti internetovských propagačných stránok.

Zdá sa teda, že v problematike spoluúčasti „*jazyka mesta*“ na *propagačných stránkach Internetu* nejde len o fikciu; tento názor pomerne hodnoverne potvrdzujú napr. viaceré komerčné propagačné texty podfarbené socio-geograficky príznakovými prvkami, prostriedkami a postupmi (napr. na vlnách lokálnych súkromných rádiostaníc).

Prezentované úvahy napriek úsiliu viacstranne ich argumentovať o. i. aj poukazovaním na príklady z konkrétnych internetovských stránok** si priam vyžadujú, aby sa v nadpise tejto štúdie objavil otáznik.

Literatúra

BITUŠÍKOVÁ, A.: Pohostinské zariadenia a zábavné podniky ako miesta spoločenskej komunikácie. In: Banská Bystrica. Sociokultúrne obrazy a portréty. Zost. J. Darulová. Banská Bystrica.

** <http://www.faxcopy.sk> internet.sk/person gratex.sk/appel tinnoc.sk/edit/sk telematic.sk fermas.sk axonpro.sk drukos.sk pcb.sk/web.sk/miba pcb.sk/present/tpsoft/tpsoft.html sknet.sk/marsoft cevys.sk **atd**.

ca: Univerzita Mateja Bela – Vedeckovýskumný ústav regionalistiky Fakulty humanitných vied, 1996, s. 9 – 25.

DOMINICK, J. r.: *The Dynamics of Mass Communication*. 4th Edition. New York: Mc Graw-Hill, 1993. 616 s.

FINDRA, J.: Štylistika internetových textov. *Slovenská reč*, 62, 1997, č. 5, s. 257 – 267.

FINDRA, J.: Jazyk – reč – človek. Bratislava: Q 111, 1998. 111 s.

HVORECKÝ, J.: Internet v službách demokratizácie. *Fórum občianskej spoločnosti*, 2, 1998, č. 1, s. 45 – 46.

JEFKINS, F.: *Planned Press and Public Relations*. 3th ed. London: Blackie Academic & Professional, 1993. 313 s.

KAMIŠ, K.: K dynamice slovní zásoby v publicistice. In: *Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe*. Praha: Univerzita Karlova, 1988, s. 121 – 125.

MEZULÁNÍK, J.: Komunikace v malé a střední firmě. In: *Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu*. Ed. P. Odaloš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela (v tlači).

ODALOŠ, P.: K problematike názvov firiem. In: *Studia Academica Slovaca*. 24. Prednášky XXXI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: STIMUL, 1995, s. 127 – 134.

RYCHTAR, B. – FRANĚK, Z.: Informační centrum pro podnikatele. In: *Sborník výzkumných prací Ústavu malého a středního podnikání. Díl 1*. Ed. J. Ramík. Karviná: Slezská univerzita Opava – Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné, 1997, s. 122 – 128.

SMOLEŇOVÁ, M.: Internet a niektoré jeho služby v prostredí operačného systému *Unix*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela – Vedeckovýskumný ústav automatizácie a komunikácie, 1995. 60 s.

ŠUŠOL, J.: Informačné a komunikačné technológie. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela-Fakulta humanitných vied, 1998. 60 s.

TVRDOŇ, E.: Jazykové a štylistické prostriedky propagácie. Bratislava: Univerzita Komenského – Filozofická fakulta, 1996. 76 s.

ŽÁRY, I.: *Public relations*. Bratislava: Univerzita Komenského, 1996. 116 s.

SÚKROMNÁ POŠTOVÁ SCHRÁNKA AKO „OTVORENÝ“ KOMUNIKAČNÝ PRIESTOR

Mira Nábělková

Príspevok zameraný na súkromnú poštovú schránku a s ňou súvisiace „vývinové procesy“ sa k téme mesta a jeho jazyka približuje zo špecifického zorného uhla. Jeho názov potenciálne odkazuje k dvom rozličným skutočnostiam – po prvé k súkromnej poštovej schránke ako tradičnému domovému, resp. bytovému objektu, do ktorého smerujú rozličné písané, papierové komunikáty či súbory komunikátov, po druhé k jej súčasnému nástupcovi (nie síce vo všetkých smeroch, ale predsa) – k súkromnej, t. j. osobnej poštovej schránke elektronickej pošty. O oboch sa dá, resp. dalo by sa uvažovať ako o otvorenom komunikačnom priestore – vo svojich poznámkach sa budem venovať tej tradičnejšej poštovej schránke a zmenám (povedzme že komunikačným zmenám), ktoré s ňou v súčasnosti v našom mestskom prostredí súvisia. V podstate ide o známy fakt, že posledné roky v súvislosti so systémovými spoločenskými zmenami, so zmenami spoločenských vzťahov priniesli kvalitatívnu a v súvislosti s tým aj kvantitatívnu zmenu toho, čo sa ako osobná pošta ocitá v našich súkromných poštových schránkach. Ide o zmenu schránkovej každodennosti, ktorá ponúka isté nové komunikačné situácie.

V schematickom spätnom pohľade možno súkromnú poštovú schránku minulých desaťročí predstaviť ako istú cieľovú stanicu osobnej pošty – súkromných epištolárnych komunikátov, sporadických adresných úradných listov a objednanej, predplatenej tlače. V takejto predstave vyznieva súkromná schránka ako individualizovaný osobný, resp. rodinný uzavretý (v zmysle privátny) priestor, očakávaniami aj ich napĺňaním odlišný od iných, čo aj – povedzme v panelákovvej realite – celkom rovnako vyzerajúcich susediacich schránok.

Na tomto mieste by sa žiadala istá digresia v smere k epištolárnym komunikátom, ktoré sa tu už spomínali ako jeden zo zdrojov poznania mestského (a nie len mestského) jazyka. Štylistické analýzy podávajúce charakteristiky epištolárneho štýlu (porov. napr. Ruščák, 1983, 1988; Šimková, 1993) by bolo nepochybne zaujímavé doplniť o rozličné sociolingvistické parametre, napr. hoci

anketovým prieskumom overiť či relativizovať (a konkretizovať) platnosť predstáv o ústupe epištolárnosti, až o istej plošnej neepištolárnosti nášho času. Pravda, takýto prieskum by v súčasnosti už musel zohľadniť dvojaké médiá epištolárnej komunikácie – keď popri klasických, „obálkových“ listoch dnes existuje a kvantitatívne narastá elektronická epištolárna komunikácia, ktorá má, vieme, svoje špecifiká. Otvára sa tu povedzme aj otázka, či, ak aj skutočne ustupuje tradičná listová korešpondencia, neposilnila sa v epištolárnej sfére pri istej novej otvorenosti cestovateľských priestorov aspoň miera „pohľadnicovosti“, t. j. v porovnaní s „listovosťou“ komunikácia formou kratších pozdravných textových útvarov. To však nie je témou týchto úvah. V danej súvislosti ešte možno spomenúť, že naše nové obdobie s názorovou a politickou pluralizáciou a polarizáciou aktivizovalo istý nepozdravný typ pisateľov „epištol“ a do súkromných schránok spoločensky angažovaných občanov zanaša aj špecifický, hoci nie až tak nový typ písomností, individuálnou adresnosťou predsa súvzťažný s tradičným epištolárnym textom – anonymné nesúhlasné a výhražné listy (porov. napr. Sujová, 1998). To je však už tiež téma sama osebe.

Oproti spomínanej tradičnej privátnej každodennosti našich poštových schránok prinieslo posledné desaťročie zmenu, ktorú možno charakterizovať ako posun k „otvorenosti“ súkromnej schránky, t. j. k situácii, keď sa ako vlastníci schránky stávame bez vlastného pričinenia adresátmi rozmanitých komunikátov od rozličných expedientov, „nevyžiadanej pošty“ rozličného druhu, pričom oproti predchádzajúcej individuálnosti kvantitatívne narastá zhodnosť, masovosť vložených, vhođených, doručených zásielok v širokom zábere súkromných poštových schránok. Rámcovo ide o rozličné reklamné letáčiky, resp. kvantá reklamných letáčikov, o jednotlivé drobné ponuky a oznamy, reklamné vzorky tovarov, katalógy, pozvánky na otvorenia predajní, prezentácie výrobkov a iné predajné podujatia, o adresné ponuky tovarov s bombastickými ponukami výher (osobne adresované, pričom však takéto adresovanie môže vyvolávať otázku o zdrojoch osobných údajov a porušovaní ich ochrany), o periodické inzertné časopisy a rozličné lokálne periodiká. Ak v súvislosti s preberaním reklám a vôbec v súvislosti so súčasnou reklamou, t. j. s udomácnovaním jej nových foriem a prejavov v našich podmienkach hovorí D. Short (1996, s. 193 n.) o „westernizácii“ (preníkaní západných modelov), možno aj v tomto prichádzaní reklamných a inzertných textov do našich schránok vidieť povedzme istý prvok westernizácie. V spoločenstvách s jeho dlhodobou tradíciou jestvuje v prípade individuálneho nezájmu oň aj konvencia odmietnutia – v podobe nápisu (individuálneho, či štandardizovanej nálepky) so žiadosťou nevhadzovať do schránky re-

klamné materiály. U nás sa podľa predbežných poznatkov takéto usmernenie využíva len sporadicky, či už zato, že ľudia sú za „osobný prísun reklamy“ vlastne vďační, či zato, že jej odmietanie, ak by im oň aj šlo, považujú za nie celkom štandardné, resp. vhodné. Pri inom type nevyžiadanej pošty, pri lokálnych nereklamných periodikách, je zaujímavá otázka (na ktorú zatiaľ neviem odpoveď), či majú tiež v iných spoločenstvách paralely.

Na potenciálnu otázku, čo vlastne môže našej konferencii priniesť táto téma, dalo by sa odpovedať asi tak, že pozornosť venovaná zmenenej komunikačnej situácii súkromnej poštovej schránky (t. j. „nás“ ako vlastníkov súkromných poštových schránok) nepomôže síce veľmi na ceste k uchopeniu jazyka mesta ako „mestského jazyka“ v zmysle jazyka jeho bežnej hovorenej komunikácie, odhaľuje však istý priestor špecifického nárastu písanej komunikácie, a to zväčša, resp. často komunikácie lokálneho určenia a lokálneho charakteru, pričom môže byť zaujímavé, „akým jazykom“ je táto komunikácia realizovaná, napr. aj do akej miery, či v akom smere sa spomínaná lokálnosť prejavuje jazykovo.

Ako istý vstup do problematiky možno načrtnúť realitu dnešnej poštovej schránky domácnosti bratislavského petržalského sídliska. Je to schránka do istej miery „výlučná“, keďže pri Petržalke nejde o sídlisko takpovediac len jedno medzi mnohými, ale o slovenské mestské sídlisko s mnohými naj – sídlisko hlavného mesta s obyvateľmi prisťahovanými „zo všetkých kútov“ Slovenska, sídlisko na hranici troch štátov (resp. na hranici s dvoma štátmi), sídlisko s najväčším počtom obyvateľov (okolo 130 000) – na jednej strane s nízkym vekovým priemerom (32,5 roka) a súčasne najvyšším priemerným vzdelaním, na druhej s najvyššími priemernými príjmami, na tretej povedzme s najväčšou hrozbou pocitov odcudzenia či drogových závislostí. Každé z týchto a iných ďalších „naj“ nejakým spôsobom vznikovo ovplyvňuje, provokuje niektorú zo stránok spomínanej zmeny schránkovej každodennosti.

Ak by sme na zmenenú situáciu súkromnej poštovej schránky pozerali z pohľadu zmien celkovej komunikačnej situácie a jej jednotlivých zložiek (porov. napr. Kořenský et al., 1979) možno ju názorne uchopiť napr. cez prizmu zmeny rolových charakteristík adresáta komunikátov, vlastníka poštovej schránky – oproti tradičným rolám adresáta epištolarnej komunikácie (kde mohlo a stále môže ísť o rolu rodiča, súrodenca, starého rodiča, priateľa, to všetko aj v plurálovej podobe, rolu manžela či inak blízkeho človeka a pod.), reklamné texty rozličného charakteru priradujú adresátovi rolu potenciálneho zákazníka a rozličné lokálne periodiká okrem iného aj špecifickú rolu občana, v našom prípade občana mestského sídliska, mesta, t. j. občana – mešťana.

Rozličné typy reklamných textov a inzertných periodík predstavujú samostatnú „nosnú“ problematiku (či problematiky) – naša súčasnosť s rozširujúcou sa ponukou tovarov a služieb, ktoré sa chcú a potrebujú presadiť, priniesla veľký rozmach reklamy s rozvíjajúcim sa reklamným štýlom (porov. napr. Mistrík, 1997; Patráš, 1993 a i.). Pokiaľ ide o lokálnu príslušnosť či podmienenosť tlačovín s rozličnými reklamnými textami vhadzovanými do petržalských schránok, okrem vrstvy lokálne zakotvených proprií nie je jazykovo nijak zvlášť zvýraznená. V zásade ide o texty spisovného charakteru, ktoré majú svoje špecifiká z iných ako „lokálneprípútanostných“ hľadísk.

Popri periodických reklamných obchodných a firemných letáčikoch a katalógoch so špecifickou kombináciou jazykovej a obrazovej reklamnej zložky, ktoré sú dostupné aj v konkrétnych obchodných centrách (*Billa, Tesco, BauMax, Interiér Press, Ikea* a i.) a nie sú distribučne určené výhradne do poštových schránok, popri množstve jednorazových ponukových lístkov a pozvánok (v súvislosti s blízkosťou k hranici ide niekedy aj o slovensky písané pozvánky na obchodné podujatia v Rakúsku, v Kitsee, Parndorfe a pod.) pozoruhodný je počet „schránkových“ periodických inzertných časopisov (*City Expres; Spravodaj. Bratislava; Eso. Bratislava; Bratislavský kuriér; Titan; Avízo; Bratislavsko; Elefant*). Viaceré z nich samy seba v hlavičke označujú a ponúkajú („inzerujú“) ako „najčítanejšie inzertné noviny“ a definujú sa ako periodiká pre Bratislavu a okolie (z pochopiteľných dôvodov je pre inzertné noviny náklad s mierou čítanosti, umiestňovaný už do hlavičky periodika, dôležitým kvalifikačným parametrom). Niektoré z bratislavských inzertných časopisov majú pendanty v iných regiónoch, napr. vydavateľ inzertného časopisu *Bratislavsko (Plnofarebné inzertné noviny pre Bratislavu. 180 000 výtlačkov. Zadarmo do všetkých domácností v Bratislave)* vydáva napr. pre Trnavu a okolie *Trnavsko (Okresné inzertné noviny. 45 000 výtlačkov. Zadarmo do všetkých domácností a firiem v okrese Trnava)* a ďalšie lokálne vydania ako *Pezínsko, Senecko, Piešťansko, Hlohovecko, Nitriansko, Sereďsko* a i. Popri bratislavskom periodiku *Eso. Bratislava* vychádza napr. aj *Eso. Západné Slovensko*, popri *Bratislavskom* aj *Senecký, Pezinský, Malacký, Kubínsky kuriér*. Viaceré z týchto tlačovín v tiráži uvádzajú, že texty neprešli jazykovou úpravou (možno poznamenať, že z hľadiska platnej normy spisovného jazyka je to v prípade *Bratislavsko, Sereďska* a pod. zrejme už z názvu týchto periodík). Okrem územného princípu ďalšiu rovinu „partnerstva“ jednotlivých časopisov formujú skupiny adresátov – popri periodikách určených do „domácnost'ových“ schránok jestvujú inzertné časopisy špeciálne orientované na schránky firiem (niektoré z nich obidve skupiny adresátov spájajú) – napr.

vydavateľ periodika *Spravodaj. Bratislava (Noviny do 180 000 domácností Bratislavy a okolia. Dvojtyždenník. Zadarmo)* vydáva (upozorňujú na to aj reklamné billboardy v meste) aj inzertný časopis *Slovenský Market. Obchodné noviny zadarmo distribuované do 50 000 firiem celého Slovenska* (podobne orientované je aj periodikum *Klient. Firemná korešpondencia. Zadarmo. Plnofarebné informačno-inzertné noviny určené cieľovej skupine riadiacich pracovníkov firiem v celej SR. Distribúcia na 20 000 firemných adries*). Aj tieto noviny sa však niekedy ocitnú v súkromnej poštovej schránke. Rozdiely medzi domácnost'ovými a firemnými inzertnými časopismi možno vidieť v rozdielnom tematickom zameraní inzerátov a sprievodných textov. Ďalší typ súvzťažných časopisov zastupuje „normálne stánkové“, t. j. predajné *Avízo (Denník pre bezplatné oznámenia občanov; cena 17.80 Sk/Kč)* a „schránkové“ *Avízo (Bratislavský reklamný spravodaj. Zadarmo, pravidelne do všetkých poštových schránok v Bratislavskom kraji, náklad 210000 výtlačkov)*.

Vlastné petržalské sídliskové inzertné noviny predstavuje *Elefant* s podtitulom *Petržalské periodikum*. V priebehu rokov (začal vychádzať na začiatku tohto desaťročia) sa jeho hlavička menila smerom k „samo-“ či „sebareklame“, pôvodný strohý viac-menej vecný text *Elefant. Prvá svojpomocná reklamná agentúra* nahradilo rozsiahlejšie – výzvovejšie, „reklamnejšie“ avízo: *Elefant. Noviny do každej domácnosti v celej Petržalke a prilahlých obcí. Inzertné noviny všetkých Petržalčanov. Kto inzeruje v Elefante, prosperuje v podnikaní, lebo si získal petržalských zákazníkov, ktorým šetrí peniaze, benzín a čas cestovaním. Petržalské periodikum vychádza každý párny týždeň*.

Pre všetky typy reklamných tlačovín je príznačné, že odzrkadľujú rozličné aspekty dynamiky súčasného jazyka, resp., že práve v nich sa výrazne demonštrujú niektoré nové javy súčasnej slovenskej rečovej komunikácie. Jednou z ich charakteristík, ktorá stojí za zmienku, je značná miera terminologickosti, resp. odbornosti (na danú vlastnosť inzerátov a reklám upozorňuje napr. aj L. Faltánová v zaujímavom článku o inzercii v bratislavskej tlači v 20. – 30. rokoch tohto storočia; Faltánová, 1997). Tu ide o významné zastúpenie rozličných terminologických pomenovaní, resp. viacslovných terminologických spojení, v ktorých sa objavujú, t. j. k adresátovi týchto textov prichádzajú aj z hľadiska bežnej slovnej zásoby okrajové, z hľadiska ponuky konkrétneho tovaru, resp. konkrétneho tovarového sortimentu však potrebné, neobíditeľné výrazové prostriedky (niektoré z nich pritom odrážajú ešte proces hľadania pomenovania a neustálenosť pomenovacieho prostriedku). Ilustračne možno uviesť slová a spojenia ako *plastová nábehová lišta, plávajúce laminátové podlahy (Interiér Press), trojzip-*

sový plnený peračník, teplovzdušná kefa, čelustový rotoped (Tesco), predokenné rolety, korbové, výsuvné, balkónové markízy, etiketovacie kliešte, flapcharty, verejná pagingová sieť BeePage (Bratislavský kuriér, Eso), špárovacie hmoty, risography, vlastná mostážna skupina (Avízo), bezšnúrová džbánová varná kanvica (Philips), hladina antioxidačného statusu, alopatická liečba, vzhľadové brúsenie a leštenie kovových materiálov (Spravodaj), špecializovanú lexiku obsahujú aj mnohé spojenia pomenúvajúce rozličné parametre spotrebnej elektroniky, napr. linkové nahrávanie, karakoe, krokové kyvadlové ovládanie obrazu, 7-pásmový duálny spektrálny analyzátor, infračervený port, programovateľný časovač, hyperpásmový tuner (Euro Comp, City Expres). „Hľadanie“ atribútu súvzťažného s východiskovým substantívom, resp. s atributívnym spojením (*Bass Reflex – s Bassreflexom – basreflexový*) možno ilustrovať napr. na spojeniach 2-pásmový *Bass Reflex reproduktorový systém – 2-pásmové reproduktory s Bassreflexom* (Euro Comp) – 2-pásmové *basreflexové reproduktorové sústavy* (City Expres), pričom v prvom z uvedených príkladov sa zrkadlí aj širšie pozorovateľný prienik neadaptovaných propriálnych či apelatívnych atributívnych podôb a preponovaných (namiesto postponovaných) pomenovacích nominatívov do atributívnych spojení *Surround systém, presné quarz hodiny, MID-MOUNT kazetový mechanizmus, VISS vyhľadávanie, SCART korektor* (Euro Comp), *zateplená prešívaná hobby bunda* (BauMax), *bezšnúrová compact džbánová varná kanvica* (Philips), *Antipasto špecialita, Müsli čoko* (Tesco), *Heinz fazuľa, Carpathia polievky, Bonduelle hrášok, Rolly Joker sušienky* oproti *Detské piškóty Opávia, Špagety Lucio Garofalo* (Billa) (o danej tendencii porov. napr. aj Nábělková, 1997, 1999).

Jedno zo špecifik reklamných textov, preexponovanú superlatívnosť, možno dokumentovať napr. na stále inovovanej a „gradovanej“ spájateľnosti z hľadiska reklamy nie nepodstatného substantíva *cena*. Ide vždy pochopiteľne o upozornenie na nízku cenu – či už s využitím motívu dočasného zníženia cien, napr. *narodeninová cena* (BauMax oslavuje narodeniny); *super uvádzacia cena; Akcia!! mimoriadne ceny* alebo naopak o upozornenie na spoľahlivosť a stálosť nízkych cien – *dlhodobo nízka cena; garancia najnižšej ceny* (IKEA). Jedinečnosť a prítlačivosť konkrétnej ceny sa zdôrazňuje rozmanitými atribútmi, napr. *super ceny; absolútne najnižšia cena na slovenskom trhu*, pričom možno stretnúť aj výrazne hovorové či slangové atribúty, napr. *Znova bomba akciové ceny!; Absolútne špica cena na slovenskom trhu* (Interiér Press). Osobitný prípad predstavuje spojenie *príma cena* využívané v reklamných textoch obchodného domu Tesco, v ktorom na jednej strane kvalifikačný atribút neprestáva niesť kvalifikačný náboj vysoko kladného hod-

notenia, súčasne však celé spojenie, ako o tom informujú reklamné texty, nadošlo aj špecifický terminologický význam: *Príma cena je dlhodobu priaznivá cena vybraných druhov tovarov. Stále ju aktualizujeme porovnávaním cien s konkurenciou. Kedykoľvek prídete a nakúpíte za naše príma ceny, nakúpíte výhodnejšie ako v iných obchodoch* (Tesco).

Inzerčné noviny okrem inzerátov prinášajú aj iné typy textov reklamného charakteru (predovšetkým interview s predstaviteľom nejakej firmy), ale aj špestrujúce texty iných žánrov – napr. *City Expres* pozoruhodnú rubriku *Čo nového na centrálnom trhovisku* – komentár „Vášho (teda „nášho“) Jara“ k aktuálnym udalostiam „veľkého aj malého“ života Bratislavčanov, štylizovaný do jeho „situačného trhového“ (ako istá analógia „krčmového“) hodnotenia.

Špecifickú problematiku v rámci „schránkových tlačovín“ predstavujú nereklamné (resp. primárne nereklamné, keďže isté kvantum reklamy či inzercie prinášajú) lokálne periodiká hádzané do osobných poštových schránok ako nový prvok v komunikačnej situácii súčasnej Petržalky a vôbec Bratislavy. Nie že by neexistovala tradícia lokálnych, miestnych, resp. mestských periodík (napr. bratislavský *Večerník*, v iných mestách iné noviny), predsa je tu ten nie nepodstatný rozdiel, že kým napr. pre *Večerník*, jeho získanie a zaplatenie, sa musí rozhodnúť čitateľ, schránkové periodiká (ich tvorcovia) sa samy a gratis s istým komunikačným zámerom rozhodli ísť za čitateľom. Jedným z ich významných špecifik je už spomínaná skutočnosť, že ako keby počítali (popri inom) s rolovou konkretizáciou adresáta ako občana mešťana, resp., v stručnosti a možno trochu zjednodušene povedané, že majú ambíciu prispieť pri svojich adresátoch k interiorizácii komunikačnej (životnej) roly občana mešťana – takúto socializačnú, integračnú funkciu im možno pripísať ako vedomý komunikačný zámer, napokon aj explicitne formulovaný v publikovaných textoch. Ak Ladislav Ballek vo svojej knihe *Letiace roky* opakovane spomína dôležitosť práve urbánnej kultúry pre náš dnešok a budúcnosť a ako podstatné hodnoty tejto kultúry uvádza spoluúčasť a zodpovednosť, možno myslím celkom vecne, t. j. nepateticky konštatovať, že lokálne periodiká majú cieľ prispievať k formovaniu práve urbánnej kultúry. Pri tomto type periodík v petržalskej schránke jestvuje istá viacstupňovosť „lokálnosti“. Prichádza do nej trochu špecifický *Zadunajec*, čo je síce mesačník bytového družstva Petržalka, v hlavičke sa však uvádza, že je určený *pre všetkých členov i nečlenov bytového družstva*, sídliskovým periodikom je dvojtýždenník *Petržalské noviny* a novým celomestským periodikom, distribuovaným aj v Petržalke, sú *Bratislavské noviny*.

Petržalské noviny, ktoré ako regionálny dvojtýždenník „obsahovo závislý na čitateľovi“ vydáva Mestská časť Bratislava-Petržalka od mája 1995, majú

v tiráži v súvislosti s nákladom jazykovo zaujímavú formuláciu: *Náklad: 45 000 ks výtlačkov distribuovaných schránkovaním*. Takže na inkriminovaný špecifický spôsob distribúcie tlačovín sa objavilo nové pomenovanie – *schránkovanie*.

Petržalské noviny predstavujú špecifickú cieľavedomú sebareflexiu sídliska s množstvom pre čitateľa potenciálne dôležitých informácií. Ich spôsob komunikácie s čitateľom je prihováravý, zainteresujúci na „spoločnej veci“ – celkovej kvalite prostredia, v ktorom, do ktorého a pre ktoré vychádzajú a pre ktoré nie je charakteristický prehnane pozitívny vzťah jeho obyvateľov (*Petržalka sa často prirovnáva k newyorskému Bronxu pre svoju sídliskovú odcudzenosť až „nevraživosť“*). Prelomením „nekomunikatívnosti“ sídliska s obyvateľmi, obyvateľov so sídliskom (medzi sebou navzájom) sledujú noviny na jednej strane cieľ odbúrať jednostranný prehnaný stereotyp pohľadu na Petržalku a život v nej ako na horor a „tragický údel“ „nevinných“, ktorí by si zaslúžili dôstojnejší životný priestor, čo nepochybne nemôže negatívne nevlývať na životný pocit Petržalčanov, na druhej strane informovaním o pozitívnych aktivitách samosprávy aj občanov, o kultúrnych a športových akciách, o príjemných miestach, o pomoci tým, čo ju potrebujú, ruka v ruku so zmenou pohľadu aktivizovať ľudí, aby podľa svojich možností prispievali k tomu, aby život v Petržalke takýmto tragickým údelom nebol (*Hľadáme organizátorov a tímy sídliskovej basketbalovej súťaže Nie sme zlí! Zvykne sa hovoriť, že Petržalka je z bratislavských štvrtí najhoršia. Dostala rôzne prívlastky – slovenský Bronx, betónová džungľa a podobne. Ktosi to kedysi povedal a odvtedy nikto neskúmal, či je to tak. A hoci máme k spokojnosti ďaleko, predsa len je situácia iná*). V pozadí celého žurnalistického projektu možno zreteľne vidieť heslo *Nebojte sa Petržalky*, ktoré sa stalo aj názvom programu a finančného konta zameraného na zlepšovanie petržalského života. Explicitne formulovaný komunikačný zámer/cieľ novín „prelomiť anonymitu“ existenciu v Petržalke a vdýchnuť jej aspoň závan iného života prinieslo napr. aj jedno z tohtoročných čísel pri sumarizácii dosiahnutého: „*Napriek všetkým nepríjemným a negatívnym informáciám, ktoré o najväčšom slovenskom sídlisku kolovali medzi obyvateľmi iných mestských častí a iných miest, sme tvrdošijne trvali na tom, že Petržalky sa netreba báť. Boli a sme presvedčení o tom, že je nezmyslom tvrdiť, že takmer stotridsaťtisíc ľudí nečaká nič dobrého, len perspektíva gheta. Možno zostalo čosi pravdy na tom, že prelomiť anonymitu Petržalky je idealistický sen. Ak by sme sa však o to nepokúsili, nikdy by sme sa nedozvedeli, že to v našich – občianskych silách je.*“

Malá osobná poznámka – sama by som si zrejme ani pretým ani teraz v novinovom stánku periodikum ako *Petržalské noviny* nekupovala (s vnútorným o-

dôvodnením, že „mám čo robiť, aj tak nestíham čítať, čo mám naplánované, prípadné informácie o petržalských programoch získam aj z iných zdrojov“) – noviny, ktoré prídu za mnou „samy“ ma však aj pri zbežnom prebehnutí vťahujú do života priestoru, v ktorom žijem a v ktorom časť spolusídliteľanov možno síce naozaj len spáva, no v ktorom iná značná časť, vrátane tisícov detí a starých ľudí, žije vlastne celé svoje dni a do ktorého časť Bratislavčanov, bývajúcich inde, z rozličných dôvodov pravidelne či sporadicky prichádza. Nemám k dispozícii žiadne údaje o skutočnej čítanosti týchto novín, na základe osobnej skúsenosti z niekoľkých rokov ich vyberania zo schránky a nesústredeného prezerania sa však nazdávam, že aj takýto okrajový dotyk so sídliskovým periodikom otvára „sídliteľanovi“ komunikačný priestor s prostredím, že aj letmé preletenie textov stačí na to, aby sa do poľa vnímania dostali širšie súvislosti než vlastný byt, dom a okolodomové priestory.

V rozličných typoch textov, v správach, neraz aj emotívnych príhovoroch sa v *Petržalských novinách* približujú rozmanité petržalské skutočnosti. Žánrovo sú príspevky rôznorodé – tomu sa prispôsobuje aj ich jazyk, väčšia či menšia miera subjektívnosti vo vyjadrovaní. Lexika zodpovedá pertraktovanej problematike. *Petržalské noviny* prinášajú opakované informácie o existencii občianskych združení a zariadení ponúkajúcich pomoc dlhodobo aj v akútnych prípadoch, napr. *Petržalská linka pomoci*, *Protidrogové centrum*, *Centrum krízovej intervencie*, *Domov tretieho veku* a o ich aktivitách. Články s problematikou školstva, kultúrnych a športových podujatí, životného prostredia, zdravotne a sociálne handicapovaných občanov dopĺňajú príspevky o rokovaníach a rozhodnutiach miestnej samosprávy, príspevky o právach a povinnostiach občanov, štátnej správy, samosprávy, o ochrane spotrebiteľa. V zásade sa jazyk *Petržalských novín* signifikantne neodchyľuje od jazyka iných slovenských periodík, za podrobnejší rozbor by stála istá trochu „uvoľnenejšia“, hovorenejšia a hovorejšia dikcia, ktorá sa prejavuje v rozličných žánrových typoch, napr. v príhovore koncipovaných textoch (aj starostu Petržalky), v rozličných anketách, do istej miery aj v rubrike *Ring volný*, prinášajúcej listy mladých čitateľov (ako príklad možno uviesť napr. záver ďakovného lístku mladého Petržalčana starostovi za nainštalovanie basketbalových košov – list sa končí „*Myslel som si, že starosta Bajan len sľubuje, ale presvedčil nás, že slovo robí chlapa. Rád by som mu preto prostredníctvom PN odkázal za celú našu partiu: Vďaka, kámo!*“).

Špecifický typ periodika, zámerne vťahujúceho občana Bratislavy do komunikácie s celým jej priestorom, predstavujú *Bratislavské noviny (Zadarmo. Noviny o živote Bratislavy, jej mestských častí a všetkých Bratislavčanov)*, ktoré

začali vychádzať v roku 1998, nadväzujúc na viacročný projekt už jestvujúcich *Staromestských novín* (*Milí Bratislavčania, po úspešnom júnovom celobratislavskom vydaní Staromestských novín sme z vašich ohlasov pochopili, že takéto noviny potrebuje celá Bratislava. Preto k vám prichádzame s prvým vydaním BRATISLAVSKÝCH NOVÍN, ktoré budete odtiaľto zadarmo dostávať každé dva týždne do vašich poštových schránok*). Obidve periodiká, v súčasnosti vychádzajúce v zhodnej grafickej úprave s rovnakým, resp. len čiastočne mutovaným obsahom, majú trojjazyčnú hlavičku odkazujúcu k tradičnej, dnes už historickej trojjazyčnosti mesta: *Staromestské noviny – Altstadt Zeitung – Óvárosi Újság, Bratislavské noviny – Pressburger Zeitung – Pozsonyi Újság* (*Pressburger Zeitung* boli pritom prvé nemecké noviny v Uhorsku, ktoré vychádzali v Bratislave od r. 1764 po tridsiate roky 20. storočia).

Isté špecifikum *Bratislavských novín*, priblíženie sa k lokálnemu priestoru, predstavuje v porovnaní s inými periodikami spôsob uvádzania článkov a správ s domicilom jednotlivých častí Bratislavy – t. j. bežná správa v týchto novinách sa pod titulom začína uvedením Bratislavy (pri podujatiach „celomestského významu“) alebo konkrétnej miestnej časti, ku ktorej sa viaže: *Dvanásťročný chlapec sa predrogoval/ PETRŽALKA/ Z dvoch chlapcov vo veku 12 a 11 rokov, ktorí si vo výťahu paneláku krátili dlhú chvíľu fajčením heroínu, starší už nie je medzi živými. (...)// „Vyrastú“ na Laurinskej ulici stromy?! STARÉ MESTO/ Už v minulom vydaní sme informovali o obnove povrchu Laurinskej ulice. (...)// Svätá Margita víťazí nad zlom/ LAMAČ/ V nedeľu 6. septembra boli v Lamači vysvätené nové symboly tejto mestskej časti – erb, pečať, vlajka, štandarda a koruhva. (...)// Živý koncert na Hlavnom námestí/ BRATISLAVA/ Na Hlavnom námestí bude v stredu 23. septembra o 16.30 záverečný koncert kampane Rock volieb '98. (...)* a pod.

Prvé „orientačné“ číslo *Bratislavských novín* prinieslo okrem iného aj svoj-skú reklamnú tematizáciu skutočností, ktorými som sa zaoberala v tomto príspevku – aj s proklamovaným vedomím diferencie medzi jednotlivými druhmi schránkovaných tlačovín: *Keď nás nájdete opäť vo svojej poštovej schránke, nezabudnite, že Bratislavské noviny si treba prečítať, a nie odhodiť ich s reklamnými letákmi medzi odpadky. Lebo tie pravé a najčítanejšie Bratislavské noviny vám vždy zvestujú, čo sa deje v meste.*

Na tomto mieste končím zhrnutím, že naša nová schránková realita prináša situácie, keď v množstve iných tlačovín prichádzajú za nami aj lokálne periodiká, „samy“, ako výzva bližšieho a širšieho, stále však vlastného životného priestoru komunikovať o spoločných veciach. Evidencia a interpretácia tohto faktu

z rozličných (aj mnou momentálne obídených) aspektov by mohla a mala prispievať aj k objasňovaniu problematiky jazyka súčasného mesta.

Literatúra

- FALŤANOVÁ, L.: Reklama ako zdroj poznatkov o obchode v Bratislave. *Slovenský národopis*, 45, 1997, s. 269 – 284.
- KOŘENSKÝ, J. – HOFFMANNOVÁ, J. – JAKLOVÁ, A. – MÜLLEROVÁ, O.: Komplexní analýza komunikačního procesu a textu. České Budějovice, PF 1979. 149 s.
- MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997, 598 s.
- NÁBĚLKOVÁ, M.: Slovtvorná potencialita a lexikálna norma. (Niekoľko pohľadov na adjektívnu lexiku). In: *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Sociolingvistica Slovaca 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1997, s. 252 – 267.
- NÁBĚLKOVÁ, M.: Internacionálne v novej adjektívnej lexike v slovenčine. In: *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti*. Ed. J. Bosák. Bratislava, Veda 1999, s. 100 – 115.
- PATRÁŠ, V.: O pragmatike súčasného (televízneho) reklamného textu. In: *VARIA II*. Ed. M. Nábělková, P. Odaloš. Bratislava – Banská Bystrica, SJS pri SAV – PF UMB 1993, s. 74 – 78.
- RUŠČÁK, F.: Epištolárny štýl slovenského jazyka. Autoreferát dizertácie na získanie vedeckej hodnosti kandidáta filologických vied. Bratislava 1983. 27 s.
- RUŠČÁK, F.: Kompozičné parametre epištolárnych textov. *Slovenská reč*, 53, 1988, s. 193 – 200.
- SHORT, D.: *Essays on Czech and Slovak Language and Literature*. London, School of Slavic and East European Studies, University of London 1996. 211 s.
- SUJOVÁ, Z.: Anonymy, vyhrážky, bitky. *Plus 7 dní*, 9, 1998, s. 8 – 10.
- ŠIMKOVÁ, M.: Syntakticko-pragmatická analýza korešpondencie Ivana Kadlečka. In: *Varia II*. Ed. M. Nábělková, P. Odaloš. Bratislava – Banská Bystrica, SJS pri SAV – PF UMB 1993, s. 103 – 116.

EPIŠTOLÁRNA KOMUNIKÁCIA AKO KULTIVOVANÝ VÝRAZ MYSLENIA, RYTMU ŽIVOTA A ÚROVNE JAZYKOVEJ TVORIVOSTI ČLOVEKA V MESTE

Monika Koncová

Hovorený a písaný jazyk sú dva paralelne fungujúce komunikačné systémy, pričom každý z nich je bezpochyby osobitným fenoménom vyhovujúcim komunikačným potrebám spoločenským i individuálnym.

V čase rozvoja mobilných telekomunikačných sietí (tzv. mobilnej komunikácie) a rozmachu konzumného spôsobu života v meste však písané komunikáty zjavne prechádzajú krízou a celkom zákonite, v zmysle snahy o dynamiku a rýchlosť prenosu informácií, stúpa podiel hovorenej komunikácie, vo veľkej miere práve prostredníctvom telefónnej siete. Dnešný moderný a stále viac zaneprázdnený človek považuje hovorené slovo, ktoré je z jeho pohľadu oveľa živšie a pružnejšie ako písané slovo, za účinný liek proti zbytočnému a zdĺhavému papierovaniu.

Komunikačným zdrojom vzájomnej výmeny informácií medzi dvoma alebo viacerými vzdialenými osobami však boli od nepamäti najrozličnejšie písomnosti – listy rôzneho druhu – epištolárne texty.

Epištolárna komunikácia, ako istý druh konverzácie v písanej podobe, umožňuje prenos informácií stvárnených do textovej formy, v prostredí určenom interakciou a proxemikou medzi expedientom a percipientom, charakterizovanými určitými komunikačnými vlastnosťami.

Tento druh komunikácie však postupne prechádza vývojovými zmenami určenými zákonitosťami moderného sveta, pričom výrazne smeruje k obmedzovaniu využívania klasickej pošty v prospech služieb počítačovej techniky, čo je najviditeľnejšie práve v prostredí mesta ako v centre rozmachu elektronických médií. Epištolárna komunikácia nápadne mení svoju podobu.

V súčasnosti vládne svetom systém hypertextovej komunikácie, používanej v najrozsiahlejšej a najslávnejšej diaľkovej medzinárodnej počítačovej sieti Internet. Ide o „World Wide Web“, známy pod skratkou „www“. Pôvodným cieľom tohto systému, tejto „celosvetovej pavučiny“, bolo docieľiť čo najlepší prenos vedeckých informácií prostredníctvom počítačov a podporiť spoluprácu

vedcov na rôznych výskumných pracoviskách. Klasickú poštu postupne vytláča tzv. elektronická pošta – electronic mail, resp. e-mail, ktorý umožňuje elektronický prenos (odosielanie a príjem) správ (zásielok) pomocou počítača, pričom každý užívateľ má na svojej adrese vyhradenú svoju poštovú priehradku, do ktorej mu elektronická pošta prichádza.

Služba elektronickej pošty má viacero výhod a spája možnosti klasickej pošty a telefonického styku. Medzi jej najväčšie prednosti patria: rýchlosť prenosu a nízka cenová náročnosť. Samotná elektronická pošta funguje na princípoch, ktoré umožňujú veľmi rýchlo a efektívne rozosielať rovnakú správu a rôzne obrazové prílohy aj veľmi veľkému okruhu príjemcov. Výhodou je aj to, že takúto správu stačí napísať na počítači iba raz a tá sa sama distribuuje, bez toho, aby musel odosielateľ vytvárať jej kópie.

Internet sa na Slovensku rozbieha podobným tempom, akým sa mu podarilo dobyť celý svet. V súčasnosti má podľa odhadov prístup na Internet viac ako sto miliónov ľudí a ich počet stále rastie. Služby „www“ sú pomôckou v komunikácii – umožňujú komunikačné pôsobenie pomocou hypertextových dokumentov, ktoré sú implementované v rôznych formátoch a postupne sa stávajú neoddeliteľnou súčasťou nášho života.

Istým svedectvom o jazykovej situácii, resp. o jazyku ako modeli skutočnosti vždy bezpochyby bola i bude súkromná korešpondencia, súkromné listy, v ktorých sa s ohľadom na istý komunikačný zámer komunikantov cieľavedome hodnotí, vyberá, kombinuje a usporadúva určitý inventár jazykových a mimojazykových prostriedkov, ktorý je k dispozícii (Mistrík, 1985). Takouto vzájomnou kombináciou textotvorného procesu selekcie a kompozície sa vytvára epištolárny štýl (Dunois, 1973; Ruščák, 1981). Ten sa vyznačuje istou sémantickou, estetickou a charakterizačnou (diferenciačnou) funkciou (Hausenblas, 1984) a zacieluje sa na dosiahnutie určitého komunikačného efektu. Pokiaľ sú jednotlivé komunikačné zložky kooperatívne a v zásade nekonfliktné, percepcia je relatívne úspešná, v prípade komunikačnej bariéry, t. j. rozporu medzi zámerom expedienta a pochopením percipienta, môže dôjsť k neadekvátnej interpretácii zmyslu daného epištolárneho textu, t. j. k diskrepantnej komunikácii. Súčasťou celkovej stratégie pri tvorbe listu by malo byť zachovávanie istej miery percepčnej náročnosti, ako aj prítomnosť určitého estetického náboja posilňujúceho psycholingvistickú stránku vzťahu medzi dvoma korešpondujúcimi osobami. Ten sa však pri epištolárnom spôsobe komunikácie prostredníctvom počítačov obmedzuje na minimálnu mieru (grafické elementy) alebo absentuje úplne. Nadviazanie kontaktovosti v osobnostných vzťahoch komunikantov by malo jedno-

značne viesť k bohatšiemu komunikačnému zásahu. Pre obchodnú korešpondenciu existuje nepísané pravidlo: jednoducho, stručne a jasne (Dunois, 1973), ktoré však čoraz výraznejšie preniká aj do súkromného listu, predovšetkým do toho tvoreného a odosielaného prostredníctvom počítača. Cena za jazykové úspory v takomto epištolárnom komunikačnom procese, pod zámienkou čo najdynamickejšieho dosiahnutia komunikačného cieľa, je však vysoká. V súlade s princípom ekonomickej komunikačného procesu sa postupne začína vytrácať to, čo po stáročia dávalo epištolárnemu útvaru osobitú hodnotu i tvár ako takú. Konštantné zložky epištolárneho štýlu, t. j. časovo miestne údaje, oslovenie, úvodná časť, pozdravné formuly a záverečná časť, resp. ešte aj post scriptum, tzv. epištolémy (Ruščák, 1981), ktoré boli pomerne dlho syntakticky ustálené, začínajú podliehať maximálnej skratkovitosti, heslovitosti až telegrafickosti a listy sa čoraz viac obmedzujú čisto na vecnú informatívnu rovinu, pričom estetická a tvorivo variabilná rovina niekdajšej lexikálno-štylistickej expresivity so snahou o pôsobenie na emocionálno-vôľovú stránku adresáta (Ruščák, 1981) sa postupne vytráca, predovšetkým súkromné epištolárne texty, ktoré sú priamym odrazom úrovne jazykovej tvorivosti človeka (odosielateľa), takto prichádzajú o svoju hodnotu.

Problematika epištolémy sa javí veľmi zaujímavou predovšetkým v súvislosti s istým sociolingvistickým kontextom jazykovej komunikácie. Keďže komunikácia nie je iba procesom odovzdávania a prijímania informácií prostredníctvom jazyka, ale aj procesom interakcie, t. j. vzájomného vplyvu odosielateľov a prijímateľov informácií, realizovaného zväčša v relatívne uzavretých skupinách (Švejcer – Nikoľskij, 1983), nevyhnutnou podmienkou efektívnej komunikácie je poznanie a ovládanie reálneho jazykového úzu hovoriacich, dynamiky jazykových prostriedkov (Bosák, 1988) v danom sociálnom prostredí a osvojenie si základných pravidiel jazykovej kultúry smerom k obohateniu komunikačnej kompetencie toho-ktorého jedinca (Mistrík, 1985).

Ešte donedávna bol epištolárny štýl v každodennom živote najrozšírenejšou formou písomného styku, súkromný list bežnej proveniencie bol prirodzeným prostriedkom dorozumievania a výmeny informácií. Dnes nielenže pravidelne písomne komunikuje oveľa menej ľudí, no klasická súkromná korešpondencia sa začína využívať len sporadicky (resp. obmedzuje sa na vianočné a veľkonočné pohľadnice) alebo sa zužuje len na okruh úradnej korešpondencie v rámci pracovných povinností. Podľa prieskumu uprednostňovania foriem komunikácie v meste respondenti všeobecne dávajú prednosť jednoznačne telefónu, potom elektronickej pošte a službe „www“ pred listom či živým kontaktom, resp. osobnou návštevou.

Súčasná úroveň epištolárnej komunikácie mestského človeka ako zrkadlový obraz odráža skutočnosť, a to so všetkým, čo nám stále dynamickejšie táto moderná spoločnosť prináša, ako i so všetkým tým, čo sme jej my sami ochotní obetovať. Presne v duchu myšlienky Ludwiga Wittgensteina, ktorý bol presvedčený o usporiadaní sveta, zrkadliacim sa v jazyku. Podľa neho „je štruktúra jazyka a sveta rovnaká, skutočnosť je zobrazená a modelovaná v jazyku, jazyk je modelom skutočnosti. Jazyk je médium, ktorého funkciou je spájať nás so skutočnosťou, je to nástroj, v ktorom sa zrkadlí svet našej skúsenosti. Jazyk je v podstate tajomným, zložitým a nesamozrejším fenoménom, ktorý slúži nielen na komunikáciu, ale v ktorom sa, ak sa dokážeme dobre pozerať, zrkadlí dokonca aj niečo, čo je za jazykom.“

Literatúra

BOSÁK, J.: Skúmanie jazyka ako sociálno-komunikačného systému. In.: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Zost. J. Bosák. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta štúra SAV 1990, s. 75 – 84.

BOSÁK, J.: Teória spisovného jazyka v aktuálnom slovanskom kontexte. Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Konferenčné materiály. Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV a Matica slovenská, Budmerice 27. – 29. októbra 1994.

DUNOIS, A.: *Le Secrétaire Universel (Guide pratique de la correspondance)*. Paris, Garnier Freres 1973.

FINDRA, J.: Štyléma a text. In: Štylistické otázky textu. Zborník materiálov. Prešov, Pedagogická fakulta UPJŠ 1984, s. 14 – 24.

GRAND, O. – MIKLES, C.: *La correspondance personnelle, administrative et commerciale*. Paris, Clé international 1991.

HAUSENBLAS, K.: Text, komunikáty a jejích komplexy (zamyšlení pojmoslovné). In.: Slovo a slovesnost, 45, 1984, s. 1–7.

KŘÍŽ, J.: *Velký frekvenční slovník počítačů*. Ostrava, Montanex 1995, 510 s.

KYNDL, J. – KYNDLOVÁ, H.: *Vieme správne korešpondovať?* Bratislava, Alfa 1990, 152 s.

MISTRÍK, J.: *Štylistika*. Bratislava, SPN 1985, 584 s.

RUŠČÁK, F.: Kompozičné parametre epištolárnych textov. *Slovenská reč*, 53, 1988, s. 193 – 200.

RUŠČÁK, F.: Pokus o vymedzenie epištolárneho štýlu. *Slovenská reč*, 46, 1981, s. 360 – 367.

RUŠČÁK, F.: Súhlasne i polemicky o epištolárnom štýle. *Slavistika XX*. Zborník Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach, Bratislava, SPN 1986, s. 161 – 175.

RUŠČÁK, F.: Teoretické východiská epištolárneho štýlu. In: *Štylistické otázky textu*. Zborník materiálov. Prešov, Pedagogická fakulta UPJŠ 1984, s. 135 – 159.

SKÁCEL, J. – ŠVARNÝ, O. – ZIMA, P.: *Rok 2000 – jazyk jako most i propast*. Praha, Mladá fronta 1982, 248 s.

SLANČOVÁ, D.: Praktická štylistika. Prešov, Filozofická fakulta UPJŠ 1994.

Sociolinguistica Slovaca 1 – Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava, Veda 1995, 240 s.

Sociolinguistica Slovaca 3 – Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Zost. S. Ondrejovič, Bratislava, Veda 1997, 352 s.

Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie. 2 zv. Komunikáty z 2. medzinárodnej vedeckej konferencie konanej v Banskej Bystrici 6. – 8. 9. 1994. Zost. V. Patráš. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1996.

VALEKOVÁ, E.: Jazykovo-štylistické prostriedky súkromnej korešpondencie Laca Novomeškého. Slovenská reč, 53, 1988, s. 201 – 211.

MLUVA LOKÁLNÍCH RÁDIÍ

Milada Hirschová

1. Proč je mluva lokálních rozhlasových stanic součástí jazyka města

Stalo se v posledních letech zvykem, že obchody, restaurace, kadeřnictví, resp. téměř veškerá místa nabízející služby se neobejdou bez hudební kulisy. Provozovny usilující o určitý specifický ráz (zejména se to týká restaurací, čajoven a kadeřnictví) se snaží užívat nahrávky souvisejícího zaměření, tedy např. rock, techno nebo etnickou hudbu. (Zde by se možná nabízel námět pro sociologicky orientovaný výzkum faktorů, které určují „profilaci“ takových provozoven, ať už z hlediska jejich majitelů, nebo z hlediska návštěvníků.) Většinou se však setkáváme pouze s rozhlasovým vysíláním. Vzhledem k tomu, že v podobných provozovnách je zájem hlavně právě o hudbu, ve funkci zvukové kulisy se objevují především komerční rozhlasové stanice s regionálním dosahem. Nicméně ani v nich se vysílání bez mluveného slova zcela neobejde a lidé, kteří jejich programy více či méně pozorně sledují, na ně reagují, ať už pasivně (zapamatováním), nebo aktivně (odezvou v interaktivních pořadech, citacemi v běžné konverzaci), protože se týkají jejich bezprostředního okolí, objevují se v nich místní názvy a místní realie, je zde tedy okamžitá zpětná vazba. Samostatnou kapitolu v úloze takovýchto radiostanic pak představují interaktivní pořady, které by jakožto specifický typ dialogu rovněž zasloužily samostatný výzkum. Je pochopitelné, že do nich telefonují především lidé z města a okolních vesnic, jejich přímé vstupy jsou součástí vysílání, a ovlivňují jak další posluchače, tak i vlastní projevy moderátorů.¹ Zpětná vazba je zde tedy hned vícenásobná. Regionální rádia se stala pevnou součástí každodenního městského života, neboť jsou součástí sebezprezentace města a regionu vůči zbytku státního teritoria.

¹ konfrontaci projevů těchto dvou skupin osob účastnících se jazykové situace „interaktivní rozhlasový pořad“ se souběžně projevují dvě základní tendence. Vůči posluchačům je řečový projev moderátora chápán do jisté míry jako zástupce prestižního (neboť veřejně prezentovaného) útvaru národního jazyka, hodný následování (volající často opakují obraty odposlouchané z rádia). Je však nepřípustné, aby tato pozice byla moderátorem otevřeně zastávána – moderátor v žádném případě nemůže posluchače „opravovat“, naopak se jim v telefonických rozhovorech zpravidla snaží řečově přiblížit tím, že rovněž užívá nestandardních prvků. Jediným možným typem korekce výrazně nespisovného nebo neobratného posluchačského projevu je parafráze s použitím standardních jazykových prostředků, formulovaná zpravidla „to myslíš, jako že ... ?“

Mohli bychom říci, že regionální rádia se výrazně podílejí na vytváření a udržování „jazykového prostředí“. Mluva regionálních rádií tudíž nepochybně je součástí městské mluvy.

1. 1. Změny ve vysílání rozhlasových stanic po změně režimu

Jen pro přesnost zde dodáváme, že lokálními rádii míníme rozhlasové stanice s regionálním dosahem, tedy ne celoplošné. V úvahu připadají i regionální studia Českého rozhlasu, avšak naše pozorování platí zejména pro soukromé komerční stanice, protože pokud jde o rozhlas jako o komunikační médium, nejvýraznější změnou v nových společenských podmínkách byl právě vznik soukromého rozhlasového vysílání. Tyto nové stanice se rychle zařadily mezi vysoce sledované, i když jen málokteré z nich lze označit za programově originální (resp. snad právě proto). Působil zde zřejmě také tentýž faktor, který obecně určuje oblibu regionálně zaměřeného vysílání televize a regionálního tisku: Reflexe známých skutečností v médiích vnímátele umožňuje znovuprožívání událostí nebo znovuuvědomování si jistých informací jakoby na vyšší úrovni a tím zvyšuje a zvýrazňuje možnost identifikace se sledovaným pořadem. Sám fakt, že dochází ke zveřejnění událostí a informací v masovém médiu (módním slovem řečeno, k jejich medializaci), je pro mnohé vnímátele prestižní, a k tomu se připojuje lokální patriotismus.

Náš příspěvek se opírá především o materiál získaný z vysílání stanic v olomouckém regionu, a to Rádía Haná (Olomouc), Rádía Rubi (Uničov) a Rádía Pohoda (Olomouc). Rádio Haná a Rádio Pohoda jsou zaměřeny spíše na širší okruh posluchačů, Rádio Rubi se orientuje na mladší věkové skupiny. Jako srovnání byl částečně použit materiál z vysílání lokálních rozhlasových stanic ve Zlíně (Rádio Zlín) a v Uherském Hradišti (Rádio Publikum).²

Tyto a podobné stanice s omezeným dosahem žijí samozřejmě především z reklamy, a to v nezanedbatelné míře z reklamy zaměřené právě na příslušný region – inzerují zde místní firmy, dělá se propagace nejrůznějším kulturním a sportovním akcím. Dále zčásti fungují jako jistý informační servis místních úřadů, uvádějí lokální zprávy, inzerují nabídku pracovních příležitostí v místních firmách, informují o dopravní situaci apod.

² Citáty z vysílání Rádía Zlín a Rádía Publikum jsou převzaty z diplomové práce Kateřiny Zouharové Jazyk reklamy – rozhlas, obhájené na FF UP Olomouc v r. 1997.

2. Projevy komercializace v rozhlasovém vysílání

Jestliže je rozhlasová stanice závislá na příjmu z reklam, musí se postarat o co nejvyšší sledovanost svých programů. Nebudu se zabývat celkovou charakteristikou komerčního vysílání, pokusím se jen stanovit, jak se tento aspekt projevuje v jeho mluvené složce. Na rozdíl od veřejnoprávního rozhlasu, který se u většiny programů orientuje na posluchače co nejméně diferencovaného (s jistou nadsázkou lze říci, že hovoří k lidem středního věku se středním vzděláním – v nejširším možném smyslu), regionální stanice se zaměřují zejména na posluchače mladší, i když jen v některých pořadech jde o zaměření výlučné. Jak už upozornila O. Müllerová (1996, s. 206), dominující charakteristikou mluveného slova je zde neformálnost, projevující se v nejrůznějších kombinacích spisovného a nespisovného vyjadřování, ve snaze permanentně žertovat, v usilování o vtipnost za každou cenu. Často tedy jde o neformálnost předstíranou, ba téměř povinnou, která se tak vlastně stává jakýmsi novým standardem. Moderátor nesmí odrazovat posluchače přílišnou vážostí, což se týká zejména intonace a zabarvení hlasu. Na druhé straně zůstává spisovná norma jakousi středovou osou, a to platí obecně. Zatímco však ve veřejnoprávním rozhlase se objevují odchylky takřkajíc v obou směrech, jak dolů, směrem k běžně mluvenému jazyku až k nespisovnosti, tak i (řidčeji ovšem) nahoru, k prvkům knižním a archaickým. V lokálních rádiích se odchylky „nahoru“ objevují výjimečně. Pokud se vyskytnou, jde buďto o zdůrazněný citát nebo o parodii, zato sestupy do nižších pater jazykového úzu nejsou vzácností, a to ve výslovnosti, slovní zásobě i repertoáru tvarů. Domnívám se, že jde o snahu přiblížit se předpokládanému úzu posluchačů. Samostatnou kapitolou je syntax mluvených vstupů. Buďto se vyskytují zcela krátké, téměř heslovité výpovědi, analogické novinovým titulům, nebo se naopak objevuje volné přiřazování výpovědí, navazování bez explicitního vyjádření obsahového vztahu, jaké známe z nepřipravených mluvených projevů. Promluvy moderátorů mají zesílené důrazy a jejich intonace se blíží téměř stereotypu, který by se dal srovnat s vyvolavačskými (cirkusovými) projevy (srov. Müllerová, 1996, s. 206). Vždy převládá snaha hovořit způsobem živým, optimistickým, aktivně a dynamicky působícím, snaha neustále oslovovat posluchače. Moderátoři i posluchači se představují zásadně křestními jmény a užívají je také v oslovení. Komerční stanice tedy posluchačům do značné míry nadbíhají.

3. Mluvené projevy v regionálním vysílání lze rozdělit do následujících skupin: a) zprávy, b) informační servis, c) mluvené vstupy (spojovací slovo)

v hudebních pořadech, d) interaktivní pořady, e) reklama (s výjimkou zpráv profilná do všech uvedených skupin).

Těžko je zde hovořit o žánrových útvarech ve smyslu žurnalistického stylu. Sevřenější, definovatelnou podobu a formu mají pouze zprávy. Informační servis se blíží předčítání inzerátů nebo jej tvoří živé telefonáty nabízející pracovní místa, interaktivní pořady kombinují spojovací text mezi hudebními čísly a telefonní rozhovory s posluchači. Reklamu jen málokdy tvoří útvary čistě mluvené, zpravidla se mluvené slovo podbarvuje a doplňuje hudbou, případně ilustračními zvukovými efekty, nebo jde o zpívaný text.

Pokud jde o uplatňování jednotlivých útvarů národních jazyka v těchto mluvených projevech, ve zprávách a informacích jednoznačně převládá spisovný jazyk. (Rádio Haná přebírá pětiminutové zpravodajské relace ze servisu BBC, jde tedy o pořady, které jsou na velmi dobré úrovni jazykové i obsahové.) Volnější vyjadřování se objevuje v informačním servisu, zejména tehdy, když do něj vstupují svými telefonáty posluchači, avšak i tam, kde se informuje o možnostech využití volného času, o koncertech populárních interpretů apod. Zde se již občas vyskytují výrazy z běžně mluveného jazyka i ze slangu, a to jak na lexikální, tak na frazeologické rovině (*přijďte si protáhnout tělo, potřebuje přiživit vĕhlas, dostal kapelu do první ligy, buďte v pohodě, Stouni, Depešáci, fotbálek*). Poměrně častý je výskyt módního lexika – *pokud nejste workaholici, tak už jistě relaxujete, potřebuje se zviditelnit, buďte v pohodě*.

Specifický útvar představuje spojovací slovo mezi hudebními čísly. Má samozřejmě především informační funkci – sdělit název skladby, resp. písně a jméno interpreta nebo skupiny, dále se zpravidla uvádí ještě stručná informace buď o době vzniku písně nebo o její úspěšnosti, případně tzv. zajímavost o interpretovi. Vzhledem k tomu, že velká část hrané produkce pochází z anglicky mluvících zemí, je pro moderátory alespoň základní znalost angličtiny nutností. Vyslovují tu lépe, tu hůře, vyslovených chyb se sice často nedopouštějí, ale k dokonalosti mají někdy daleko (*mjúzik pavr*). Výjimečně se objeví i skutečně bizarnosti (*Barbora Strajsandová*). Zde se nabízí úvaha, zda i tato téměř dokonalá výslovnost není (možná neuvědomělou) součástí strategie přibližování se k posluchačům – v široké veřejnosti je totiž tolerance k nedokonalé výslovnosti cizích jmen a slov poměrně vysoká, naopak u dokonalé výslovnosti není vyloučeno, že by mohla být chápána jako jistá forma vychloubání, vyvyšování se nad posluchače. Téměř normou v těchto mluvených pasážích se stalo uvádění cizích ženských příjmení bez přípony *-ová*. *Céline Dion* je vždy *Dion* (i když někdy její křestní jméno zazní jako „célin“), stejně tak *Alanis Morisset*, *Mariah Carey*

apod. V této souvislosti stojí za zmínku, že cizí ženská příjmení v jiných součástech programu, např. se sportovních zprávách, se naopak přechylují.

Podtypem spojovacího slova je uvádění nejrůznějších hitparád. Moderátoři jsou zásobováni informačními materiály od nahrávacích a distribučních firem, záleží však na jejich výběru, co z nich použijí. Většinou jde o informace zdůrazňující úspěšnost a originalitu interpretů, resp. informace o jejich osobním životě na úrovni tabloidů. Struktura mluveného slova je vázána na zdůrazňování pořadí uváděných skladeb, vždy se sděluje, která skladba a na jaké pozici žebříčku odezněla a která je další v pořadí. Existuje poměrně omezený repertoár stabilizovaných obrátů: *tak to byl/byla X.Y. s (název písně) na xtém místě/ na xté příčce našeho žebříčku / naši hitparády, a teď už tady máme ..., a teď rychle k místu/ příčce, a před námi je ...*, pokud některá píseň stoupne v pořadí, opakovaně slyšíme, že *X.Y. si polepšil*, v opačném případě *klesl, pohoršil si*, případně *propadl se*, úspěšná novinka je zpravidla *žhavá*, případně *nejžhavější* a má obvykle *raketový start*, poslední vydané album jakéhokoli interpreta je nejčastěji *aktuální čeděčko*, píseň, která je v tuto chvíli oblíbená, je *aktuální hit*, (nabízí se otázka, zda jde o mechanické přejetí německého *aktuell*), kterýkoli déle působící interpret je *legenda světového rocku / pop music*, kapela, která je delší dobu v oblibě, je označována jako *kultovní*. Nechybí však ani výpůjčky ze slangu sportovního – *(za)bodovat, medailová pozice, bramborová medaile*, snaha o oživení jinak dosti stereotypních promluv a o vyjadřování diferencovanější, srov. např. *od minulého týdne si vyšlápl na třináctou pozici, na naší cestě k vrcholu teď potkáváme ...*, apod.

V hitparádách a při uvádění mluvených pořadů se zvyšuje podíl nestandardních prvků. Kromě tvarových prostředků z obecné češtiny je to zejména mládežnický slang, slangové podoby hudebního názvosloví a také výrazé přejaté z angličtiny – *basák, singl, tahají singly z čeděčka, megahit, technomaniak, prezentovat, frontman, frontmanka, ten správnej drajv, hitmejkr, playlist, píseň se hned dostala do érpleje*.

V našich podmínkách poměrně novým typem programu jsou interaktivní pořady. Již dříve samozřejmě existovaly rozhlasové diskuse, do kterých mohli posluchači telefonovat a vyjadřovat své názory. V komerčních rádiích však o seriózní diskuse nejde, objevují se zde především programy zábavného charakteru – soutěže pro posluchače a hraní hudby na přání, případně seznamovací pořady. Zejména v těchto programech, v nichž se v needitované podobě objevují jazykové projevy posluchačů, se do vysílání dostává běžně mluvený jazyk, resp. jeho místní varianta. V případě regionu, jímž se zabýváme, jde o směs běžně mluvené

češtiny, hanáckého interdialektu a mládežnického slangu: *no, zme, no tak to bue, znajou, sedijou, moc díky, super/supr, elita, kámoška, gympl, neco takovyho, zětra, věčíně roantických duší se jako vybavi Sever proti Jihu, žějo*. Je obvyklé, že moderátor alespoň částečně vede rozhovor s využitím podobných prostředků, srov. např. úryvek *Tož a co teďka děláš, Radko? – Já skládám puclé. – A je to velky puclé?*

3.1. Jak jsem už uvedla, reklama prolíná téměř všechny programové složky. Reklamní texty v regionálních rádiích lze rozdělit do tří skupin: a/ reklamy vysílané celostátně, b/ reklamy propagující samu rozhlasovou stanici, c/ reklamy místních firem. Ve skupině a/ se užívá téměř výhradně spisovného jazyka. Pokud však jde o součást hudebního pořadu, kombinuje se obecná čeština a mládežnický slang: *Tady je hitparáda Křupíno! Přidej se k rachotu, ať máš plnou pusku, plný uši*. Příznačné je, že s rockovou hudbou se nekombinuje dialekt – zjevně jde o prvky nekompatibilní jak stylově, tak pokud jde o předpokládané posluchače. (V povědomí posluchačů se s rockovou hudbou spojují atributy jako internacionálnost, světovost, cizojazyčnost, které jsou s výraznou domáckostí dialektu v rozporu.) Reklamy propagující samu rozhlasovou stanici jsou jak spisovné, tak v dialektu. (*Čekáte návštěvu z Kuby? Pusťte jí rádio Rubi! Chceš kafe, Vávro? – Neotravuj, Maryšo, poslouchám rádio Haná!*) Slogan *Poslouchám rádio Haná* je hlavním propagačním heslem této stanice a vyskytuje se nejen ve vysílání, ale je ve městě přítomen i vizuálně, v podobě samolepek, letáček apod. Ještě výraznější je využití dialektu v reklamách místních firem. Často jde o hrané dialogy mezi místními mluvčími, dialektové prvky jsou tudíž přirozené – *holt, ty se majó, fšecko je na jednym místě, mosim zajet k benzince*. (Ještě výraznější bylo využití dialektu ve vysílání ze Zlína a Uherského Hradiště – *boha, to mosim vidět, to sa mně l'úbí, a toš, co nabízáte?*)

4. V těchto případech se nabízí otázka, zda jde o využití, nebo o zneužití dialektu. Lokální dialekt ovlivňuje jazykovou podobu rozhlasového vysílání, to zase má vliv na vyjadřování posluchačů. Je přirozené, že se rádia snaží vycházet posluchačům vstříc, avšak můžeme se ptát, kde je hranice mezi vstřícností a podbízením se pokleslé normě. Uplatňování prvků lokálního dialektu může být chápáno jako projev místní specifičnosti a patriotismu, resp. jako jeden ze způsobů, jak své město zviditelnit. Nářečí je posluchačům do jisté míry prezentováno jako ozvláštňující, komunální pospolitost upevňující, a tedy vlastně prestižní fenomén. Užívání dialektu v tomto typu rozhlasového vysílání je odlišné od jeho využití v uměleckých textech nebo v citátových výpovědích. Vzniká nebo je uměle vytvářena situace, kdy útvar národního jazyka, který již dlouhou dobu prestižní

nebyl, se nově uplatňuje jako regulérní nástroj komunikace, a to ve veřejných projevech. Obnovuje se emocionálně-estetické vnímání dialektu, nářečí se nově stává přijatelným a dokonce žádoucím atributem stvrzujícím svébytnost města / rádia / komerčního prostoru (srv. také Dršatová – Louženská, 1996, s. 111). Na otázku, zda jde o živý vývojový proces v českém jazyce odrážející sociální vývoj (posilování regionální pospolitosti), nebo pouze o dočasný, uměle vyvolaný jev podněcený komerčními zájmy, však odpoví teprve budoucnost.

Literatura

- BARTOŠEK, J.: Jazyk žurnalistiky. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha 1997, s. 42 – 67.
- DANEŠ, F.: Situace a celkový stav dnešní češtiny. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha 1977, s. 12 – 24.
- DRŠATOVÁ, J. – LOUŽENSKÁ, A.: Prožívání češtiny v reakci na „princip sdílené rozdílnosti v Evropě“. In: Spisovnost a nespisovnost dnes. Brno 1996, s. 110 – 112.
- HIRSCHOVÁ, M.: Interpersonální komunikace ve stabilizovaných malých skupinách. Slovo a slovesnost, 52, 1991, s. 89 – 103.
- MÜLLEROVÁ, O.: Nespisovnost v rozhlasovém vysílání. In: Spisovnost a nespisovnost dnes. Brno 1996, s. 204 – 207.

REFLEXE JAZYKA OBYVATEL MĚSTA BLANSKA V NÁZORECH V MÍSTNÍM TIS- KU

Ivana Kolářová

Místní tisk (deníky, týdeníky, čtrnáctideníky) přináší kromě zpravodajství a reportáží, rozhovorů s osobnostmi, inzerce různého druhu také příspěvky, které odrážejí názory obyvatel samotného města, v němž noviny vycházejí, popř. obyvatel z „přidružených“ oblastí. Patří k nim zejména dopisy, krátká zamyšlení, krátké či delší zprávy, popř. i písemné odpovědi na anketní otázky. Na základě tvrzení redakce předpokládáme, že tyto materiály jsou zveřejňovány v autentické podobě. Z toho by také vyplývalo, že je možné sledovat, jak se v nich odráží způsob vyjadřování obyvatel příslušného města (v našem případě města Blanska), ovšem vyjadřování písemného. Ne všechny jsou výsledkem předchozí přípravy. Stylizace některých z nich prozrazuje, že jde o jazykového ztvárnění okamžitého nápadu, někdy se v těchto textech odrážejí výraznější emoce, které prozrazují určitou míru spontánnosti, pokud lze u psaných textů o spontánnosti hovořit. Některé z dopisů čtenářů mohli vzniknout na základě okamžitého rozhodnutí, jako produkt tzv. „psané mluvenosti“ (srov. Hoffmannová, 1996, s. 77; Čechová – Chloupek – Krčmová – Minářová, 1997, s. 135). Když jsem procházela dopisy čtenářů v blanenském tisku r. 1997 a 1998 (týdeník *Týden u nás*; čtrnáctideník *Monitor* a od listopadu 1997 čtrnáctideník *Tvář*), ukázalo se, že určité rysy jsou typické pro všechny dopisy a písemně vyjádřené názory čtenářů. Některé dopisy nesly i rysy úřední korespondence (pasivum, přechodníky). Je zřejmé, že se uplatňuje představa jisté „šablony“ i tlak konvence pro vyjadřování se pro potřeby tisku, a to i u pisatelů v této oblasti „neškolených“. Působí zde zřejmě i vědomí, že dopis může být otištěn. Téměř všechny jsou realizovány jazykem spisovným, prostředky hovorové jsou poměrně řídké, ovšem ojediněle nejsou výrazy expresivní, není však jasné, zda jde o projev spontánnosti nebo o jejich promyšlené užití. Za individuální rys by bylo možné považovat užití poetismů, frazeologismů (přirovnání), obrazných vyjádření (metafor). Nekonvenční výrazy vyjadřující osobní zaujetí mají různý charakter, objevují se pouze v některých dopisů. V různé míře se v nich vyskytují explicitní prvky kontaktové

(přímé oslovení redakčních pracovníků, popř. předpokládaných čtenářů), které však v dopisech adresovaných tisku a tím vlastně určených i čtenářům zřejmě nepovažujeme za zvláštní jev. Můžeme se pokusit usoudit, do jaké míry se v dopisech čtenářů na pozadí ustálených a konvencionalizovaných jazykových prostředků v textu projevuje individualita jejich autorů.

Důležité místo zaujímají prostředky hodnotící. Pisatelé často signalizují svoje postoje pomocí běžně užívaných predikátorů (srov. Grepl – Karlík, 1998). Většinou jsou vyjádřeny v osobní formě (slovesy tvaru 1. osoby, osobní nebo přivlastňovací zájmeno 1. osoby). Mluvíci dává najevo, že jde o jeho vlastní osobní názor, srov.:

(1) *Podle mého názoru* není ovšem toto kritérium zcela objektivní. (Tvář, roč. II / 1998, č. 4, s. 3)

(2) *Můj názor je*, že alkohol se má konzumovat v restauracích, a ne na ulici. (Monitor 4 / 1998, č. 11, s. 4)

(3) *Mám-li na tuto otázku odpovědět upřímně*, tak *moc spokojen nejsem*. (Tvář, roč. II / 1998, č. 5, s. 8)

Důraz na vlastní osobu, popř. tzv. komentující věta závislá *mám-li na tuto otázku odpovědět upřímně* v (3) mohou být „pojistkou“ autora proti případné výtce, že hovoří o problému, kterému zcela nerozumí, popř. že tyto názory neoprávněně přisuzuje jiným (srov. Hrbáček 1994, s. 59; Karlík 1995, s. 78). V jiných textech je explicitně vyjádřen osobní vztah autora k něčemu:

(4) Také já *mám* k blanenskému zámku svůj *osobitý až nostalgický vztah* (Tvář, roč. II / 1998, č. 1, s. 3);

Hodnotící postoje mohou být zvýrazněny i emocionálně zabarvenými výrazy (*radost, mrzít*), někdy spojenými s prostředkem intenzifikačním (*trojnásobnou, moc...*). V (6) se emocionální vyjádření *moc mě mrzí* spojuje s konvenční omlouvou:

(5) Přiznám se, že jsem z vyslechnutého rozhovoru *měla* hned *trojnásobnou radost...* (Týden u nás, roč. 8 / 1998, č. 20, s. 3)

(6) *Moc mě mrzí*, co se stalo, a ještě jednou se postiženým návštěvníkům jménem celého kina *omlouvám*. (Monitor, roč. 4 / 1998, č. 5, s. 4)

V jiných dopisech jsou vyjádřeny předpoklady, informovanost, očekávání, popř. vztah očekávání a skutečnosti:

(7) *Předpokládal jsem* totiž, dnes však *vím*, že *bohužel* mylně, že takovou odpovědnou funkci bude vykonávat někdo, kdo je architekt. (Monitor, roč. 4 / 1998, č. 8, s. 3)

(8) *Mě osobně překvapilo*, že druhou nejvíce kritizovanou oblastí je nedostatek kultury a sportovního vyžití. (Monitor, roč. 4 / 1998, č. 5, s. 6)

(9) *Nevím jak* na jiných soukromých školách, ale u nás ... (Tvář, roč. II / 1998, č. 4, s. 3)

Méně časté je vyjádření postoje gramatickou formou neosobní:

(10) *Faktem však je*, že pozitivní hodnocení čehokoliv, o chvále ani nemluvě, se v českém tisku hledá velmi obtížně. (Tvář, roč. II / 1998, č. 10, s. 5)

(11) Zlobné osobní výlevy pana P. totiž *nestojí za to* komentovat. (Monitor 4 / 1998, č. 8, s. 3)

(12) *Udělal chybu*, ale mýliti se je lidské a *rozhodně* to nebylo úmyslně. (Monitor, roč. 4 / 1998, č. 5, s. 4)

Jak explicitní signalizace, že jde o osobní názor (*můj názor je, že...; podle mého názoru*), zmíněnou komentující závislou větou, tak např. výrazy omluvy, překvapení apod. lze považovat za projevy tlaku konvencí typických pro psané projevy, stejně jako zdůraznění subjektivity postoje. Někdy autoři dopisů komentují svůj psychický stav:

(13) Já osobně *jsm byl* po události téměř *šokován* novináři. (Tvář, roč. II / 1998, č. 4, s. 3)

(14) Také *mě zarazilo*, že někteří učitelé základních škol dávali k dobru „zaručené“ zprávy. (Tvář, roč. II / 1998, č. 4, s. 3)

Výrazy *šokován, zarazilo mě* se z hlediska stylové charakteristiky pohybují na hranici spisovnosti a hovorovosti, stejně jako substantiva a adjektiva v následujících ukázkách. V (15) až (21) se v jejich užití projevuje tlak konvencí typických pro administrativní písemnosti:

(15) Je to *mladý, perspektivní a snaživý* člověk a je s ním dobrá spolupráce. (Týden u nás,

roč. 8 / 1998, č. 29, s. 1)

(16) ...kde v *pěkném, čistém* prostředí s *dobrou stravou* strávili naši spoluobčané *pěkný týden* (Týden u nás, roč. 8 / 1998, č. 29, s. 2)

(17) Jak se ukázalo, byl zvolený způsob výuky *velmi přínosný* nejen pro žáky, ale i dospělí poznali postoje *žáků...* (Týden u nás, roč. 8 / 1998, č. 21, s. 10)

(18) toto naše *nejvýznamnější* hudební těleso... (Týden u nás, roč. 8 / 1998, č. 24, s. 3)

(19) *Důstojné* loučení se školou prožili žáci 9. A ze ZŠ na Dvorské ulici v Blansku (Týden u nás roč. 8 / 1998, č. 28, s. 10)

(20) *Rozjařené* dětské publikum výkon „country-taneční skupiny“ Zvláštní školy přijalo s *uznalým potleskem*, že tito mohli být se svým výkonem sami spokojeni. (Tvář, roč. II / 1998, č. 11, s. 8)

(21) Výstava, která potrvá..., zaujme nejen *dětským spontánním pojetím a výrazem, talentem a zvládnutím výtvarných technik*. Děti *přesvědčivě prokázaly svůj vztah k okolí a přírodě*. (Týden u nás roč. 8 / 1998, č. 20, s. 3)

Za „vybočení“ z konvencí „psanosti“, „úřednosti“ lze považovat v (20) výraz *rozjařené*. Jinak by bylo možné říct, že úryvky z dopisů postrádají projev osobního zaujetí (pokud za jeho odraz nepovažujeme tvary adjektiv *pěkné, čistá, dobrý, nejvýznamnější, velmi přínosný*). Tlak norem pro oficiální dopisy prozrazují např. výrazy *mladý, perspektivní, snaživý, strava, důstojné, uznalý potlesk* apod.

V následujících případech (22) – (24) se na rozdíl od (15) – (21) projevuje osobní zaujetí výrazně, a to v užití citově zabarvených adjektiv (*krásný, lákavější*), popř. i substantiv (*rozhořčení, smetiště, hlupák*) a sloves (*napáchala, chlubí, chátrá*, popř. frazeologické spojení *zeje prázdnotou*). V (30) je osobní postoj vyjádřen pomocí výrazu typického spíše pro styl umělecký (srov. *nelahodí oku*):

(22) *S maximálním rozhořčením* a s pocitem nespravedlnosti ... jsme radnici opustili. (Tvář, roč. II / 1998, s. 3)

(23) Byl to jistě *krásný úsek nelehkého života*, za nějž jsem pověřena poděkovat všem... (Týden u nás roč. 8 / 1998, č. 29, s. 2)

(24) Dnes je příroda a okolí *pro mne stále lákavější* než v Břeclavi... (Tvář II / 1998, č. 2, s. 7)

(25) Voda *napáchala značné škody* ve sklepních prostorách. (Týden u nás roč. 8 / 1998, č. 20, s. 1)

(26) *Sídlíště, nebo smetiště?* (Monitor 4 / 1998, č. 3, s. 6)

(27) *Hlupáka*, který vyřkl název „Korea“, hledali všichni, povolání i nepovolání... (Monitor 4 / 1998, č. 2, s. 4)

(28) Boskovice se právem *chlubí* svou bohatou hudební tradicí

(29) ...zdejší arboretum je uzavřené a *chátrá...*, bývalá pekárna *zeje prázdnotou...* (Týden u nás, roč. 8, 1998, č. 29, s. 1)

(30) Zvláště nyní, kdy se blíží jaro, je na chodnicích množství písku a prachu po zimních posypech, které *nelahodí oku*, ale i víří vítr. (Monitor 4 / 1998, č. 4, s. 3)

Výrazná emocionalita je zřejmá v pasážích vyjadřujících poděkování pisatele dopisu. Opět je zde patrná široká vyjadřovací škála – od naprosto konvenčního vyjádření v (31), (32), (33) přes zvýraznění osobní zaujatosti pomocí intenzifikačního výrazu *mnohokrát* v (34), až po téměř familiární vyjádření *dík všem za pomoc* v (35). I v těchto případech se tedy projevuje jistá uniformita ve způsobu vyjadřování:

(31) *Děkuji touto cestou všem, kteří se zúčastnili oslavy mých narozenin* (Monitor 4 / 1998, č. 12, s. 2)

(32) *Chtěla bych poděkovat* všem učitelům zúčastněných škol, kteří pomohli při organizaci soutěže, věnovali svůj čas a energii na její uspořádání, děkuji všem za poskytnutí dárků pro odměněné třídy...(Týden u nás roč. 8 / 1998, č. 29, s. 3)

(33) *Závěrem bychom chtěli poděkovat* všem sponzorům... (Týden u nás roč. 8 / 1998, č. 27, s. 10)

(34) *Mnohokrát děkuji touto cestou* všem lékařům nemocnice Blansko z oddělení interny A ... (Monitor 4 / 1998, č. 14, s. 4)

(35) *Dík všem za pomoc...* (Týden u nás roč. 8 / 1998, č. 27, s. 2)

Setkáme se i s projevy postojů a názorů pomocí rčení, metafor, přirovnání. To však již můžeme považovat za snahu o originalitu, ačkoliv jsou použity vyjadřovací způsoby všeobecně známé. Obrazná vyjádření mají hodnotící funkci a současně vyjadřují opět postoj autora:

(36) *Bylo by chybou, kdybychom „usnuli na vavřínech“* (Týden u nás roč. 8 / 1998, č. 25, s. 10)

(37) *Politická scéna se znovu nažhavuje...* (Tvář II / 1998, č. 10, s. 12)

(38) *Návštěvníku či samotného obyvatele města všechny tyto aktivity bijí přímo do očí...* (Tvář II / 1998, č. 2, s. 7)

Za metaforické by bylo možné považovat vyjádření v (39), (40), v (41) je parafrázováno známé přísloví. Ve všech třech příkladech je patrná výrazná ironie, snaha vyjádřit se neotřele. Nejvýraznější ironie, až posměch vyznívá z (42):

(39) *Každý poslanec je prý akrobat na laně, který udržuje rovnováhu tím, že mluví opak toho, co si myslí a co chtějí lidé kolem něho slyšet* (Týden u nás, roč. 8 / 1998, č. 20, s. 3)

(40) *A tak si přejme, abychom odhalovali ty, kteří otvírají stále stejné šuplíky s vyčpělým obsahem, a abychom je svým hlasováním řádně klepli přes prsty.* (Tvář II / 1998, č. 10, s. 12)

(41) *Víc si bohužel přát nelze, protože ať se nám to líbí nebo ne, kupujeme zajíce v pytli. A teprve po volbách zjistíme, zda jsme ten pytel náhodou nekoupili prázdný.* (Tvář II / 1998, č. 10, s. 12)

(42) *Prý – volební programy. Některé stojí za to si přečíst – je to obvykle ze žánru sci-fi. Ray Bradbury by se za to nemusel stydět.* (Tvář II / 1998, č. 10, s. 12)

Emocionální hnutí bývají vyjádřena i pomocí podivných otázek. Některé z nich nesou stopy spontánnosti:

(43) *Jak autor těchto slov ví, že to těm lidem „nevadí“?* (Tvář II / 1998, č. 8, s. 3)

(44) *I tohle je v pořádku?* (Tvář II / 1998, č. 8, s. 3)

(45) Kdo se o to má starat? (Monitor 4 / 1998, č. 3, s. 6)

(46) Jak je možné, že není nikdo, kdo by se postaral o to, aby se tento pozemek nepodobal smetišti? (Monitor 4 / 1998, č. 3, s. 6)

V jiných jsou výrazné stopy stylizace, stylizovaného vyjádření „rozhořčení“:

(47) Tak jak je to s těmi mezilidskými vztahy v našem městě – mám na mysli v tomto případě vztah mezi radnicí a občanem?! (Tvář II / 1998, č. 8, s. 3)

(48) To neexistují žádné zákony, které by se postaraly o to, aby majitelům přikazovaly, aby se o svůj pozemek starali a udržovali ho v pořádku? (Monitor 4 / 1998, č. 3, s. 6)

(49) Kam jinak jdou peníze, které se dostávají na tyto práce? (Monitor 4 / 1998, č. 3, s. 6)

(50) Proč nosí děti ze školy poznámky, proč nosí tresty a zhoršené známky z chování za to, že byli o přestávce hlučné? (Monitor 3 / 1997, č. 4, s. 2)

Zaměřili jsme se jen na určitý časový úsek, ve kterém jsme způsoby vyjadřování názorů sledovali. Na základě podoby těchto psaných projevů lze usoudit, že se většinou i v osobních dopisech redakci projevuje tlak konvencí, v řadě případů jsou tyto dopisy formulovány spíše administrativním stylem než jako dopisy soukromé. Ve většině dopisů jsou i výrazy, kterými se mluvčí přímo obrací k redakci (slovesa ve tvaru 2. osoby, tvary 1. osoby apod.), i ty bychom považovali za jev, s kterým se v tomto typu dopisu běžně počítá. Individualita je spíše zastřena, za její projev by bylo možné považovat vyjádření pomocí přísloví, metafor, popř. užití zvolacích vět nebo rozvažovacích otázek. Projevuje se však, jak už bylo řečeno, spíše jako ne příliš častý příznakový jev na pozadí konvencionalizovaných způsobů vyjádření.

Literatura

ČECHOVÁ, M. – CHLOUPEK, J. – KRČMOVÁ, M. – MINÁŘOVÁ, E.: Stylistika současné češtiny. Praha, ISVB 1997.

GREPL, M. – KARLÍK, P.: Skladba češtiny. Olomouc, Votobia 1998.

FILÍPEK, J. – ČERMÁK, F.: Česká lexikologie. Praha, Academia 1986.

HAUSER, P.: Nauka o slovní zásobě. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1981.

HOFFMANNOVÁ, J.: Stylistika a ... Praha, Trizonia 1996.

HRBÁČEK, J.: Nárys textové syntaxe spisovné češtiny. Praha, Trizonia 1994.

KARLÍK, P.: Studie o českém souvětí. Brno, Masarykova univerzita 1995.

Prameny pro excerpce

Monitor. Nezávislý čtrnáctidenník Blanenska. Roč. 3, 1997; Roč. 4, 1998.

Tvář. Nezávislý časopis okresu Blansko. Roč. I / 1997; Roč. II / 1998

Týden u nás. Týdeník okresu Blansko. Roč. 7 / 1998; Roč. 8 / 1998.

ČESKO – SLOVENSKÝ PASIVNÍ BILINGVISMUS

Květoslava Musilová

Příspěvek je zaměřen na percepční stránku jazykové kompetence mluvčího, a to ve smyslu percepce geneticky blízce příbuzného jazyka. Konkrétně jde o pasivní bilingvismus ve vztahu ke slovenštině v Čechách a k češtině na Slovensku.

Všichni si pamatujeme období Česko-Slovenské federace, kdy byl pasivní bilingvismus chápán jako samozřejmost, byl programově podporován dvojjazyčným vysíláním s celostátní působností a také kulturní a pracovní styky byly četnější než dnes. Učebnice českého jazyka a čítanky na všech stupních škol obsahovaly slovenské texty včetně základního poučení o slovenštině a stejně tak byly koncipovány učebnice slovenské ve vztahu k češtině.

Od roku 1993 však možností kontaktu obou jazyků ubývá jak v médiích, tak ve výuce na základních a středních školách. Podle našeho průzkumu se v Čechách setkalo se slovenskými texty během základní školní docházky v roce 1997 přibližně 73 % respondentů a v roce 1998 (již) o 4 % méně (69,1 %), na středních školách jsou tato procenta podobná. Na Slovensku je v tomto směru situace lepší – v roce 1998 se s češtinou setkalo 77 % respondentů.

Na českých vysokých školách existovala a existuje slovakistika v různém rozsahu: od volitelné disciplíny až po pětiletý magisterský obor v rámci slavistiky. Až dodnes se však slovakistika téměř neoddělila dost výrazně od bohemistiky a zůstává v přechodném pásmu mezi bohemistikou a slavistikou, jak uvádí prof. Měšťan ve své stati „Jak dál ve slovakistice v České republice“.¹

Otázce slovakistiky v Čechách a bohemistiky na Slovensku je v poslední době věnována mnohem větší pozornost než třeba ještě před třemi lety. Jsou zakládána nová a rozšiřují se původní slavistická pracoviště se samostatnou slovakistikou v Čechách a bohemistikou na Slovensku.²

¹ In: Brněnská slovakistika a česko-slovenské vztahy. Brno, FF MU 1998, s. 17 – 20.

² Srov. příspěvky v Česko-slovenské historické ročenice z r. 1997: I. Pospíšil: Budování slovakistiky na Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, R. HOLEC: Správa o stave bohemistiky na Univerzitě Komenského v Bratislavě, J. SCHULZ: Slovakistika na Univerzitě Palackého v Olomouci. Dále: O. SCHULZOVÁ: Slovakistika na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. In: Přednášky z XL. běhu Letní školy slovanských jazyků. FF UK, Praha 1997, s. 68 – 73. Sborník statí z pracovního semináře Brněnská slovakistika a česko – slovenské vztahy. Brno, FF MU 1998.

Jak už bylo řečeno, kontaktů obou jazyků ubývá, ale některé přece jen přetrvávají. V omezené míře vycházejí česko-slovenská periodika (např. *Mosty*, *Radiožurnál*, *Dotyky*, *Aspekt* aj.) i nadále se organizují česko-slovenské odborné a kulturní projekty, v roce 1997 byla podepsána smlouva o spolupráci mezi Českým a Slovenským rozhlasem, běžné jsou např. vstupy slovenských publicistů do českých zpravodajských relací a českých publicistů do zpravodajství slovenského. Dalším zdrojem kontaktů jsou nově zaváděné paralelní česko-slovenské (a vícejazyčné) texty v obchodní sféře – na výrobcích denní spotřeby.³ Z uvedeného vyplývá, že situace v česko-slovenském a slovensko-českém bilingvistu se mění. Na toto téma již existuje řada článků a statí⁴. Těžko však můžeme v současné době odhadnout, do jaké míry a jak rychle bude tento proces vzájemného oddalování obou jazyků postupovat.

V této souvislosti předkládáme informaci o česko – slovenském projektu zaměřeném na výuku slovenštiny na českých pedagogických a filozofických fakultách a na výuku češtiny na slovenských fakultách. Jeho finálním výstupem bude renovovaný program kursu slovenštiny (a na Slovensku češtiny) jakožto cizího, ale blízkého slovanského jazyka, spojený s přípravou nových učebních textů pro studenty se zájmem o výuku slovenštiny / češtiny jako dalšího, volitelného slovanského jazyka. Na projektu spolupracují kolegové z pedagogické fakulty v Olomouci a Hradci Králové a z prešovské filozofické fakulty. Od září 1998 je tento projekt podporován Sorosovou grantovou nadací.⁵ Součástí uvedeného projektu je sociolingvistický průzkum mezi mladými lidmi. První průz-

³ M. NÁBĚLKOVÁ: Paralelné slovenské a české texty v meniacej sa jazykovej situácii. In: Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie. 2. diel. Red. V. Patráš. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1996, s. 100 – 108. A. RANGELOVÁ: Paralelnost českých a slovenských textů ve sféře spotřeby a obchodu. In: Sociolingvistica Slovaca 3, Bratislava 1997, s. 191 – 196

⁴ Srov. pozn. č. 3, dále např. K. BUZÁSSYOVÁ: Aspekty kontaktov slovenčiny a češtiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 1. Red. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava. Veda 1995, s. 183 – 187. A. STICH: Existuje u nás pocit ohrožení jazyka? Naše řeč, 78, 1995, s. 61 – 73. J. ZEMAN: Ke vztahu češtiny a slovenštiny v České republice. In: H. Jelitte – T.P. Troškina. (eds.), Inner-slavischer und slavisch – deutscher Sprachvergleich. Beiträge zur Slavistik, Frankfurt a. Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien, 27, 1995, s. 523 – 537. J. ZEMAN: K výzkumu češtiny a slovenštiny v České republice po rozpadu Československa. In: Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie. 2. diel. Banská Bystrica 1996, s. 109 – 118. J. ZEMAN: K výzkumu percepcie slovenské kultury Čechy po rozpadu Československa. Z konference Etnografie komunikace v dnešním světě. In: Český lid, 84, 1997, s. 175 – 178. 163 – 182. J. Horecký: Slovensko – česká diglossná komunikácia.

⁵ Evidenční č. úkolu: RSS 118/1998

kum byl proveden v roce 1997 na vzorku 533 českých respondentů.⁶ Ti tvořili tři věkové skupiny: byli to jednak žáci posledních ročníků základní školy, dále středoškoláci a vysokoškoláci. Cílem bylo získat prvotní informaci o pasivní znalosti slovenštiny a zároveň zmapovat postoje zmíněných respondentů k současným možnostem kontaktu s tímto slovanským jazykem a také postoje k perspektivě postupného vzájemného oddalování obou jazyků v nové jazykové situaci. Letos byl stejný dotazník zadán znovu (CZ 1998), tentokrát odpovědělo 1108 českých respondentů (378 žáků ZŠ, 356 studentů SŠ a 374 studentů VŠ, převážně bohemistů). Byla vytvořena také (inverzní) slovenská varianta dotazníku (SL 1998), abychom mohli porovnávat situaci v obou republikách. Slovenských respondentů bylo 290 (85 žáků ZŠ, 94 studentů SŠ a 111 studentů VŠ – slovakistů). Statistické vyhodnocení dotazníků bylo provedeno pro každou věkovou skupinu zvlášť a také vždy pro všechny respondenty daného souboru dohromady.⁷

Dotazník byl anonymní. Obsahoval čtyři oddíly : A, B, C, D. Při jeho sestavování jsme brali v úvahu, že věkové rozpětí zkoumaného vzorku respondentů je dosti široké. Tomu jsme přizpůsobili formulaci dotazů a nabízených odpovědí a především rozsah překladové části dotazníku (oddíl D).

Respondenti si většinou vybírali z nabízených odpovědí ty, které jim nejvíce vyhovovaly – včetně odpovědí „nevím“, „nedovedu posoudit“, „nezamýšlel(a) jsem se nad tím“ (tyto byly určeny hlavně nižší věkové kategorii). U některých otázek měli respondenti možnost doplnit vlastní odpověď.

Oddíl A obsahoval obvyklé demografické údaje (věk, pohlaví, místo bydliště, typ a místo školy), dále měli respondenti uvést, jakého jazykového kódu užívají při komunikaci v rodině, ze subjektivního pohledu měli posoudit, do jaké míry rozumějí slovenským (na Slovensku českým) textům, ať psaným nebo mluveným. Zajímalo nás také, zda se během školní docházky nějakou formou setkali ve výuce se slovenským (na Slovensku s českým) jazykem (např. s ukázkami z literatury v originále).

Oddíl B vyplňovali pouze vysokoškoláci, protože se bezprostředně týkal jejich současného studia volitelných slovanských jazyků. Odpovídali na dotazy,

⁶ Srov. K. MUSILOVÁ: Retrospektivní a perspektivní pohled na komunikaci Čechů a Slováků. In: Sborník statí z 3. mezinárodní konference o komunikaci. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela, 11. – 13. 9. 1997. (V tisku.) Podkladem pro příspěvek na konferenci byl soubor 365 respondentů; ten byl po banskobystrické konferenci rozšířen ještě o respondenty, kteří dodali dotazníky až po termínu.

⁷ Statistické zpracování dat provedla RNDr. M. Kršková z Centra výpočetní techniky na PřF UP v Olomouci

zda absolvovali nějaký další, volitelný slovanský jazyk, v jakém rozsahu, zda to byla disciplína povinně nebo nepovinně volitelná.

Oddíl C zjišťoval, jaký názor mají respondenti na zařazení slovenských / českých textů (psaných i mluvených) a základní poučení o slovenštině / češtině na různých typech škol. Dále byli respondenti dotazováni, jestli zaznamenali po rozdělení federace úbytek slovenských / českých pořadů a psaných textů a zda by uvítali větší rozsah vysílání ve slovenštině / češtině. Také měli odpovědět na otázku, zda jim postupné oddělování obou jazyků vadí nebo nevadí.

Oddíl D byl zaměřen na zjišťování úrovně pasivního bilingvismu českých respondentů ve vztahu ke slovenštině a na Slovensku k češtině. Úkolem českých respondentů bylo 1) označit výrazy, které do slovenského textu nepatří (např. „doufám“, předložka „pro“, ap.), 2) vybrat z nabízených tvarů ty, které jsou v daném jazyce správné (např. z tvarů „srdečná choroba“, „srdeční choroba“, „srdcová choroba“) a 3) přeložit ze slovenštiny do češtiny 23 výrazů z běžné slovní zásoby zapojených do kontextu. Stejně úkoly řešili slovenští respondenti ve vztahu k češtině. Nyní se vrátíme k dotazníkům podrobněji. Získali jsme řadu údajů; budeme se však zabývat pouze těmi, které se jeví jako statisticky významné a jsou pro naše téma relevantní. Mnohé z nich již dnes naznačují určité tendence (viz porovnání dotazníků CZ 1997 a CZ 1998, CZ 1998 a SR 1998) a ještě větší informační hodnoty nabudou v delším časovém odstupu v konfrontaci s údaji nově získanými. Hodnoty šetření uvádíme v procentech validních (platných) odpovědí. Pro lepší přehlednost uvádíme na konci příspěvku několik základních statistických údajů. (Z technických důvodů nelze do našeho příspěvku zařadit všechny grafy a tabulky s výsledky statistické analýzy. Tyto, jakož i databáze odpovědí respondentů jsou k dispozici u autorky.)

Většina respondentů českých i slovenských hovoří doma spisovným jazykem, případně „smíšenou formou“, jen mizivé procento užívá při komunikaci nářečí. Z analýzy odpovědí na otázku, do jaké míry rozumějí česky / slovensky, vyplývá, že subjektivně nečiní porozumění potíže větší části dotazovaných. Zatímco v loňském roce uvedlo přes 35 % Čechů, že slovensky rozumí „bez problémů“, letos jich bylo o 12 % méně; „většinou“ rozumí v současné době téměř 70 % českých respondentů. Slovenská mladá generace hodnotí svou schopnost porozumět českým textům (psaným i mluveným) takto: „ bez problémů“ rozumí téměř 55% respondentů, „většinou“ rozumí přes 40 % respondentů.

Ve prospěch zařazení slovenských / českých textů v originále s přiměřeným poučením o daném jazyce do výuky na základní škole se vyslovilo v Čechách v r. 1997 přes 59 % respondentů, v roce 1998 jich bylo méně – necelých 53 %.

Situace na Slovensku je srovnatelná, české texty a poučení o jazyce by zařadilo na ZŠ 56,5% dotazovaných.

Z důvodů, že „slovensky / česky rozumí každý“, by do výuky na základní škole nezařadilo slovenské / české texty menší procento dotázaných: v r. 1997 přibližně 22 % českých respondentů, v roce 1998 o něco více (25,5%); na Slovensku zastává tento názor 18 % respondentů.

Většina českých i slovenských respondentů navrhuje pracovat se slovenskými / českými texty až na střední škole, a to především z důvodů obtížnosti příslušného jazyka pro žáky základní školy. S úrovní dosaženého vzdělání dotázaných roste procento těch, kteří si uvědomují, že kontakt se slovenštinou / češtinou již během školní docházky není zbytečný. Mnozí respondenti bez rozdílu věku připomínají společnou historii obou našich národů a velmi často poukazují také na to, že by byla škoda, kdyby docházelo k dalšímu odcizování těchto blízkých jazyků. Středoškoláci a především vysokoškoláci uvádějí důležitost slovenštiny / češtiny pro pochopení vývoje slovanských jazyků, další přínos spatřují v tom, že mohou výhodně získávat informace ještě prostřednictvím dalšího jazyka – zvláště pro studijní účely.

Respondenti, kteří by nezařazovali texty v originále a poučení o daném jazyce na základní nebo střední školu, měli také svá zdůvodnění: podle jejich slov by jim vadilo především přetěžování žáků a někteří argumentovali také tím, že žádný z těchto jazyků nepatří mezi světové.

Další dotaz byl určen především středoškolákům a vysokoškolákům; týkal se studia slovenštiny / češtiny na vysokých školách. V r. 1997 by zařadilo slovenštinu mezi samostatné studijní obory (vedle němčiny, ruštiny apod.) 13 % českých respondentů a stejný počet dotazovaných by uvítal formu nepovinně volitelné disciplíny. Téměř 22 % českých respondentů nepovažuje za nutné studovat slovenštinu na vysokých školách, a to z důvodu velké blízkosti češtině. V letošním roce odpovídali čeští respondenti podobně jako vloni. Na Slovensku jsou názory na vysokoškolské studium češtiny jako cizího jazyka srovnatelné.

Průzkum dále ukázal, že v r. 1997 více než dvě třetiny českých respondentů pociťovaly úbytek slovenských relací v českých médiích a také úbytek slovenského tisku; v r. 1998 jich bylo ještě více – 85 % respondentů. Na otázku, zda by uvítali větší rozsah slovenského / českého vysílání, odpovědělo kladně pouze 22 % českých respondentů, a to v obou dotaznicích (CZ 1997, CZ 1998). Na Slovensku bylo toto procento vyšší – 39 % dotazovaných by uvítalo větší rozsah českých pořadů. Současný stav vyhovuje přibližně 70 % českých a 57 % slovenských respondentů.

Převážná většina respondentů pochopitelně očekává vzájemné oddalování češtiny a slovenštiny. Nejvíce tato skutečnost vadí vysokoškolákům. V české populaci postupně přibývá těch, kterým oddalování obou jazyků nevádí: v r. 1997 to bylo 32,9 % českých respondentů, v r. 1998 již téměř 37 %, což je přibližně dvakrát více než ve vzorku slovenských respondentů: oddalování slovenštiny od češtiny nevádí pouze 17,5 % respondentů.

Přejdeme k části D, která byla určitou sondou do úrovně pasivního bilingvismu českých a slovenských respondentů. Jsme si vědomi toho, že nelze srovnávat výkon vysokoškoláků s výkonem mladších respondentů. V tomto příspěvku se rovněž vzdáváme podrobnějších hodnotících soudů, pokud jde o počet a charakter (chybných) překladů a také o jejich motivaci. Spokojíme se prozatím s konstatováním určitého stavu úspěšnosti řešení.

Bylo prokázáno, že počty správných odpovědí v jednotlivých souborech respondentů odpovídají ze statistického hlediska Gaussovu rozložení (viz obr. č. 1 a č. 2). Srovnáme-li české dotazníky z r. 1997 a z r. 1998, zjistíme, že z 32 možných bodů dosáhli čeští respondenti v r. 1997 střední hodnoty 17, 5460, což je v přepočtu na procenta úspěšnosti 54, 83 %. V roce následujícím tato hodnota klesla na 16, 0370 (v přepočtu na 50, 12 %). V české populaci tedy mírně ubylo pasivní znalosti slovenského jazyka, jak se ostatně dalo očekávat.

Ze srovnání slovenského a českého dotazníku z letošního roku vyplývá, že slovenská populace vykazuje vyšší úroveň pasivního bilingvismu ve vztahu k češtině – 21, 4931 (v přepočtu je to rozdíl 17 % ve srovnání s českými respondenty).

Českým respondentům působily největší problémy výrazy a spojení „lekvár“, „hydinársky priemysel“, „žeriavy“, „vreckovka“, slovenským respondentům výrazy „povidla“, „jeřáby“, „spravit stůl“. Zvláště ve skupině žáků základní školy jsme zaznamenali bohatou škálu nesprávných ekvivalentů; řadu z nich však najdeme rovněž u středoškoláků a vysokoškoláků. Ze statistické analýzy můžeme vyčíslit pořadí „úspěšnosti“ jednotlivých výrazů. Nejméně problematickým úkolem byl pro české respondenty překlad slovenské věty „Ako sa volá tvoj pes?“ – z 1108 českých respondentů přeložilo správně celkem 1097 respondentů. Zato výraz „lekvár“ přeložili správně pouze 103 čeští respondenti, z toho 10 žáků ZŠ, 36 studentů SŠ a 57 vysokoškoláků. Pro slovenské respondenty byl nejjednodušší překlad českého spojení „příliš brzy“ (288 správných odpovědí) a nejjednodušší výraz „povidla“. Pro ilustraci uvádíme několik příkladů:

– z dotazníku pro české respondenty: „lekvár“ – lektvar, lék, lékař, medicína, čaj, akvárium, polévka ap., „hydinársky priemysel“: hodinářský p. (nejčastěji), hovězí, hutní, vodní, hydrologický, gumárenský, strojírenský ap., „žeriavy“ –

žebříky (nejčastěji), žirafy, žebráci, inženýři, bagry, bezdomovci ap., „vreckovka“ – peněženka (nejčastěji), bunda, taška, nůž, kabelka, čepice, vařečka, bankovka, becherovka, naběračka, rádio do kapsy ap.;

– z dotazníku pro slovenské respondenty: „jeřáby“ – bociany, kohúty, jas-traby, jaštery, jarabice, žirafy, stroje, autá ap., „povidla“ – prestieradlá, prikrývky, obliečky, utierky, obrúsky, taniere, vidličky, príbor, rezance, zákusky, povedala: sú na stole, „drúbežársky průmysl“ – drevársky p., drevospracujúci (nejčastěji), potravinársky, morkový ap., „spravit stůl“ – spraviť (nejčastěji), urobiť, zostrojiť, postaviť, zhotoviť ap.

Kromě celkového statistického přehledu nás také zajímalo, zda se projeví nějaké statisticky významné závislosti jednotlivých proměnných. Letošní statistika například ukázala, že úspěšnost překladu příliš nezávisí na místě bydliště respondentů; úroveň v moravských i českých oblastech je poměrně vyrovnaná. Poněkud nás však překvapily výsledky souboru respondentů z jižní Moravy: podle statistických údajů vykazují respondenti letos o mnoho procent nižší úroveň pasivního bilingvismu než vloni. Při podrobnější analýze vyšlo najevo, že s největší pravděpodobností je příčinou věkový průměr respondentů. V roce 1997 obsahovala tato skupina značné procento vysokoškoláků, a to i dálkově studujících, jejichž věkový průměr se pohyboval kolem 30 let. Ani na Slovensku nebyla zjištěna statisticky významná závislost úspěšnosti v překladové části dotazníku a místa bydliště pro celkový počet dotazovaných (tedy pro všechny tři věkové skupiny). Pouze u nejmladší skupiny respondentů se projevil významnější rozdíl mezi úspěšností žáků ze středního Slovenska a zbylými dvěma oblastmi – východní a západní.

Na závěr můžeme konstatovat, že tato naše sonda prokázala rozdíl mezi subjektivním hodnocením úrovně pasivního bilingvismu a reálným stavem, který vyplynul z analýzy překladové části dotazníku. (Např. více než 93 % českých respondentů uvádí, že rozumí slovenštině bez problémů nebo většinou bez problémů, zatímco statistické údaje hovoří o padesátiprocentní úspěšnosti v překladu).

Shromážděným statistickým údajům nepřikládáme význam absolutní, jsou však pro nás důležitým východním bodem pro další sociolingvistický průzkum; ten chceme realizovat po dobu několika let a na základě jeho výsledků chceme dokumentovat vývojové tendence v dorozumívání Čechů a Slováků.

Domníváme se, že je nutno reagovat na aktuální situaci, kdy jazykové povědomí o slovenštině v Čechách a o češtině na Slovensku existuje, než vznikne mezi oběma jazyky větší dorozumívací bariéra. Bylo by tedy užitečné podporovat pasivní česko – slovenský a slovensko – český bilingvismus již během školní docházky a tomu přizpůsobit rovněž jazykovou přípravu učitelů.

Sociolingvistický dotazník: CZ 1997 (533 českých respondentů), CZ 1998 (1108 českých respondentů), SL 1998 (290 slovenských respondentů). Statistické vyhodnocení některých odpovědí:

Otázka č. 2: Rozumíte bez problémů slovenským / českým textům?

	ANO	VĚTŠINOU
CZ 1997	35,3 %	60 %
CZ 1998	23,4 %	69,8 %
SL 1998	54,6 %	41,7 %

Otázka č. 6: Domníváte se, že by měly být slovenské / české texty zařazeny do výuky na základní škole?

	ANO	NE (sl./čes. rozumí každý)
CZ 1997	59,3 %	21,9 %
CZ 1998	52,9 %	25,5 %
SL 1998	56,5 %	18,1 %

Otázka č. 10: Domníváte se, že se budou oba jazyky oddalovat?

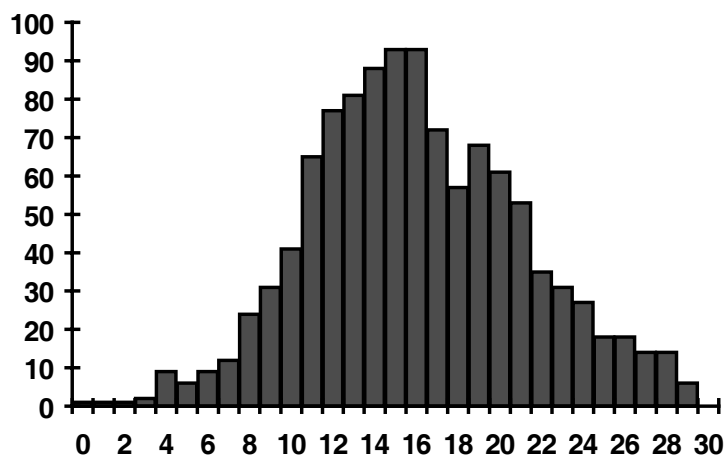
	ANO	ANO vadí	ANO nevadí
CZ 1997	80,8 %	38,9 %	32,9 %
CZ 1998	83,4 %	41,0 %	36,9 %
SL 1998	60,7 %	32,0 %	17,5 %

Otázka č.9: Uvítali by ste větší rozsah vysílání v čes./slov.jaz.?

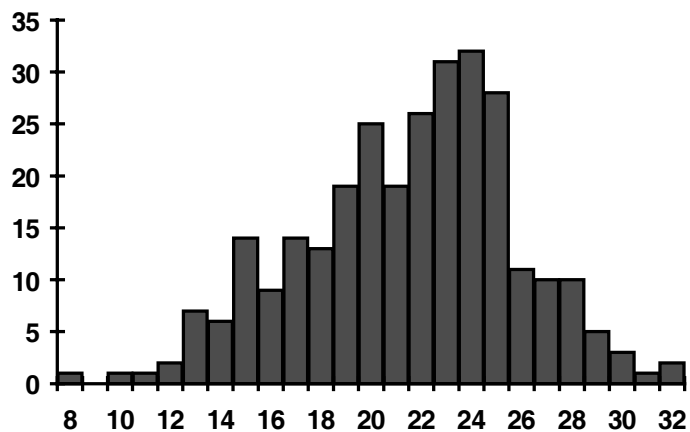
	ANO	SOUČASNÝ STAV MI VYHOVUJE
CZ 1997	22,6 %	77,4 %
CZ 1998	21,5 %	68,7 %
SL 1998	39,0 %	57,4 %

Část D – porovnání úrovně pasiv. bilingvismu českých a slovenských respondentů (správné odpovědi):

CZ 1997	17,5460
CZ 1998	16,0370
SL 1998	21,4931

Obr. 1: Česká republika 1998
Valid cases=1108 Mean =16,037 Maximum=29,00 Minimum=0,0 Std.dev.= 5,133

Obr. 2: Slovenská republika 1998
Valid cases=290 Mean=21,493 Maximum=32,00 Minimum=8,0 Std.dev.= 4,287

MENNÝ REGISTER

- Aman, R., 197
 Asher, R., 17, 23
 Auer, P., 23, 24
 Avyžius, J., 105
 Bajčev, B., 15, 23, 99, 101
 Bajzíkuvá, E., 236, 238, 240, 241
 Balhar, B., 15, 23
 Balko, D., 21, 25
 Ballek, L., 257
 Baltrušaitis, J., 108
 Baranauskas, A., 106
 Bartoš, F., 69, 74
 Bartošek, J., 82, 273
 Bel, M., 112, 141
 Bělič, J., 15, 23, 74, 77, 87
 Bell-Berti, F., 164, 177
 Benko, V., 233
 Bergmann, Ch., 208, 210
 Bermel, N., 79
 Bernolák, A., 112, 137
 Bieliauskas, A., 106
 Bílik, R., 104
 Bitušíková, A., 22, 23, 245
 Bladon, A., 168, 177
 Blanár, V., 123, 126, 130, 133, 137
 Bosák, J., 27, 197, 201, 261, 264,
 265
 Bozděchová, I., 237, 241
 Brabcová, R., 15, 24
 Brang, P., 13, 15, 24
 Bubnys, V., 105
 Burgess, E. W., 98, 101
 Buzássyová, K., 281
 Camus, A., 106
 Cassidy, S., 168, 177
 Collier, R., 164, 168, 177
 Čechová, M., 274, 279
 Čermák, F., 78, 82, 279
 Daneš, F., 65, 66, 75, 79, 80, 82,
 92, 93, 241, 273
 Darulová, J., 22, 24, 249
 Davidová, D., 82, 83
 Dejmek, B., 24, 77
 Depaule, Ch., 151
 Dittmar, N., 15, 24, 27
 Dobrovský, J., 76, 113, 116, 117
 Dokulil, M., 78, 82
 Doleschalius/Doležal, P., 112, 113,
 114, 117
 Dolník, J., 240, 241
 Dominick, J. R., 243, 244
 Doruľa, J., 22, 24, 126, 130, 189,
 190, 193
 Dressler, W. U., 15, 24, 28, 161,
 167, 177
 Dršatová, J., 273
 Dřímál, J., 74
 Dudok, M., 94, 99, 101
 Dunaj, B., 15, 24
 Dunois, A., 263, 265
 Ďurovič, Ľ., 16, 24, 111, 115, 117
 Dvornická, Ľ., 21, 24
 English, N., 25, 101, 102, 177
 Falťan, Ľ., 56
 Falťanová, Ľ., 255, 261
 Feglová, V., 21, 25
 Felkel, H., 74
 Ferko, V., 210

- Filipec, J., 279
Findra, J., 197, 201, 236, 238, 241,
244, 246, 265
Finger(ová), Z., 22, 24
Fishman, J. A., 24
Fox, R., 168, 177
Franěk, Z., 242, 243
Frei, B. J., 80, 82
Freud, S., 196
Friesen, H., 43
Gavlovič, H., 113, 114, 117
Gay, T., 177
Glovňa, J., 179
Grand, O., 265
Grassi, C., 15, 24
Greimas, A. J., 108
Grepl, M., 275, 279
Grochowski, M., 195
Gumperz, J., 14, 23, 24
Guzsak, L., 187, 193
Habovštiaková, K., 123
Halliday, M. A. K., 96, 99, 101
Harrington, J., 168, 177
Hausenblas, K., 263, 265
Hauser, P., 279
Havel, V., 159
Havránek, B., 77, 79, 82
Heidegger, M., 43, 44, 45, 46, 47,
48, 49, 50, 52, 54, 55
Hendrich, K., 183
Heriban, R., 233, 241
Hirschová, M., 267, 273
Hodrová, D., 104
Hoffmannová, J., 79, 82, 240, 241,
261, 274, 279
Hochel, B., 84, 197, 201, 210
Hölderlin, F., 43, 44, 45, 46, 54
Holec, R., 280
Horák, G., 19, 25
Horecký, J., 8, 25, 75, 82, 83, 133,
137, 141, 202, 210, 281
Hrbáček, J., 275, 279
Hroboň, S. B., 116
Hronek, J., 75, 78, 82, 83
Hrúz, P., 106
Hubáček, J., 82, 210
Hudson, R. A., 213, 216
Hvorecký, J., 242, 246
Chaloupecký, V., 137
Chapman, R. L., 196, 197, 201
Chloupek, J., 70, 71, 74, 82, 87, 93,
274, 279
Iivonen(ová), A., 162, 164, 165,
177
Ivanov, A., 101
Ivanová-Šalingová, M., 234, 241
Jacinevičius, L., 106
Jaklová, A., 240, 241, 261
Jakubinskij, I., 101
Jaroš, P., 106
Jarošová, A., 233
Jefkins, F., 244
Jenčíková, E., 104
Jóna, E., 117
Jonekeit, S., 183
Jović, D., 99
Jutronić-Tihomirović, D., 101
Kačala, J., 17, 25, 124, 197, 201
Kallmeyer, W., 13, 15, 25
Kamiš, K., 248, 250
Kamp, H., 81
Karastojčeva, C., 204, 210
Karlík, P., 275, 279
Kašauskas, R., 106

- Keller, J., 213, 216
Kielhöfer, B., 183
Kitajgorodskaja, M. I., 25
Kočiš, F., 203, 210
Kolářová, I., 274
Koncová, M., 262
Kontra, M., 16
Košenský, J., 60, 62, 65, 66, 78, 80,
81, 82, 240, 241, 253, 261
Kotulič, I., 121, 123, 126, 129, 131
Kouznetsov, V., 162
Krajčovič, R., 118, 119, 124, 126,
131
Kranzmayer, E., 160, 177
Kraus, J., 82, 241
Krčmová, M., 15, 25, 67, 70, 71,
74, 77, 92, 93, 274, 279
Kremnitz, G., 183
Krištof, Š., 22, 25
Krivý, V., 18, 21, 25
Krman, D., 111, 117
Kršková, M., 282
Křivka, M., 233
Kučera, H., 82
Kuchar, R., 120, 124, 125, 131,
133
Kusá, M., 103
Kyndl, J., 265
Kyndlová, H., 265
Labov, W., 14, 25, 95, 101
Langman, J., 25
Lanstýák, I., 22, 25
Larin, B. A., 14, 15, 25, 94, 101
Le Corbusier, 50, 52, 53
Lefevebre, H., 96, 101
Lehiste(ová), I., 164, 177
Lehotská, D., 126, 131
Lesňák, R., 103
Lindau(ová), M., 164, 177
Louženská, A., 273
Macura, V., 104
Madelska, L., 161, 177
Makulová, S., 233, 238, 241
Maliti, E., 105
Mamford, L., 30
Maníková, Z., 234, 241
Maričová, D., 194, 199, 202
Marsina, R., 24, 131, 133, 137
Martinkus, V., 106
Marušiak, J., 195, 202
Maříková, H., 18, 25
Masnicius, T., 111
Mešková, L., 196, 198, 202
Měšťan, , 280
Mezuláník, J., 245, 250
Míkles, C., 265
Míko, F., 196, 202
Milroy, L., 96, 101
Minařová, E., 204, 210
Mistrík, J., 24, 196, 197, 202, 254,
261, 263, 264, 265
Moosmüller(ová), S., 26, 160
Múčsková, G., 21, 26, 184, 187, 193
Müllerová, O., 79, 82, 204, 210,
240, 241, 261, 269, 273
Muránsky, J., 7, 17, 21, 26, 96, 99,
101
Musilová, K., 280, 282
Myjavcová, M., 22, 26, 96, 101
Nábělková, M., 8, 24, 202, 251,
256, 261, 281
Naumann, H., 204, 210
Nebeská, I., 83, 196, 202
Neff, O., 233

- Nikoľskij, L. B., 216, 264
Norlin, K., 164, 177
Nováček, O., 71, 74
Oberstein, I., 145, 146, 149
Odaloš, P., 22, 26, 27, 217, 245,
250, 261
Ondrejovič, S., 87, 88, 93, 102,
117, 131, 177, 201, 210, 261,
266, 281
Palkovič, K., 211, 212
Park, R. E., 53, 98, 101, 148
Pašiak, 18, 26
Patráš, V., 20, 21, 26, 96, 101, 195,
202, 216, 254, 261, 266, 281
Pauliny, E., 7, 16, 22, 26, 87, 95,
101, 123, 126, 131, 211
Peterson, G. E., 164, 177
Petrusek, M., 18, 25
Pisárčiková, M., 197, 202
Pokorná, E., 143
Popovič, A., 202
Pospíšil, I., 280
Pupovac, M., 100, 102
Pušíc, Lj., 28, 98, 102
Radovanović, M., 15, 26, 99, 101
Radtke, I., 26
Rajčanová, A., 194, 196, 198, 202
Rangelová, A., 281
Raphael, L. J., 164, 177
Ripka, I., 87, 96, 102, 187, 193
Rosa, W., 112, 117
Rudolf, R. L., 190, 193
Ruščák, F., 251, 261, 263, 265
Rychtar, B., 242, 243
Saganová, F., 106
Short, D., 252, 261
Schönfeld, H., 14
Schildt, J., 18, 20, 27
Schlieben-Lange(ová), B., 24
Schlobinski, P., 15, 27
Schulz, J., 280
Schulzová, O., 280
Sinclair, J., 240, 241
Sirovátka, O., 74
Skladaná, J., 121, 124, 125
Slančová, D., 20, 21, 27, 96, 194,
266
Slimák, I., 105
Sloboda, R., 106
Slobodník, D., 105
Sluckis, M., 105, 106, 107
Smatana, M., 21, 27, 96, 135, 136,
137
Smoleňová, M., 243, 244
Stanislav, J., 114, 116, 117
Starý, Z., 78, 83, 214
Steller-Šteliar, F., 27
Stich, A., 78, 82, 83, 281
Sujová, Z., 252, 261
Svantesson, J.-O., 164, 177, 178
Šaling, S., 234, 241
Šaltenis, S., 104
Šikula, V., 106
Šimková, M., 251, 261, 266, 281
Šoková, S., 21, 27
Štícha, F., 82, 198, 202
Štolc, J., 18, 19, 20, 27, 90, 93,
102, 184, 193
Štúr, Ľ., 8, 9, 10, 26, 27, 101, 114,
115, 116, 117, 201, 216, 265
Šušol, J., 244, 246
Švejcer, A. D., 216, 264
t Hart, H., 168, 177
Timothy, J., 196

-
- Tomschik, E., 74
Topalov, Ch., 151
Traunmüller, H., 160, 178
Trudgill, P., 95, 102, 195, 201, 202
Tvrdoň, E., 246
Uličný, O., 80, 83
Urbancová, L., 213
Utěšený, S., 85
Valček, F., 234, 241
Valíková, D., 27
Valiska, J., 189, 190, 193
Vaníková, V., 25, 214, 215, 216
Varsik, B., 187, 193
Venclov, T., 108
Vetemaa, E, 106
Vey, M., 77, 83
Videnov, M., 15, 23, 27, 99, 101
Vodáková, A., 18
Vollmann, R., 160, 169, 177, 178
Vrlíková, K., 203
Wilkins, D. A., 183
Wittgenstein, L., 265
Wodak(ová), R., 15, 24, 167, 177
Zajac, P., 104
Zeman, J., 281
Zemskaja, E. A., 13, 15, 27
Zorin, A., 196, 197, 202
Zouharová, K., 268
Züllig(ová), M., 15, 24
Žáry, I., 243
Žigo, P., 118, 120, 124
Žirmunskij, V. M., 94

VECNÝ REGISTER

- „mestotvorné“ signály 245
 „mestskosť“ 22, 57, 106
 „mestský babylon“ 85
 „panská“ výslovnosť 142
 „písaná hovorenosť“ 274
 „vieskové“ nárečie 85
 bilingválna diglosia 192
 blasfémické pomenovania 195, 198
 bohemistika na Slovensku 280
 bratislavčina 100
 česko–slovenský bilingvizmus 280–288
 dialektológia vs. sociolingvistika 87, 88
 diglosia 97, 192, 193, 246
 diskusná skupina 238
 domovská stránka/homepage 242
 dotazník 217–227, 280–224
 elektronická konferencia 239
 elektronické listy 238
 e-mail, elektronická pošta 262
 epištolárna komunikácia 262–265
 epištolárne texty 262, 263
 epištoléma 264
 hanácke nárečia 68
 hanácky interdialekt 272
 hovorená podoba slovenčiny v meste
 Zvolen 213–216
 interferencia v jazyku viedenských
 Slovákov 179–183
 Internet 234, 242–250, 270
 internet a slovenčina 246, 233–236
 jazyk lokálnych rozhlasových staníc
 267, 268, 272
 jazyk mesta Gelnice 184–192
 jazyk mesta Stupavy 141, 142
 jazyk mesta Brna 67–74
 jazyk mesta Žiliny v 15.–16. storočí
 133–137
 jazyk obyvateľov mesta Blanska 274–
 278
 jazyk mesta Prahy 60–67, 75–82, 143–159
 jazyk regionálnych rádii 267–273
 jazyk veľkomesta 60–66, 84
 jazyk/reč hlavného mesta/centra 60–
 65, 75–80, 143
 jazyk/reč starej Bratislavy 211, 212
 komercionalizácia internetu 242
 komercionalizácia rozhlasového vy-
 sielania 269
 kultúrne predpisovné útvary 114–114,
 118–123
 literatúra a mesto 105, 106
 lokálny patriotizmus 268
 malé mesto 96, 141–142
 malediktológia 196, 197
 mantácke nárečie 189, 190, 191
 mesto a literatúra 105
 mesto a vidiek 41, 43–53
 mesto ako ohnisko moci 29, 36–38, 61,
 62, 63,
 mesto ako stredisko vzdelanosti 123
 mestská reč 119
 mestská reč Liptovského Mikuláša 85
 mestská reč Trenčína 91, 92
 mestské knihy 125–130, 133
 mestské nárečie 84, 86
 mestský idióm 94

- mestská literatúra 103
mobilné telekomunikačné siete 262
monoftongizácia diftongov vo vien-
denčine 170, 171, 172
nemčina v Brne 69-70
ne-mestská literatúra 104
obecná čeština 73, 75-81
obscénna lexika 194
pasívny bilingvizmus 280-288
petržalské nárečie 99, 100
počítačová etika 234
prepínanie kódu 79, 182
prešpuráčtina 100
protiklad mesto–dedina
reč žien 76
reklamné texty 64-65, 242, 243, 248
rurálna slovenčina 95
schránkovanie 258
sídlisko 143-155
siet'ová etika 234
slang ako mestský jav 209
slang stredoškolskej mládeže v meste
203-210
sociálna diferenciácia mesta 56-59
sociálna kontaktovosť mestského
priestoru 56-59
sociolingvistická mapa mesta 213
sociolingvistika 13-16, 22, 29, 87-90,
103, 179, 213, 237
sociológia 13, 89
spontánna reč 173, 174, 175
starí usadlíci 158-159
starobrnennčina 71
súkromná poštová schránka 251
Štúrova norma 114-116
tabuizovaná lexika 194, 195, 197, 199
urbánna dialektológia 95
variabilita mesta 29
variantnosť jazyka 164, 186
viedenská monoftongizácia v rakúskej
nemčine 170-173
vilniuské mestské obyvateľstvo 107
vulgarizmy v súčasnej mestskej
komunikácii 194-201
vymedzenie lokálnej identity 167
web 235, 262
webová/webovská stránka 235, 236,
242-250
záhorské nárečia 141, 142
zmiešanie jazykov 181, 183
zvolenské nárečie 214

CONTENT

Preface (Slavomír Ondrejovič)	7
Conference Opening (Ivor Ripka)	9
The Scheme of Investigation of the Language of Town	
Slavomír Ondrejovič: Investigation of the Speech of Town – Traditions, State, Prospects	13
Ljubinko Pušić: The Speech of Town.....	28
Hans Friesen: „Dichterisch wohnet der Mensch“: Nur auf dem Lande oder doch auch in der Stadt?	43
Lubomír Falťan: The Social Communicability of the Town Area	56
Jan Kořenský: The linguistic Face of the Capital	60
Marie Krčmová: On the Speech of the City of Brno (speech sources – state – development)	67
Petr Sgall: Problems of the Spoken Czech in Prague	75
Braňo Hochel: Urban Dialects – and Why?	84
Ivor Ripka: The Urbanization of a Dialect	87
Miroslav Dudok: Linguistic Forms of a Town	94
Mária Kusá: Literature and Town, Town and Literature. A few Stories	103
The Language of Town in the Past Centuries	
Lubomír Ďurovič: The Language of Town and the Slovak Literary Languages	111
Pavol Žigo: The Role of Town in the Formation of Cultural Pre-literary language	118
Jana Skladaná: The Language of Town Books Dating from the 16th till 18th Century	125
Rudolf Kuchar: The Language of the Town of Žilina in the 16th Century	133
The Linguistic Situation in Towns	
Ján Horecký: Language Situation Research in Small Towns	141
Laurent Bazac-Billaud: The Southwest Town, Prague 13, Lužiny: Some Thoughts on the Fundamental Question Concerning the Indefinite Language Area	143
	296

Sylvia Moosmüller - Ralf Vollmann: Die Ausbreitung des Prozesses der Wiener Monophthongierung im Österreichischen Deutsch	160
Juraj Glovňa: Interference in the speech of Viennese Slovaks	179
Gabriela Múcsková: Gelnica Town and its Language (Notes on Bilingual Language Situation in an Old Miner's Town)	184
Dana Maričová – Daniela Slančová: Vulgarisms in Contemporary (Urban) Communication	194
Kristína Vrlíková: A Survey of Slang of the Secondary-school Youth	203
Konštantín Palkovič: On the Necessity for Language Investigation in Towns	211
Lujza Urbancová: The Language of Town – A Partial Analysis of a Selected Area	213
Pavol Odaloš: New Words in a Communication of Social Group of Manual Workers	217
Urban Language and Mass Media	
Vladimír Benko – Alexandra Jarošová: Internet and the Slovak Language	233
Vladimír Patráš: „Language of Town“ on Home Commercial Pages in the Slovak Internet	242
Mira Nábělková: A Private Letter Box as an „Open“ Communicative Area.....	251
Monika Koncová: Epistolary Communication as a Sophisticated Expression of Thought, Life Rhythm and Linguistic Creativity Level of the Town Inhabitant	262
Milada Hirschová: Speech of Local Radio Stations	267
Ivana Kolářová: Reflections of Blansko Town Inhabitants in Local Press	274
Květoslava Musilová: Czech-Slovak Passive Bilingualism	280
Name Index	289
Subject Index	294
Content	296

S O C I O L I N G U I S T I C A S L O V A C A 5

MESTO A JEHO JAZYK

EDITOR

Slavomír Ondrejovič

Návrh obálky Eva Kovačevičová-Fudala
Zodpovedná redaktorka Jitka Madarášová
Prvé vydanie. Vydala VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, v Bratislave roku 2000 ako svoju 3298. publikáciu, z tlačových podkladov Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra. 300 strán.

ISBN 80-224-0605-8

EDÍCIA SOCIOLINGUISTICA SLOVACA

Doteraz vyšlo

Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 1. Zostavovatelia Slavo Ondrejovič a Mária Šimková. Bratislava, Veda 1995. 240 s.

Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolinguistica Slovaca 2. Zostavil Slavomír Ondrejovič. Bratislava, Veda 1996. 170 s.

Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca 3. Editor Slavomír Ondrejovič. Bratislava, Veda 1997. 352 s.

Slovenčina v kontaktoch a konfliktoch s inými jazykmi. Editor Slavomír Ondrejovič. Bratislava, Veda 1999. 200 s.

Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca 5. Editor Slavomír Ondrejovič. Bratislava, Veda 2000. 310 s.

Pripravuje sa

Premeny sveta v zrkadle jazyka. Sociolinguistica Slovaca 6. Editor Slavomír Ondrejovič. Bratislava, Veda 2001.

Slavomír Ondrejovič a kolektív: Malá encyklopédia sociolingvistiky. Sociolinguistica Slovaca 7. Bratislava, Veda 2002.